

TÜRKİYE'DE TOPLUMSAL TABAKALAŞMA VE EŞİTSİZLİK

1. CİLT

EDİTÖR: LÜTFİ SUNAR

GENİŞLETİLMİŞ
2. BASIM

TÜRKİYE'DE TOPLUMSAL TABAKALAŞMA VE EŞİTSİZLİK | 1. CİLT

Editör: Lütfi Sunar

Yayın No. : 2077
Sosyoloji No : 118
Toplumsal Yapı Araştırmaları Dizisi No: 2
1. Cilt ISBN : 978-605-320-985-0
Takım ISBN : 978-605-7928-13-9
1. Basım : Matbu Kitap, İstanbul, Ocak 2016
2. Basım : Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara: Ekim 2018

© Copyright 2018, NOBEL AKADEMİK YAYINCILIK EĞİTİM DANIŞMANLIK TİC. LTD. ŞTİ. SERTİFİKA NO.: 40340

Bu baskının bütün hakları Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti'ne aittir. Yayınevinin yazılı izni olmaksızın, kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

Genel Yayın Yönetmeni: Nevzat Argun - nargun@nobelyayin.com
Yayın Koordinatörü: Gülfem Dursun - gulfem@nobelyayin.com
Yayın Hazırlayan: Merve Akkuş Güvendi

Tasarım: Seyfullah Bayram
Baskı ve Cilt: Atalay Matbaacılık / Sertifika No.: 15689-
Büyükdere Sanayi 1 Cad. Elif Sok. No.: 7/236-237 İskitler / Ankara

Kütüphane Bilgi Kartı

Sonar, Lütfi.
Türkiye'de Toplumsal Tabakalaşma ve Eşitsizlik (2 cilt) / Editör: Lütfi Sunar
Genişletilmiş 2. Basım. XIV + 346 s. 19,5x24 cm. Kaynakça ve dizin var.
Takım ISBN: 978-605-7928-13-9, 1. Cilt ISBN: 978-605-320-985-0
1. Toplumsal Tabakalaşma 2. Sınıf 3. Toplumsal Yapı

Genel Dağıtım

ATLAS AKADEMİK BASIM YAYIN DAĞITIM TİC. LTD. ŞTİ.
Adres: Bahçelıapı mh. 2465 sk. Oto Sanayi Sitesi No:7 Bodrum Kat Şişmaz-ANKARA - siparis@nobelyayin.com
Telefon: +90 312 278 50 77 - Faks: 0 312 278 21 65
E-Satış: www.nobelkitap.com - www.ardeskkitap.com - Bilgi: esatis@nobelkitap.com - info@ardeskkitap.com

Dağıtım ve Satış Noktaları: Alfa Basım Dağıtım, Ana Basım Dağıtım, Anesta, Arkadaş Kitabevi, Başan Dağıtım, D&R mağazaları, Dost Dağıtım, Güneş Dağıtım, Kırpınar, Nazih Kitabevleri, Prefix, Remzi Kitabevleri, TveK Mağazaları

1. Cilt -

TÜRKİYE'DE TOPLUMSAL TABAKALAŞMA VE EŞİTSİZLİK

- Genişletilmiş 2. Basım -

Editör: Lütfi Sunar

1. Cilt -

TÜRKİYE'DE TOPLUMSAL TABAKALAŞMA VE EŞİTSİZLİK

- Genişletilmiş 2. Basım -

Editör: Lütfi Sunar

TOPLUMSAL YAPI **ARAŞTIRMALARI PROGRAMI**

Türkiye'nin toplumsal yapısı hızlı ve daimi bir değişim ve farklılaşma süreci içerisinde. Bu değişim sürecinin anlaşılması ve açıklanması için kapsamlı ve sürekliliği olan araştırmalara ve yeni perspektiflere ihtiyaç bulunmaktadır. Bu doğrultuda Lutfi Sunar tarafından yürütülen Toplumsal Yapı Araştırmaları Programı kapsamında toplumsal değişim, tabakalaşma ve hareketlilik alanlarında araştırmalar yapılmakta, etkinlikler gerçekleştirilmekte ve yayınlar yapılmaktadır. Program ile ilgili güncel bilgilere tyap.org adresinden erişilebilir.

Dizide Yer Alan Kitaplar

Lutfi Sunar, *Değişim Sosyolojisi: Kavramlar, Kuramlar ve Yaklaşımlar*

Lutfi Sunar, *Tabakalaşma Sosyolojisi: Kavramlar, Kuramlar ve Temel Meseleler*

Lutfi Sunar (Ed.), *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Değişim (Yenilenmiş Dördüncü Baskı)*

Lutfi Sunar (Ed.), *Türkiye'de Toplumsal Tabakalaşma ve Eşitsizlik, 2 Cilt (Genişletilmiş İkinci Baskı)*

Lütfi Sunar

Lisans eğitimini 2002 yılında İstanbul Bilgi Üniversitesi Uluslararası İlişkiler ve Ekonomi bölümlerinde ve doktora eğitimini de 2010 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Bölümünde tamamladı. Halen İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyoloji Bölümünde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır. Sosyolojik teori, şarkiyatçılık, öteki, toplumsal değişim, tabakalaşma ve meslekler alanlarında çalışmalar ve araştırmalar yapmaktadır. *Marx ve Weber'de Doğu Toplamları, Türkiye'de İş Ortaklıkları, Marx an Weber on Oriental Societies, Türkiye'de Toplumsal Değişim, Eurocentrism at the Margins: Encounters, Critics and Going Beyond* ve *Debates on Civilization in the Muslim World: Critical Perspectives on Islam and Modernity* adlı kitapları ve çok sayıda makalesi bulunmaktadır.

İçindekiler

1. CİLT

Yazarlar Hakkında IX

İkinci Baskıya Önsöz XI

Giriş: Türkiye’de Tabakalaşma ve Eşitsizliği Tartışmak, *Lütfi Sunar* 1

I. BÖLÜM: SINIF TARTIŞMALARI

Sınıfın Sonu mu? Sınıf Tartışmalarının Gidişatı, *Cengiz Yanıklar* 35

Türkiye’de Sınıflara Tarihsel Bir Bakış: Devlet, Ekonomi ve Sosyal Sınıflar, *Kadir Yıldırım* 53

II. BÖLÜM: TÜRKİYE’DE DEVLET TOPLUM VE EKONOMİ

Neoliberal Dönemde Türkiye’de Sosyal Sınıflar ve Değişen Orta Sınıf, *Cengizhan Yıldırım* 101

Türkiye’de Refah Devleti’nin Dönüşümü: Yeniden Dağıtım ve Sınıfların Değişimi, ... 129

Z. Nurdan Atalay Güneş & Hasan Tekgüç

III. BÖLÜM: DEĞİŞEN SINIFLAR

Neoliberalleşen Türkiye’de İşçi Sınıfının Parçalanması, K. Cem Özatalay 155

Proletarya ile Orta Sınıf Arasında: Siyasi Aktör Olarak Prekarya, Aslı Vatansever 181

Küresel Ekonomide Yöneticiler, Yunus Kaya ve Nathan D. Martin 219

“Kendinizin CEO’su Olun!": Kendi Kendini Yöneten Bilgi İşçileri, Meltem Yılmaz Şener 245

En Alttakiler, Ötekiler, Kenardakiler: Türkiye’de Sınıf-Altı, Alev Erkilet 275

Türkiye’de Kırsal Tabakalaşma:

Tarım Politikaları, Mülkiyet ve Kırsal Sosyal Yapı, Serdar Nerse 299

Muhafazakâr Burjuvazinin Oluşumu ve Genel Sınırları:

MÜSIAD Örneği Üzerinden Bir Değerlendirme, Cihad Özsöz 325

Dizin 341

İÇİNDEKİLER (2 CİLT)

1. CİLT

1. Giriş: Türkiye'de Tabakalaşma ve Eşitsizliği Tartışmak, *Lütfi Sunar*

I. BÖLÜM: SINIF TARTIŞMALARI

2. Sınıfın Sonu mu? Sınıf Tartışmalarının Gidişatı, *Cengiz Yanıklar*
3. Türkiye'de Sınıflara Tarihî Bir Bakış: Devlet, Ekonomi ve Sosyal Sınıflar, *Kadir Yıldırım*

II. BÖLÜM: TÜRKİYE'DE DEVLET TOPLUM VE EKONOMİ

4. Neoliberal Dönemde Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Değişen Orta Sınıf, *Cengizhan Yıldırım*
5. Türkiye'de Refah Devleti'nin Dönüşümü: Yeniden Dağıtım ve Sınıfların Değişimi, *Z. Nurdan Atalay Güneş & Hasan Tekgüç*

III. BÖLÜM: DEĞİŞEN SINIFLAR

6. Neoliberalleşen Türkiye'de İşçi Sınıfının Parçalanması, *K. Cem Özataley*
7. Proletarya ile Orta Sınıf Arasında: Siyasi Aktör Olarak Prekarya, *Aslı Vatansever*
8. Küresel Ekonomide Yöneticiler, *Yunus Kaya ve Nathan D. Martin*
9. "Kendinizin CEO'su Olun!": Kendi Kendini Yöneten Bilgi İşçileri, *Meltem Yılmaz Şener*
10. En AlttaKiler, Ötekiler, Kenardakiler: Türkiye'de Sınıf-Altı, *Alev Erkilat*
11. Türkiye'de Kırsal Tabakalaşma: Tarım Politikaları, Mülkiyet ve Kırsal Sosyal Yapı, *Serdar Nerse*
12. Muhafazakâr Burjuvazinin Oluşumu ve Genel Sınırları: MÜSİAD Örneği Üzerinden Bir Değerlendirme, *Cihad Özsoz*

2. CİLT

4. BÖLÜM: TABAKALAŞMANIN ZEMİNLERİ

13. Türkiye'de Değişen Sosyo-Ekonomik Yapı İçerisinde Meslekler, *Lütfi Sunar & Yunus Kaya*
14. Sınıflar ve Duyguları: Tabakalaşma Çalışmalarında Duygulara Yer Açmak, *Merve Betül Uçer*
15. Sosyal Tabakalar ve Kentsel Katmanlar: İstanbul'da Mekânsal Ayrışma Biçimleri, *Seran Demiral*

5. BÖLÜM: TOPUMSAL YAPIDA EŞİTSİZLİKLER

16. Türkiye'de Sağlık ve Tabakalaşma: Eşitsizliklerinin Sağlıkta Tabakalaşmaya Etkisi, *Z. Nurdan Atalay Güneş & Hasan Tekgüç*
17. Türkiye'de Tabakalaşma ve Spor, *Murat Yüksel*
18. Türkiye'de Toplumsal Tabakalaşma ve Müzik, *Uğur Zeynep Güven*
19. Türkiye'nin Sosyal Dokusunda Değişen ve Değişmeyen Unsurlar: Eşraf Aileleri ve Eğitim, *Gül Özsan*
20. Eğitimde Eşitlik Yanılsaması: Türkiye'de Eğitimde Eşitsizliklerin Yeniden Üretimi, *Taner Atmaca*
21. Çağdaş Türkiye'de Yaşlılık ve Eşitsizlik, *Özgür Arun*
22. Gıda, Beslenme ve Toplumsal Eşitsizlikler, *Erhan Akarçay*

Yazarlar Hakkında

Alev Erkilet, İstinye Üniversitesi Sosyoloji Bölümünde öğretim üyesidir; modernleşme, toplumsal hareketler, kent ve yoksulluk konularında çalışmaktadır.

Aslı Vatansever, Berlin Humboldt Üniversitesinde misafir araştırmacı olarak bulunmaktadır; tabakalaşma ve prekarya konularında çalışmaktadır.

Cengiz Yanıklar, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Hizmet Bölümünde öğretim üyesidir; tüketim, toplumsal değişme, toplumsal tabakalaşma, eğitim, toplumsal cinsiyet, sosyal ilişkiler ve internet alanlarında çalışmaktadır.

Cengizhan Yıldırım, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İktisat Bölümünde öğretim üyesidir; Türkiye ekonomisi ve makro iktisat alanlarında çalışmaktadır.

Cihad Özsöz, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyoloji Bölümünde öğretim üyesidir; muhafazakar burjuvazi ve orta sınıf konularında çalışmaktadır.

Erhan Akarçay, Anadolu Üniversitesi Sosyoloji Bölümünde öğretim üyesidir; yemek sosyolojisi, gıda eşitsizliği, toplumsal tabakalaşma konularında çalışmaktadır.

Gül Özsan, İstanbul Üniversitesi Sosyal Antropoloji Bölümünde öğretim üyesidir; biyografi, aile tarihi, esnaf ve zenaatkar anlatıları, Türkiye’de sınıf ve tabakalaşma, toplumsal cinsiyet ve Türk modernleşmesi konularında çalışmaktadır.

Hasan Tekgüç, Kadir Has Üniversitesi Ekonomi Bölümünde öğretim üyesidir; Türkiye için yoksulluk hesaplamaları, kadınların iş gücüne katılımı, kadın-erkek maaş farkı, sağlık politikası ve tarımsal ürün fiyatları konularında çalışmaktadır.

K. Cem Özatalay, Galatasaray Üniversitesi Sosyoloji Bölümünde öğretim üyesidir; araştırmalarını ekonomi sosyolojisi, çalışma sosyolojisi, toplumsal tabakalaşma ve sınıflar, nicel veri analizi, neoliberalizm, sosyal politika ve sanat piyasası alanlarında yürütmektedir.

iktisat politikalarına bağlı olarak toplumsal yapıdaki en belirgin farklılaşma tabakalaşma yapısının hızlı bir biçimde değişimidir. Bu dönemde ekonomi büyüdü, toplam zenginlik arttı ancak hem bu zenginliğin paylaşımında hem de refahın oluşturulmasında çok ciddi sorunlar ortaya çıkmaya başladı. Bu eşitsizlik ve paylaşım sorunu, toplumda farklı tabaka ve katmanların konumlarında değişimlere yol açtı ve neticesinde Türkiye'de toplumsal tabakalaşma konuları daha fazla tartışılmaya başlandı. Bu durumda sosyolojide oluşan kuramsal ve ampirik bilgi birikiminden ziyade, toplumsal yaşamda ortaya çıkan eşitsizlikler daha fazla rol oynamışa benzemektedir. Türkiye'de son 30 yılda tabakaların daha fazla belirginleşmeye ve toplumsal yapının diğer unsurlarını da daha fazla etkilemeye başladığını görmekteyiz. Bunda ekonominin ve devletin geçirdiği büyük dönüşümlerin ve küresel sisteme entegrasyon çabalarının etkili olduğu söylenebilir. Bu süreçte eşitsizlik ve tabakalaşmaya dair makro göstergelerde (olumlu ya da olumsuz manada) çok büyük farklılaşmalar yaşanmasa da birbiri ile ilişki hâlindeki tabakaların sosyal tezahürlerinde önemli değişimler gerçekleşti. Bu dönemde özellikle kentleşmede yaşanan dönüşümler, hizmet sektörünün yükselişi, bilgi ekonomisinin gelişimi ve ekonominin finansallaşması gibi etkenlerden ötürü makro düzeyde sınıfsal şemalar çok değişmediği hâlde, her bir tabakanın kendi içindeki kombinasyonu ciddi biçimde farklılaştı. Bu değişimlere bağlı olarak geniş işçi sınıfı ve orta sınıf içinden değişik özellikler ve yönelimler gösteren katmanlar türedi. Bu katmanlar arasında sınıf-altı, prekarya, bilgi işçileri, yeni orta sınıf, küresel yönetici sınıf gibi toplumsal, iktisadi ve siyasi yaşamı yakından etkileyen katmanlar bulunmaktadır. Dolayısıyla ciddi bir çözümlemeyi bekleyen bu farklılaşma ve çeşitlenmelerin detaylıca ele alınması ve tartışılmasına ihtiyaç vardır.

Elinizdeki kitap bu bakımdan bir giriş oluşturmak maksadıyla hazırlanmıştır. Konuya ilgi duyan araştırmacıların başlangıç çerçevesi olarak kullanabilecekleri eserin aynı zamanda meselenin temel bileşenlerini göstermesi bakımından başka verimli çalışmalara da zemin hazırlaması amaçlanmıştır. Elbette bu kadar geniş bir konunun bütün yönleri ile ele alınmasında çeşitli güçlükler bulunmaktadır. Dolayısıyla kitapta, tabakalaşma ve eşitsizlik alanında Türkiye açısından temel etkiye sahip olduğu düşünülen konuları ilgili güncel verilere dayalı olarak ele alan yazılara yer verildi. Böylece tabakalaşma ve eşitsizlik konusunda mevcut durumun gerçekçi bir resminin çekilmesine katkı sağlanarak sonraki çalışmalara zemin oluşturulmaya çalışıldı.

2016 yılında ilk baskısı yapılan kitap çık hızlı bir biçimde tükendi. Kitabı yenileyerek ve genişleterek yayımlama arzumuzdan ötürü ikinci baskısını ancak yapabiliyoruz. Kitaba altı yeni bölüm eklendi ve bu bölümlerin eklenmesinden ötürü artan hacmi dengelemek için iki bölüm de kitaptan çıkarıldı.

Bu kitabın hazırlanması fikri, lisansüstü düzeyde vermekte olduğum toplumsal yapı, değişim ve tabakalaşma temalı derslerde ortaya çıktı. Bu derslerde Türkiye’de tabakalaşma ve eşitsizliğin ele alınmasında önemli bir boşluk bulunduğunu gözlemledim. Bu süreçte pek çok ismin yardım ve teşvikini gördüm. Ancak bu ikinci cildin hazırlanmasında Merve Akkuş Güvendi’nin yardım ve destekleri kitabın gözden geçirilip yeni bir biçim almasında çok kolaylaştırıcı oldu. Kendisine borcum bir teşekkürün çok ötesindedir. Ayrıca kitabın yeniden tasarlanmasında büyük emek sarf eden Seyfullah Bayram’a da çok müteşekkirim. Umarım desteklerini hak edecek bir eser ortaya çıkmıştır.

Bu kitabı her gün nafakası peşinde şafaktan gece yarlarına kadar çalışan emekçilere adıyorum. Adaletin tecelli etmesi dileğimle...

Lütfi Sunar

01.10.2018 / Üsküdar

Giriş: Türkiye’de Tabakalaşma ve Eşitsizliği Tartışmak

Lütfi Sunar

Sınıf ve tabakalaşmanın sosyolojinin en eski konularından birisi olduğu söylenebilir. Modern toplumun doğuşu problematiği ekseninde bir bilim olarak ortaya çıkan sosyoloji bu toplumun tabakalı ve eşitsiz yapısına dair çeşitli teoriler üretmiş ve bu konuda ciddi bir açıklama birikmiştir. Dolayısıyla zaman zaman daha fazla öne çıkmakla birlikte hem klasik hem de çağdaş sosyolojide daima kendisine merkezi bir yer edinmiştir. Ancak dünya sosyoloji literatüründeki sınıf, tabakalaşma ve sosyal hareketliliğe dair bu canlılığın aksine bu alanlar Türkiye sosyolojisinde çok az gelişmiştir.

Tabakalaşma bilinen tüm toplumlarda mevcut olmakla birlikte modern toplum eşitlik ideali altında bizatihi eşitsizlikler üzerine kurulmuştur. Hatta modern toplumun yapısını belirleyen liberal iktisat ve toplum görüşüne göre toplumdaki eşitsizlikler hem doğaldır hem de gereklidir. Zira onlara göre eşitsizlik rekabet, üretkenlik ve verimliliği artıran bir etkidir ve kaynakların en iyi şekilde kullanımı için zorunludur. Modern bireycilikle temellendirilen bu görüşe göre eşitsizliğin bulunduğu toplumlarda kamusal iyi ve fayda en üst düzeyde ortaya çıkacak ve tüm toplumun refahı gelişecektir. Bu görüş çeşitli değişiklik ve uyarlamalarla modern toplumun kurucu fikri olmaya devam edegeldi.

Bu görüşün ve toplum modelinin karşısında gelişen ilk görüş muhafazakar toplulukçuluktur (*communitarianism*). Toplulukçular sosyal dayanışma ekseninde bireylerin birbiri ile yardımlaşmasının daha güvenli ve müreffeh bir toplum oluşturacağını savunmaktadırlar. Özellikle modern öncesi eski toplumun dayanışma ağları burada öne çıkarılmaktadır. Ancak en güçlü karşıt görüş sosyalizm altında gelişmiştir. Ütopik sosya-

listlerden başlayarak Marksizme oradan da yeni çağdaş biçimlerine kadar uzanan silsilede sosyalizm eşitsizliği doğal bir hâl olarak değil, insanlar tarafından kurulmuş düzenin bir yansıması olan yapay bir durum olarak görmektedir. Buradan hareketle tabakalaşmanın da insanlar tarafından üretilen ve dolayısıyla insanlar tarafından ortadan kaldırılabilir bir olgu olarak görülmesi söz konusudur. Sosyalizmin ideali tabakalaşmanın görülmediği eşit bir toplum oluşturmaktır. Marx'ın aynı zamanda liberal ekonomi-politiği eleştirerek bilimsel bir iktisat teorisi olarak kurmaya çalıştığı sosyalizme göre liberal ekonomi-politik kaynakların rasyonel ve tam kullanımını engelleyen ve dolayısıyla toplam refahı azaltan bir etki yapmaktadır. Sosyalizmde ise tam istihdam, kaynakların tam kullanımı ile toplam refahı artırmakta ve bireyler arasındaki farkları gidermese de yapısal eşitsizlikleri ortadan kaldırmaktadır.

Eşitsizlik ve tabakalaşma ile ilgili modern tartışmanın bu iki ucu arasında çok sayıda görüş ve uygulama söz konusudur. Bu iki ana akımın birbiri ile etkileşimi neticesinde ortaya çıkan bu görüş ve uygulamalar içerisinde ortaya çıkan sosyal realite günümüz toplumlarının ileri düzeyde eşitsiz ve tabakalaşmış olduğudur. Günümüzde Dünya'da ve Türkiye'de eşitsizliğin giderek arttığına ve buna bağlı olarak da tabakalaşmada hatların gittikçe keskinleştiğine dair yaygın bir kanaat söz konusudur. Özellikle kü-

reselleşme ile birlikte uygulanan iktisadi politikalar hem ülkeler arasında hem de ülkeler içinde gruplar arasında keskin farklılaşmaların ortaya çıkmasına ve giderek artmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla eşitsizlik günümüzde çözümlenmeyi ve çözülmeyi bekleyen büyük bir sosyal sorundur.

Sınıf ve Tabakalaşmaya Dair Sosyolojik Kuramsal Tartışma ve Birikim

Sosyolojinin üç klasik isminin, Marx, Weber ve Durkheim'in, diğer pek çok konuda olduğu gibi sınıf ve tabakalaşma konularında da belirleyici bir kuramsal perspektif sunduklarını söylemek mümkündür. Marx'ın sınıf ve tabakalaşmaya yaklaşımı kategorik bir yaklaşımdır. Marx üretimdeki mülkiyet ilişkilerine göre şekillenen iktisat temelli bir sınıf açıklaması yapar. Ona göre modern sanayi toplumunda temelde iki sınıf mevcuttur: Üretim araçlarının mülkiyetini elinde bulunduran burjuvazi ve emeğini satarak geçinen mülksüz proletarya (Marx ve Engels, 1976, s. 509). Marx bu iki sınıf arasında lümpen proletarya ve küçük burjuvaziden bahseder. Ancak bu iki sınıfın ve arkaik bir zümre olan köylülüğün zamanla ortadan kalkacağını ve nihayetinde burjuvazi ve proletarya

arasında bir kutuplaşmanın gerçekleşeceğini ileri sürer (Marx ve Engels, 1976, s. 509). Ortodoks Marksizmden çağdaş marksizme kadar önemli değişimler geçirse de sınıf yaklaşımında üretim ilişkileri ve mülkiyet temelli açıklama varlığını korumuştur. Çoğu kez Marx'ın karşısına yerleştirilen Weber'in tabakalaşma tanımı ise pek çok konuda olduğu gibi daha karmaşık ve çok faktörlüdür (Weber, 1978, s. 302–307). Weber sosyal tabakalaşmayı sınıf, statü ve siyasi gücün üçlü yapısında açıklar. Ona göre ekonomik düzen içerisinde sınıfların bir konumu mevcuttur; ancak sosyal düzen içerisinde de aynı rolü statü grupları oynar. Bu ikisini tamamlayan bir biçimde siyasi yapıdaki güç ve saygınlık devreye girer ve toplumsal tabakalaşma bu üç alanın birbiriyle etkileşimli çerçevesinde gelişir (Weber, 1978, s. 926–927). Sosyolojinin üçüncü klasiği Durkheim'in tabakalaşma yaklaşımı ise toplumsal işbölümü teorisi çerçevesinde şekillenmiştir. Marx'ın ve Weber'in toplumsal alanı çatışmacı bir biçimde kavramsallaştırmasının aksine Durkheim (1964) toplumsal alanı bir dayanışma alanı olarak görmektedir. Bu çerçevede onun tabakalaşma yaklaşımı bu dayanışmayı sağladığını düşündüğü meslekler ekseninde gelişir. Ona göre vasıflı bireyler en iyi görevleri ve meslekleri edinirler ve böylece belirli konumları hak ederler. Onun işlevselci yaklaşımında sınıfların toplumsal yaşam içerisinde oynadıkları bir rol vardır. Her

bir sınıf bireyin toplumsallaşması, kişisel değerlerinin oluşması ve yaşam tarzlarının biçimlenmesini sağlar (Durkheim, 1964, s. 40–41). Durkheim bunun mesleki örgütlenmeler etrafında gelişeceğini ve toplumsal dayanışmayı bir tür meslek ahlakının temin edeceğini düşünmektedir (Durkheim, 1964, s. 137–138)

Bu üç düşünürün yaklaşımları kendilerinden sonra gelen çalışmaları ciddi bir biçimde etkilemiştir. Her bir klasik teorinin çağdaş sosyoloji içinde uzantıları ve yeni biçimleri ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede neo-Weberyen yaklaşımlar tabakalaşma ve sınıfı hem kategorik (*discrete*) hem de sürekli (*continuous*) değişkenler etrafında incelerken, neo-Marksist yaklaşımların ise kategorik değişkenleri (üretim araçlarının mülkiyetine sahip-lik) kullanarak analiz ederler (Rapley ve Hansen, 2006, s. 377). Neo-Durkheimci toplumsal tabakalaşma çalışmaları ise mesleğe vurgu yapmaktadır.

Çağdaş sosyolojide tabakalaşma daha çok sosyo-ekonomik statü (SES) kavramı ve ölçekleri etrafında gündeme gelmiştir. Bu çerçevede çağdaş Amerikan sosyolojisi tabakalaşma ve hareketliliği ölçekbilmek için çok sayıda SES çalışması yapılmış ve endeksler geliştirilmiştir. Bu manada ilk yaklaşım National Opinion Research Center (NORC) tarafından geliştirilmiştir. Bu yaklaşımın temel varsayımı toplumdaki mesleklere dair saygınlığı inceleyerek tabakalaşmanın bir haritasını çıkarılabile-

ceğidir. Mesleki itibar sosyal tabakalaşmanın en nesnel ölçütü olarak görülmüştür. Meslek fikrinin çok öne çıkmasında hiç şüphesiz Soğuk Savaş döneminde ABD akademisinde ortaya çıkan Marksizm karşıtlığının etkisi büyüktür. İktisadi temelli sınıf değerlendirmelerine alternatif olarak meslekin belirleyiciliği fikri ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan bu araştırmalarda Amerikan toplumunun meslekler etrafında dikey hareketliliğe en açık toplum olduğu ortaya konulmaya, 1930-45 arası Büyük Buhran ve büyük savaş döneminin kötümser değerlendirmelerinin dağıtılmaya çalışıldığını görmekteyiz.

Bu araştırma geleneğinin yaslandığı işlevselci teoriye göre toplum üzerinde uzlaşılan ortak değerler etrafında varlığını sürdürmekte ve varlığını korumak için bu değerlere katkı yapanları ödüllendirmektedir. Böylece mesleki itibar bu ortak değerlere yapılan katkının bir göstergesi olarak algılanmaktadır. Mesleki itibar araştırmaları toplum tarafından en fazla itibar gören mesleklerin toplumun işlevselliğine en fazla katkı yapanlar olduğu gibi temel bir varsayım etrafında gelişmektedir. Ülke düzeyinde toplanan verilerin analizinden bu varsayımı destekleyecek neticeler elde edilince eşitsizliğin toplumsal işlevlerine bir vurgu oluşmuştur. Bu yaklaşımın bir yönüyle Soğuk Savaş ortamında sosyal eşitliğin ideolojisi olan sosyalizme karşı, eşitsizliğin bir toplum için gerekli olduğu fikrini oluşturmaya çalıştığı söylenebilir.

Elbette bu varsayıma yönelik çeşitli eleştiriler mevcuttur. Mesleki itibar araştırmalarında mesleklerin değerlerinin değil, aslında avantaj ve dezavantajlarının değerlendirildiği eleştirisi bu eleştirilerden önemlisidir. Sınıf yaklaşımına dayanan eleştirilere göre ise insanların meslekleri derecelendirmeleri eşitsizliği meşru gördükleri anlamına gelmemektedir. Onlara göre kapitalist toplumsal yapı hareketliliğe açık değildir; kaynaklar üzerinde rekabet eden değişik toplumsal kesimler arasında eşitsizlik vardır. Evvela mesleklerle temel olan eğitime erişimde ciddi eşitsizlikler mevcuttur. Dolayısıyla bir piyasa toplumunda sosyal sınıflar piyasadaki güç ilişkilerine bağlı olarak şekillenmektedirler (John H. Goldthorpe ve Marshall, 1992, s. 384; Marshall, Swift, ve Roberts, 1997). Durkheimci işlevselci teoriye karşı Marx ve Weber'in teorilerinin bir bileşim olan bu teorilerde toplumsal tabakalaşmanın iş piyasasının yapısı ve güç ilişkileri ile alakalı olduğu fikri temele alınmaktadır.

Türkiye'de Tabakalaşma Çalışmalarının Ana Hatları

Yukarıda belirtildiği gibi Dünya'daki bu canlılığın aksine Türkiye sosyolojisinde sınıf, tabakalaşma ve toplumsal hareketlilik alanları çok az gelişmiştir. Bu konularla ilgili teorik bir çerçeve gelişmediği

gibi ampirik çalışmalar da yeterli değildir. Çok az sosyolog bu alanda araştırmalar yapmaktadır. Sibel Kalaycıoğlu ve arkadaşları (2010, s. 189–190) bunda uzunca bir süre Türkiye’nin “sınıfsız ve imtiyazsız” bir ülke olduğuna gönderme yapılmasının etkili olduğunu düşünmektedirler. Sınıflar meselesinin uzun yıllar boyunca Marx/Weber karşıtlığına, nominalizm/realizm ayrışmasına ve sınıf-statü grubu şeklindeki nominalist bir tartışmaya sıkıştığını dile getiren K. Cem Özatalay’a (2015) göre ise Türkiye’de konunun gelişmemesinin en önemli nedeni “sınıflandırıcılar”ın ideolojik pozisyonlarında ısrar etmeleridir.

Türkiye’de toplumsal yapıya dair tartışmaları modern Türkiye’nin kuruluş sürecinden ve onu şekillendiren klasik Osmanlı toplumsal yapısı ve yenileşme sürecinin arz ettiği özelliklerden ayırmak mümkün değildir. Osmanlı toplumsal yapısı klasik dönemde pek çok çeşitliliği bünyesinde barındıran ve dolayısıyla değişik düzeylerde katmanlaşmalara sahip bir yapıdır. Bu katmanlaşmaların birinci unsuru dinler ekseninde gelişmiştir. Müslümanlar ile Gayrimüslimlerin sistem içerisindeki konumlarını birbirinden ayırıştıran bu katmanlaşmaya paralel biçimde siyasal bir katmanlaşma söz konusudur. Değişik toplulukların ve bölgelerin değişik siyasal haklara ve yönetim biçimlerine sahip olmaları bir katmanlaşma meydana getirir. Öte yandan bu iki katmanlaşmayı dikine kesecek

şekilde Osmanlı toplumunda mesleki bir katmanlaşma mevcuttur. Farklı mesleklerin hem kamusal alanda birbirlerinden ayrılmasını sağlayan kıyafet kodları hem de mesleklerin toplumsal işlevlerini öne çıkaran dayanışmacı ilişki ağları mesleki mensubiyeti bir katmanlaşma unsuruna dönüştürmektedir. Buna ek olarak asker, ulema, esnaf ve köylüden müteşekkil ana zümreler de farklı bir katmanlaşma teşkil eder. Bu birbirini kesen ve dört düzeyli katmanlaşma prensipleri katmanlaşmalar ve bu yapı yenileşme döneminde çeşitli biçimlerde ve düzeylerde değişime uğramış ve öncesinde göre önemli bir düzeyde değişimler yaşamıştır. Evvela 18. yüzyılda imparatorluğun sınırlarının daralmaya başlaması ile birlikte etnik ve siyasi çeşitliliğin ve katmanlaşmanın bir unsuru olan özerk yapıların sayısı azalmaya başlamıştır. Akabinde başlayan modernleşme girişimleri bürokratik merkezi bir devlet oluşturma girişimi ile dinlere, etnisitelere ve daha önemlisi mesleklere dayalı sosyal katmanlaşmayı kaldırarak vatandaşlık kimliği çerçevesinde bir homojenlik sağlamaya çalışmıştır. Bu girişimler ve yeniçeri ocağının kaldırılması klasik zümre sisteminin işleyişini bozmuş; esnaf ve ulema zümreleri, hem sayıca hem de nitelik bakımından değişimler yaşamış; zümreler arasındaki hiyerarşi yeniden tanımlanmıştır. Böylece klasik Osmanlı sosyal katmanlaşması değişerek yeni bir toplum modelini meydana çıkarmıştır.

Bu değişimlerin aynı zamanda çöküş ve dağılıp dönemine denk gelmesi çeşitli travmaları da beraberinde getirmiştir. Evvela eski zümre ve tabakaların kendi konumlarını korumaya yönelik hâl ve tutumları merkezi bürokratik elit tarafından devleti kurtarma gayesiyle ortaya konan yeni dayanışmacı ve korporatist sosyal modeli tehdit eden ayrılıkçı tutumlar olarak görülmüştür. Böylece devleti yöneten "kurtarıcı" bürokrasi karşısında tüm zümrelerin önemsiz ve aynı zamanda üstesinden gelinmesi gereken yapılar olarak görülmesi söz konusu olmuştur. Bu kırılmadan ötürü Cumhuriyetin erken dönem Kemalist korporatist söyleminde Türkiye toplumunun sınıfsız imtiyazsız bir kitle olduğu fikri kendisine güçlü bir yer bulmuştur. Bunda Osmanlı'nın çözülüş ve yıkılıp tecrübesi kadar genç cumhuriyetin ulus inşa edici perspektifi de önemli bir yer tutmaktadır. Farklılıkları bir kapta eritip bir ulus meydana getirme isteği Türkiye toplumunda birbirinden farklı tabakalar olduğunu inkâra götüren ana etkenlerden biridir. Bu sebeple uzunca bir süre resmi söylem Türkiye toplumunda tabakaların olmadığı fikrine dayanmıştır. Bunun önemli nedenlerinden birisi de tabakalaşma mevzusunun içerdiği sınıf analizi dolayısıyla sürekli sol-sosyalist analizlerle dirsek teması hâlinde olmasıdır. Tabakalaşmadan bahsedenler aynı zamanda eşitsizliklerden de bahsetmekte, siyasal bir değişim talep etmektedirler. Dolay-

ısıyla konu Özatalay'ın (2015) da dikkat çektiği gibi siyasal bakımdan netameli ideolojik bir mahiyet kazanmıştır. Bunun da etkisi ile tabakalaşma konusu akademik dünyanın da ilgi alanına pek girmemiştir. Hatta Türkiye'deki pek çok sosyoloji bölümü müfredatında hâlen kendisine yer bulamamaktadır.

Türkiye'de tabakaların olmadığı, Türkiye'nin tarihi toplumsal yapısının toplumdaki farklılaşmaların ortaya çıkmasına uygun olmadığı söyleminden ötürü konu toplumsal yapının tarihsel analizi ile birlikte ele alınagelmıştır. Konuyu Türkiye'deki tabakalaşma modelinin tarihsel yapısını araştırma eksininde kuran Şerif Mardin ve Kemal H. Karpat gibi isimlere ek olarak Oya Baydar, Behice Boran, Mübeccel B. Kıray, Ali Gevgili-li, Korkut Boratav ve Sibel Kalaycıoğlu da tarihsel analizler içermekle birlikte ampirik düzeyde tabakalaşma modelini açıklamaya yönelik çalışmalar yapan sınırlı sayıdaki isimler arasında yer alırlar.

Şerif Mardin (1967) "Historical Determinants of Stratification: Social Class and Class Consciousness in Turkey" başlıklı yazısında tarihsel olarak Türkiye'de tabakalaşmanın niçin olmadığını ele alır. Ona göre Osmanlı toplum düzeninde babadan oğula geçen bir aristokrasinin (*hereditary aristocracy*) bulunmayışı nedeniyle tabakalaşmanın keskin hatları bulunmamaktadır. Ayrıca ona göre Türk aşiretleri, yarı-göçebe oldukları ve tarih-

sel çağlarda yarı yerleşik özellikler göstermeleri sebebiyle Batı'daki toplumsal tabakalaşma sisteminin temeli olan ileri derecede farklılaşmış meslek yapılarına sahip olmamışlardır. Bu, özellikle, piyasa ekonomisi işlemlerinde ifadesini bulan mal ve hizmetler denetimine ilişkin meslekler için geçerlidir. Mardin'e göre farklılaşmış mesleki yapılar, sınıflardan söz edebilmenin önkoşulu olan faaliyetleri içermektedir. Ona göre Türkler yerleşik yaşama geçtikten sonra ise tımar sistemi içinde tabakalaşmanın ön koşulu yine ortaya çıkmamıştır (Mardin, 1967, s. 116). Zira Osmanlı toplum düzeninde meslekler ortaya çıkmadığı gibi üretim araçlarının mülkiyetine dayalı bir tabakalaşma da söz konusu değildir. Osmanlı'da geçerli üretim ve yönetim modeli olan umar sisteminde temel üretim aracı olan toprağın mülkiyeti devletindi; tımar sahibi yalnızca tasarruf hakkını elinde tutardı. Bu sebeple tımar sisteminde toprak babadan oğula devredilememekteydi (Mardin, 1967, s. 119). Tımar, ilkesel olarak, askerî hizmet karşılığında verilirdi. Ayrıca bu sistemde ne feodalizm ne de babadan oğula geçen beylikler mevcuttur. Mardin bu özelliklerden yola çıkarak ilk bakışta Osmanlı İmparatorluğu'nda optimum dengeye çok yaklaşmış bir "Doğu Despotizmi'nin egemen olduğunu dile getirir. Buna göre toplumsal yapı yönetenler (askerî) ile yönetilenler (reaya) zümresinin birbirinden kopukluğu üzerine bina edilmiştir. Bu iki zümrenin dışında bir ara zümre olarak

yöneticilere yakın ulema ve reaya yakın esnaf bulunmaktadır. Mardin İnalcık'a dayanarak Koçi Bey'in sıradan vatandaş (reaya), ulema ve askerî sınıf (seyfiyye) şeklinde üç "sınıf"tan bahsettiğini; Kâtip Çelebi'nin ise bunlara tüccarı da katarak İmparatorluğu taşıyan "dört direk" olduğunu belirttiğini dile getirir (Mardin, 1967, s. 120). Mardin'e göre burada eksik olan şey devletten bağımsız bir orta sınıfın (burjuvazinin) ortaya çıkmamasıdır.

Mardin'in merkez-çevre yaklaşımı olarak bilinen bu teorisine göre Osmanlı'nın bu toplumsal yapısı ve tabakalaşma modeli sebebiyle modern Türkiye'de de tabakalaşma modern çerçevenin öngördüğü biçimde gerçekleşmemiştir; bir bakıma eksik tabakalaşma söz konusudur. Bu sistem modernleşme döneminde yeni anlamlar kazanarak devam etmiştir. Mardin'e göre Osmanlı ve Türk modernleşmesi temelde bir aşiret toplumunun sınıflı bir topluma dönüşmesi sürecidir. Ancak bu geçiş sürecinde beklendiği üzere devlet bürokrasinin zayıflayıp burjuvazinin güçlenmesi yerine dağılmanın siyasi konjektürünün etkisiyle tam aksi istikamette bir değişim yaşanmış, yeni bürokrasi de eskisi gibi kendisini devlet imkanlarının tekeli üzerine bina etmiştir (Mardin, 2009, s. 138). Her ne kadar Jön Türkler, yeni bir Türk girişimci sınıfı yaratmaya çalışsalar da onların ekonomik gelişme modelleri liberal olmaktan ziyade dayanışmacıydı. Dolayısıyla devletin ekonomideki belirleyici rolünün başka araçlarla devam ettiği

bu iktisat siyasetinde bir orta sınıfın ortaya çıkması yine engellenmeye devam etmiştir. Cumhuriyet Türkiye'sinde de geleneksel devlet seçkinleri yeni bir orta sınıf (girişimci burjuvazi) yaratmak istemişler ancak bunların dizginlerini bir türlü bırakmak istememişlerdir. Bu sebeple toplumsal sınıflar arasındaki ilişkiler bir belirsizlik içerir. Bunun tam olarak karşılığı Mardin'e göre 1930'larda resmî zümrenin Türkiye'nin "sınıfsız bir toplum" olduğu yönündeki fikridir (Mardin, 1967, s. 142). Bir taraftan millî bir burjuvazi oluşturulurken öte yandan da bu sınıfın varlığı bir türlü kabul edilememiştir. Bu açıdan Türk toplumu hâlâ, yönetenle yönetilen arasındaki tarihsel ikiliği, devlet seçkinleri arasındaki ikili rekabeti ve en son olarak da girişimci olmak isteyenlerle iktidarı onlarla paylaşmaya yanaşmayanların ayrımını yaşamaktadır. Ona göre bu çatışmalar Türk siyasetinin gizil toplumsal temelini oluşturmaktadır (Mardin, 1967, s. 142).

Mardin'e göre Türkiye'nin toplumsal yapısında zümre tipi bir tabakalaşma vardır ancak bu tabakalaşma biçimi modern sınıflı sisteme geçişi yeterince besleyemeyen eksik bir tabakalaşmadır. Ona göre Türkiye'deki tarihsel olarak tabakalaşmada eksik olan burjuvazinin olmasıdır. Burjuvazi sanayileşme ve kentleşme ile birlikte 1950'lerden sonra yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlasa da devletin iktisadi alandaki gücü ve karar tekeli bu gelişmeyi yavaşlatmaktadır.

Mardin gibi tarihsel analizler yapan ve tabakalaşmayı orta sınıf ekseninde ele alan bir başka isim de Kemal H. Karpat'tır. Karpat'a göre Osmanlı'nın klasik toplumsal yapısındaki tabakalaşma modernleşme dönemindeki toplumsal yapıyı belirleyen önemli bir etkidir. Ona göre tabakalı zümre modeli ile millet sistemi Osmanlı toplumsal düzeninin iki temel kurumudur. Osmanlı millet sistemi de kendi içinde bir tabakalaşma modeli olsa da Karpat "dini ve etnik sınırları aşan dört tabakalı (askerler, bürokratlar, zanaatkar ve tüccarlar ile reaya, yani üretici sınıflar) hiyerarşik [bir] toplumsal düzen" olduğunu dile getirir. (Karpat, 2008, s. 12–13). Bu düzende her bir zümre bir işlev üstlenmiştir ve toplumsal yapı bir denge içerisinde varlığını devam ettirmektedir. Ancak Osmanlı klasik toplumsal tabakalaşması onyedinci yüzyılın başından itibaren bir değişim içerisine girmiştir. Bu dönemde ortaya çıkan yeni değişim güçleri ile birlikte üçüncü (tüccarlar ve zanaatkarlar) ve dördüncü (köylüler ve çobanlar) zümrenin sosyal işlevlerinde farklılaşmalar meydana gelmeye başlamıştır. Bu değişimle birlikte doğal olarak sosyal denge bozulmuş ve birinci (askeriye) ve ikinci (kalemiye/ilmiye) zümrenin sosyo-ekonomik temelleri de sarsılmıştır. Karpat'a göre sosyal yapıdaki bu bozulma neticesinde bir zümre olarak hükümetin tahsis ettiği ünvanlarla ayan ve toplum içinden sıvrilip öne çıkan eşraf ortaya

çıkıştır. Orta sınıfın Müslüman kesimini teşkil eden bu iki zümre yenileşme sürecinin bürokratik merkezi tarafından sürekli zayıflatılmıştır. Ayanlar merkezdeki askeri bürokrasi ile girdikleri güç mücadelesini kaybetmişler, eşraf ise merkezi sivil bürokrasinin kontrol alanını daraltacağı korkusuyla sürekli denetim altında tutulmuştur. Karpat modernleşme ile başlayan merkezileşmenin klasik Osmanlı toplum yapısında temelleri mevcut olan orta sınıfın aleyhine işlediğini belirtmektedir.

Karpat'a göre klasik Osmanlı toplumsal yapısındaki zümreler 18. yüzyıl boyunca ayan ile merkezi güçler arasında yaşanan gerilimler ve ondokuzuncu yüzyılda modernleşme sürecindeki merkezileşme girişimleri ile ciddi bir biçimde değişmiştir. Bu değişimler ekseninde merkezi yönetim bozulan toplumsal ve iktisadi dengeyi sağlamak üzere yeni bir Müslüman orta sınıf çıkarmaya yönelik politikalar takip etmiştir. Özellikle iktisadi siyasetin yönelimlerini bu doğrultuda ele alan Karpat'a göre orta sınıfın oluşturma uğraşı Osmanlı'dan Cumhuriyet'e devreden en önemli gündemlerden biridir. Karpat Osmanlı yönetici elitinin uzun vadede toplumsal dengenin yeniden oluşturulabilmesi için güçlü bir orta sınıfın mevcudiyetinin önemini anlamıştır. Ancak merkezi yönetimin kendisini kurma biçimi, ve modernleşmeci bürokrasinin güç tekele arzusu çöküş sürecinin kaygıları ile bir araya gelince rüşeym hâlindeki orta sınıfa

karşı güvensizlik meydana çıkmıştır (Karpat, 2008, s. 31). Karpat ayanlığın ortadan kaldırılmasını ile birlikte kaçan müstakil bir orta sınıf oluşturma fırsatının bir daha aynı şekilde oluşmadığını dile getirmektedir. Dolayısıyla modernleşmenin ana hattı boyunca bağımsız bir orta sınıfın yerine devlete bağımlı bir orta sınıf ortaya çıkmıştır.

Türkiye'de sınıflar ve tabakalaşma üzerine yapılan ampirik çalışmalarda üç tarihe vurgu yapılmaktadır. Bunlardan birincisi 1950'dir. Bu tarihte Türkiye'de büyük bir sanayileşme ve kentleşme başlamış, dolayısıyla geleneksel sosyal yapı ve sınıflar değişmeye başlamıştır. Tabakalaşmanın gelişimi bakımından ikinci kırılma tarihi ise 1980'dir. 1950-1980 arasında Türkiye'de bir sanayi burjuvazisi, bir işçi sınıfı oluşmuş, bunu tamalar bir biçimde memur orta sınıfı genişlemiştir. Ancak 1980 sonrasında dünyaya açılma ve liberalizasyon ve fordist ekonomiden post-fordist ekonomiye geçişin dinamikleri ile birlikte tabakalaşma sisteminde ciddi değişimler ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla tabakalaşma ile ilgili sınırlı sayıda ki araştırmada da bu tarihler ekseninde gerçekleştirilmiştir. Üzerinde durulan üçüncü tarih ise içinde bulunduğumuz dönem başlatan 2000 tarihidir. Bu tarihten itibaren geçen zaman Türkiye'nin toplumsal yapı ve tabakalaşma açısından yeni bir dönem olarak görülebilir. Bu yeni dönemde 1980'lerde başlayan ve 1990'larda durağanlaşan liberalizasyon

ciddi bir biçimde hızlanmış, devletin ekonomideki rolü yeniden tanımlanmış, kırdan kente göç dinamikleri zayıflamış ve kentleşmede yeni ilişkiler baş göstermiştir. Dolayısıyla bu dönemde sosyal tabakalaşmanın mahiyetinde ciddi değişimler gerçekleşmiştir. Bu dönem aynı zamanda sosyolojide toplumsal eşitsizlik, tabakalar ve eşitsizliğin daha fazla dikkat çektiği bir zaman dilimidir.

Türkiye'de tabakalaşma konusu ile ilgili bilinen ampirik ilk çalışmayı yapan Boran'dır. Marksist bir sosyal bilimci olan Boran'a göre toplumsal tabakalaşma doğayı işleme biçimine bağlı olarak şekillenir. Bu çerçevede toplumdaki sınıfsal farklılaşma mülkiyet farklılığından kaynaklıdır. Boran tabakalaşmanın teknik alanda yaşanan ilerlemeye bağlı olarak toplumda artan işbölümü ve farklılaşmaya bağlı olduğunu dile getirmektedir. Ona göre işbölümündeki artışla toplumdaki işlerin sayısı çoğalacak ve bu işler nitelik bakımından birbirinden ayrılmaktadır. Böylece her bir işi gören ayrı meslek grupları ortaya çıkmaktadır (Boran, 1943, s. 63). Görüldüğü üzere Boran'ın toplumsal yapı ve tabakalaşma yaklaşımı Marksist yaklaşımdan kayarak işlevselciliğe yaklaşmaktadır. Bakacak'ın (2012, s. 64) belirttiği gibi Boran toplumsal yapıyı Marx'ın mülkiyet ve üretim ilişkileri açıklamasına işbölümünü ekleyerek açıklamaktadır. Bakacak (2012, s. 58) onun Şikago Ekolünün beşeri ekoloji yaklaşımına daha yakın olduğunu belir-

tir. Buna göre Boran (1945) toplumsal yapının toplum ile tabiat arasındaki ilişki çerçevesinde ortaya çıkan kurumlar çerçevesinde şekillendiğini düşünmektedir (s. 15). Görüldüğü üzere Boran tabakalaşmayı sosyal analizin merkezine koymaktadır. Ona göre Türkiye toplumu köylülüğe dayanan sosyal zümreden mülkiyete dayalı sınıf tabakalaşma modeline geçiş yaşamaktadır.

Boran'ın talebesi olan Mübeccel Kıray da aynen onun gibi toplumsal değişim ile tabakalaşma arasında yakın bir ilişki kurmaktadır. Boran'ın danışmanlığında hazırladığı *Tüketim Normları Üzerine* başlıklı doktora tezinde tabakalı sosyal düzenin tesisinin tüketime atfedilen değerlerde meydana getirdiği değişimi ele almaktadır. Bunu tamamlar bir biçimde Northwestern Üniversitesi'nde yaptığı *Dört Farklı Kültürde Gösterişçi İstihlak Eğilimleri* başlıklı ikinci doktorasında ise karşılaştırmalı bir biçimde gösterişçi tüketim ile tabakalaşma arasındaki ilişkiyi incelemektedir (bk. Kıray, 2005). Ona göre 1950'de Türkiye'ye döndükten sonra üniversitede kendisine yer bulamamış ve ODTÜ'ye girdiği 1960'a kadar özel sektörde çalışmıştır. 1960'ta ODTÜ'de Sosyal Bilimler Bölümü'nü kuran Kıray 1960'lar ve 1970'lerin ilk yarısında toplumsal değişim ile ilgili önemli araştırmalar yapmıştır.

Kıray da hocası gibi tabakalaşma analizinde karmaşık bir yöntemsel çerçeve-

ye sahiptir. Kıray (1999), Boran'ın açtığı izden yürüyerek işlevselci ve Marksist kuramsal yaklaşımları birleştirerek analizlerini gerçekleştirmiştir. Ona göre tabakalaşmadaki değişimler toplumdaki yapısal işlevsel bütünlüğü sağlamada önemli bir rol oynamaktadır. Gerçekleştirdiği araştırmalarda Türkiye'de sanayileşme ve köyden kente göç (kentleşme) ile birlikte değişen tabakalaşma örüntülerini gözlemleyen Kıray, nihayetinde kentli bir modern sınıflı toplumun ortaya çıkacağını ileri sürmektedir. Ancak eski tabakalaşma örüntüleri ve bunun bozulmuş yeni biçimlerinin oluşturduğu engellerin toplumdaki bu değişimi yavaşlattığının da farkındadır. Özellikle 1960'ların ortasında Hollandalı coğrafyacı Jan Hinderink'le birlikte Çukurova'da gerçekleştirdiği araştırmada kırdaki makinalaşma ile birlikte ortaya çıkan yeni tabakalaşma biçiminin modernleşmenin (yapısal işlevsel bütünlüşmenin) önünde engel olduğunu tespit eder (Hinderink ve Kıray, 1970). Kıray'ın bir geçiş aşaması olarak adlandırdığı Türkiye'nin sanayileştiği ve kentleştiği bu dönemde ona göre yeni ara tabakalar meydana gelmektedir. Örneğin Ereğli üzerine yaptığı araştırmada eski toplumsal yapıda önemli bir işlevi olan toprak ağalarının yerine şimdi kasabada tüccarlar geçmiştir. Toplumun gittikçe formel ilişkilerin egemen olduğu bir yapıya kavuşacağı bu süreçte tüccarlar bir tampon kurum işlevi üstlenmektedirler. Onlar köylüyü piyasa ilişkilerine alıştırmakta,

tarımsal üretimi piyasa için yapılabir mahiyete büründürmektedirler. Bu geçişin neticesinde Kıray'a göre tüccarın bu rolüne artık gerek kalmayacaktır. Nihayetinde Kıray Türkiye'nin üretim yapısındaki değişimlerin tabakalaşmaya da yansıtacağını ve artık köylü-ağa tabakalarının yerine üretici-burjuva tabakaları geçecektir.

Türkiye'de 1970'lerde sınıf üzerine çalışmalar yapan Ali Gevgilili (1989) Marksist şemaya sadık kalarak Türkiye'nin endüstrileşme ve sermaye birikiminin oluşturduğu özel koşullar altında dört sınıfın oluştuğunu dile getirmektedir. Bunlar sırasıyla sermaye sahibi büyük burjuvazi, emekleriyle geçinen işçi sınıfı, entelektüel becerileri ile geçinen küçük burjuvazi ve tarımda geleneksel örüntüleri sürdüren köylülük olarak belirlenmektedir.

Korkut Boratav da 1980 sonrasında Türkiye'de sınıfların gelişimi ve tabakalaşma üzerine teorik ve ampirik önemli çalışmalar yapan bir isim olarak dikkat çekmektedir. Özellikle 1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm (1991) ile İstanbul ve Anadolu'dan Sınıf Profilleri (2004 [1995]) isimli çalışmaları Türkiye'de sınıf yapılarına dair başka çalışmalara da temel teşkil eden bir çerçeve oluşturmaktadır. Birinci çalışmada Boratav, Türkiye'nin önemli bir dönüşüm geçirdiği bir dönem olarak gördüğü 1990-1977 dönemini sınıf

dinamikleri açısından incelemektedir. Kentsel ve kırsal sınıf şemaları çıkardığı ikinci çalışmada ise Türkiye'de sınıf ve tabakalaşma çalışmalarına önemli bir kavramsal katkı sağlamaktadır. Toplumsal farklılaşmanın bölüşüm ilişkileri zemininde gerçekleştiğini dile getiren Boratav sınıf ile tabakalaşmayı birbirinden ayırmaktadır. Ona göre sınıf birincil bölüşüm ilişkilerini temsil ederken toplumsal tabaka ikincil bölüşüm ilişkilerine denk düşmektedir.

Boratav 1991'de İstanbul'un iki semti ve ondokuz Anadolu köyünde yaptığı iktisadi, sosyal, ideolojik ve politik boyutlu alan araştırmasına dayanan *İstanbul ve Anadolu'dan Sınıf Profilleri* isimli eserinde kentsel ve kırsal sınıf şemaları çıkarmaktadır. Kentsel sınıfların tanımlanmasında temel ölçüt meslek ve mesleki mevkiyi, kırsal sınıfların tanımlanmasında ise toprak mülkiyetinin biçimi ve büyüklüğünü esas almaktadır. Çalışmasının girişinde Marksist yönelimlerden bahsetse de (Boratav, 2004, s. 19) bu belirlemede de görüldüğü gibi Boratav kentsel alanda Weberci, kırsal alanda Marksist bir yaklaşım benimsemektedir. Kitaba temel teşkil eden araştırmanın farklı bir konuda yapılmış olması verilerin sadece işçi sınıfı mahallelerinden seçilmiş olması araştırmanın ampirik geçerliliğini zedelese de bu çalışma uzunca zaman Türkiye üzerine tek kuramsal değerlendirme olması dolaısıyla tabakalaşma ve sınıf analizlerine kavramsal temel sağlamıştır.

Boratav'a göre "kapitalist bir ortamda temel sınıf ayrımı sermaye-ücretli iş gücü arasındadır." Bu sebeple kentsel alanda ilk temel ayrımı gördüğü için ücretli/maaşlı çalışanlar ile işverenler arasında yapmaktadır (Boratav, 2004, s. 19). Bu çerçevede yaptığı analizler neticesinde dokuzlu bir kentsel sınıf şeması ortaya çıkmaktadır: orta-büyük burjuvazi/işveren, küçük burjuvazi/işveren, esnaf/marjinaller, yüksek nitelikli ücretliler, beyaz yakalı ücretliler, niteliksiz hizmet işçisi, mavi yakalı işçi, emekliler, işsizler (Boratav, 2004, s. 19). Boratav bu sınıfları birleştirerek üçlü bir birleştirilmiş kentsel sınıf şemasına ulaşmaktadır: Kentsel işçi sınıfı (niteliksiz hizmet işçisi + mavi yakalı işçi + işsizler), Kent burjuvazisi (orta-büyük burjuvazi/işveren) ve küçük burjuvazi ve marjinaller (küçük burjuvazi/işveren + esnaf/marjinaller). Boratav kırsal toplumsal yapıda sınıfsal yapıyı belirleyebilmek için ise üç temel ayrıştırma kriteri kullanmıştır: Üretim araçlarının mülkiyeti, ücretli iş gücü istihdamı veya ücretli iş gücü olarak çalışma durumu, toprağın kiraya verilmesi veya kiralanması durumu. Bu çerçeve sahip olunan toprak miktarı ve niteliği (kuru-sulu), traktör sahipliği ve ücretli işçi kullanımı gibi etkenlerle derinleştirilmiştir. Bu analizin neticesinde sekizli bir kırsal sınıf şeması ortaya çıkmıştır: Kapitalist çiftçi, zengin çiftçi, zengin köylü, orta köylü, küçük köylü, yoksul köylü, tarım işçisi, rantiyer.

Bu sınıf yapıları dâhilinde Boratav kentsel ve kırsal toplumsal yapıda hareketliliği incelemektedir. Ona göre kentsel toplum örüntüsü bir yandan küçümsemeyecek kemikleşme eğilimlerinin; bir yandan da göç, eğitim, işsizleşme, iş hayatının ve özellikle kentsel küçük üreticiliğin istikrarsızlıkları gibi etkenlerce belirlenen aşağı/yukarı hareket dürtülerinin etkisi altındadır. “Kentsel sınıf yapısını belirleyen ve dönüştüren dinamik süreçler bu karmaşık etkilerin bir bileşkesi olarak” (2004, s. 19) karşımıza çıkmaktadır. Boratav (2004, s. 19) kırsal toplumsal yapıda ise ileri düzeyde bir kapalılık ve çok sınırlı düzeyde bir sosyal hareketlilik bulunduğunu ifade etmektedir.

Kalaycıoğlu ve arkadaşları (1998) da Türkiye'deki toplumsal hareketliliğin en önemli dinamiklerinin göç ve aile bağlantıları olduğunu dile getirmektedirler. “Orta grup” olarak adlandırdıkları grubun içinde “özellikle köy kökenli yoksul kesimler için göçün bir yaşam stratejisi olarak gerçekleşip, onların bugünkü konumlarına gelmelerinde stratejik bir ilk adım” oluşturmamasından bahsetmektedirler (Kalaycıoğlu vd., 1998, s. 132). Kırdan kente göç, eğitim maksatlı göç ve yurtdışı göç şeklinde üç göç türünden bahseden araştırmacılar bu etkenlerin bir SES çalışmasında dikkate alınması gerektiğini dile getirmektedirler. Araştırmacılar bu göç değişkeninin üzerine toplumsal tabakalaşma ve hareketliliği

etkileyen bir diğer ana etkenin aile ve aile ilişki ağının olduğunu dile getirmektedirler (Kalaycıoğlu vd., 1998, s. 133). Ancak bu konuda kesin bir neticeye varamayan yazarlar “göç ve aile ilişki ağlarının rolü gibi birbirinin içine geçen karmaşık süreçlerin hangi değişken setleriyle ifade edilebileceği” sorununun ayrıca üzerinde çalışılması gerektiğini ifade etmektedirler. Sibel Kalaycıoğlu, Kezban Çelik, Ümit Çelen ve Sinan Türkyılmaz ile birlikte 2008 yılında bu araştırmayı Ankara ili için gerçekleştirmişlerdir. Kalaycıoğlu ve arkadaşları 1769 bireyle yüz yüze görüşülerek gerçekleştirdikleri araştırmalarında Ankara kent merkezi için “öncelikle bir sosyo-ekonomik statü endeksi geliştirerek farklı toplumsal tabakaları belirlemek” ve daha sonra da “bu tabakalara özgü sosyal ve ekonomik özellikleri” ortaya koymayı amaçlamışlardır (Kalaycıoğlu vd., 2010, s. 191–192). Kapsamlı bir teorik özetlemeden sonra Kalaycıoğlu ve arkadaşlarının geliştirdikleri sosyo-ekonomik statü ölçeği, mesleki ve toplumsal statüyü ölçmeye yönelik, dereceleme, analiz birimi olarak haneyi belirlemiş ve birleşik sınıflandırmalar yöntemiyle tüm hanenin sosyo-ekonomik statüsünü ölçme yönünde bir deneme olmuştur” (Kalaycıoğlu vd., 2010, s. 191–192). Çalışma kapsamında SES ölçümü için demografi, eğitim, iş, gelir, mülkiyet gibi veriler kullanılmıştır (Kalaycıoğlu, Çelik, Türkyılmaz, Karadam, ve Rittersberger-Tılıç, 2008, s. 57).

Bu değişkenler değişik şekillerde ağırlıklandırılarak Ankara için bir SES formülasyonuna ulaşılmıştır (Kalaycıoğlu vd., 2010, s. 191–192). Ankara ili için oluşturulan bu ölçek çeşitli kısıtlarına rağmen Türkiye'de bilimsel SES çalışmaları için iyi bir başlangıç oluşturmaktadır. Bu başlangıcın geliştirilmesi ve alandaki çalışmaların değişik perspektiflerden oluşturulacak endekslerle çeşitlendirilmesi gerekmektedir.

Yunus Kaya ise (2008a) EGP modelini kullanarak 1980 ve 2005 arasında Türkiye'deki toplumsal tabakalaşmanın değişimini analiz ettiği çalışmasında bu dönemde Türkiye'de toplumun en alt ve üstteki katmanlarında görece daha fazla artış olduğunu gözlemleyerek bunu proleterleşme ile beraber toplumsal kutuplaşma olarak adlandırmıştır. Bu analizi 1980 ve 2005 arasındaki nüfus sayımlarından aldığı ISCO-68 mesleki sınıflandırmasına göre iki rakamlı seviyedeki yaklaşık 80 meslek grubunu işteki duruma göre dörde (işveren, kendi hesabına çalışan, ücretli, ücretsiz aile işçisi) ayırarak oluşturduğu 300'den fazla grubu Ganzeboom and Treiman'ı (1996) takip ederek yedi katmanlı EGP modeline çevirerek yapmıştır. Kaya'nın çalışması Türkiye'de sınıf tartışmalarına uluslararası düzeyde karşılaştırma yapması bakımından önemli katkılar sağlamaktadır.

Sunar ve arkadaşlarının 2016 yılında geliştirdikleri Türkiye Sosyo-Ekono-

mik Statü Endeksi (TÜSES) SES ve tabakalaşma analizleri için yeni bir zemin oluşturmak bakımından yeni bir zemin oluşturmaktadır. Birbiri üzerine bina edilen iki nicel saha araştırması ve dört aşamada farklı analiz yöntemleri kullanılarak oluşturulan hane temelli bir SES ölçeği olan TÜSES Türkiye'de SES'in bileşenleri olarak eğitim, meslek ve geliri tespit etmektedir. Bu bileşenlerin SES'e katkı oranı belirli bir formül içinde tespit edilerek yapılan kümeleme analizi ile SES gruplarının oranı ve konumu tespit edilmiştir. TÜSES tabakalaşma analizine pek çok açıdan derinlik kazandırmıştır. Mesleklerin göreceli toplumsal itibarları, eğitimin farklı düzeylerinin dikkate alınması ve gelirin tüm bileşenleri ile birlikte hesaba katılması analizin kapsam ve niteliğini artırmaktadır (Sunar, Kaya, ve Otrar, 2016).

Tabakalaşmanın Zemini: Türkiye'de Devlet ve Ekonomi

Ekonominin ve siyasetin biçimi değiştikçe bu tür yeni tabakalaşmalar ortaya çıkmaya devam edecektir. Ancak bütün bu değişimler eşitsizliğin gittikçe arttığını ve refahın gittikçe daha adil olmayan bir biçimde dağıtıldığını göstermektedir. Küresel düzeyde gerçekleşen bu değişimler bazı gecikmeler ve farklılıklarla da olsa Türkiye'ye yansımakta ve toplumsal

yapıda önemli etkiler oluşturmaktadırlar. Dolayısıyla bu dinamiklerin Türkiye'yi etkileyiş biçimleri hem yukarıda tartışıldığı gibi sosyal yapının tarihsel gelişimi hem de küreselleşme ve neoliberalleşme ile birlikte devletin ve ekonominin yeni biçimi ile şekillenmiştir.

Türkiye'de toplumsal yapının, özellikle sınıfların devletin gelişimi ile ilişkili olduğuna dair yaygın bir kanaat vardır. Bu hususta Zafer Toprak (2012), Çağlar Keyder (2007) ve Ayşe Buğra'nın (1997) yaptıkları çalışmalar devletin modernleşme sürecinde ekonomiyi kontrol edip millî bir burjuvazi oluşturma amacıyla Türkiye'deki sınıflaşmaya doğrudan etki ettiğini ortaya koymaktadır. Her ne kadar zamanla devletin ekonomideki rolü değişse de toplumsal yapı üzerindeki etkiler devam etmiştir. Kadir Yıldırım da buradan hareketle, bu kitapta yer alan Türkiye'de sınıfların gelişimini tarihsel bir perspektiften ele alan yazısında sosyal sınıflar ve bu sınıflar ile devlet arasındaki ilişkilerin ekonomik geçmişine eğilmektedir. Yıldırım yazısında Osmanlı'nın klasik döneminden 1980'ler Türkiye'sine kadarki oldukça uzun bir süreçte iktisadi hayatta yaşanan gelişmeleri ve bu gelişmelerin devlet ve toplumsal sınıflara yansımaları detaylı bir biçimde değerlendirilmektedir. Yukarıda dile getirildiği gibi Osmanlı klasik siyasal ve sosyal sisteminde devletin güçlü konumu belirleyici olmuştur. Devletin ekonomik hayatta edindiği güçlü pozisyon, 17 ve 18.

yüzyıllarda ayanlar, mütezimler, büyük çiftlik sahipleri gibi yeni yerel elitlerin öne çıkmasıyla sarsılmıştı. Pek çok tarihçi bu grupları orta sınıfın yeşerememiş bir nüvesi olarak görmektedir. Yıldırım bu zümrelerin mevcut küçük üreticiliğe dayalı üretim organizasyonunu değiştirmemeleri ve siyasi nüfuz elde etmeyi daha önemli bir tercih olarak görmelelerinden ötürü, Osmanlı'da merkezi devlet karşısında müstakil bir iktisadi gücün ortaya çıkamadığını dile getirmektedir. Orta sınıfın oluşmamasına yeni bir bakış getiren bu yoruma göre Türkiye'de 1980'e kadar orta sınıflar devletin kontrol ettiği ekonomiden pay almaya çabalamışlardır. Öte yandan 19. yüzyılda, dünya ekonomisine açılma ile birlikte gayrimüslimler öncülüğünde bankerler ve tüccarlar yeni bir ticaret-finans burjuvazisi haline gelirken, yeni gelişen sanayi ile birlikte bir işçi sınıfı da ortaya çıkmıştır. Bu üç grup da kendi içinde bütünlüklü bir varlık oluşturamamış ve daima devlete bağımlı bir şekilde gelişmiştir. Osmanlı'nın klasik toplumsal yapısından modernleşme boyunca 1980'lere kadar gelene kadar sınıfların oluşumunda ve değişimindeki panoramik görünüm alındığında devletin başat rolü öne çıkar. Yıldırım'a göre sendikalaşma oranlarının düşüklüğü, işçi örgütlerinin siyasi partilere yakınlaşp çıkar sağlamaya çalışmasına neden olurken; kamu ihaleleri, özelleştirmeler, krediler ve teşvikler de zenginleşmenin yolu olarak burjuvaziyi aynı pozisyona,

yani devlete rağmen değil, devletle birlikte hareket edecekleri bir konuma çekmiştir.

Bu yapı çeşitli değişimlerle 1980'lere kadar varlığını devam ettiregelmiştir. 1980'lerde başlayan ve 2000 sonrasında artan küresel entegrasyon ve liberalleşme ile birlikte devletin iktisadi konumunda yaşanan değişimlerle birlikte tabakalaşmada da ciddi farklılaşmalar oluşmuştur (Kaya, 2008a). Cengizhan Yıldırım, dördüncü bölümde yer alan yazısında bir önceki bölümün kaldığı yerden devam ederek ve özellikle orta sınıfların dönüşümünü sorunsallaştırarak ekonomik sistemdeki değişimlerin sosyal yapıya yansımalarını ele alıyor. Nicel verilere dayalı olarak aslında neoliberal iktisat politikalarının gündeminde olmamasına rağmen 1980 sonrasında Türkiye’de yaşanan sektörel dönüşümlere ve artan eğitime bağlı olarak orta ve üst sınıflara ait mesleklerin sayısı ve oranı artmış, bireysel gelir dağılımı önceki dönemlere göre bir miktar düzelmiş ve yoksulluk oranlarında gerileme olmuştur. Oysa çoğunlukla neoliberal iktisat politikaların bu alanlarda olumsuz sonuçlara yol açması beklenmektedir. Yıldırım, Türkiye özelinde bu beklenmedik sonucun sebeplerini önceki dönemlerde uygulanan devletçi ve planlamaya dayalı iktisat politikalarında aramak gerektiğini belirtmektedir. Ona göre 1980'lere kadar ekonomi çoğunlukla kötü yönetilmiş ve devlete yakın olanlara dağıtılan rantlar

toplumun büyük bir kısmının fakir kalmasına ve Türkiye'nin gelir dağılımı en kötü olan ülkelerden bir tanesi olmasına neden olmuştur. Bu görünüm genel olarak değişmese de 1980 sonrasında ekonomideki çeşitlenmelerle ortaya çıkan yeni fırsatlar ve artan girişimcilik ile birlikte küçük de olsa sosyal yapıda bir orta sınıf genişlemesi yaşanmasına neden olmuştur. Dolayısıyla eşitsizliğin yaygınlığı azalmıştır. Ancak bu kitapta ve başka yerlerdeki sayısal analizlere bakıldığında eşitsizliğin derinliğinin azaldığı söylenemez. Bir başka deyişle, toplam içindeki ortalamalara bakıldığında eşitsizlik azalmakta ve refah dağılımı düzelmekteyken, uçlara bakıldığında tam aksi yönde bir durum görülmektedir. Tabakalaşmaya bakış açısına göre belki de Türkiye’de konuyu kavamsallaştırmayı ve kavramayı zorlaştıran en önemli nokta bu iki yönlü harekettir.

Bu süreçte genel göstergelerde gelir dağılımı çok az bir miktar iyileşmiş ve genişleyen hizmet sektörüne bağlı olarak orta sınıflar da genişlemiştir. Makro düzeyde yaşanan en önemli değişim ise refah devletinin mahiyet ve uygulamalarındaki farklılaşmadır. Yaygın olarak belirtilenin aksine bu dönemde refah devleti yok olmamış ancak ciddi farklılaşmalar yaşamıştır. Özelleştirmeler ve gelişen özel sektör yatırımları ile devletin ekonomideki doğrudan payı küçülmüş, düzenleyici rolü daha fazla öne çıkmaya başlamıştır (Arın, 2013). Bu rol değişimi refah

uygulamalarında da özellikle 2000 sonrasında tam tersine işlemiş görünmektedir: Beklendiğinin aksine devlet gittikçe doğrudan refah payı aktaran bir konuma evrilmiştir. Z. Nurdan Atalay Güneş ve Hasan Tekgüç, Türkiye'de refah devletinin dönüşümü bağlamında yeniden dağıtım ve sınıfların değişimini ele aldıkları yazılarında 1980-2000 arası dönemde küresel ekonomiye entegrasyon ile refah devleti uygulamalarının da değiştiğini belirtmektedirler. Bu politikalar gelir dağılımını bozarken yaygın bir yoksullaşmaya yol açmaktadır. 2000 sonrasında neoliberal ekonomik politikalar devam edip, yaygın refah uygulamaları zayıflarken bir taraftan da mutlak yoksulluğu azaltma uygulamalar etkin olmuştur. İlk bakışta birbiri ile çelişiyor gibi görünen bu iki yönelim esasında birbirini tamamlamakta, birbirine imkân oluşturmaktadır. Zira mutlak yoksulluğu azaltmayı hedefleyen politikaların Türkiye'de hep tartışlagelen gelir dağılımı eşitleyici, dolayısıyla yeniden dağıtımı düzenleyici etkisi olmadığı bilinmektedir. Güneş ve Tekgüç, güncel veri setlerine dayanarak yaptıkları çalışmada 2000'lerde Türkiye'de refah devletinin geçirdiği dönüşüm ve yeniden dağıtımı açıklayarak tabakalaşmanın genel bir resmini çizmek için bir zemin oluşturmaktadırlar.

Bu tarihsel arka plan ve güncel zeminde Türkiye'nin sosyal yapısını devletin aldığı biçimden, ekonomideki rolünden bağımsız konuşmanın pek mümkün ol-

madığı görülmektedir. Devletin ekonomideki rolü değiştikçe ve siyasetin işleyişi buna göre biçimlendikçe tabakalar da daima yeniden şekillenmektedir. Küresel gelişmelere paralel yürüyen bu şekillenmeler tabakalaşmada yeni biçimlerin ortaya çıkmasına da zemin hazırlamaktadır.

Tabakalaşmanın Biçimi: Güncel Oluşumlar ve Eşitsizlik

Bu kitabın ikinci bölümünde Yanıklar'ın ifade ettiği gibi sınıflar eskisi gibi artık geniş, homojen ve uzun vadeli değildir. Toplumsal ve iktisadi yapıdaki hızlı değişimler ve heterojenleşmeler toplumsal yapıda fragmantasyonlara yol açmakta ve yeni katmanlaşmalar meydana çıkarmaktadır. Dolayısıyla son zamanlarda gittikçe daha fazla konuşulan bu yeniliklerin ele alınası tabakalaşma analizleri açısından oldukça önem arz etmektedir. Aşağıda detaylı bir biçimde açıklanacağı üzere 1980 sonrasında uygulanan iktisadi politikalar ve değişen devlet yapısı dolayısıyla evvela önceki dönemin ana tabakaları olan orta sınıfın ve işçi sınıfının yapısında önemli değişimler gerçekleşmiştir. Bu değişimler ağırlıklı olarak bu sınıfların parçalanmasına ve yeni sınıfların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu parçalanma ile birlikte orta sınıf ile proletarya arasındaki bir konumda prekarya, orta sınıf ile burjuvazi arasında bilgi işçileri ve

küresel yönetici elit, işçi sınıfının altında sınıf-altı ortaya çıkmıştır. Bu fragmantasyon aslında tabakalaşma ile ilgili veriye dayalı bir biçimde yeni analizlere ihtiyaç olduğunu göstermektedir.

Boratay'ın (1991) ve Yıldırım'ın (2011) bu kitaptaki yazısında ve başka çalışmalarında analiz ettiği üzere 1980'le başlayan yeni dönemde Türkiye'de orta sınıflar önemli değişimler yaşamıştır. Bu dönemde ekonomideki sektörel gelişmeler, zirve yapan şehirleşme ve eğitimin gelişmesi ile birlikte orta sınıf mesleklerinde ve dolayısıyla orta sınıflarda bir genişleme yaşanmıştır. Ancak bu genişleme orta sınıfın sosyal yapıdaki konumunun önceki dönemle aynı olduğunu göstermez. Aşağıda detaylı bir biçimde tartışılacağı üzere bu dönemin orta sınıfı öncesindeki gibi yerleşik, istikrarlı ve güvenceli değildir. Orta sınıf içinde Sencer Ayata'nın (2003) yeni orta sınıf olarak adlandırdığı yukarı doğru hareketlilik gösteren daha üst düzey işlerde çalışan ve daha yüksek kazananlar kadar Yunus Kaya'nın (2008a) proleterleşme olarak tabir ettiği aşağıya doğru hareketlilik gösteren ve güvencesini ve kazanç seviyesini koruyamayan grupların da bulunduğu geniş bir sosyal tabaka ortaya çıkmıştır. Bir başka deyişle orta sınıf içindeki katmanlaşmalar en az diğer sınıflarla olan farklılıklar kadar çeşitlilik oluşturmaktadır.

Benzer bir fragmantasyon işçi sınıfı için de söz konusudur. Özatalay kitapta

yer alan yazısında 1980 sonrası yaşanan neoliberalleşme sürecinde işçi sınıfının iç yapısında, bilinçlilik biçimlerinde ve duygu durumlarında gerçekleşen dönüşüm ve farklılaşmaları ele almaktadır. Bu süreçte özellikle işçilik koşullarında meydana gelen eşitsizliklerden (kamu / özel sektör, sigortalı / sigortasız, kadrolu / sözleşmeli, ana firmaya bağlı / taşeronu bağlı, vasıflı/vasıfsız vs.) kaynaklanan çeşitli sınıf içi bölünmeler ve çatışmalar mevcuttur. Özatalay, bu eşitsizliklerin işçileşme süreçlerinde elde edilen deneyimlerin farklılığıyla olduğu kadar geçmiş dönemden miras alınan işçilik koşullarının eşitsizliği ile de bağlantılı olduğunu ileri sürmektedir. Çeşitli zaman dilimlerinde yürütülen saha araştırmalarına dayalı olarak neoliberalleşme sürecinin, dünyada ve Türkiye'de yalnızca yürütülen kimi makroekonomik politikaların değiştirilmesini ve devletin işleyişini örgütsel bakımdan yeniden dizayn etmeyi değil, toplumu meydana getiren tek tek bireylerin ahlaki değerlerinin, dünya görüşlerinin dönüşümünü de getiren bir süreç olarak yaşandığı söylenebilir. Hem devletin yurttaşlar karşısındaki konumunu yeniden tanımlamaya dönük yapılan reformlar silsilesini, hem de bireyin davranış zihniyetini yeniden biçimlendirmeye dönük müdahaleleri içeren bu süreçte işçi sınıfında çeşitli bölünme ve çatışmalar meydana çıkmıştır. Böylece bir taraftan orta sınıfta proleterleşme yönlü bir hare-

ket gözlenirken öte tarafta da işçi sınıfı parçalanmış, örgütlülüğünü kaybetmiş, birbirinden farklı sosyo-ekonomik özellikler gösteren çeşitli grupları aynı anda bünyesinde taşımaya başlamıştır.

Ekonominin değişimine bağlı olarak orta sınıfta ve işçi sınıfında yaşanan bu parçalanma ve dönüşümler neticesinde endüstrileşmiş ülkelerden başlayarak orta sınıf eski mensupları ellerindeki sosyal konumları kaybetmeye başlamışlardır. Türkiye’de de eskiden orta sınıfın önemli meslek gruplarının yerleşik sınıfsal konumlarını kaybetmeleri ile ilgili çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Kasım Akbaş (2013, 2015) avukatların, Serdal Bahçe (2013) mühendislerin, Ahmet Haşim Köse ve Ahmet Öncü (2000) mühendis-mimarların ve Aslı Vatansever ile Meral Gezici (2014) akademisyenlerin konum kayıplarını ele alan çalışmalar yapmışlardır. Orta sınıfın fragmantasyonu neticesinde çeşitli ara katmanlar veya yeni sınıflar ortaya çıkmıştır. Bu dönüşümü prekarizasyon (belirsizleşme) olarak adlandıran Guy Standing (2014) ortaya çıkan bu yeni sınıfın politizasyonu ile yeni sosyal hareketler arasında bir bağlantı olduğunu belirtmektedir. Ona göre kent mekanının politik bir mücadele alanına dönüşmesinin en önemli nedeni orta sınıflarda yaşanan bu yaygın konum kaybı ve güvencesizleşmedir. Konuyu Türkiye özelinde ele alan Aslı Vatansever, kitapta yer alan yazısında üretim süreçleri ve ilişkilerinden yaşanan değişimlerle proletaryanın küçülmesi,

toplumsal ve bireysel hayatın her alanında yaşanan “esnekleşme” ile de giderek artan bir biçimde “orta sınıf”ın belirsizleşmesi ile Türkiye’de de yeni bir ara grubun ortaya çıkışını dile getirmektedir. Ona göre yalnızca belirsizlik paydasında birleşmesinden hareketle *prekarya* olarak adlandırılan ve hem siyasi hem de toplumsal anlamda kayıtsızlıkla özdeşleştirilen bu kitlenin, daha adil bir toplum tahayyülünü taşıyacak bir siyasi özne hâline gelip gelemeyeceği günümüzün temel tartışma konularından biridir. Vatansever başlangıçta eskinin işçi sınıfına kıyasla politik kayıtsızlıkla ifade edilen bu grubun gittikçe daha fazla politikleştiğini belirtmektedir. Yazısında Türkiye’de son zamanlarda ortaya çıkan *prekarize* olmuş grupların gittikçe siyasetin ana gündemini etkiler bir biçimde etkin roller üstlendiğini dile getiren Vatansever bu dinamğin temelinin iş yaşamında ve istihdamda gittikçe artan güvencesizleşmede bulunduğunu tespit etmektedir. Bu yazı önümüzdeki günlerde prekarya kavramının daha fazla gündeme geleceğini ortaya koyuyor.

Küresel üretim ve yönetim düzeninin değişimi ile birlikte ortaya çıkan bir başka grup ise zaman zaman “altın yakalılar” olarak da adlandırılan “bilgi işçileri”dir. İlk kez Peter Drucker (1969) tarafından kullanıldığından beri bilgi işçisi konusu çok tartışılan bir kavram olagelmıştır. Profesyonel nitelikleri ve bilgileri sayesinde karmaşık görevleri yerine getirebilen bilgi işçilerinin içinde bulunduğumuz dönem-

de örgütlerdeki önem ve etkileri sıklıkla dile getirildi. Bilgi işçilerinin özellikle kendi kendini yöneten, geniş özerkliği olan çalışanlar olduğu sıklıkla vurgulandı. İşletme alanındaki bu popülerliğe karşın kitapta konuyu alan Meltem Yılmaz Şener, sosyolojide daha az araştırılan bir konu olduğunu dile getirmektedir. Şener'in dile getirdiği gibi konu işletmelerde daha ziyade verimlilik ekseninde ele alındığı için popülerdir ancak konunun sosyal neticeleri genellikle daha az ele alınmıştır. Dolayısıyla sosyal boyutun ortaya çıkarılması için evvela işletme alanında bilgi işiyle ilgili yazılanların eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutulması gerekmektedir. Bunu sağlamak içinse öncelikle *neoliberal yönetimsellik* kavramı irdelenmelidir. Şener bu kavram ile bilgi işçilerinin işletmedeki konumlarının ve sosyal pozisyonlarının perdelendiğini dile getirmektedir. Buna göre bilgi işçileri esnek çalışmanın ve kendi zamanlarını yönetmenin verdiği kolaylıkla sosyal konumlarından daha rahat vazgeçebilmektedirler. Veysel Bozkurt (2000a, s. 154-166) Türkiye'nin bilgi ekonomisine geçişinin yavaş olsa da ilerlediğini dile getirmektedir. Dolayısıyla Türkiye'de de bilgi sektöründe çalışanların sayısında ve sosyal görünürlüğünde ciddi bir artış söz konusudur. Şener, İstanbul'da çalışan yirmi bilgi işçisiyle yapılan mülakatlara dayanarak bu özyönetimselliği sorgulamakta ve aslında bu kişilerin şirketlerinin hedeflerini kendi bireysel hedeflerine dönüştürerek hayatlarını buna

göre düzenlediklerini ortaya koymaktadır. Ancak Şener yaptığı mülakatlarda yeni ortaya çıkan bu grup içinde sadece kariyer hedefleri ile bir bilgi işçisine dönüşmeyi reddedenlerin de mevcudiyetini dile getirerek yeni evrilmelerin altını çiziyor.

Yukarıda bahsedildiği gibi işçi sınıfındaki parçalanma ile geçmişin güvenceli mavi yakalılarının sayısı gittikçe azalmış, güvencesizlik işçi sınıfının da önemli bir gündemi haline gelmiştir. Öte yandan derinleşen eşitsizlikler, işçi sınıfındaki parçalanma, endüstrinin küresel kayışları, küreselleşme ile birlikte gerçekleşen çöküşler ile birlikte en alttakiler, ötekiler, kenardakilerden müteşekkil yeni bir sınıf, "sınıf-altı" ortaya çıkmıştır. Alev Erkilet, kitapta yer alan yazısında Türkiye'de pek de tartışılmayan, ampirik olarak incelenmeyen bu yeni tabakayı ele alıyor. Bediz Yılmaz (2008) Türkiye'de kentsel yoksulluk ile yakından ilişkili olarak ortaya çıkan bu yeni tabakanın "nöbetleşe" yoksulluktan "müebbet" yoksulluğa kayma ile yakından ilişkili olduğunu dile getirir. Bu izlek üzerinden Erkilet, sınıf-altının zannedildiği gibi sadece ileri endüstriyel ülkelere mahsus olmadığını artık Türkiye'deki büyük kentlerde de mevcut olduğunu dile getirmektedir. Erkilet bunda özellikle gelecekteki dayanışmacı sosyal ağların kentleşmenin yeni dinamikleri ile gittikçe aşınmasının bunda önemli bir etkisi olduğunu dile getirmektedir. Bu aşınmada kente ve toplumsal örüntülere ekonomik

kaygılarla dışarıdan yapılan müdahalelerin ciddi etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla sınıf altı bir bakıma ekonomik kalkınmanın maliyeti, kaybedenleri ve bedel ödeyenlerinden müteşekkil bir grubu göstermektedir.

Toplumsal yapı ve tabakalarda değişim sadece kentlerde yaşanmamaktadır. Özellikle içinde bulunduğumuz dönemde kırsal iktisadi yapıda yaşanan önemli dönüşümler aynı zamanda toplumsal yapıya da yansımış durumdadır (Özensel, 2015). Keyder ve Yenal’ın (2013) detaylı bir biçimde incelediği gibi tarım bir taraftan büyük bir değişim yaşarken diğer taraftan da bu değişime ayak uydurma imkânına sahip olmayan köylüler üretimden kopma noktasına gelmektedirler. Bunun hızlandığı bir netice olarak kırsal yapıda zannedildiğinin aksine kendi içinde hızlı bir tabakalaşma yaşamaktadır. Ancak bu tabakalaşmanın henüz yeterince çözümlendiğini söylemek güç görünüyor.

Türkiye’de kırsal tabakalaşma denince akla başından beri bu alanda çalışmalar yapan Korkut Boratav gelmektedir. Marksist bir iktisatçı olan Boratav (1980), *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm* isimli eserinde kırsal toplumsal tabakaları ele alır ve tarımda kapitalistleşmenin neticeleri ekseninde toprak mülkiyeti ve sermaye sahipliğinin bu tabakalaşmanın temelini teşkil ettiğini belirtir. Boratav’ın (2004) daha sonra geliştirmeye devam

ettiği kırsal tabakalaşma bu şemasının günümüzde büyük bir değişim yaşayan kırsal yapısında güncellenmesi gerekmektedir. Bu gelişmeleri dikkate alarak Serdar Nerse bu kitapta yer alan yazısında dışarıdan bakıldığında çok homojen görünen bu kitlenin kendi içinde tarımdaki üretim modelinin değişimi, tarım, gıda ve kırsal kalkınma politikaları ekseninde gittikçe daha fazla tabakalaştığını ortaya koymaktadır. Buradan hareketle de kırsal toplumsal yapıya dair geniş tartışmaları değerlendirerek bir kırsal toplumsal tabakalaşma modeli geliştiriyor. Bu gelişmeler, bugüne kadar çoğunlukla sahip olunan arazinin büyüklüğüne göre tabakalandırılan kırsal nüfusun toplumsal yapısını anlamada yeni değişkenlere ihtiyacı da beraberinde getirmektedir. Buna göre yeni kırsal tabakalaşma arazi büyüklüğünün yanı sıra tarım metodu, hane geliri, hane büyüklüğü/tipi, köy tipiyle bağlantılı olarak ortaya çıkan formal ve enformel gruplar (tüccar, bakkal, sürekli işçi, mevsimlik işçi, uzman meslek sahipleri ve diğerleri) dikkate alınarak tanımlanmak durumundadır. Bu değişimleri göz önünde bulundurduğumuzda kentsel sınıfların değişimine etki eden faktörlerin kırsal yapıya da benzer etkilerde bulunduğunu tespit edebiliriz. Kırdan bir taraftan zayıf da olsa sermaye girişi ve küresel üretime entegre olmayla birlikte kapitalistleşme ve burjuvalaşma söz konusu iken öte yandan küçük çiftçilerin üretim zeminlerini kaybedip

sınıf-altı pozisyona doğru evrilmeleri ve doğrudan sosyal yardımlar ve geçici işçilikle ikame edilen bir yaşam koşulunun ortaya çıkışı eş anlı olarak yaşanmaktadır.

Tabakalaşma sosyolojik literatürde son 80 yıldır mesleklerle yakından ilişkili bir biçimde hatta doğrudan mesleklerin bir çıktısı olarak ele alınmaktadır. Öte yandan fordizmin kitle üretiminden post-fordizmin parçalı özelleşmiş üretime doğru geçilirken, hizmetler sektörü yükselip bilgi ekonomisi gelişirken mesleklerin yapısı da ciddi bir değişim geçirmekteydi (Ercan, 2011). Bozkurt'un (2000b, s. 39) belirttiği gibi bilgi ekonomisi dâhilinde "ortaya çıkan yeni meslekler ise tümüyle bilgi yoğun ve yaratıcılık gerektiren mesleklerdir. Bu durum doğal olarak iş gücünün kültürel özelliklerinde de büyük bir kültürel evrimin ortaya çıkmasına yol açmaktadır." Hatta bu makro iktisadi dönüşümün doğrudan meslekler üzerinden toplumsal yapıya etki ettiği dahi söylenebilir. Bazı gecikmelerle de olsa 1990 sonrasında Türkiye'de de endüstri sonrası topluma geçişte iş ve meslek dünyası ciddi bir dönüşüme uğradı (Bozkurt, 2006). Öte yandan Türkiye'nin kendine mahsus endüstrileşme süreci de bunu benzerlerinden farklı bir biçimde etkiledi. Şöyle ki Türkiye hiçbir zaman tam anlamıyla endüstrileşmiş bir toplum olmadan endüstri sonrası üretim ve tüketim kalıplarının gündeme geldiği bir ülke görünümündedir. Ayrıca 1980'lere kadar devletin ekonomideki rolü ve sonrasında

bu rolün değişim biçimi de bu geçiş sorunlu bir hâle getirmektedir. Bu sebeple Türkiye'de mesleklerin toplumsal konumu her zaman belirsiz bir şekilde kalmış ve neredeyse hiç araştırılmamıştır. Hâlbuki meslekler çağdaş sosyolojide özellikle tabakalaşma tartışmalarında ve ses ölçeklerinin geliştirilmesinde merkezi bir yer tutmaktadır. Bugün yaygın olarak kullanılan EGP, CAMSIS ses ölçekleri doğrudan mesleki itibarın ölçülmesine dayanmakta veya buna merkezi bir konum vermektedir (Erikson ve Goldthorpe, 1992; John H Goldthorpe ve Hope, 1972). Dolayısıyla mesleklerin yapısı ve itibarlarının değişimi gittikçe daha fazla tartışılmaktadır. Ancak Türkiye'de meslekler bu boyutuyla henüz sosyolojik araştırmanın bir konusu haline gelmemiştir. Zira Türkiye çapında yürütülen araştırmalarda meslek verileri tam olarak toplanmamaktadır. Bu bölümde Lütü Sunar, TÜİK'in veri setlerine dayanarak önce post-endüstriyel dönüşümün Türkiye'de çalışma yaşamı üzerindeki etkisini inceledikten sonra 2014 yılında Türkiye çapında 2500 kişilik örneklemle yürüttüğü nicel bir araştırmanın verilerinden hareketle değişen mesleki yaşantı ve değişik sosyo-ekonomik statülere göre mesleklerin itibarını, iş ve çalışma yaşamına bakışı ele almaktadır. Neticesinde Sunar, mesleklerden hareketle Türkiye'de endüstri sonrası toplumsal yapı ve tabakalaşmaya geçişle ilgili bazı ipuçları vermektedir. Türkiye'de mesleklerin itibarı ve çalışma yaşamı bakımından endüstri-

yel dönüşüm henüz tam anlamıyla gerçekleşmediği anlaşılmaktadır. Zira reklam ve pazarlama uzmanı, bilgisayar yazılımı ve uygulama geliştiricisi, halkla ilişkiler uzmanı, insan kaynakları uzmanı gibi bilgi çağının mesleklerinin itibar puanlarının en üstteki 20 meslek içinde yer almaz. En üstte hâlen daha klasik devletle ilintili yönetici meslekler ve kendi işini bağımsızca icra edebilen eğitilmiş meslekler bulunmaktadır. Halbuki Türkiye’deki sektörel değişimlere bakıldığında bu mesleklerin öne çıkmış olması beklenebilirdi. Bunu anlamak üzere sektörlerin, özellikle hizmet sektörünün yapısına ve mahiyetine dikkatli bir biçimde bakmak gerekir. Hizmet sektörü aslında bünyesinde yeni çağın bilgi toplumunun mesleklerini barındırdığı gibi, ulaştırma, konaklama, yeme-içme ve büro hizmetleri gibi alanları da barındırmaktadır. Türkiye’de hizmetler sektöründeki istihdamın bu alanlarda yoğunlaşması söz konusudur. Dolayısıyla hizmetler sektörünün öne çıkması yeni çağın mesleklerinin öne çıkması anlamına gelmemektedir.

Eşitsizliğin Tezahürleri ve Tabakalaşmanın Temsilleri

Türkiye’de tabakalaşmada yaşanan bu kopuşlar ve çeşitlenmeler ciddi bir biçimde yeni analizlere ihtiyacı ortaya çıkarmaktadır. Konunun her boyutuyla derinlikli bir

biçimde araştırılmaya ihtiyaç bulunmaktadır. Öte yandan sadece tabakalaşmanın oluşumu değil, sosyal tezahürleri de bu farklılaşmalara bağlı olarak değişmektedir. Dolayısıyla toplumsal cinsiyet, meslekler, sağlık, eğitim, spor ve müzik gibi alanlarda tabakalaşmanın tezahürlerinin ele alınması toplumsal yapının değişimini anlamak bakımından önemli perspektifler sağlayacaktır.

Tabakalaşmanın sosyal tezahürlerinden ilki kentsel alandaki dönüşümlerle kendisini göstermektedir. Son zamanlarda dikkat çekilen kentsel katmanlaşma ve mekânsal ayrışma tabakalaşmanın üretim ve tüketim ekseninde mekana yansımalarını göstermektedir. Özellikle Türkiye’deki büyük şehirler ekseninde ama daha çok İstanbul örneğinde ele alınan bu konunun sosyal tabakalaşma ile yeterince ilintilendirildiği söylenemez. Günümüzde çalışma ve istihdam alanlarının değişimleriyle birlikte, kentlerin de biçim değiştirdiği, yaşam biçimleri ve tüketim pratiklerinin farklılaştığı görülmektedir. Endüstriyle birlikte oluşmuş olan pekçok metropol bu süreçte yoğun bir değişim geçirmekte ve kent içi katmanlar yeniden biçim almaktadır. Bu bağlamda İstanbul’un bir sanayi kentinden hızla bir ticaret kentine ve oradan da küresel bir kente evrilme sürecinde yaşadığı farklılaşmalar kent mekânına yansımakta, kent hayatındaki katmanlaşmalar gittikçe kutuplaşma ve ayrışma hâlini almaktadır. Erkilet’e (2013) göre kentsel ayrışmanın temel unsurlarından birisi prestij konut

alanlarının gittikçe artan sayısı ve görünürlüğüdür. Hatice Kurtuluş (2011) da Erkilet gibi bu tür yerleşmelerin sayısı arttıkça farklı sosyo-ekonomik duruma sahip kişilerin artık birbirlerinden yalıtık hâle gelip, gittikçe herkesin kendisi gibi olanlarla yaşamaya başlayacağını tespit etmektedir. Türkiye’deki geleneksel kent dokusuna yabancı olan bu yeni gelişmenin kökeni Erkilet’e göre yeni orta sınıfın yükselişidir. Dolayısıyla bu ayrışmaya dayalı olarak sosyal tabakalaşma keskinleşip belirginleştikçe mekanda da ayrışma yönlü eğilimler kendisini göstermektedir. Benzer işlevlerin mekânsal kümelenmesine paralel olarak benzer grupların bir arada olma eğilimleri ortaya çıkmakta ve neticesinde mekânsal bir ayrışma oluşmaktadır. Dolayısıyla Seran Demiral’in kitapta yer alan yazısında derinlemesine ele aldığı üzere farklı tabakalara mensup insanlar gittikçe kent içerisinde farklı katmanlar oluşturmaktadır. Bu değişim özellikle kentteki iktisadi aktivitelerin farklılaşması ekseninde gerçekleşmektedir. Kentin bir sanayi kentinden, ticaret ve hizmet odaklı bir kente, oradan da bir turizm ve finans kentine dönüşümü aynı zamanda mekanın ve sosyal tabakaların değişimine de yansımaktadır.

Toplumsal cinsiyet de tabakalaşmanın doğrudan ilişkili olduğu alanlardan birisidir. Eşitsizlikler topluma eşitsiz bir biçimde dağılmaktadır. Özellikle toplumsal cinsiyet eşitsizliği hem tabakalaşma ile paralel örüntüler içeren

hem de onu katmerleştiren bir yapı arz etmektedir (Candaş, Yılmaz, Günseli, ve Çakar, 2010). Türkiye’de toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri ile ilgili önemli bir teorik ve ampirik literatürün biriktiğini söylemek mümkündür. Ancak toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini tabakalaşma açısından ele alan çalışmalar henüz yeterince gerçekleştirilmiş değildir. Maide Gök nicel verilere dayalı olarak Türkiye’de toplumsal cinsiyet tabakalaşmasını ele almakta ve sosyal tezahürlerine odaklanmaktadır. Gök’ün de gösterdiği gibi eğitim, ekonomi, aile ve sağlık alanındaki eşitsizlikler arasında bir bağlantı bulunmaktadır. Bu alanlardaki eşitsizliklere bir de tabakalaşma ekseninde bakıldığında “kadın yoksulluğu” kavramında ifade edildiği gibi katmerlenmiş bir eşitsizlik ortaya çıkmaktadır. Kadınlar alt sınıfların da altı, sınıf dışının da dışı bir görünüm arz etmekte, tabakalaşma ile ortaya çıkan bütün eşitsizliklerde doğrudan ve en fazla etkilenmektedirler. Dolayısıyla eşitsizliklerin bir de bu gözle daha fazla ele alınmaya ve çözümlenmeye ihtiyaç bulunmaktadır.

Toplumsal cinsiyete benzer bir şekilde tabakalaşmanın tezahürlerinin doğrudan görüldüğü bir başka alanda sağlıktır. Sağlık politikaları bir ülkedeki eşitsizliğin biçiminde ve dolayısıyla tabakalaşmanın sosyal yapıya etkisinde ciddi bir rol sahibidir (Nesanır ve Eser, 2010). Günümüzde küresel olarak yaşanan iktisadi dönüşüm ve tabakalaşma deneyimleri-

ne bağlı olarak sağlığın artık bir metaya dönüşümünden bahsedilmektedir (bk. Sezgin, 2011). Dolayısıyla dezavantajlı grupların sağlık hizmetlerine erişiminde ciddi bir eşitsizlik yaşandığına dair önemli veriler mevcuttur. Türkiye ile ilgili de bu minvalde önemli tartışmalar yaşanmaktadır. Özellikle son 12 yıldır uygulanan sağlık politikaları bu hususta farklı değerlendirmeleri de beraberinde getirmiştir. Z. Nurdan Atalay Güneş ve Hasan Tekgüç Türkiye sağlık sisteminin 1980'lerden beri geçirdiği dönüşümünün eşitsizliklere etkisini kurumsal yapı, dikey eşitsizlik, yatay eşitsizlikler ve eğitim düzeyi ekseninde ele almaktadırlar. Yazarlar sıkça tartışıldığı üzere 2004 tarihinden itibaren Ak Parti hükümetlerinin parça parça hayata geçirdiği Sağlıkta Dönüşüm Programı'nın sağlık alanındaki eşitsizlikleri artırmadığını aksine azalttığını belirtmektedirler. Onların da belirttiği gibi sağlık politikaları ile ülkedeki dikey eşitsizliklerin giderilebilmesi pek mümkün değildir. Bu ancak kapsamlı bir sosyal politika ve daha da önemlisi iktisadi politikalar ile mümkündür. Ancak son yıllarda uygulanan sağlık politikaları yoluyla Türkiye'de gelir eşitsizliklerinin sağlık hizmetlerine erişime olumsuz etkisi en aza indirilmiştir. Ancak bir taraftan en aşağıdaki dezavantajlı grupların sağlık hizmetlerine erişimi kolaylaştırılıp, ücretsiz hâle getirilirken öte taraftan da sağlıktaki piyasalaşma yönelimleriyle de özellikle orta sınıfın sağlık hizmetleri-

ne erişimi kısmi ücretlendirilmiş bir hâle dönüştürülmektedir. Türkiye'deki diğer alanlarda yaşanan refah ve sosyal politika uygulamalarında da görüldüğü üzere sağlıkta da toplumun en eşitsiz kesiminin faydalanması, ancak orta kesimlerinin zarara uğraması söz konusudur.

Eğitim alanı da bu bakımdan benzer nitelikler göstermektedir. Eğitim alanında 1980 sonrasında ama özellikle son yirmi yılda çok ciddi değişimler yaşanmış, tabakalaşmanın ve eşitsizliğin tezahürleri pek çok bakımdan eğitime yansımıştır. Önce ilk ve orta öğretimde ardından da yükseköğretimde özel okullaşmanın artması, merkezi sınavlarda gerçekleştirilen uygulamalar, meslek liselerinin gittikçe sistem içinde marjinalleşmesi ve okullaşmada ve eğitim imkânlarında yaşanan bölgesel farklılıklar ve bölgeler içindeki mikro ayrışmalar eğitim alanını eşitsizliğin en birincil tezahürüne dönüştürmüştür. Yalın Kılıç'ın (2014) yakın bir zamanda incelediği gibi toplumsal tabakalar eğitimsel eşitsizliklerin önemli bir açıklayıcısı hâline gelmiştir. Aynı şekilde Turhan Şengönül (2008) de eğitimin tabakalaşma ve dikey hareketliliğin temel bir unsuru olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla eğitim hem eşitsizliklerden etkilenmekte hem de eşitsizliklerin sürmesinde bir rol oynamaktadır. Bir başka deyişle sosyal eşitsizliklerden ötürü yaşanan eğitimsel farklılaşmalar sonraki dönemde eşitsizliklerin artarak devam etmesine neden olmaktadır.

Gül Özsan ise bu kitapta yer alan yazısında konuyu bir başka boyutuyla ele almaktadır. Türkiye'nin tabakalaşma tarihinde özgül bir yeri olan eşraf ailelerinin değişen sosyo-ekonomik ve siyasal koşullar içerisinde kendilerini yeniden üretmelerinde eğitimin rolünü ele alan Özsan, Ayşe Durakbaşı ve Meltem Karadağ ile birlikte Denizli, Muğla, Kahramanmaraş, Gaziantep ve Aydın'da gerçekleştirdikleri araştırmanın verilerine dayanarak eğitimin kazandığı sembolik ve işlevsel değeri tartışıyor. Özellikle bu ailelerin kendilerini iktisadi siyasi ilişkilerle dayalı olarak yükselen yeni zenginlerden ayırıştırma çabalarında eğitim ve eğitim yoluyla elde edilen sosyal konumlar sembolik bir değer kazanmaktadır. Bu bakımdan eşraf ailelerinin geçmişte siyasi ilişkiler ve yerel iktisadi yapıya hakimiyetleri yoluyla elde ettikleri konumu, fertlerine ileri düzeyde eğitim imkanları sağlayarak sürdürme eğiliminde olduklarını görmekteyiz. Bu yukarıda belirtildiği üzere Türkiye'de eğitimin tabakalaşmada en önemli bileşen olduğunu göstermektedir. Bu mekanizma aynı zamanda taşra kentlerindeki eşraf ailelerinin zamanla Türkiye'de büyük kentlerindeki merkezi elite dönüşme sürecini de ifade eden bir mekanizmadır. Özsan, buradan hareketle Şerif Mardin'in merkez-çevre yaklaşımı olarak bilinen temel tezlerini eleştirir ve Türk toplumsal yapısının gösterdiği sürekliliklere vurgu yapar. Onun tespitlerine göre eşraf ailelerinden fertler, kültürel

sermayenin eğitime dayalı kurumsallaşmış biçimini edinerek belirli konumları elde etmektedirler. Bu bakımdan Özsan ayrıca eğitimle sağlanan kültürel sermaye ve eğitime dayanan sosyal itibarın Türkiye'de yönetici sınıfların sosyal konumlarını meşrulaştırmalarına hizmet ettiğini belirlemektedir. Dolayısıyla eğitimdeki eşitsizliklerle ortaya çıkan tabakalı yapı kendisini eğitim üzerinden yeniden üretmekte ve sürdürmektedir.

Sanayileşme ve kentleşmenin artması, eğitim düzeyinin yükselmesi, ulaşım imkanlarının gelişmesi, kitle iletişim araçlarının etkinliğinin yükselmesi ve serbest zamanın değişimi gibi faktörler, sportif pratiklere olan ilgiyi de her geçen gün farklılaştırmaktadır. Ülkemizde yaşanan sosyal değişim sürecinde, farklı sosyal tabakalardan bireylerin farklı sportif aktivitelere yöneldiklerini veya sportif pratiklere farklı anlamlar yükledikleri görülmektedir. Yılmaz Kaplan ve Cihan Akkaya (2013, s. 157) toplumsal tabaka farklılıklarının, spora yansıyan sonuçlarının değerlendirdikleri araştırmalarının sonucunda, "toplumsal tabakalarda (alt, orta, üst), spor olgusunun gerek algılanmasında gerekse uygulanmasında birçok farklılıkların bulunduğu"nu belirlemişlerdir. Onlara göre "farklı toplumsal tabakalardaki bireylerin, ait oldukları toplumsal tabakanın gereği olarak, yaşam biçimleri, meslekleri, eğitim ve gelir düzeyleri, onların hangi sporlara hangi düzeyde ve hangi biçimlerde katılabilecek-

lerini de etkilemektedir.” Günümüzde sosyal tabakalaşma ve spor ilişkisini ele alan çalışmalar toplumsal tabakalaşmada yaşanan farklılıkların spora da yansıyan sonuçlarının bulunduğunu ortaya koymaktadır (Amman, 2000, s. 128). Bugün icra edilişi veya seyredilişi bakımından üst sınıfa mahsus sporlardan bahsedilebildiği gibi, alt sınıfla anılan sporlar da mevcuttur. Dolayısıyla tabakalaşma toplumsal yapıdaki tüm alanları etkilediği gibi sporda da belirgin bir etken hâline gelmiştir. Ayrıca spor alanındaki farklılaşmalar tabakalaşmanın toplumsal yapıyı en uç düzeye kadar nasıl etkilediğini göstermek bakımından özel bir yere sahiptirler. Ülkemizde henüz çok az gelişen spor sosyolojisi içinde tabakalaşma analizi nerdeyse hiç yoktur. Ülkemizde bu alanda çalışan tek araştırmacı olan Murat Yüksel nicel veri setlerine dayanarak tabakalaşmanın spor alanındaki tezahürlerini ortaya koymaktadır. Ayrıca akabinde spor yoluyla tabakalaşmanın nasıl yeniden üretildiği üzerinde durulması da konunun bir başka boyutunu ortaya koyması bakımından ciddi öneme sahiptir. Zira günümüzde sınıfların kendilerini artık sadece üretim sistemi içerisindeki somut konumlarıyla üretmedikleri ancak konumlarına mahsus semboller oluşturarak, özellikle yaşam biçimi üzerinden, sınıflarını yeniden ürettikleri bilinmektedir. Öte yandan spor kısıtlı da olsa bir sosyal hareketlilik imkânı sağlamaktadır. Özellikle en alt

tabakada bulunan bireylerin dikey hareketliliğinde spor önemli ve bazen tek yol olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu hareketlilik imkânı özellikle sınıfsal yapıları yerleşmiş ileri endüstrileşmiş ülkeler açısından görüldüğünden daha önemlidir. Zira tabakalaşmanın katılığını kırmak için gerekli olan diğer aralar bu toplumlarda gittikçe daha az işlemektedir.

Benzer bir durum müzik alanı için de geçerlidir. Müziğin temsil ettiği zevkler ve beğeniler alanının tabakalaşma ile ilişkisini ele almak bize ciddi şaşkınlıklar yaşatabilir. Aslında Fransız sosyolog Pierre Bourdieu’nun (1984) *Distinction* isimli araştırmasından beri biz sınıfların kendilerini bir sınır ve fark fikri etrafında kurduklarının farkındayız. Bu sınırları belirginleştirmek çoğu kez “zevkler ve renkler” üzerinden gerçekleşmektedir. Spor gibi müzik de Uğur Zeynep Güven’in bu kitapta dile getirdiği gibi hem tabakalaşmanın bir neticesi olarak farklılaşmalara sahiptir hem de tabakalaşmanın ifadelendirilmesinde ve yeniden üretilmesinde “sembolik” bir rol oynar. Güven Türkiye’de dinlenen pop, türkü, klasik müzik, arabesk gibi farklı müzik türleri ile toplumsal tabakalar arasında çok boyutlu ilişkiyi çözümleyerek, belirli müzik türleri ile belirli bir tabaka arasında ne ölçüde ve hangi açılardan paralellik kurulabileceğini ortaya koymaktır. Bir başka deyişle, farklı müzik türleri özelinde toplumsal tabakaları incelemenin imkânını sorgulayan bu yazıda

tabakalaşma ile müzik arasındaki ilişki Türkiye'den örneklerle "müzik altkültürleri", "müzikal cemaatler", "*music scene*", "yüksek kültür", "popüler kültür", ve "beğeni kamuları" gibi kavramlar etrafında ele alınmaktadır. Burada özellikle Bourdieu'nün (1984) *habitus* kavramı toplumsal tabakalaşmanın esas bileşenlerinden olan ekonomik, sosyal ve kültürel sermayelerin farklılaşmasının müzik çerçevesindeki tezahürünün incelenmesi konunun etrafının açılması bakımından ciddi bir imkân oluşturmaktadır. Günümüzde toplumsal tabakalaşma ve müzik arasındaki bağ ele alınırken mevcut müzik pratiklerinin ve müziğe ilişkin formların sosyal kimliğin oluşum sürecini etkileme ve ondan etkilenme biçimleri bize tabakaların kendisini semboller, zevkler ve tüketim ayırımına dayalı olarak yeniden üretme biçimleri hakkında önemli detaylar verecektir.

Elbette tabakalaşma ile ilgili tazahürler bu alanlar ile sınırlı değildir. Tabakalaşma ve eşitsizliğin sosyal tezahürlerini suç, yoksulluk, siyasal temsil ve katılım, girişimcilik, aile ve duygular gibi çok değişik alanlarda ele almak ve tartışmak mümkün ve gereklidir. Bu analizler yoluyla sosyal yapıda yaşanan değişimleri kavramak ve kavramsallaştırmak daha mümkün hâle gelecektir.

Artan Eşitsizliklerin Dünyasında Tabakalaşmayı Tartışmak

Tabakalaşma konusu sosyal bilimciler arasında gittikçe artan bir tartışma konusudur. Ekonomik yapılar ve üretim sistemlerinde yaşanan değişimler toplumsal yapıda da değişimler meydana getirmekte ve tabakalar ile hareketlilik yeniden şekillenmektedir. Bu çerçevede özellikle 1980'lerden itibaren fordist üretim modelinden gittikçe post-fordist üretim modeline geçiş toplumsal yapılar üzerinde hayli etkili olmuştur. Küresel düzeyde uygulanan neoliberal iktisat politikaları ile refah devleti uygulamaları ile şekillenen dağıtım ve bölüşüm ilişkileri tabakaların yapısı ve biçiminde ciddi değişimler meydana getirmiştir. Örneğin hem kitlesel üretimin azalması hem de refah politikalarının düşüşü ile birlikte eskinin mavi yakalı işçi sınıfı ve geniş beyaz yakalı orta sınıf parçalanmış, bu süreç yeni katmanlar meydana çıkarmıştır. Bu süreçle ilişkili bir biçimde ortaya çıkan küreselleşme ile birlikte artık değişimler ulusal sınırları aşmaya başlamış ve bazı tabakalar gittikçe ulus-ötesi karakterler kazanmaya başlamıştır.

Dolayısıyla evvela sınıfsal yapılarıdaki bu değişimleri ele almak icap etmekteydi. Kitabın girişinde sınıf tartışmalarının gidişatını ele alan Cengiz Yanıklar'ın belirttiği gibi son yıllarda sınıfların bittiği ve sınıflara dayalı bir analizin artık mümkün olmadığı şeklinde yoğun bir

gündem bulunmaktadır. Özellikle Soğuk Savaş'ın bitişi ve sosyalist kutbun yok olması sınıfları klasik manada ideolojik bir konu olarak ele alanlar bakımından bir sona işaret etmekteydi. Dolayısıyla bu çerçevede sınıf kavramına ve analizine eleştirel bakanlar günümüz toplumlarında sosyal sınıfın sonunun geldiğini ya da en azından geçmişte olduğu kadar önemli olmadığını ileri sürmektedirler. Bunların argümanlarına göre, geleneksel hiyerarşilerin aşınması ve yeni toplumsal farklılıkların ortaya çıkması sınıf analizlerinin artık yeterliliğini kaybetmesine neden olmakta, dolayısıyla da tabakalaşma ile ilgili çalışmalarda sınıflar temel bir eksen olarak görülmemektedir. Hâlbuki bu yazıda da tartışıldığı ve kitap boyunca analiz edildiği üzere pek çok ampirik çalışma eşitsizliklerin belirgin bir şekilde var olduğunu ve sınıf ayrımlarının bireylerin yaşamları üzerinde etkide bulunmaya devam ettiğini ve sınıfların yeni şartlarda kendilerini yeniden üretme kabiliyetine sahip olduğu görülmektedir. Dolayısıyla sınıf temelli eşitsizlikleri incelemek etmek üzere sınıf analizinin sosyolojik araştırmalarda hâla önemli bir rol oynadığı söylenebilir.

Bu kitapta ele alındığı üzere Türkiye'de tabakalaşma ve eşitsizlik konusunda önemli değişimler yaşanmaktadır. Özellikle devletin ekonomi içindeki konum ve rolünün değişimi ile Türkiye'de sosyal yapının değişimi arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. 1980'lerde

başlayan liberalleşme ile devlet koruyucu rolünden sıyrılıp düzenleyici bir role soyunmaktadır. Dolayısıyla öteden beri devlet ile ilişkili bir biçimde oluşmuş olan sınıfların biçimleri de bu değişime bağlı olarak değişmektedir. Ayrıca son 30 yıl içinde ekonomideki yapısal dönüşümler, küresel entegrasyon, fordizimden post-fordizme geçiş, tarımdan hızlı bir biçimde sanayiye ve oradan da daha hızlı bir biçimde hizmetlere doğru kayış tabakalaşmanın zeminini ciddi bir biçimde değiştirmektedir. Bu değişimde göze çarpan en önemli unsur Türkiye'de refah devletinin geniş tabanlı üç sınıfının (işçi sınıfı, orta sınıf ve burjuvazi) da bir parçalanma yaşamasıdır. Bu parçalanma ile yeni ve ara katmanlar meydana çıkmış ve sosyal yapıda etkili olmaya başlamıştır. Devletin daha fazla düzenleyici bir role evrilmesi ile birlikte piyasa konumlarının sosyal konumları belirlemede daha etkin olmaya başlaması eşitsizliğin de gittikçe derinleşmesinin bir zeminini oluşturmuştur. Uygulanan sosyal politikalar yoluyla en altın sübvansede edilmesi ile eşitsizliğin yaygınlığı azalmış ancak toplumsal piramitte ortada bulunanların gittikçe aşağıya doğru yığılması ile derinliği artmıştır. Dolayısıyla yeni çalışmaların özellikle eşitsizliğin bu yeni formu üzerine daha fazla düşünmesi ve değişik alanlarda veriye dayalı analizler gerçekleştirmesi gerekmektedir.

Kaynakça

- Akbaş, K. (2013). Sınıf ve orta sınıf tartışmaları arasında yaldızlı yakalılar: Avukatlar işçileşiyor mu? *Praksis*, 32, 115-145.
- Akbaş, K. (2015). *Avukatlık mesleğinin ekonomi politikası-avukatların sınıfsal konumlarındaki değişim: İstanbul örneği*. İstanbul: Nota Bene Yayınları.
- Amman, M. T. (2000). Spor sosyolojisi. In H. C. İkizler (Ed.), *Sporda sosyal bilimler* (pp. 85-149). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Arın, T. (2013). *Kriz, devlet, iktisat ve sosyal güvenlik politikaları*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Ayata, S. (2003). Yeni orta sınıf ve uydu kent yaşamı. In D. Kandiyoti & A. Saktanber (Eds.), Z. Yelçe (Trans.), *Kültür fragmanları: Türkiye'de gündelik hayat* (pp. 37-56.). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Bahçe, S. (2013). Orta sınıf miti ve mühendisin nemesisi. *Praksis*, 32, 145-164.
- Bakacak, A. G. (2012). Türk düşün dünyasında bir mihenk taşı: İlk kadın sosyolog, Marksist düşünür Behice Boran'da toplumsal yapı kavramı. *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 37, 55-68.
- Boran, B. S. (1943). Sosyal evrim meselesi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2(2), 59-65.
- Boran, B. S. (1945). *Toplumsal yapı araştırmaları: İki köy çeşidinin mukayeseli tetkiki*. Ankara: TTK Yayınları.
- Boratav, K. (1980). *Tarımsal yapılar ve kapitalizm*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Boratav, K. (1991). *1980'li yıllarda Türkiye'de sosyal sınıflar ve bölüşüm*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Boratav, K. (2004). İstanbul ve Anadolu'dan sınıf profilleri. İstanbul: İmge kitabevi.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: a social critique of the judgement of taste*. Cambridge, Mass. Harvard University Press.
- Bozkurt, V. (2000a). *Enformasyon toplumu ve Türkiye* (3. bs). İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Bozkurt, V. (2000b). *Püritanizmden hedonizme yeni çalışma etiği*. Bursa: Alesta.
- Bozkurt, V. (2006). *Endüstriyel ve post-endüstriyel dönüşüm: Bilgi, ekonomi, kültür*. Bursa: Ekin Kitabevi.
- Buğra, A. (1997). *Devlet ve işadamları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Candaş, A., Yılmaz, V., Günseli, S. ve Çakar, B. Y. (2010). *Türkiye'de eşitsizlikler: Kalıcı eşitsizliklere genel bir bakış (araştırma raporu)*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu.
- Drucker, P. F. (1969). *The age of discontinuity; guidelines to our changing society*. New York: Harper & Row.
- Durkheim, E. (1964). *The division of labor in society*. New York: Free Press of Glencoe.
- Ercan, H. (2011). *Türkiye'de mesleki görünüm*. Ankara: Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO).
- Erikson, R. ve Goldthorpe, J. H. (1992). *The constant flux: A study of class mobility in industrial societies*. Oxford England; New York: Oxford University Press, USA.
- Erkilet, A. (2013). "Düzenli aileler" "yeni gelenler"e karşı: Korku siyaseti, tahliyeler ve kentsel ayrışma. In A. Çavdar ve P. Tan (Eds.), İstanbul: Müstesna şehrin istisna hali (pp. 127-148). İstanbul: Sel Yayınları.
- Ganzeboom, H. B. G. ve Treiman, D. J. (1996). Internationally comparable measures of occupational status for the 1988 international standard classification of occupations. *Social Science Research*, 25(3), 201-239.
- Gevgilili, A. (1989). *Türkiye'de kapitalizmin gelişmesi ve sosyal sınıflar*. İstanbul: Bağlam.
- Goldthorpe, J. H. ve Hope, K. (1972). Occupational grading and occupational prestige. *Social Science Information/sur les sciences sociales*, 11(5), 17-73.

- Goldthorpe, J. H. ve Marshall, G. (1992). The promising future of class analysis: A response to recent critiques. *Sociology*, 26(3), 381-400.
- Hinderink, J. ve Kiray, M. B. (1970). *Social stratification as an obstacle to development; a study of four Turkish villages*. New York: Praeger.
- Kalaycıoğlu, S., Çelik, K., Türkyılmaz, S., Kardam, F. ve Rittersberger-Tılıç, H. (2008). *Ankara kent merkezinde toplumsal tabakalaşma, hareketlilik ve sosyo-ekonomik statü araştırması* (TÜBİTAK SOBAG Projesi No. SOBAG 104K039). Ankara: TÜBİTAK.
- Kalaycıoğlu, S., Kardam, F., Tüzün, S. ve Ulusoy, M. (1998). Türkiye için bir sosyo-ekonomik statü ölçütü geliştirme yönünde yaklaşım ve denemeler. *Toplum ve Hekim*, 13(2), 2-14
- Kalaycıoğlu, S., Türkyılmaz, S., Çelen, Ü. ve Çelik, K. (2010). Temsili bir örneklemde sosyo-ekonomik statü (ses) ölçüm aracı geliştirilmesi: Ankara kent merkezi örneği. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 183-220.
- Kaplan, Y. ve Akkaya, C. (2013). Toplumsal tabaka farklılıklarının spora yansıyan sonuçları (Antalya örneği). *Mediterranean Journal of Humanities*, 3(2), 143-158.
- Karpat, K. H. (2008). *Osmanlı modernleşmesi: Toplum, kurumsal değişim ve nüfus* (2. bs). Ankara: İmge Kitabevi.
- Kaya, Y. (2008). Proletarianization with polarization: Industrialization, globalization and social class in Turkey, 1980-2005. *Research in Social Stratification and Mobility*, 26(2), 161-181.
- Keyder, Ç. (2007). *Türkiye'de devlet ve sınıflar*. İstanbul: İletişim Yay.
- Keyder, Ç. ve Yenal, Z. (2013). *Bildiğimiz tanrının sonu: Küresel iktidar ve köylülük* (1. bs). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kılıç, Y. (2014). Türkiye'de eğitimsel eşitsizlik ve toplumsal tabakalaşma ilişkisine dair ampirik bir çalışma. *Eğitim Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 243-263.
- Kiray, M. B. (1999). *Toplumsal yapı toplumsal değişim*. İstanbul: Bağlam Yay.
- Kiray, M. B. (2005). *Tüketim normları üzerine karşılaştırmalı bir araştırma*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Köse, A. H. ve Öncü, A. (2000). Türkiye'de Mühendis-Mimarlar: Ekonomik sınıf konumları ve ideolojik oluşumları. *Toplum ve Bilim*, 85, 36-46.
- Kurtuluş, H. (2011). Gated communities as a representation of new upper and middle classes in İstanbul. *İ. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 44, 49-65.
- Mardin, Ş. (1967). Historical determinants of stratification: Social class and class consciousness in Turkey. *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 22(4), 111-142.
- Mardin, Ş. (2009). Türk siyasasını açıklayabilecek bir anahtar: Merkez-çevre ilişkileri. In A. Y. Sanbay ve E. Kalaycıoğlu (Eds.), Ş. Gönen (Trans.), *Türkiye'de politik değişim ve modernleşme* (pp. 121-158). Bursa: Dora Basım Yayın.
- Marshall, G., Swift, A. ve Roberts, S. (1997). *Against the odds?: Social class and social justice in industrial societies*. New York: Oxford University Press.
- Marx, K. ve Engels, F. (1976). Manifesto of the communist party. *MECW*, 6, pp. 477-520.
- Nesanır, N. ve Eser, E. (2010). Türkiye'de sağlık alanında kullanılmak üzere bir sosyo-ekonomik indeks denemesi. *TAF Preventive Medicine Bulletin*, 9(4), 277-288.
- Özatalay, C. (2015). Türkiye'nin toplumsal yapısının temsili meselesi bağlamında sınıflar ve sınıflandırma savaşları. *Modus Operandi*, 2, 95-130.
- Özensel, E. (2015). *Türkiye'de kırsal yapıların dönüşümü (Kır sosyolojisi)*. İstanbul: Çizgi Kitabevi.
- Rapley, M. ve Hansen, S. (2006). Measurement. Bryan S. Turner (Ed.), *The Cambridge Dictionary of Sociology*, pp. 375-378. Cambridge: Cambridge University Press.

- Şengönül, T. (2008). Toplumumuzda eğitimin dikey sosyal hareketliliğe etkisi (izmir'de profesyonel meslek sahibi bireyler üzerine bir araştırma). *Sosyoloji Dergisi*, 19, 171-208.
- Sezgin, D. (2011). *Tıbbileştirilen yaşam bireyselleştirilen sağlık: Çelişkiler, alternatifler ve sağlık iletişimi* (1. bs). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Standing, G. (2014). *Prekarya-yeni tehlikeli sınıf*. İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Sunar, L., Kaya Y, ve Otrar, M. (2016). *Türkiye sosyo-ekonomik statü endeksi*. Araştırma Raporu. Ankara: TÜBİTAK.
- Toprak, Z. (2012). *Türkiye'de millî iktisat 1908-1918*. İstanbul: İletişim.
- Vatansever, A. ve Gezici-Yalçın, M. (2014). *"Ne ders olsa veririz" akademisyenin vasıfsız işçiye dönüşümü*. İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Weber, M. (1978). *Economy and society: An outline of interpretive sociology*. In G. Roth & C. Wittich (Eds.). Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Yıldırım, C. (2011). *Neoliberal iktisat politikalarının Türkiye'de orta sınıfa etkisi* (Doktora Tezi). Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu.
- Yılmaz, B. (2008). Türkiye'de sınıf-altı: Nöbetleşe yoksulluktan müebbet yoksulluğa. *Toplum ve Bilim*, 113, 127-145.

1. BÖLÜM

SINIF TARTIŞMALARI

Farklı sosyal grupların hiyerarşik ilişkilerine gelen "tabakalaşma" ekonomide sosyal ya da kültürel açıdan ortaya çıkan yapısal ve sosyal eşitsizliklerin çözümlemelerini kapsar. Bununla birlikte, bu kavramlar, toplumun içinde bulunduğu ekonomik eşitsizlikler ya da bu eşitsizliklerden kaynaklanan sonuçlar üzerine odaklanan sınıf çözümlemeleri oluşturmıştır. Sınıf çözümlemelerinin amaçlarından biri, toplumdaki sosyal eşitsizliklerin hiyerarşik ilişkilerine odaklanarak, toplumdaki

Sınıfın Sonu mu? Sınıf Tartışmalarının Gidişatı

Cengiz Yanıklar

Farklı sosyal grupların hiyerarşisi anlamına gelen “tabakalaşma” ekonomik, sosyal ya da kültürel açıdan ortaya çıkan yapılaşmış sosyal eşitsizliklerin çözümlemelerini kapsar. Bununla birlikte, tabakalaşma en yaygın şekilde sınıf söylemi çerçevesinde betimlenmiştir. Dolayısıyla, tabakalaşma araştırmalarının büyük bir bölümünü, daha çok ekonomik eşitsizlikler ya da bu eşitsizliklerden kaynaklanan sonuçlar üzerine odaklanan sınıf çözümlemeleri oluşturmuştur. Sınıf çözümlemelerinin amaçlarından biri, kalıplaşmış sosyal eşitsizliklerin bireylerin yaşamları üzerinde nasıl bir etkide bulunduğunu ortaya koymak ve bu eşitsizliklerin zaman içinde nasıl süregittiğini anlamaya çalışmaktır (Battero, 2005, s. 126; 2013, s. 15). Diğer taraftan, sınıf kavramının hâla sosyolojinin merkezinde yer alan bir kavram olup olmadığı konusunda hararetli tartışmaların var olduğunun da altını çizmek gerekir. Sınıf kavramının tabakalaşma sosyolojisi içindeki konumunu değerlendirmeye alan bu tartışmalar, genel olarak günümüzde toplumsal eşitsizliklerin anlaşılmasında sosyal sınıfların önemi ve geçerliliğine ilişkin birbirine karşıt bakış açılarını içinde barındırmaktadır. Bu bakış açılarından biri, günümüz kapitalist toplumlarında var olan eşitsizliklerin açıklanmasında, sınıfın merkezi bir kavram olmadığı, kimi değişmelerin sınıfın sonunu getirdiği ya da önemini azalttığı argümanlarını öne çıkarırken diğeri; modern toplumların sınıflı toplumlar oldukları ve toplumsal eşitsizliklerin anlaşılmasında bir kavram ve gerçeklik olarak sınıfın temel bir kavram olmaya devam ettiği görüşünü temele almaktadır.

Her iki bakış açısını ele almakla birlikte, bu bölümde vurgulayacağımız temel argüman, sonunun gelmesi bir yana, günümüz kapitalist toplumların çözümlemelerinin

yapılmasında ve toplumsal eşitsizliklerin ele alınmasında, sınıfın analitik ve ampirik öneme sahip bir kavram olmaya devam ettiğidir. Bir diğer nokta ise, sınıfın merkezi bir kavram olmadığı görüşünü ileri süren yaklaşımların daha çok kuramsal düzeyde kaldığı ve gerçekte çağdaş sınıf kuramlarına bir eleştiri olarak okunması gerektiğidir. Bu çerçevede, "sınıfın öldüğü" ya da öneminin azaldığı argümanının ne tür olgulara dayandırıldığını ele alacağız. Ancak aynı zamanda bu argümanların geçerliliğini bazı ampirik kanıtlar çerçevesinde irdeleyeceğiz. Aşağıda değineceğimiz gibi, sınıf eleştirmenlerinin haklı oldukları bazı noktalar var; sözgelimi, sınıf çözümlemeleri sosyal çözümlemeler için eksiksiz bir çerçeve sağlamamışlardır. Yine de bu, kavramın terkedilmesi anlamına gelmiyor. Eşitsizliğin çağdaş formları hâla klasik tabakalaşma kuramının kavramlarıyla anlaşılmalıdır (Scott, 2002, s. 44). Sınıf analizi eleştirmenleri sınıf kimliklerinin ve sınıf bilincinin formlarının çözüldüğünü doğru bir şekilde altını çizmişlerdir. Bununla birlikte, bu durumun sınıf ilişkileri açısından önemini abartmışlardır; sınıf ilişkileri mevcudiyetini korumakta ve yaşam olanaklarının ve koşulların üzerinde önemli bir etki bırakmaya devam etmektedir. Dolayısıyla, Scott'un (2002, s. 44) ifade ettiği gibi, tanıklık ettiğimiz şey sınıf ilişkilerinin yeniden yapılaşması olarak sınıfın ölümü ve yerini sosyal ayrımların ve sosyal kimliğin inşa

edilmesinde yeni kaynakların yer alması değildir. Ekonomik sınıf konumları belirlenebilmekte ve bu konumlar insanların yaşam olanaklarını açık bir şekilde etkileyebilmektedir.

Sınıf Eşitsizliklerinden Sınıfsız Eşitsizliğe

Toplumsal ilişkileri tanımlama ve açıklamada sosyologlar tarafından kullanılan kavramlar arasında, sosyal sınıf muhtemelen en belirsiz en karmaşık ve eğreti tanımlanmış olanıdır (Scase, 1992, s. 1). Gerçekten de, Yanıklar'ın ifade ettiği gibi "sürekli değişen doğası nedeniyle yaşanan ilişkiler silsilesi ve bir kategori olarak sınıfın tanımını yapmanın zorluğu sıkça değinilen bir konudur" (2008, s. 152). Yine de, sınıf 18. yüzyılın sonlarından itibaren modern dünyanın anlaşılmasında en temel kavramlardan biri olarak kabul edilmiştir (Scott, 2002, s. 23). Bu durum sınıf kavramına ve sınıfın toplumsal eşitsizliklerin anlaşılmasındaki önemine dair eleştirilerin olmadığı anlamına gelmez. Sınıf üzerine yöneltilen eleştirilerin sınıf analizinin kendisi kadar eski olmasına karşın (Bottero, 2005, s. 126), bireylerin davranış ve tutumlarının ampirik çözümlemesinin bir aracı olarak bu kavrama yöneltilen eleştiriler özellikle Nisbet'in (1959) *The Decline and Fall of Social Class* (Sosyal Sınıfın Gerilemesi

ve Çöküşü) ve Daniel Bell'in (1973) *The Coming of Post-industrial Society* (Sanayi Sonrası Toplumun Gelişi) adlı çalışmaları ile başlamıştır. Sınıfın sonu ile ilgili argümanlar, Scott'un (2001, s. 128) dikkat çektiği gibi, 1950'ler ve 1960'lardaki iktisadi büyümeye paralel olarak ortaya çıkan zenginliğin yanı sıra, daha iyi hâle gelen çalışma koşullarıyla birlikte yaşam tarzları temelinde inşa edilen kimliklerin sınıf kimliklerinin yerini aldığı ve yüksek kitlesel tüketim döneminde geleneksel işçi sınıfının ve orta sınıfların ortadan kalktığı temalarını içeren bir sürecin yansımaları üzerine oturtulmaya çalışılmıştır. Burjuvalaşma adı verilen bu süreç, işçi sınıflarının orta sınıflara çekildiği ve yeni orta sınıf yaşam tarzlarını benimsedikleri, dolayısıyla nüfusun çoğunluğunun görece varlık içinde yaşayan homojenleşmiş bir kitleyi oluşturduğu savını içermektedir (Yanıklar, 2010, s. 215).

Bu süreçle birlikte kitlesel tüketimciliğin yükselişi, bireylerin sosyal hiyerarşi içerisindeki hareketliliklerinin artışı, daha genel bir düzeyde ise, önceki dönemlerde sınıf ilişkilerinin ortaya çıkmasına neden olan ekonomik koşulların değişmesi (üretim toplumundan tüketim toplumuna geçiş gibi) gibi olgular da ele alındığında sınıf, endüstriyel ya da post endüstriyel toplumların anlaşılmasında çok az geçerliliği olan modası geçmiş 19. yüzyıl nosyonu olarak kabul edilmeye başlanmış ve Nisbet'in "sınıf ölmüştür" görüşü kök salmaya başlamıştır.

Daha farklı bağlamlarda ise, Ossowski ve Wrong gibi yazarlar sınıfın geçerliliği konusunda tartışmalar ortaya koymuşlar ve bu tartışmalarda, "tabakalaşmasız eşitsizlik" ve "sınıfsız eşitsizlik" gibi terimleri kullanarak toplumsal eşitsizliklerin sınıf dışı formlar alabildiğini ileri sürmüşlerdir (Pakulski, 2005, s. 17). Sınıfa ilişkin bu ilk eleştiriler endüstriyalizmin, mesleki başarıya ve çok az engelin olduğu yüksek derecedeki sosyal hareketliliğe dayalı varlıklı toplumları ortaya çıkardığı varsayımını içeren post-endüstriyel toplum kuramı içinde ortaya çıkıyor.

Bununla birlikte, post-endüstriyel toplumların anlaşılmasında sınıfın geçerli olmadığı ya da öneminin azaldığı konusundaki en güçlü argümanlar özellikle 1980'lerden sonra ortaya çıkmış, "sınıfın ölümü" tezi, toplumsal tabakalaşma ile ilgili sosyolojik tartışmalarda daha kapsamlı bir yer edinmeye başlamıştır. Sözgelimi, modernitenin "geç" aşamasına geçişin önemli sayılabilecek bir dizi sosyo-ekonomik değişimleri beraberinde getirdiği anlayışı temelinde Beck (1992), Crook, Pakulski ve Waters (1992) gibi bazı kuramcılar, toplumlar da görülen kapsamlı değişimlerin kaçınılmaz bir şekilde sınıfı geçersiz ya da en iyi hâliyle önemi azalan bir kavram hâline getirdiğini ileri sürerler. İddiaya göre, sınıf post-kapitalist, post-endüstriyel, post-modern sosyal süreçlerin gelişimi ile birlikte yok olmuştur ve günümüzde sınıfların artık eskisi kadar önem

taşımadığı ve ileri kapitalist toplumların artık sınıflı toplumlar olma özelliğini kaybettiği bir süreç yaşanmaktadır. Bunların argümanlarının dayanağı olan değişmelerin bir kısmı, özellikle Pakulski (1996, s. 65-67) tarafından dile getirildiği şekliyle şöyle özetlenebilir:

Birçok ülkede hükümetler tarafından gerçekleştirilen özelleştirme programları mülkiyetin kapsamlı biçimde yeniden dağılımıyla, küçük mülk sahiplerinin çoğalmasıyla, dolayısıyla mülk sahibi ve mülksüz kategorileri arasındaki ayrımların belirsizleşmesiyle sonuçlanmıştır. Devlet sektörünün önemli bir bölümünün özelleştirilmesinin yanı sıra ev sahipliğinin artması, hissedarların sayılarının hızla yükselmesi, sermayenin yoğunlaşmasının azalması ve emeklilik ödemeleri böyle bir belirsizliğin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur.

Vasıfların geliştirilmesi ve mesleklerin profesyonelleşmesi süreci eski sınıf ayrımlarını, özellikle de mülk sahibi olanlarla işçiler arasındaki uzlaşmazlığı belirgin bir şekilde zayıflatmıştır.

Yurttaşlık haklarının genişlemesi yaşam şanslarının siyasi açıdan tanımlanan ve yasal olarak korunan haklarla ilişkilendirilmesi durumu ortaya çıkarmıştır. Bu, tabakalaşma yapısının daha farklı bir düzeyde parçalanmasına yol açmış ve yeni ay-

rıcalıklarla çatışmaları da beraberinde getirmiştir.

Korporatist politikayı oluşturan sınıf kimlikleri, sınıf ideolojileri ve sendikalar gibi sınıf örgütlenmelerinin değerinin azalması ve piyasaların küreselleşmesi eski sınıf ayrımlarını belirsiz hâle getirmiştir. Buna örnek olarak mülk sahipleri, yöneticiler ve işçilerin kâr, ücret/maaş ve işlerin elde tutulabilmesi için işbirliği yapmaları olağan bir durum olarak karışımıza çıkmaktadır.

Medyanın etkisiyle birlikte, sınıf temelli olmayan "hayali cemaatler" in oluşması sınıfların çözülmesine yol açmıştır. Hayali cemaatler her zaman için var olmalarına karşın son yıllarda çoğalmışlardır. İnsanlar kendilerini paylaşılan ilgilerle (yeşiller), alışkanlıklarla (sigara içmeyenler), tercihlerle (vejetaryen) ya da atfedilen özelliklerle (siyahlar, kadınlar) ilgili cemaatlerin üyeleri olarak görürler. Bu hayali cemaatler bireylere kimlikleri sağlamakta, dayanışma duygusunun gelişmesini olanaklı kılmakta ve geçmiştekenden daha geniş çapta ortak sosyal eylemlerin ortaya çıkmasının önünü açmaktadırlar. Ayrıca farklı tüketici grupları gibi insanların imgesel olarak uyarılmış belirli topluluklarla kendilerini özdeşleştirmelerini sağlamada medyanın daha önemli bir rol oynamasıyla bir-

likte sınıfın sosyal öneminde belirgin bir azalma gözlenmiştir. Benzer bir çerçevede, Bauman (1998) grup kimliklerinin de sınırlarını kaybettiğini, geçici ve giderek daha kurgusal hâle geldiğini öne sürer. Bireyler kendilerini ve diğerlerini paylaşılan yaşam tarzları, fanteziler ve imgesel kulüp ya da cemiyetlere üyelik gibi öğeler tarafından geçici olarak şekillendirilmiş kimliklerle özdeşleştirirler.

Yeni toplumsal hareketlerin ve yeni politikaların harekete geçirilmesi de bu süreçte katkıda bulunmuştur. Çağdaş politik çözümlemelerin en önemli konularından biri yeni toplumsal hareketler ve yeni politika adı altında çalışılan siyasi aktivizmin ortaya çıkmasıdır. Buradaki nokta, aktivizmin sınıf üyelerini harekete geçirmemesi, geleneksel sınıf konularını, sınıfla ilişkili örgütlenmeleri ihmal etmesi ve sınıfla ilişkili eski sol-sağ yelpazesi üzerinde birbirleriyle çakışan ayrıcalıkları ortaya çıkarmasıdır. Bu durumda ne yeni toplumsal hareketleri oluşturan öğelerin kompozisyonu, ne de kamulaştırılan sorunların karakteri sınıf terimleriyle çözümlenebilir. Ayrıca etnisite, toplumsal cinsiyet ve yaşa dayalı farklılıklar sosyal kimliğin önemli kaynaklarını teşkil etmektedir. Yeni toplumsal hareketler de bu kimlikler etrafında oluşmakta ve sınıfa dayalı toplumsal hareketlerin yerini almaktadır.

Giderek artan zenginlik ve buna paralel olarak gelişen kitlesel tüketim, değerler üzerinde önemli etkilerde bulunmuştur. Kitlesel tüketimin ivme kazanması, tüketim mallarının fiyatlarındaki düşüşler ve insanların gelirlerindeki artışlarla birlikte oluşan bir durumdur. Bu olgu, tüketici olarak bireylerin çıkarlarıyla (üretim maliyetlerinde ve fiyatlarda düşüş) üretici olarak bireylerin çıkarları (yüksek ücret / maaşların korunması) arasında bir gerilimin ortaya çıkmasına neden olur. Bu gerilimin yanı sıra bir yaşam tarzı oluşturucusu olarak tüketicinin gittikçe artan önemi, geleneksel sınıf ilişkilerinin zayıflamasına yol açmıştır (bkz. 2010, s. 212-213; Yanıklar, 2004, s. 121).

Ayrıca, teknolojik değişimle birlikte sanayi sektörünün daralması, profesyonellerin ve beyaz yakalı çalışanların sayılarının artmasıyla sonuçlanan hizmet sektörünün genişlemesi ve emek piyasasındaki fırsatların çoğalması şeklindeki ekonominin yeniden yapılanması, sosyal hareketlilik, bireyselleşme gibi süreçlerin sınıf ayrımlarının yüzeyselleşmesine neden olduğu kabul edilmiş ve sınıfın sonunun geldiği ya da en azından geçmişte olduğu kadar önemli olmadığı ileri sürülmüştür. Aynı zamanda, toplumsal cinsiyet, yaş, etnisite ve kültür dâhil bir dizi boyutlarıyla birlikte toplumsal yapı son derece karmaşık bir hâle gelmiş ve kronik olarak parçalanmıştır. Hatta bazı

yazarlar post endüstriyel gelişmelerin (geniş ölçekli ağır sanayilerin azalışı, küçük ölçekli hizmet istihdamının artması, artan bolluk, tüketici davranışında giderek artan farklılaşmalar) sınıf ayrımlarının önemini azalttığını belirtirken bazıları da, post endüstriyel toplumların daha açık, daha farklılaşmış ve daha liyakatçı olduğu görüşü temelinde sınıf eşitsizliklerinin neredeyse bir ehemmiyetinin olmadığını ifade etmişlerdir (bkz. Bottero, 2013, s. 16). Bu durum en açık şekilde Beck ve Beck-Gernsheim (2002, s. 205) tarafından dile getirilmiştir. Onlara göre, toplumsal dinamiklerin radikal dönüşümü ile sonuçlanmasına yol açan bu tür sosyal değişmelerle birlikte, artık sınıfsız bir kapitalizm içerisinde yaşıyoruz. Bazı yazarlar da, geniş ölçekli ağır sanayilerin azalışı, küçük ölçekli hizmet istihdamının artması, artan ekonomik refah, tüketici davranışında ortaya çıkan farklılaşmalar gibi post-endüstriyel gelişmelerle ilişkilendirilen değişmelerle birlikte sınıf ayrımlarının öneminin azaldığını ileri sürerler. Bauman, Clark, Lipset, Pakulski, ve Waters gibi düşünürler, sınıfın bir zamanlar yaşamımızı şekillendirdiğini ancak bunun artık bu şekilde olmadığını iddia ederler (Bottero, 2005: 127; 2013, s. 20). Örneğin, Clark ve Lipset'e göre, sınıf "gittikçe modası geçmiş bir kavram hâline gelmektedir" Geleneksel hiyerarşilerin azalması ve yeni türdeki sosyal farklılaşmaların ortaya çıkmasıyla birlikte "sınıf analizleri her geçen gün daha da yetersiz"

(2009, s. 287) kalmakta, dolayısıyla da tabakalaşma ile ilgili çalışmalarda, sınıflar temel bir eksen olarak görülmemektedir.

Diğer taraftan bu aşamada önemli bir noktanın altını çizmek gerekiyor. Crompton'a göre (2008, s. 73), sınıfın geçerliliği konusundaki tartışmalar göz önüne alındığında üç ayrı argüman noktası belirlenebilir. İlk olarak, kapsamlı bir araştırma yelpazesi istihdam yapısında, çalışma koşullarında, boş zamanların değerlendirilmesi biçimlerinde ve yaşam tarzı alanlarında önemli değişmeler olduğuna işaret etmektedir (bkz. Bell, 1973; Lash ve Urry, 1987; Beck, 1992; Bauman, 2001). İkinci olarak, geleneksel sınıf çözümlemeleri, göz ardı ederek ya da diğer tabakalaşma süreçlerini sınıf ilişkileri içinde değerlendirerek özellikle toplumsal cinsiyet konusu olmak üzere farklı tabakalaşma süreçlerine göndermede bulunmamaktadır (bkz. Stanworth, 1984). Üçüncü olarak, araştırmacılar sınıf ve oy verme davranışı arasındaki bağlantının gücünün azaldığı ve sınıf bilincinin kaybolmaya yüz tuttuğu argümanı temelinde sınıf siyasetinin giderek azalan önemine vurgu yapmakta ve sınıfın öneminin azaldığını ileri sürmektedirler (bkz. Clark ve Lipset, 2009). Bu argümanlardan biri ya da bunların bir bileşimi temelinde, sınıfın öldüğü ilan edilmiş, sınıf kavramının kullanılması da "ölü ama hâla canlı" şeklinde bir açılım olarak nitelendirilmiştir (Beck ve Beck-Gernsheim, 2002, s. 204). Gelgele-

lim, çoğunlukla sınıfın sınırlı bir versiyonu üzerinde durması nedeniyle bu yaklaşım eleştiriye açık kalıyor. Crompton (2008, s. 15) sınıf kavramına ilişkin üç ayrı anlamı ortaya koyuyor:

Prestij, statü, kültür ya da yaşam tarzı olarak sınıf

Ekonomik ve güç kaynaklarının sahipliğiyle ilişkili olarak sosyal ve ekonomik eşitsizlikler olarak sınıf

Gerçek ya da potansiyel sosyal ve politik aktörler olarak sınıf

Sınıf eleştirmenlerinin, sınıfın ölümü tezini, özellikle gerçek ya da potansiyel sosyal ve politik aktörler olarak sınıf nosyonu temelinde olmak üzere, sınıfın ekonomik ilişkiler ve işçi sınıfı mesleki topluluklarına göre kabul edilen sınırlı bir sınıf versiyonunu benimseyerek ortaya koydukları açıktır. Bu durumda, sınıf eleştirmenlerinin argümanlarına temel teşkil eden noktalardan birisi, kolektif ve kömünal bir olgu olarak sınıfın kaybolmaya yüz tutmasıydı. Geçmişte sınıf ilişkileri çok daha belirgindi. Zira ekonomik ayrımlar sınıf kimliklerini ve ayırt edilebilir toplulukları ortaya koyabiliyordu. Sömürü ve tahakküm kalıplarının algılanabileceği ve sınıf çıkarlarının farkında olunabileceği geleneksel endüstrilerin kaybolmaya başlaması, bunların yerine de hizmet ekonomilerinin yanı sıra daha esnek ve parçalanmış emek piyasalarının ortaya çıkması sınıf ilişkilerini zayıflat-

mıştır. Emek piyasasında beceri, nitelik ve eğitimin gittikçe artan önemi ile, sınıf bağlılıklarının yerini, bireysel seçim ve başarı üzerine kurulu bireyselleşmenin alması anlamına geliyordu. Benzer bir şekilde, daha esnek istihdam kalıpları ve modern tüketim kalıpları tarafından sunulan her zamankinden daha fazla seçim yapabilme olanakları, temel bir topluluk formu olarak sınıfların öneminin azalmasına yol açıyordu. Neticede bu süreçler bağlamında ortaya konulan sav şudur: Toplum o kadar bireyselleşmiş ve parçalanmıştır ki, sınıfların ya da kendilerini sınıf çıkarlarıyla tanımlayan veya sınıf bilincini paylaşan toplulukların ortaya çıkmasına neden olan ekonomik eşitsizliklerle ilgili beklentiler gerileme göstermiştir. Bu kuramcılar için, hâla yüksek olmasına karşın, son derece bireysel bir düzeyde deneyimlenmekte olmasından dolayı bu tür eşitsizliklerin sosyal anlamı önemsiz kalmaktadır. Sınıf eşitsizlikleri sosyal kimliklerde ya da kolektif sosyal gruplar olarak sınıflar içinde sistematik ya da kalıplaşmış farklılaşmaları ortaya çıkarmamaktadır (Battero, 2005, s. 127-128; 2013, s. 20).

Scott'un (2002) dikkat çektiği gibi, sınıfın geçerliliğinin değerlendirilmesi beş ayrı soruyu gündeme getirmektedir:

Sınıf konumları yaşam olanakları üzerinde etkili midir?

Sınıf konumları ekonomik açıdan homojen kategoriler içinde kümelelenebilir mi?

Sınıflar ayırt edici toplumsal hareketlilik ve etkileşim kalıpları gösterebilir mi?

Sosyal sınıf üyeleri sosyal konumlarına ilişkin paylaşılan bir farkındalığa sahipler mi?

Sınıf politik ve toplumsal hareketlerin temeli midir?

Bununla birlikte, Scott'a (2001, s. 135) göre, sınıfların öneminin azaldığını ileri sürenler aşağıda da ele alacağımız gibi, bu sorulardan yalnızca son ikisi üzerine yoğunlaşmakta ve eleştirilerini de bu temelde ortaya koymaktadırlar. Diğer bir deyişle, eleştirmenler, "sınıf" süreçlerini yalnızca bilinçlilik ve kültürel kimlikle bağlantılı olarak ele almakta, dolayısıyla, sınıf çözümlemelerinde merkezi konumda yer alan ilk üç sorunun bağlamında yer alan yapılaşmış sosyal eşitsizlikler ihmal edilmektedir.

Sınıf analizlerinin eleştirmenleri tarafından öne çekilen ve yukarıda değindiğimiz değişmelerle birlikte, sınıf formasyonunun kültürel ve politik boyutlarının da zayıfladığı sıkça ileri sürülür. Sözgelimi, Clark ve Lipset (2009, s. 290) oy verme ve sınıf politikalarının temeli olarak sosyal sınıfların doğası ve önemine ilişkin uzun süreli tartışmalardaki yaygın kanatlerden birisi olarak politik davranışın belirlenmesinde sınıf eşitsizliklerinin artık eskisi kadar önemli olmadığını öne sürerler. Onların kanıtları oy verme davranışının sınıfsal temelini ortaya koydu-

ğu düşünülen ve sağ veya sol partilere oy veren toplumsal sınıflardaki kişi sayısının yüzdelere dayalı olan Alford İndeksi'nin sonuçları üzerine kuruludur. Onlara göre bu indeks, ilgili verilerin olduğu her ülkede 1940'lardan 1980'lere kadar oy verme davranışının sınıfsal temelini giderek azaldığına işaret etmektedir. Ancak bu indeksin oy verme davranışının ölçülmesi için uygun olmadığına ve verilerin tutarsız olduğuna dair olarak eleştiriye tabi olduğunu ifade etmek gerekiyor (Goldthorpe ve McKnight, 2004; Hout, Brooks ve Manza, 1996). Hout ve arkadaşlarına göre, Clark ve Lipset sendikaların, toplumsal hareket örgütlenmelerinin ve siyasi partilerin, oy verenlerin davranışlarını etkilemede önemli olabilecek koşulları biçimlendirmedeki rollerini de tamamen ihmal ederler. Zira partiler ya da diğer politik organizasyonlar sınıflar temelinde örgütlendiklerinde yüksek düzeyde sınıfa dayalı oy verme olasılıkları gözlenebilir (Hout ve diğerleri, 1996, s. 54). Ayrıca Batı dünyasında yapılan çalışmalar sınıfın önemini azaldığına dair varsayımların eldeki veriler ışığında temelsiz olduğuna dikkat çekiyor. Sözgelimi, *The End of Class Politics?* (Sınıf Politikasının Sonu mu?) adlı çalışmada birçok araştırmacı, siyasi rekabetin sınıf temelini belli bir dereceye kadar evrim geçirmesine karşın önemini azalmadığına dikkat çekerek (Evans, 1999). Dahası, politik konularda sınıfın daha az önemli olduğu argümanını reddederek, sınıfın her zaman için din ve

toplumsal cinsiyet gibi değişkenlerle birlikte politik kimlik ve eylemin kaynaklarından yalnızca bir tanesi olduğunu ileri sürerler. Daha genel anlamda, Przeworski'nin dile getirdiği gibi, "bir ücret için çalışma kapasitelerini satarak varlıklarını devam ettiren insanlar, aynı zamanda, kadın ya da erkek, Katolik ya da Protestan, Kuzeyli ya da Güneyli, (...) tüketici, vergi ödeyen, ebeveyn ve şehirlidirler" (1992, s. 93). Dolayısıyla sınıf çıkarları onların politik davranışlarını ve tutumlarını şekillendiren tek mekanizma değildir, ama bu, sınıfın önemli olmadığı anlamına da gelmez. Sınıfın politik açıdan önemi, politik organizasyonların aktif olarak sınıf temaları çerçevesinde örgütlenmeleri derecesiyle ilgilidir. Bu nedenle de belirli dönemlerde sınıfın politik sonuçları gizli bir düzeyde kalabilir (Hout, Brooks ve Manza, 1996, s. 55). Esasen Yanıklar'ın vurguladığı gibi, ister Golthorpe'un yeni Weberci sınıf şemasına göre, isterse Wright'ın yeni Marksist sınıf modeline göre yapılan analizler olsun, "elde edilen sosyolojik kanıtlar sınıf bilincinin farklı ülkelerde, farklı düzeylerde de olsa varlığını ortaya koymuştur. Bu analizler aynı zamanda paylaşılan inanç ve değerlerdeki önemli farklılıkların, kültürel davranışın, politik tutumların (...) ve yaşam tarzlarının yanı sıra oy verme davranışının diğer kaynaklardan çok hâla sınıf tarafından yapılandırıldığını gösteriyor" (2010, s. 222).

Sınıf eleştirmenlerinin sınıf eşitsizliklerinin geçerliliği ya da geçersizliği için

bir gösterge olarak sınıf bilinci ve sınıf toplulukları üzerinde fazla vurgu yaptıklarına dair pek şüphe yoktur. Ancak, güçlü bir sınıf bilincinin yokluğunun, sosyal sınıflara ve sınıf konumlarına ilişkin maddi gerçekliğin olmadığı anlamına geldiğini varsaymak en temel hatalardan biri olarak görünüyor. Üstelik bu çerçevede sınıf ayrımlarını yalnızca ekonomik ayrımlar ve kolektif sosyal gruplar meselesi olarak görmeyen kültürel sınıf analizleri de ihmal ediliyor. Kültürel sınıf analizlerinin temel vurgusu, sınıf eşitsizliklerinin yalnızca çalışma ilişkileri çerçevesinde değil, sosyal yaşamın her alanında ortaya çıktığı ve ekonomik ve kültürel kaynaklar aracılığıyla iletilmektedir (Devine ve Savage, 2005). Bir diğer görüş ise, kolektif sınıf kimliklerinin zayıflamasına karşın bireylerin kendi bireysel kimliklerini farklı sosyal sınıfların üyeleriyle ilişkisel bir karşılaştırma yaparak tanımlamaya devam ettikleridir (Battero, 2005, s. 133; 2013, s. 22).

Tüketim Olgusu, Yeni Kimlikler ve Sınıf Tabakalaşmasının Zayıflaması

Sınıf eleştirmenlerine göre, tüketime dayalı yeni bir çağ olarak kabul edilen savaş sonrası dönemin ekonomik eğilimleri, modernitede sınıf ilişkilerinin ortaya çıkmasına neden olan koşulların önemini azaltmıştır. Önceleri sınıf topluluklarını

tanımlayan işyeri ve ekonomik ilişkiler tüketimin artan merkezileşiminin gölgesinde kalırken, sınıf bağlılıklarının yerini farklı yaşam tarzları silsilesini ortaya koyan tüketim farklılıkları almıştır. Scott bu tür görüşlerin yeni olmadığını altını çizerek sınıf eleştirmenlerinin ortak bir vurgusunu şöyle dile getiriyor: “Çağdaş toplumlarda (...) geleneksel topluluklarla ve üretim alanındaki bölünmelerle özdeşleştirilen eski sınıf kimlikleri çöküş halindedir. Eski kimliklerin yerini tüketim farklılıkları ve yaşam tarzları ile ilişkilendirilen kimlikler almıştır. Geleneksel işçi sınıfı ile orta sınıflar yüksek kitlesel tüketim çağında yok olmanın eşiğine gelmişlerdir” (2001, s. 128).

Diğer bir deyişle, yaşam standartlarındaki değişimlerin ve tüketimin giderek artan rolünün bir sonucu olarak sınıf kimlikleri yüzeyselleşmiş, bireylerin kendilerini bir sınıfla özdeşleştirmeleri durumu giderek zayıflamıştır. Bu bağlamda Beck (1992, s. 92, 131) şu görüşü ortaya koyuyor: “Aynı sınıf içinde aynı gelir seviyesine sahip insanlar, farklı yaşam tarzlarına, alt kültürlere, sosyal bağlara ve kimliklere sahiptirler. Bu nedenle, sınıf konumunun bilinmesiyle bireyin kişisel beklentileri, aile konumu sosyal ve politik düşünceleri ya da kimliği belirlenemez” Esasen bu durum, yalnızca gittikçe artan zenginlik ve yaşam standartlarının yükselmesi meselesi değil, toplumsal yaşamda daha çok parçalanmış ve daha geçici bir dizi kültürel kimliklerin oluş-

masına olanak verecek şekilde üretimden çok tüketimin gittikçe artan merkezileşiminin bir sonucudur.

Tüketimin insanların yaşamlarında giderek artan önemi ve yaygınlığı, bireylerin seçmek ve belirlemek zorunda oldukları daha geniş bir yaşam tarzları alanı olduğu anlamına geliyor. Kimlik arama, en genel anlamda, “sınıf ve statü konumu, mavi yakalılar ve beyaz yakalılar, çalışan kadın ve ev kadını gibi karşıtlıklar arasındaki eski katı ayrımların ortadan kalkmaya başladığı ve geleneksel sosyal bağların zayıfladığı bir dünyada, kişinin sosyal kimliğini ifade etmek ve kendisini diğerlerinden ayrı tutmak için tüketim mallarını kullandığını ifade eder” (Yanıklar, 2006, s. 115). Burada öne çıkan düşünce, her şeyden önce, geçmişte kimliğin oluşturulmasında bireyler için en önemli faktörlerden birisi olan üretim süreci içindeki rollerin günümüz toplumlarında artık önem taşımadığıdır. Mesleklerle ilişkin üyelikler, çalışma yaşamı, kişisel başarı, karakter ve mizaçtan çok kimliğin inşa edildiği bir temel ve onu belirleyen bir faktör olarak tüketime her zamankinden daha fazla vurgu yapılmaktadır. Tüketim ve sınıf bağlamında ortaya konulan bir başka argüman, ekonomik refahın artmasıyla birlikte bireylerin daha önce başka sınıfların tekelinde kalan dolayısıyla da erişimlerinin dışında olan tüketim mallarına sahip olma ve hizmetlerden yararlanma olanaklarının ortaya çıkmış olmasıyla sınıf etkilerinin

gittikçe zayıflamış olduğudur. Bu, açık bir şekilde, tüketimin “eşitleyici” bir işle ve sahip olduğu düşüncesine dayanıyor. Gelgelelim, farklı sınıfların benzer mal ve hizmetleri tüketebildiği varsayımına dayanan bu tür bir argüman, Marcuse’a göre, yalnızca kapitalizmin yükselen yeni bir ideolojisini destekler niteliktedir. Zira ona göre, farklı sınıfların benzer tüketim mal ve hizmetlerini tüketebilmesi temeline dayanan bu ideoloji aslında yalnızca sınıf farklılıklarının daha az görünür olmasına aracılık etmektedir. İşçi ve patronunun futbol maçlarını izlemesi, aynı gazeteyi okuması, aynı tatil yerlerine gitmesi ya da sekreterin bir sanayicinin kızı kadar çekici giyinebilmesi ve bir siyahinin Cadillac alabilmesi “sınıfların yitişini değil, ama kodamanların korunmasına hizmet eden gereksinim ve doyumların altta yatan nüfus tarafından paylaşıldığı düzeyi belirtir” (1997, s. 20). Marcuse’a göre, yeni edinilen varlıklarda özelde işçi sınıfının, genelde ise bireylerin, kültür endüstrileri tarafından sağlanan yeni ihtiyaçları asimile etmesi ve “reklâmlarla uyum içinde dinlenme, eğlenme, davranma ve tüketme, başkalarının sevdiklerini sevmek ve nefret ettiklerinden nefret etme” gibi yürürlükteki yanlış ihtiyaçlarla özdeşleşen egemen ideolojiyi benimsemesi, kapitalizmin farklı yaşam alanlarında gücünü arttırmış olduğunun en açık kanıtıdır. Yanıklar’ın (2006, 215) işaret ettiği gibi, ekonomik gelişmeyle birlikte zaman içinde işçi sınıfı üyelerinin yaşam

standartlarının yükselmesi, “onların tam anlamıyla diğer sınıfların standartlarını paylaşabildiği ve aynı yaşam şanslarına sahip olduğu anlamına gelmiyor” Sosyolojik terimlerle ifade edecek olursak, işçi sınıfının daha varlıklı hâle gelmesi ve daha önce erişim sınırlarının dışında yer alan bir dizi tüketim mallarına sahip olması tabakalaşma yapısı içindeki konumunu değiştirmemiştir. İşçi sınıfı hâla gelir ve statü hiyerarşisinin altında ya da alta yakın bir konumunda olmasına karşın, ekonomik refahın artmasıyla birlikte kazançlarındaki artış, yaşam tarzlarında bir değişikliğe neden olmuştur. Yine de, bu türden bir değişikliği yalnızca işçi sınıfına mahsus olan bir durum olarak görmenin gerçekçi bir yanı yoktur. Yaşam standartlarının yükselmesiyle birlikte, orantılı ya da orantısız bir şekilde bütün sınıflar açısından konut ya da otomobil sahibi olma oranındaki artışlar da dâhil olmak üzere, tüketim mallarına sahip olma oranları yükselmiştir. Dolayısıyla, ortada olan durum, esasen bütün sınıfların - örneğin bir kuşak öncesine nazaran daha çok tüketebildiğinden başka bir şey değildir. Ayrıca, bu çerçevede altının çizilmesi gereken önemli bir nokta, sosyal sınıfın her şeyden önce ekonomik kazanımların nasıl harcandığıyla ilgili olmasından öte, kazanımların nasıl elde edildiğiyle ilgili olduğudur (Saunders, 1989, s. 106).

Esasen birçok sınıf kuramcısı kitlesel tüketim ve zenginlikle birlikte sınıfsal

eşitsizliklerin yeniden üretildiği savını öne çekiyor. Bu kuramcılara göre, yaşam tarzları bireyselleşmiş ve farklılaşmış olmasına karşın, sistematik olarak sosyal eşitsizliklerle ilişkili kalmaya devam ediyor. Daha net bir şekilde, DiMaggio'nun (1994, s. 458) dile getirdiği gibi, insan deneyiminin neredeyse hiçbir görünümü - kişinin giydiği elbiseler, yakalanabileceği hastalıklar, dinlediği müzik, sahip olduğu kardeş sayısı, silahlı kuvvetlere hizmet etme olasılığı, ya da kapılabileceği şiddet suçları - yoktur ki, sosyal konumun bazı boyutlarıyla ilintili olmasın. Bu bakımdan, ekonomik sınırlılıkları ve statü / kültürel sermaye farklılıklarını ihmal ederek tüketim alanının önceliğini öne çıkaran dolaşısıyla da, üretim alanının merkezîyetçiliğini, genel düzeyde ise, tabakalaşmanın geçerliliğini sorgulayan yaklaşımlar açık bir eleştiriye tabi kalıyor.

Sosyal Sınıf ve Yaşam Olanakları

Sınıf kuramcılar toplum içinde zenginliğin artması ve bireyselleşme gibi süreçlerin sınıf eşitsizliklerinin önemini azalttığı savlarını reddederler. Zira onlara göre, bu süreçlerin farklı etkilerine karşın, sosyal değişimin dokusu içinde sınıf eşitsizlikleri devamlılığını sürdürmüştür. Sağlık konusunu örnek alacak olursak; genel yaşam standartlarında çarpıcı gelişmeler olmuştur. Ancak birçok ülkede sağlık ko-

nusunda sınıfsal eşitsizlikler devam etmiş, hatta artmıştır. Bazı çalışmalar, sosyo-ekonomik konum ne kadar düşüğe kansere, kalp hastalıklarına, solunum hastalıklarına, iş kazalarına vs. o kadar çok tabi olunduğunu ortaya koyuyor. Benzer bir şekilde, gerontolojik bazı çalışmalar orta ve yüksek gelirli ülkelerde yaşam ömrü beklentisinin yükselmesine karşın, belirli bir hastalığın sıklık oranı, engellilik ve hatta psikolojik açıdan iyi olma kalıpları üzerinde sınıf kökeninin uzun dönemli etkilerinin devam ettiğine dikkat çekiyor (Victor, 2010). Bu durumda, Bottero'nun (2005, s. 123) deyimiyle "sınıf eşitsizlikleri bedene kazanmıştır" Ekonomik refahın yükselmesi, yoksul olanların geçmişe oranla sağlık olanaklarından daha fazla yararlanabildikleri anlamına gelse dahi, hiyerarşik açıdan onların üzerindeki grupların da en azından benzer bir oranda bu iyileşmeyi yaşadıklarını kabul etmek gerekiyor. Bu durumda "sınıf boşluğu" sağlık alanında da devam ediyor.

Benzeri bir kalıp emek piyasasının ve eğitsel fırsatların genişlemesiyle ilgili olarak kalıcılığını sürdürüyor. Sınıf kökeninin öğrencilerin eğitim sistemlerindeki başarıları üzerinde geçmişe oranla daha az etkili olduğu kabul edilmekle birlikte, birçok ülkede yapılan çalışmalar eğitsel fırsatlardan yararlanma olasılıkları üzerinde sınıfsal kökenin önemli bir dereceye kadar belirleyici bir etkisinin olduğunu ortaya koyuyor. Sözgelimi, Türkiye örneğinde Kılıç (2014) tarafın-

dan gerçekleştirilen bir çalışma, farklı toplumsal sınıfların eğitsel fırsatlardan yararlanma olasılıklarının farklılaştığını ortaya koymaktadır.

Burada değinilmesi gereken bir başka nokta, sınıf eleştirmenlerinin sınıfların öneminin azalışına ilişkin vurguladıkları bir gelişme olarak gelir dağılımında eşitlikçi eğilimlerin ortaya çıkmasıdır. Ancak sınıflar arasındaki gelir farklılıklarının kapanması bir yana giderek daha da açılmakta ve belirginleşmektedir. Bauman (2000), bunu şöyle ifade ediyor. "(...) refah ve yaşam kalitesi göstergelerinin neredeyse tamamı artan eşitsizliğe ve, gerçekten de, hem küresel düzeyde ve hem de ayrı ayrı toplumsal/siyasal birimlerin neredeyse tamamında dolu dizgin bir kutuplaşmaya işaret ediyor: bir taraftaki hızlı zenginleşme, öteki taraftaki hızlı yoksullaşmayı daha dayanılmaz ve zalim kıldı" (s. 82). 1994 yılında yayınlanan Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'nın verilerinden hareketle, Bauman aynı zamanda son otuz yılda (1960-1990) dünya genelinde kutuplaşma derecesinin giderek arttığına dikkat çekmektedir. "İster küresel piyasalar ölçeğinde isterse de (...) 'ulusal ekonomiler' denilen şeyin çok daha küçük ölçeğinde ölçülsün, zengin ile yoksul arasındaki uçurum önü alınamaz biçimde büyüyor ve genel kanı olarak zenginin daha da zengin olabileceği, yoksulun ise kesinlikle daha yoksul olacağı düşünülüyor" (2000, s. 83)

Esasen daha güncel bulgular, bu genel eğilimin değiştiği ya da değişebileceği yönünde sağlam bir kanıt sunmamaktadır. Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü'nün (OECD) 2015 yılında yayımladığı rapor, her ne kadar Türkiye ve Yunanistan gelir dağılımındaki eşitsizliği az da olsa düşürmüş olsalar da, 1985 yılından günümüze kadarki veriler göz önüne alındığında dünyanın önde gelen ekonomilerinin büyük bir kısmında varlıklı ve yoksul kesimlerin gelirleri arasındaki uçurumun giderek derinleştiğini ve yaratılan gelirin nüfusun küçük bir kısmının elinde toplandığını göstermektedir. Bu raporda aynı zamanda, üye ülkelerde zenginlerin yoksullardan dokuz buçuk kat daha fazla kazandıklarına dikkat çekilmektedir. Ayrıca, gelir eşitsizliğinin dezavantajlı grupların eğitim fırsatlarından yararlanma olasılıklarını azalttığı ve bunun aynı zamanda sınıf değiştirme sıklığını aşağı çektiği belirtilmektedir.

Farklı ülkelerde yapılan birçok çalışma, varlıklı olanlarla yoksullar arasındaki eşitsizliğin gittikçe arttığına, orta sınıf olarak kabul edilen nüfusun genişlemesinin gelir eşitsizliğinin süregenleşmesini değiştirmedigine ve endüstriyel toplumlarda yoksulluk sınırında yaşayanların oranlarının arttığına dikkat çekmektedir (Gilbert 2002; Boratav, 1995; Sönmez, 1990; Weeden ve Grusky, 2012).

Mülkiyetin dağılımı ve istihdamla ilgili fırsatlardan yararlanma konusunda

yaşam şanslarına ilişkin belirgin eşitsizlikler de devam etmektedir. Gelir ve varlıkların dağılımındaki eşitsizlik, geniş bir dizi maddi yaşam olanaklarındaki eşitsizlikleri yansıtmaktadır: doğum ağırlığı, bebek ölüm oranları, yaşam süresinin uzunluğu, kronik hastalıklara yakalanma olasılığı, konut sahibi olma, eğitim olanaklarından faydalanma düzeyi, suçla tabi olma ihtimali ve diğer pek çok olgu ya da durum, belirgin bir şekilde sınıf konumu tarafından şekillenebilmektedir. Üstelik bunları yalnızca ekonomik eşitsizlikler olarak görmek de olanaklı değildir; bunlar aynı zamanda bireylerin yaşam olanaklarını etkileyen toplumsal olarak yapılaşmış eşitsizliklerdir ve sınıf ilişkilerinin insanların yaşamlarında nedensel bir etkiye sahip olduğuna dikkatimizi çekmektedirler (Scott, 2001, s. 141, ayrıca bkz. Bottero, 2005).

Daha farklı bir çerçevede, eğitimsel edinim söz konusu olduğunda, 1979 yılından beri kayda değer bir azalma olmadığı gibi, farklı sınıf konumunda bulunanlar arasında belirgin bir farklılık ortaya çıkıyor. Yine benzer bir şekilde, veriler 1970'lerden itibaren işsiz kalma riskinin sınıf konumu ile de bağlantılı olduğunu ortaya koyuyor. Sözgelimi, kalifiye olan bir işçinin işini kaybetme riski, profesyonel ya da yönetici konumunda bulunanlara nazaran iki kat fazladır. Kalifiye olmayan bir işçi için ise bu oran üç kattır. Veriler aynı zamanda işsiz kalma süresiyle sınıf konumu arasında açık bir

ilişkinin olduğunu da işaret ediyor (bkz. Goldthorpe, 2004). Dolayısıyla, sınıf konumu ile istihdam dışında kalma olasılığı arasında güçlü bir bağlantı olduğu göz önüne alınabilir. Bu nedenle, Beck'in ileri sürdüğü işsiz kalma riskinin giderek daha az sınıf ilişkili olmaya başladığı savı geçersiz kalıyor (Goldthorpe, 2004, s. 9). Ekonomik güvence, ekonomik istikrar, istihdam dışında kalma riski ve kazançlardaki kısa dönemli dalgalanma olasılığı bakımından da sınıf konumunun etkisi ampirik açıdan bir geçerliliğe sahiptir ve bireylerin bu kriterlerle ilgili deneyimleri sınıfsal konumlarına göre farklılıklar göstermektedir (Goldthorpe, 2004, s. 16). Bireylerin yapacakları seçimlerde belirgin ve kalıplaşmış bir düzeyde sınıf farklılıklarının olduğu ampirik olarak kanıtlanmıştır. Bundan dolayıdır ki, Goldthorpe'un (2004, s. 24) vurguladığı gibi, farklı sınıf konumlarında bulunan bireyler, gerçekte yalnızca maddi refah açısından değil, eğitim ve meslek alanlarındaki tercihleri, toplumsal hareketlilik olasılıkları da dâhil olmak üzere, tabi oldukları bir dizi ekonomik yaşam olanakları bakımından oldukça farklı ekonomik dünyalarda yaşayacaklardır. Yine birçok çalışma, nüfusun marjinalleşmiş kesiminin kentlerin belirli yerlerinde yoğunlaştığına dikkat çekerken ayrıcalıklı profesyonellerin ve yöneticilerin korunaklı yerleşim yerlerinde yaşamalarının giderek yaygınlaştığına işaret etmektedir (bkz. Ayata, 2005; Öncü, 1997; Şimşek,

2005, s. 51-57). Esasen sayısız araştırma bulgularının ortaya koyduğu ve yukarıda kısmen belirttiğimiz eşitsizlik kalıplarının varlığı Clark ve Lipset'in "geleneksel hiyerarşiler"i'nin çöktüğüne dair iddialarıyla hiç de tutarlı görünmemektedir.

Sonuç

Dünya üzerinde üretim ve tüketim modeli olmaya devam eden kapitalizmin sınıf kavramını terk etmeyi gerektirecek bir düzeyde değiştiği savını kabul etmek, sayısız ampirik çalışmanın sonuçları göz önüne alındığında pek anlamlı görünmüyor. Bu çalışmada değerlendirdiğimiz bulgular, sınıf konumlarına göre eşitsizliklerin var olduğuna hatta bazı bakımlardan bu eşitsizliklerin arttığına işaret ediyor. Goldthorpe ve Marshall (1992) haklı olarak sınıfın önemli olup olmadığının, ortaya konulan kanıtlar çerçevesinde karar verilmesi gerektiğinin altını çiziyor. Birçok yazar zengin ampirik kanıtların oy verme, evlenme, sağlık, sosyal hareketlilik gibi bir dizi konular dâhilinde sınıfın insanların davranışlarının anlaşılmasında önemli bir kavram ve değişken olduğunu ifade ederler. Gerçekten de, sınıf çözümlemeleri, yaşam olanaklarındaki yapısal eşitsizliklerin yaşamımızın farklı boyutlarını etkilediğini ortaya koymakta ve bilincinde olup olmamamızdan bağımsız olarak zaman içinde bu eşitsizliklerin süregittiğini

göstermektedir (Bottero, 2005; Goldthorpe ve McKnight, 2005; Scott, 2001). Sınıf çözümlemelerinin ortaya koyduğu kanıtlar, aynı zamanda yaşam olanaklarındaki yapılaşmış sosyal eşitsizliklerin devam ettiğini göstermektedir. Bu türden kanıtlar sınıfın öldüğü ya da öneminin azaldığı varsayımlarına şüpheyile yaklaşılması gerektiğini öneriyor.

Öte yanda sınıf eleştirmenleri, yeni dünya düzeni içinde sınıf ayrımlarının var olduğunu göstermeye yeterli olan çözümlemelerin ve veri toplamada oldukça karmaşık teknikleri kullanan detaylı araştırmaların ortaya koyduğu bulguların sınıfın bireylerin yaşamlarını derinden etkilediğine dair nesnel bulgularını göz ardı etmektedirler (Lee ve Turner, 1996, s. 9). Aynı şekilde sınıf eleştirmenleri yapısal eşitsizliklerin bireylerin yaşam olanakları üzerindeki etkilerinin önemi üzerinde yeterince durmuyor, hatta ihmal ediyorlar.

Bununla birlikte sınıf eleştirmenlerinin yaklaşımları genel olarak kuramsal bir nitelik taşımakta, bu nedenle de, görüşleri spekülasyon iddialar düzeyinde kalmaktadır. (Atkinson, 2007, Goldthorpe ve McKnight, 2004, Scott, 2006). Bu durum, sınıfın öldüğü ya da öneminin azaldığı görüşlerine yöneltilebilecek eleştirilerden birinin temelini oluşturmaktadır.

Sınıfın önemli olduğunu ileri sürenler sınıf eleştirmenlerinin neredeyse klasik Marksist sınıf modelini öne çıktıklarını,

bu nedenle de sınıfların öneminin azaldığına dair bazı kanıtları ortaya koyabildiklerini, öte yandan yeni Weberci sınıf yaklaşımlarının sınıf konumu ile toplumsal davranış arasındaki bağlantı hakkında çok daha sınırlı iddialar getirdiği gerçeğini göz ardı ettiklerini vurgularlar. Bu bölümde alını çizdiğimiz gibi, sayısız ampirik çalışma eşitsizliklerin belirgin bir şekilde var olduklarını ve sınıf ayrımlarının bireylerin yaşamları üzerinde etkide bulunduklarını işaret eder. Dolayısıyla, Payne'in (2013, s. 3) deyiimiyle sınıfın ölmesi bir yana ortada olan durum aslında "sınıfın ölmüş olmasının ölmesidir." Neticede, sınıf tabakalaşmasının ihmal edilmesi, artan işsizlik ve eşitsizliklerin yoğun olduğu bir zamanda anlaşılabilir ve (...) ampirik olarak desteklenen kuramsal temellerin yokluğunda entelektüel olarak onaylanabilir değildir (Yanıklar, 2010, s. 224). Sınıf temelli eşitsizliklerin kalıcılığı, yakın gelecekte de sınıf kavramının sosyolojik araştırmalarda önemli bir rol oynayacağını gösterir (Hout, Brooks ve Manza, 1996, s. 59).

Hiç şüphesiz, eşitsizliğin yeni kaynakları ortaya çıkmış ve sınıfsal yapıda

önemli değişimler olmuştur. Hemen her ülkede tipik olarak işçi sınıfı küçülürken hizmet sektöründe çalışanların sayıları hızla artmıştır. Bu tür değişmelerin önemli olduğuna kuşku yoktur. Bu değişmeler aynı zamanda klasik sınıf modellerinin yetersiz olduğuna işaret etmekle birlikte, daha karmaşık ve çok boyutlu sınıf modellerine doğru gerçekleşen bir yönelimin olması sınıfların önemli olmadığı anlamına gelmez. Akademik araştırmalarda yaygın olarak kullanılan sınıf şemalarının tabakalaşmanın bazı boyutlarıyla birlikte yaş, toplumsal cinsiyet ve etnisite temelindeki eşitsizliklere yer vermede yetersiz kalmaları, bu şemaların eleştirilecek bir yönü olarak kalmaya devam etmektedir. Bu eleştirel nokta, sosyal bilimlerin farklı alanlarında, ama özellikle sosyolojide sınıf çözümlemeleri ile ilgili araştırma ve tartışmalarda merkezi bir yer teşkil eden ve oldukça geniş bağlamlarda kullanılan Goldthorpe ve Wright'ın yaklaşım ve şemaları için de geçerliliğini korumaktadır. Bununla birlikte, bu şemaların sınıf eşitsizliklerini ortaya koymakta başarılı olduklarını söylemek gerekir.

Kaynakça

- Atkinson, W. (2007). Beck, individualization and the death of class. *British Journal of Sociology* 58(3), 349-66.
- Ayata, S. (2005). Yeni orta sınıf ve uydu kent yaşamı. In D. Kandiyoti ve A. Saktanber (Der.), *Kültür fragmanları* (ss. 37-56). İstanbul: Metis.
- Bottero, W. (2005). *Stratification: Social division and inequality*. Londra: Routledge
- Bottero, W. (2013). Social class structures and social mobility. In M. Formosa ve P. Higgs (Eds.), *Social class in later life* (ss. 15-32). Bristol: Policy Press.
- Bauman, Z. (1988). Sociology and postmodernity. *Sociological Review*, 36(4), 790-813.
- Bauman, Z. (2001). *The individualized society*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. (1992). *Risk society*. Londra: Sage.
- Beck, U. ve Beck-Gernsheim, E. (2002). *Individualization*. Londra: Sage.
- Bell, D. (1973). *The coming of post-industrial society*. Londra: Heinemann.
- Boratav, K. (1995). *1980'li yıllarda Türkiye'de sosyal sınıflar ve bölüşüm*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A social critique of the judgement of taste*. Cambridge: Harvard University Press.
- Crook, S., Pakulski, J. ve Waters, M. (1992). *Postmodernization*. Londra: Sage.
- Crompton, R. (2008). *Class and stratification*. Cambridge: Polity.
- Clark, T. N. ve Lipset, S. M. (2009). Toplumsal sınıflar ölüyor mu? In A. Giddens (Ed.), *Sosyoloji* (ss. 285-292). Ankara: Say.
- Devine, F. ve Savage, M. (2005). The cultural turn, sociology and class analysis. In F. Devine, M. Savage, R. Crompton ve J. Scott (Eds.), *Rethinking Class: Culture, identities and lifestyles* (ss. 1-22). Basingstoke: Palgrave.
- DiMaggio, P. (1994). Stratification, life style, and social cognition. In D. Grusky (Ed.), *Social stratification: Class, race and gender in sociological perspective* (ss. 458-65). Boulder, CO: Westview Press.
- Evans, G. (1999). *The end of class politics? Class voting in comparative context*. Oxford: Oxford University Press.
- Gilbert, D. (2002). *The American class structure: In an age of growing inequality*. Belmont, CA: Wadsworth.
- Goldthorpe, J. ve McKnight, A. (2004). *The Economic Basis of Social Class. Centre for analysis of social exclusion*. London School of Economics.
- Grusky, D. B. ve Weeden, K. A. (2008). Are There Social Classes? An empirical test of the sociologist's favorite concept. In D. Conley ve A. Laureau (Eds.), *Social class: How does it work?* (ss. 65-92). New York: Russell Sage Foundation.
- Hout, M., Brooks, C. ve Manza, J. (1996). The persistence of classes in post-industrial societies. In D. Lee ve B. Turner (Eds.), *Conflicts about class* (ss. 49-59). Harlow: Longman.
- Jones, I. R. ve Higgs, P. (2013). Class and health inequalities in later life. In M. Formosa ve P. Higgs (Eds.), *Social class in later life* (ss. 113-132). Bristol: Policy Press.
- Kılıç, Y. (2014). Türkiye'de eğitimsel eşitsizlik ve toplumsal tabakalaşma ilişkisine dair ampirik bir çalışma. *Eğitim Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 243-263.
- Lash, S. ve Urry, J. (1987). *The end of organized capitalism*. Cambridge: Polity.
- Nisbet, R. A. (1959). The decline and fall of social class. *Pacific Sociological Review*, 2(1), 11-17
- OECD (2015) *Income inequality (indicator)* Erişim Tarihi: 05.02.2015

- Öncü, A. (1997). The myth of the 'ideal home': Travels across cultural borders in Istanbul. In A. Öncü ve P. Weyland (Eds.). *Space, Power and Culture* (ss. 56-72). Zed: Londra.
- Pakulski, J. (2005). Foundations of a post-class analysis. In E. O. Wright (Ed.). *Approaches to class analysis* (ss. 152-179). Cambridge: CUP
- Pakulski, J. ve Waters, M. (1996). *The death of class*. Londra: Sage
- Payne, G. (2013). Models of contemporary social class: The Great British class survey. *Methodological Innovations Online*, 8(1), 3-17
- Przeworski, A. (1992). The neo-liberal fallacy. *Journal of Democracy*, 3(3), 39-53.
- Saunders, P. (1989). *Social class and stratification*. Londra: Routledge.
- Scase, R. (1992). *Class*. Buckingham: Open University Press.
- Scott, J. (2001). If class is dead, why won't it lie down? In A. Woodward ve M. Kohli (Eds.). *Inclusions and exclusions in European societies* (ss. 127-146). London: Routledge
- Scott, J. (2002). Social class and stratification in late modernity. *Acta Sociologica*, 23(1), 23-35.
- Scott, J. (2006). Class and stratification. In G. Payne (Ed.). *Social divisions* (ss. 25-65) Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Sönmez, M. (1990). *Türkiye'de gelir eşitsizliği*. İstanbul: İletişim.
- Stanworth, M. (1984). Women and class analysis: A reply to John Goldthorpe. *Sociology*, 18(2), 159-70.
- Şimşek, A. (2005). *Yeni orta sınıf*. İstanbul: L&M Yayınları.
- Victor, C. R. (2010). *Aging, health and care*. Bristol: The Policy Press.
- Weeden, K. ve Grusky, D. B. (2012). The three worlds of inequality. *American Journal of Sociology*, 117(6), 1723-85.
- Yanıklar, C. (2006). *Tüketimin sosyolojisi*. İstanbul: Birey.
- Yanıklar, C. (2008). Sermaye ve emek arasında: Goldthorpe ve Wright'ın sınıf yaklaşımları üzerine eleştirel bir değerlendirme. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 11(2), 151-182.
- Yanıklar, C. (2010). Postmodernist antipati: Postmodernist sınıf(sızlık) yaklaşımlarına eleştirel bir bakış. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 65(1), 205-227

Türkiye’de Sınıflara Tarihsel Bir Bakış: Devlet, Ekonomi ve Sosyal Sınıflar

Kadir Yıldırım

Sosyal ve ekonomik tarih, aradan geçen yüzyıllar ve çeşitli kırılmaların yol açtığı dönüştürmelerle birlikte iktisadi kurumları güçlendirdiği gibi, zamanla yeni kurumların ortaya çıkmasına da yol açmaktadır. Değişime karşı direncin unsurları hâline gelebilen sosyal ve ekonomik kurumlar, iktisadi aktörler ve toplumsal gruplar arasındaki ilişkilerin gelecek yüzyıllara ve kuşaklara aktarılmasında da rol oynamaktadırlar. Bu ilişki ve kurumlar, Osmanlı İmparatorluğu ve onun bir ölçüde devamı olarak nitelendirilebileceğimiz Türkiye Cumhuriyeti arasındaki sürekliliği de belirlediği gibi, 20. yüzyılın geç dönemlerindeki ekonomik gelişmelerin aydınlatılabilmesi için yüzlerce yıl öncesinde oluşan yapının köklerinin incelenmesini de zorunlu kılmaktadır. Bu çalışmada ele alacağımız ekonomik yapı ve bu yapının temel aktörleri olan devlet, toplum ve toplumu oluşturan sosyal gruplar ile ekonomik sınıflar da böyle bir süreklilik ve uzun geçmişin mirası olarak değerlendirilmesi gereken unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Kökleri Osmanlı’nın klasik dönemine kadar uzanan bu miras, çeşitli dönemlerde yerel güçler ve merkezi devletin çatışmalarına sahne olduğu gibi reformlar çağı olan 19. yüzyılda önemli dönüşümler yaşamıştır. Savaşlar ve devrimlerle birlikte 20. yüzyıl başlarında kökten sarsılmış, erken Cumhuriyet döneminde devletin neredeyse “tek aktör” olarak değerlendirilebileceği bir yapıya büründükten sonra, 1950’lerle birlikte yeni sosyal gruplar ve ekonomik sınıfların varlığı ve devletle ilişkileriyle şekillenmiştir. 19. yüzyıla kadar istikrar ve süreklilik temel özelliklerken, bu dönemle birlikte iktisadi büyüme ve sanayileşmenin ana amaç hâline geldiği ve değişimin çok daha hızlı olduğu yeni bir döneme geçilmiştir. Nitekim 19. yüzyıldan başlayarak 1980’lere kadar olduğu gibi, 1980’ler sonrasında da ekonomik hayatın aktörleri arasında yaşananlar, iktisadi

gelişme hedefine hangi aktörler öncülüğünde ulaşılacağı ve iktisadi büyümenin getirilerinin nasıl paylaşılacağına dair bir mücadeleyi konu edinmiştir.

Türkiye'de sosyal ve iktisadi sınıfların gelişimini tarihsel bir perspektiften ele almayı amaçlayan bu çalışma, sosyal sınıflar ve bu sınıflar ile devlet arasındaki ilişkilerin ekonomik geçmişine eğilmeyi hedeflemektedir. Türkiye'de sınıfların oluşumu ile güçlü ve zayıf yanlarının ortaya konmasının ancak bu sürecin tarihsel kökenlerine inilmesi ve uzun dönemli bir bakış açısıyla ele alınması hâlinde mümkün olabileceği, çalışmanın temel iddialarından birisidir. Nitekim Türkiye'de sınıfların oluşumu ve biçimlenişi, 'tarihte devamlılık esastır' görüşünün tipik bir örneğini temsil etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun tarım sektörü ve küçük üreticiliğe dayalı ekonomik yapısı, merkezinde devletin yer aldığı bir ekonomik sistemin yüzlerce yıl sorunsuz işlemesine imkân tanımıştır. Ancak sanayi devrimi ile birlikte farklılaşan dünya ekonomi dengesi ve ülkeler arası ekonomik ilişkilerin artması, Osmanlı'yı da yeni bir iktisadi düzen ile yüzleşmeye itmiştir. Önceki dönemlerde âyanlar, mütezimler, büyük toprak sahipleri ile devlet ve devleti temsil eden bürokrasi arasındaki ekonomik ve siyasi temelli çatışmalara; ekonomideki büyüme ve dışa açılmayla birlikte gayrimüslimlerin ağırlıkta olduğu yeni bir ticaret-finance burjuvazisi kesimi daha eklenmiştir. 17

ve 18. yüzyıllarda merkezi devlet ve yerel ekonomik kesimler (âyanlar) arasında toprak sahipliği ve tarımsal artığa el koyma üzerinden yürüyen çatışmaya, 19. yüzyılda iç ve dış ticarete yaşanan artışla birlikte tüccarlar, sarraflar ve bankerlerin ağırlıkta olduğu yeni bir burjuvazi kesimi daha eklenmiştir. Bu burjuvazi kesiminin büyük çoğunluğu Osmanlı vatandaşı olan gayrimüslim tüccarlardır. 1910'larda İttihat Terakki ile başlayıp erken Cumhuriyet döneminde tek parti iktidarında da devam edecek olan sermaye ve iş gücündeki uluslaşma süreci, devlet ve sınıflar arasındaki ilişkilerin sadece iktisadi temelli işlemediğini de göstermektedir. Siyasi gücün tek sahibi devleti, ekonomik hayatın da merkezine oturtan politikaların etki alanı çok geniş olmuş, millî burjuvazi yaratılması hedefi Cumhuriyet dönemi boyunca değişen iktidarlara karşın değişmeyen bir hedef olarak devleti zenginlik ve ayrıcalık dağıtan bir pozisyona itmiştir. Çalışmada Osmanlı klasik döneminden başlayarak Cumhuriyet döneminde neoliberal politikalarla yapısal dönüşümün hızlandığı 1980'lere kadarki uzun bir süreç ele alınacaktır. Bu uzun dönem boyunca iktisadi gelişmeler ve bu gelişmelerin tarafları olan devlet, sosyal gruplar ve ekonomik sınıflar arasındaki ilişkiler aynı zamanda Türkiye iktisadi tarihinin de serüvenini yansıtacaktır.

Klasik Dönemden 19. Yüzyıla Osmanlı Ekonomi Politikaları ve Sosyal Sınıflar

Klasik Dönem Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Yapısı ve Sosyal Tabakalaşma

Klasik dönem Osmanlı sınıf yapısı temel olarak ikili bir ayrıma tabiydi. Ticaret veya tarımla uğraşanlar ister Müslüman olsun ister gayrimüslim, Anadolu'da veya Balkanlar'da reaya olarak sayılır ve vergi öderdi. Sultanın hizmetindeki askerî gruplar (seyfiye), din adamları (ulema), bürokratlar (kalemiye) ve aileleri ise üretimle uğraşmaz ve yönetici sınıf olarak nitelendirilip vergiden muaf tutulurdu. 15. yüzyıl kanunnamelerine göre Osmanlı kanunlarının temel ilkesi, "reaya ve ülke sultanındır," şeklindeydi. Bu bakımdan hiç kimsenin sultandan özel bir izni olmadan toprak ve köylü üzerinde bir hakkı ya da yetki kullanma gücü yoktu. Sultanın imparatorluk sınırlarındaki mutlak yetkisini garanti altına alan bu durum, eyaletlerde yerel beylikler ve sömürüyü de baştan reddediyordu. Bu durum genel bir durum olup, pratikteki aykırı örnekler karşısında özellikle merkezi devletin güçlü olduğu klasik dönemde cezai yaptırımlara başvurulurdu (İnalcık, 2006, s. 74-81). Yöneten ile yönetilen şeklindeki bu ikili ayrım, klasik dönem Osmanlı'sında tabakalaşmanın da

Avrupa'da olduğu gibi ekonomik nitelikli değil, siyasal nitelikli olmasına yol açmıştır. Koçi Bey bu yapıda reaya, ulema ve askeriye İmparatorluğun üç temel sınıfı olarak değerlendirirken, Katip Çelebi ise esnaf ve tüccarı da dördüncü bir unsur olarak bu yapıya eklemekteydi. Zamanla çeşitli reform girişimlerine karşı -Patrona İsyanı (1730) gibi- esnafın yoğun katılımıyla gelişen tepkiler, esnafın Osmanlı toplum içindeki statüsünün bilincinde olduğuna işaret etmektedir. Ancak esnaf üzerindeki lonca ve devlet denetimi, bu grubun ancak çekirdek halinde bir sosyal sınıf olarak kalmasına ve tarihsel gelişmelerle serpilip tam anlamıyla bir Osmanlı toplumsal sınıfı olarak ortaya çıkamamasına yol açmıştır (Mardin, 2006, s. 97-99).

Kentlerde Ekonomik İşleyiş ve İktisadi Aktörler

Osmanlı'da ekonomik yapının temelini tarım oluşturmaktaydı. Kentlerde tarım ile birlikte sanayi ve ticaret faaliyetleriyle uğraşan esnaf ve tüccarlar vardı. Tüm bu sektörlerin temel işleyişi küçük üreticiliğe dayanmaktaydı. Tarımdaki küçük üreticilik sanayi ve ticarete, yani kentlerdeki üretim faaliyetlerinde loncalar etrafında şekillenmekteydi. Ulaşım ve iletişim imkânlarının sınırlı olduğu söz konusu dönemlerde, kentlerdeki sınıai ve ticari faaliyetler loncalar temelli gözetilir, hammadde tedarikinden fiyatların ve mal kalitesinin belirlenmesine kadar

lonca hiyerarşisi önemli roller oynardı. Hammaddenin esnaf arasındaki dağıtımı veya fiyatların belirlenmesindeki etkisiyle bu hiyerarşi, mal ve hizmet üretimini ve halka ulaştırılmasını kolaylaştırmakla birlikte, pazarın da sınırlı olması gibi etkenlerle birlikte sermaye birikimini önleyecek şekilde denetleyici bir role sahip olabilmekteydi. Üretici sayısı sınırlandırılır, belli bir malın üretilmesi ve hizmetin görülmesi sınırlı sayıda kişiye, yani lonca üyesi ustalara mahsus kılınırdı.

Loncaların tüm bu kısıtlayıcı önlemlerine rağmen 16. yüzyıla gelindiğinde lonca içi farklılaşmalar da ortaya çıkmıştı. Örneğin Selanik, Bursa gibi uzak mesafeli ticaret için üretim yapan kentlerde kâr ve birikim olanaklarından yararlanmak amacıyla lonca kuralları dışına çıkma eğilimleri belirmişti. Özellikle Bursa'da ipekli dokuma pazarı genişledikçe lonca dışındaki bazı üreticiler güçlerini artırmıştı. Lonca üyesi ustaların bu durumu şikâyetleri sonrasında merkezi devlet lonca lehine müdahalelerde bulunarak hammadde tedariki ve üretici sayısının sınırlandırılmasını temin etmişti. Devlet, "ihtisab" adı verilen kurallarla loncalar ve kent ekonomisine müdahale edebilmekteydi. Bu müdahalelerin en önemlilerinden birisi de "narh" uygulamasıyla fiyatların belirlenmesiydi. Örneğin 1562'de devlet kadı aracılığıyla 10'a 14 üzerinden narh verilmesini, yani % 40'lık kârın aşılmasını emretmişti. Kent halkını fiyat artış ve dalgalanmalara

rına karşı koruma ve üreticiler arasında dengesiz gelir farklılaşmalarını engellemeyi ve bu yolla toplumsal istikrarı sağlamayı amaçlayan bu politikalar, doğal bir şekilde özel girişimcilerde sermaye birikimini de serbest işleyişten uzaklaştırıyordu (Özyüksel, 2007, s. 201-203). Geniş Osmanlı sınırları içinde dönem ve mekâna göre farklı işleyişlerin ortaya çıkmasını doğal karşılamamız hâlinde, loncalar için genel yol gösterici ilkenin "eşitlikçi bir sosyal adalet" olduğunu ifade edebiliriz (Cohen, 2001, s. 191). Bu eşitlikçi yapı, toplumun üretici kısımları için kârhadlerini sınırlamakla birlikte, özellikle sanayi devrimi öncesi dönem için toplumsal ve ekonomik anlamda bir istikrarı teminde de başarılı olmuştu.

Klasik dönem itibariyle bu eşitlikçi yapının kurulmasını temin eden temel faktör devlettir. Bunun başarılması ise emek, sermaye ve toprak gibi üretim faktörleri üzerindeki devletin kontrolü sayesinde mümkün olmuştu. Toprakta mülkiyet devlete aitti. Bunun pratikteki başlıca amacı, kaynak dağılımını eşitlikçi bir denge içinde tutmak, teknolojinin değişmediği bir ortamda üretim ve refahı azamiye çıkarabilmektir. Aynı amaca yönelik olarak toprağı terk etmenin veya işlememenin cezai yaptırımlara bağlanmasıyla emek faktörü üzerinde de bir devlet kontrolü sağlanmış olmaktadır. Bu eşitlikçi dağılım, şehirlerde faaliyet gösteren esnaflara da benzer şekilde yayılmaya çalışılmıştır. Kaynak dağılımı açısından

esnafların birbirinden farklılaşmasını engelleyen lonca içi mekanizmalar, işçi sayısı, hammadde ve tezgâh gibi üretim araçlarının dengeli dağılımını temin etmişti. Bu kontrol sayesinde 19. yüzyıla kadar şehirlerde esnaf grupları arasında kaynak ve servet bakımından önemli farklılaşmalar yaşanmamış, bu da ekonomik temelli tabakalaşmanın önüne geçmiştir. Esnaf grupları içinde 19. yüzyıl başlarında en zengin usta, en fakir ustadan azami 4 ila 7 kat zengindi. Bu fark 17 ve 18. yüzyıllarda 3 ila 6 kat arasındaydı, yani daha eşitlikçiydi. Devletin kontrolü ticaret sektöründe de etkiliydi. Sermaye miktarını hızla büyütecek birikim imkânlarını sınırlandıran ciddi ve önemli engeller mevcuttu. Esnaflar için meşru kar haddi % 5-15 arasında kabul edilir, çoğunlukla da % 10 olarak gerçekleşirdi. Kullandıkları sermaye miktarı daha büyük olan sarraflar içinse kâr haddi daha yüksek olacak şekilde % 20-24 arasında idi. Ancak bu grupların da sermayeleri ne kadar büyürse büyüsün, devletin mali sisteminin gerektirdiği likiditeyi sağlamakla sınırlı tutulan kamusal hizmetlerin dışına çıkarak yatırım yapmaları, kapitalist gelişmenin yolunu açacak işlere girişmeleri, hatta ticarete girmeleri bile sınırlandırılmıştı (Genç, 2012, s. 73-78).

Kentlerde esnaflar dışında klasik dönem Osmanlı'da öne çıkan bir diğer ekonomik aktör sarraflardı. 15 ve 16. yüzyıllarda en büyük servetler köylüler veya esnaflarda değil, büyük devlet memurla-

nyla birlikte sarraflardaydı. Köylüler, esnaflar, tüccarlar, devlet adamları ve hatta bazen devletin kendisi sarraflardan borç alırdı. Kırsal alanlarda para ekonomisinin ve pazar için üretimin sınırlı kaldığı ve 16. yüzyılın ortalarına kadar reayanın vergilerinin büyük bir kısmını ürün olarak ödediği dikkate alındığında, sarraflar için en çekici alanın kentlerdeki ticaret ve tarım dışı üretim faaliyetleri olduğu ortaya çıkmaktadır (Pamuk, 2009, s. 82-83). Klasik dönemde tarım, sanayi ve ticaret sektörlerinin genelinde, üretim faktörleri üzerinde eşitlikçi bir yapıyı önceleyen bu tarz bir devlet kontrolünün merkantilist dönem Avrupa'sında olduğu gibi Osmanlı'da da kentlerde sınıfsal farklılaşmaların oluşumuna geçit vermeyeceği açıktır.

Osmanlı Toprak Sistemi: Tımar Sistemi, Sınıflar ve Devlet

Klasik dönem Osmanlı sosyal ve ekonomik yapısının temel karakteri tarım ve toprak sistemi ile şekillenmiştir. Tarımsal üretim ve toprak sisteminin yapısı, aynı zamanda Osmanlı dünyasının dönemin Avrupa ülkelerinden farklılıklarını da ortaya koymaktadır. Devletin niteliği, sınıf yapısının belirlenmesi ve toplumsal yenden üretimdeki rolü; savunduğu düzen ve bu düzeni taşıyan hukuk ve üretim ilişkilerine yansıdığı biçimiyle sınıf yapısının kendisi, Avrupa feodalizminden farklılıklar gösteriyordu. Roma İmparatorluğu döneminde olduğu gibi, Osmanlı sınırları içinde kalan bölgelerde küçük

köylülük ve tarımsal üretimin hâkimiyeti geçerliliğini koruyordu. Kölelik ya da serflik gibi alternatif emek sistemleri yerine küçük üreticilik egemen çalışma ve üretim biçimiydi. Ticaret üzerindeki merkezî kontrol devam ettiği gibi, toprak sahibi bir aristokrasi oluşmamış, bunun yerine tarımsal bölgelerdeki üretim fazlasını devlet görevlileri aracılığıyla merkezî yönetim toplamaya devam etmişti (Keyder, 2008, s. 15-16). Feodal toplumlarda merkezî iktidarın parçalanmışlığı nedeniyle bu zayıflıktan yararlanan burjuvazi ön plana çıkabilmişti. Osmanlı'da ise güçlü merkezî iktidar bu tarz bir işleyiş engelleme gücüne sahip olmuştu. Bu gücün temeli ise "tımar sistemi" denilen Osmanlı toprak sistemine dayanmaktaydı.

Tımar sisteminde merkezî devlet ve sultanın eyaletler ve taşradaki mutlak hâkimiyetini devlet görevlileri olarak tımarlı sipahiler ve diğer devlet yöneticileri sağlardı. Tımarlı sipahi feodal dönem Avrupa'sında olduğu gibi toprak aristokrasisi değil, tarımsal üretimin istikrarını temin eden bir devlet görevlisiydi. Toprakta uygulanan bu sistem, Osmanlı'daki sınıf ilişkilerini de Ortaçağ Avrupası'ndan farklılaştırmaktaydı. Osmanlı'da köylüleri toprağa bağlayan şartlar, Avrupa'da serfi toprağın sahibi olan feodal beye bağlayan şartlardan tamamen farklı ve devlet sisteminin zorunlu bir sonucuydu. Feodalizmde serf adeta toprağın demirbaşı durumundaydı, toprakla birlikte alınıp, satılırdı. Tımar sisteminde ise böyle bir

uygulama bulunmamaktaydı. Osmanlı köylülerine nazaran bu dönem Avrupa'daki serflerin hayatının daha ucuz olduğu ve toprak sahibi lordların insafına kalmış olduğu ifade edilebilir. Tımar sisteminde ilk dönemlerde, topraklar feodal Avrupa'da olduğu gibi babadan oğula geçmez, miras olarak bırakılmazdı. Tımarın babadan oğula geçmesi zamanla yasallaşmış, ancak oğullara intikali hâlinde başlangıçtaki toprak miktarına dönülmesi şartı konmuştu. Devletin bu sistemde vergi toplama ve adli takibi umarlı sipahiler dışındaki görevlilerle gerçekleştirmesi, tımarların sık sık el değiştirmesi gibi farklılıklar, merkezî krallıklar karşısında güçlü feodal beyler ve toprak aristokrasisi tarzı bir gelişimin Osmanlı'da yaşanmasını engellemiştir. Tımarlı sipahi devlet mülkünde, feodal bey ise özel mülkünde ikamet ederdi. Avrupa'da merkezin kontrolü dışında işleyen tarımsal üretim ve teşkilatlanma, Osmanlı'da merkezî yönetimin belirleyiciliği ile yürütülmekteydi (Akkuş, 2009, s. 48-49).

Tüm bunlar Osmanlı topraklarında, feodalizmde olduğu gibi yerel güçlerin ve toprak aristokrasisinin ortaya çıkıp güç kazanmasına yol açacak bir iktisadi sistemin olmadığı anlamına gelmektedir. Nitekim yasal ve toplumsal yapı, tımarlı sipahilerin ya da başka bir kesimin devletten bağımsız, hatta devlete karşı bir yerel güç, bir siyasal odak veya bir toplumsal sınıf hâline gelememesine neden olmuştur. Bu farklılık, toprak sistemini olduğu gibi üretim birim ve

biçimlerini, mülkiyet yapısı ve sınıf yapısını da farklılaştırmakta ve Avrupa'ya nazaran Osmanlı'da merkezi devletin daha baskın olduğu bir yapının varlığına neden olmaktaydı. Ekonomik hayatın temelini küçük üreticilik olduğu Osmanlı dünyasında statü, servet veya aile mirasından değil, bürokratik mevkiden kaynaklanırdı. İstanbul, Edirne, Bursa gibi bölgelerde zamanla ticaret sayesinde büyük servetlere erişen kişiler de vardı. Ancak kazanılan servet, yeni yatırımlardan ziyade siyasal ve sosyal nüfuzun bir aracı olarak değerlendirilmekteydi. Bu durum Osmanlı iktisadi gelişimini Batı tipi kapitalistleşmeden ayıran önemli bir farklılıktı.

Merkezi Devletin Güç Kaybı ve Çevre: Yeni Kurumlar - Yerel Güçler

İstanbul'un fethi sonrası Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezileşme güç kazanmış ve ekonomik aktörler ve sosyal kesimler üzerinde merkezi devletin gücü pekişmişti. Ancak 16. yüzyılda iç ve dış çeşitli dinamiklerin merkezi devletin gücünü etkilediğini görmekteyiz. Bu dönemde nüfus artışının doğal kaynaklar ve toprak ile birlikte gıda maddelerine talebi ve beraberinde fiyatları da artırması, iç dinamiklerden kaynaklanan bir etkendi. Avrupa'da fiyat devrimi olarak

adlandırılan ve 1500-1620 yılında fiyatlarda yaşanan aşırı artışın Osmanlı piyasalarında tarımsal üretime yurtdışı talebini artırmasıyla iç fiyatların yükselmesi de dış dinamiklerden kaynaklanan bir etkendi (Barkan, 1975, s. 9).¹ Fiyatlardaki artış aynı zamanda paranın değerindeki düşme anlamına gelmekteydi. Paranın değerindeki düşüş de tarımsal fazlayı toplayıp merkeze iletmekle sorumlu devlet görevlilerinin sabit parasal vergilerini düşürmüş, gelirlerini azaltmıştı. Artan mali baskı nedeniyle bazı bölgelerde işlevlerini kaybeden ve topraklarını terk eden merkezin bu araçlarından doğan boşluk, siyasal, ekonomik ve askeri güce sahip yeni kesimlerin doğmasına yol açmıştı. 17. yüzyılla birlikte taşrada ortaya çıkan bu güç sahibi yerel eşraf, ayan olarak tanımlanmaktaydı.

Yerel güçlerin ön plana çıkmasını sağlayan unsurlardan birisi iltizam sistemi idi. Osmanlı maliyesinde yaşanan bozulma ile birlikte devletin gelir ihtiyacı şiddetlenmişti. Gelir ihtiyacını karşılayabilmek üzere iltizam sistemi devreye sokulmuştu. İltizam sistemi ile birlikte devlet tarımsal gelir kaynaklarını belli bir ödeme karşılığında araçılara kiralamaktaydı. Bu sistemin yaygınlaşmasıyla köylü ve devlet arasındaki araçıların çoğalması, aynı zamanda merkezi yöneti-

1 1469 yılında 1 olarak kabul edilen fiyatlar genel seviyesi, görece bir istikrar sürecinin ardından 1580'lerin başında 3 35'e 1600'lerin başında ise 5 43'e çıkarak 5 kattan fazla bir artışa konu olmuştu. Yüzyılın sonunda, 1690'larda ise 7 96 katlık bir artış olacaktı. (Pamuk, 2004 s. 455)

min üretici sınıfla arasındaki bağları da zayıflatmaktaydı. (Kasaba, 1994, s. 19).

İltizam sisteminin yaygınlaşması gibi âyanların ortaya çıkışı da merkezi devletin taşrada mali ve siyasi gücünü kaybetmesinin sonuçlarından birisiydi. Bu güç kaybı, devleti gelirlerini diğer iktisadi aktörlerle paylaşmaya itmişti. Hem taşradaki güç kaybını yerel aktörlerle doldurarak kamu güvenliğinin temini, hem de vergi kaynaklarını özel kişilere devrederek gelir elde etmek devletin yerel güçlere bağımlılığını artırmıştı (Özkaya, 1994, s. 55). Vergi kaynaklarının bu şekilde taşra ileri gelenlerine dağıtılması, mali kriz nedeniyle merkezi devletin özel sektöre taviz vermesi demekti. Âyanların artan gücü sadece ekonomik olmayıp, siyasi bir karşılığı da vardı. Nitekim 18. yüzyılın ikinci yarısında taşra merkezlerinde âyan meclisleri kurulmuş ve âyanlaryönetimde de etkin hâle gelmişti. Bu meclisler Batı Avrupa'daki şehir aristokrasisine benzeyen bir işlev görmeye başlamıştı. Âyanlar bölgelerinde ekonomiyi düzenleyen iç ticaret ve lonca ruhsatlarıyla ilgili kararların yanı sıra, kentin gelirleri ve harcamalarıyla ilgili kararlar almaya da başlamışlardı.

Âyanın artan nüfuzuna boyun eğen merkezi yönetim, taşradaki bu yeni örgütlenme biçimi ve güç dengesini kabul etmek zorunda kalmıştı. Ancak ekonomik ve siyasi güçlerinin doruk noktası, aynı zamanda âyanları için sonun da başlangıcı olmuştu. Padişahın iktidarını yerel güç sa-

hipleri ile paylaşmasını resmen tanıdığını gösteren Sened-i İttifak (1808) anlaşması sonrası merkezi devlet âyanı hem siyasi hem de iktisadi düzeyde geriletmeyi başarmıştı. Vergi kaynakları ve vergilerin toplanmasının kontrolü yeniden merkezin eline geçmiş ve âyanın miras yoluyla devredebildiği bir hak olmaktan çıkmıştı. Âyanın temsil ettiği yerel güçler, güçlerinin doruk noktalarındayken mevcut küçük üreticiliğe dayalı üretim organizasyonu ve sistemi ile tarımsal fazlaya vergi olarak el koyma yöntemini değiştirmekten ziyade, taşrada merkezi yönetimin birer küçük kopyası olarak davranmayı tercih etmişlerdi. Bu tercih, uzun dönemde bu kesimin aristokrat bir sınıf olmalarını engellemiştir (Keyder, 2008, s. 25-28).

İltizam ayrıcalıklarına ve siyasal nüfusa sahip olmak, taşrada bir kısmı iş adamı hâline gelmiş olan âyanlar için tarımsal üretimi geliştirme ve iktisadi yatırımlarını artırmaktan daha değerli bir tercih olarak görülmüştü. Feodal bey olmadığı gibi burjuva da olamayan âyanlar, servetlerini ne tarımda ne de sanayide kapitalist bir üretim sistemi geliştirme yönünde değerlendirmemiş, mültezimlik yoluyla vergi kaynaklarını kiralamayı ve tarımsal üreticilerden toplanan vergilere ortak olmayı seçmişlerdi (Berkes, 1975, s. 291). Devlet adına vergi toplamak âyanlar için en önemli servet ve sermaye biriktirme yolu olarak kalınca, bu unsurların iktisadi faaliyetleri mevcut yapılar çerçevesinde kalmış, bu yapıları

dönüştürmeye yönelmemiştir. Bu durum aynı zamanda, devletle ekonominin iç içe bulunduğu ve dolayısıyla kârın üretim mekanizmasını denetlemekle değil, devletin önemli makamlarını elde tutmak ve siyasi nüfuza sahip olmakla doğru orantılı olduğu bir ekonomik yapıya işaret etmektedir (Mardin, 2006, s. 113; Türkdogan, 2009, s. 338-339). Ayanlar ve iltizam sahibi diğer yerel güçler iktidar ve güçlerini siyasal nüfuz için değerlendirip yönetici sınıfa yakın olmak için kullanınca, klasik dönemdeki yöneten ve yönetilenlerden oluşan toplumsal yapıda da bir değişiklik gerçekleşmemiştir. 19. yüzyılla birlikte merkezi devlet yeniden güç kazanınca taşradaki yerel unsurları geriletmis, tarımsal üretimde bağımsız küçük üreticiliğe dayalı iktisadi anlayışın tekrar kuvvetlenmesini sağlamıştı. Merkezi devletin tekrar güç kazanması ve yerli araçların güç kaybetmeleri söz konusu olmasaydı, imparatorluğun son dönemlerinde daha etkin ve söz sahibi bir sivil toplumun ortaya çıkabileceği beklenbilirdi. Ancak iktisadi açıdan böyle bir durum söz konusu olamamıştır.

Klasik dönem Osmanlı sosyal ve ekonomik hayatı tüm bu özellikleri ile batılı anlamda bir sınıf kavramına oldukça yabancıydı. Toplumsal ve ekonomik tarihi batıda olduğu gibi sınıf mücadeleleri yönlendirmediği gibi, devletin şekillenmesinde de herhangi bir sosyal sınıfın etkinliği görülmemiş, tam tersine toplumsal ve ekonomik yapının şekillenmesinde devlet

ana etken olmuştur (Tabakoglu, 1981, s. 73). Bu yapı 19. yüzyılın olağanüstü şartları ile önemli değişikliklere uğrayacaktı.

19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi: Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Sürecinde Dönüşüm ve Sınıflar

Osmanlı'nın en uzun yüzyılı olarak nitelendirilen 19. yüzyıl, aynı zamanda Osmanlı geleneksel kurumlarının tümünün de değişime zorlandığı bir reform çağı olmuştur. Siyasi, askeri, sosyal ve ekonomik alanlarda yeni bir düzen oluşturmak ve bu yolla Avrupa karşısındaki göreceli geri kalmışlığa çözüm bulmak isteyen devlet çok sayıda reforma girişmiştir. Bu reformlar ekonomik hayatı ve bu hayatın tarafları olan köylüler, esnaflar, tüccarlar, toprak sahipleri ve en önemlisi devleti de derinden etkilemişti. Bu değişim ve sonuçları, aşağıda ekonomik sektörlerin her birisi için ayrı ayrı değerlendirilecektir.

Tarım Sektörü: Büyük Çiftlikler ve Küçük Üreticiler

Osmanlı İmparatorluğu temelde bir tarım ekonomisiydi ve bu ekonomik yapının ana unsuru da küçük üreticilikti. 1840'larda tarımsal üretim yapılan arazilerin % 81'i 5,4 hektardan (60 dönüm) küçüktü. 1869 yılında tarımsal toprak-

ların % 82,5 gibi büyük bir kısmı 6-8 hektar büyüklüğünde küçük mülkiyetin elindeydi ve köylülerin % 80’i bu durumdaydı. 1907 yılında tarımsal toprakların % 81’inin 4,5 hektarlık işletmeler olması, Osmanlı tarımında küçük üreticiliğin hakimiyetinin son dönemlerde de geçerli olduğunu ortaya koymaktadır (Kasaba, 1994, s. 56). Toprak sahipliğinin yaygınlığı, aynı zamanda tarımda ücretli işçi olarak çalışmak zorunda olan bir nüfus kitlesinin de zayıflığı demektir. İmparatorluğun genel olarak nüfus yoğunluğu düşüktü. Bunun bir sonucu olarak da, ekili topraklar ülke topraklarının çok sınırlı bir bölümünü meydana getirmekteydi. Ekili topraklar 1907’de Anadolu’da % 6.7, Rumeli’de ise % 8.3 gibi oldukça düşük oranlardaydı. Toprak faktörünün nispi bolluğuna karşı nüfus azlığının doğal bir sonucu olarak emek kıt bir faktördü. Tarımda yaygın işletme tipi bağımsız küçük üreticiler olan aile işletmeleriydi. Taşrada üretilen ürünlerin uzak mesafeli ticarete konu olması için ulaşım gibi gerekli kaynakların yeterli olmaması, ticari amaçlı tarımsal üretimi de zayıflatıyordu. Nitekim 1896-1897 itibarıyla İngiltere’de her 100 kilometrekareye 10.8 ve Fransa’da 7.6 km demiryolu uzunluğu düşerken, bu rakam Osmanlı sınırları içinde Rumeli’de 0.6 ve Anadolu’da sadece 0.3’tü. (Güran, 2014, s. 72-99).

Tarımsal yapının bu genel özellikleri, toprak sahibi bir sınıf veya tarımda ücretli bir işçi sınıfının sosyal gruplar

olarak doğması için gerekli şartların yokluğu anlamına gelmekteydi. Aslında küçük üreticiliğin bu yaygın konumuna karşın, tarımda önceki yüzyıllarda büyük çiftlikler ortaya çıkmaya başlamış ve 19. yüzyılda sayıları artmıştı. Geçimlik üretimden ulusal ve uluslararası pazarlar için ticari amaçlı tarımsal üretime geçiş anlamına gelen değişmeye rağmen, bu gelişmenin Osmanlı tarımında büyük ölçüde yatırımlar oluşturmadığı ve toprak sahibi sınıfların doğmasıyla sonuçlanmadığı görülmektedir. Bunun nedenlerinden birisi sermaye ve tasarrufları yetersiz olan çiftlik sahiplerinin bankerlere borçlu olması; iltizamların satın alınmasından üretim aşamasına ve ürünlerin satılmasına kadar gerekli sermayeyi bu bankerlerden sağlamalarıdır. Büyük çiftlik sahipleri çoğu zaman şehirlerde oturmayı tercih ederken, üretim organizasyonu ve yapısını değiştirmekten ziyade kısa vadede en fazla kârı sağlayarak mali durumlarını iyileştirmeyi seçmişlerdi (Kasaba, 1994, s. 29).

19. yüzyılda önceki dönemlere nazaran büyük çiftlik sayısı her ne kadar artmışsa da, bunlar milyonlarca küçük işletme arasında büyük bir değer teşkil etmemişti. Daha da önemlisi, toprakların çitlenerek az sayıda elde toplanmamış olması, ücretli işçiliği veya sadece geçimi için çalışmayı kabul edecek mülksüzleşmiş bir köylü topluluğunun oluşmasına da imkân tanımamıştı. Bu da 19. yüzyılda olduğu gibi İngilizlerin Batı Anado-

lu'da kapitalist çiftlikler oluşturma ve üretim yapma hedeflerinin işçi bulma sıkıntısından kaynaklanan yüksek ücretler gibi engellerle karşılaşmasına ve olumsuz sonuçlanmasına yol açmıştı. 1858'de toprakta özel mülkiyeti tanıyan Osmanlı devleti, 1867'de de yabancılarla toprak satın alma hakkını tanımıştı. Ancak çalışma hayatında mülksüzleşmiş ve işçileşmiş kitlelerin bulunmaması, yabancı toprak sahiplerinin öngördüğü bir kapitalist tarımsal üretim sisteminin doğuşunun önünü kapatmıştı. Büyük ölçekli ticari tarım işletmeleri kurmak güç olunca, Latin Amerika'da olduğu gibi ortaya toprak oligarşisinin oluşturduğu bir sınıf da çıkmamıştı. Tarımsal üretimde hâkim üretici tipi küçük üreticiler olunca, toprak sahibi bir sınıfın yerine, bu küçük üreticilerin üretim fazlasını ulusal ve uluslararası pazarlarla bütünleştirmeye yönelik faaliyette bulunan irili ufaklı bir tüccar kesimi ön plana çıkmıştı (Keyder, 2008, s. 29-30, 60).

Bu yapı içinde büyük çiftlik sahipleri üretimi yeniden örgütlemek ve daha fazla kâr sağlamak amaçlı biçimlendirmek yoluna gitmemişlerdi. Temelini reaya hanelerinin oluşturduğu, küçük birimlere dayalı işletme yapısını değiştirmemişlerdi. Bir yandan devlet adına vergi toplayarak, bir yandan da toprağı işleyen köylülere faizle borç para vererek tarımsal artığa el koymaya başlamışlardı. Dolayısıyla bu halleriyle çiftlikleri Batı Avrupa'daki feodal beylerin demesnelere benzer

bir gelişme olarak nitelendirmek hatalı olacaktır (Pamuk, 2009, s. 124-125). Büyük toprak sahipleri hâline gelen bu kesimlerin devlete rağmen değil; yani mevcut üretim organizasyon ve biçimini değiştirerek değil, devlete yakın durarak zenginleşmeyi ve nüfuzlarını korumayı seçmeleri, zamanla devlet tarafından zayıflatılmalarına ve Osmanlı ekonomisi için yaygın üretici tipinin bir kez daha küçük köylülük olmasına yol açmıştır. Ayanlar ve diğer toprak sahipleri, ücretli işçiler çalıştırdıkları büyük çiftlikler oluşturmaktan ziyade, genel olarak toprakları parçalara bölüp köylülere kiralamayı ve bu yolla gelir elde etmeyi tercih etmişti. Hükümet görevlerine ulaşip nüfuz sahibi olmak da daha değerli bir seçenektir. 19. yüzyılda merkezi devletin etkisi güçlendiğinde kısa sürede yerel güçlerin geniş ölçekli topraklarının kamulaştırılması uzun vadede merkezi devlet karşısında bunların zayıflığını ve büyük çiftliklerin çözülmesini de beraberinde getirecekti.

Sanayi Sektörü: Sanayileşme ve Devletin İktisadi Faaliyetleri

19. yüzyıl, tarım kadar Osmanlı sanayi ve ticaret sektörlerinin de değişime uğradığı bir dönemdi. Avrupa karşısında ekonomik açıdan görece geri kalmışlığa çözüm bulmak isteyen devlet yönetimi, sanayileşmeyi temel iktisadi politikalarından birisi olarak belirlemişti. Fabrika

tarzı üretimin imparatorlukta güç kazanması da bu politikaların doğal bir sonucu olmuştu. İlk dönem kurulan fabrikalara bakıldığında, Osmanlı sanayileşmesinin ana aktörünün özel sektör değil, devlet olduğu görülmektedir. Nitekim ilk olarak askeri ihtiyaçları karşılamak üzere, daha sonra piyasaya da üretim yapacak şekilde kamu fabrikaları açılmaya başlanmıştır. Feshane, İzmit Çuka Fabrikası, Veliefendi Basma Fabrikası, Hereke Kumaş Fabrikası, Zeytinburnu Demir Çelik Fabrikası, Bursa İpek Fabrikası ve benzeri çok sayıda ücretli işçi çalıştıran üretim birimleri Tanzimat dönemiyle birlikte faaliyete geçmişti. 17 ve 18. yüzyıllardaki gelişmeler sonucunda yerel güçlere kapatılan iktisadi kaynaklar, 19. yüzyılda yeniden merkezi bürokrasinin kontrolü altına girmiş ve ekonomik açıdan devletin güç kazanmasının hedeflendiği bir dönem yaşanmıştır. Ekonomik kaynaklar üzerinde belirli bir kontrol gücünü tekrar kazanan merkezi yönetim, ülkenin zenginleşmesi ve iktisadi gelişmeyi de yönlendirici bir konum edinmişti (Güran, 1992, s. 235-249).

Devletin ekonomiye müdahalesi sadece doğrudan kamu yatırımları ile olmamıştı. Ülkedeki ticari işleyişe de müdahale etmiş ve “yed-i vahid” uygulamasıyla ticari değeri yüksek ve özellikle de geniş ölçüde ihraç imkânı olan bazı ürünlerin ticaretini yapma tekeline üstüne almıştı (Güran, 2014, s. 353-354). Ekonomik hayatta alternatif maliyetin özel sektörün

faaliyet alanının daralması şeklinde ortaya çıkan bu durum, kamunun ağırlığını artırmaktaydı. Sanayileşme faaliyetlerinin uzun dönemli bir sonucu da Osmanlı'da ücretli işçiliğin yaygınlaşması ve işçi sınıfının oluşum sürecinin hız kazanmasıydı. Bu süreci gelişimiyle birlikte ileride ele alacağız.

Ticaret Sektörü ve Ekonominin Dış Açılması: Tüccarlar, Burjuvazi ve Devlet

Osmanlı ekonomisinin 19. yüzyılda en canlı kesimleri ticaret ve finans olmuş, ekonominin kapitalizme açılması da bu alanlar üzerinden gerçekleşmiştir. Ticari ve finansal alanda yaşanan gelişmeler aynı zamanda ülke içinde de yeni sosyal grupların doğmasına imkân sağlamıştır. 19. yüzyıla gelindiğinde imparatorluğun gayrimüslim nüfusunun bir bölümü, köylü üreticiler ile yabancı sermaye arasındaki bağlantıyı kuran bir aracı sınıfa dönüşmüştü. Böylece köylü üreticiler ve bürokrat sınıftan oluşan ikili yapıya gayrimüslim tüccarlardan oluşan bir sınıf daha katılmıştı (Keyder, 2008, s. 34-35).

19. yüzyıl boyunca dış ticaretle birlikte dünya ekonomisi ile olan bağların güçlenmesi, Osmanlı pazarları ile uluslararası pazarlar arasında aracılık yapan, aynı zamanda sahip olduğu sermaye ile bürokrasi, üretici, mültezim veya tüccarlara faiz karşılığı fon sağlayan, kendileri de toprak sahibi olan gayrimüslim banker, sarraf ve tüccarların sayısını artır-

mişti. Yüzyılın başlarından itibaren başta İstanbul olmak üzere İzmir ve diğer Güney limanları ile Karadeniz limanları, sanayi devrimi sürecindeki Avrupa'nın çeşitli ve ucuz mallarının akınına uğramıştı. Artan bu dış ticareti yönlendiren Galata sarraf ve bankerleri ile onların liman kentlerindeki acente ve ortakları kısa zamanda zenginliklerini artırmıştı. Bu kesim, imparatorluğun genelinde kredi ve borç verme işlerine de hakim olarak bir taraftan devlet adamlarını, diğer taraftan yerli tüccar ve üreticilerle tüketicileri finanse etmeye başlamışlardı. (Kazgan, 2005, s. 13-15). Özellikle Ermeni ve Rum tebaadan oluşan tüccar kesimi, Osmanlı ekonomik hayatında önemli bir güç kazanmıştı. Bu grupların iktisadi faaliyetlerinde etnik farklılıklar ve milliyetçilik nosyonu önemli bir yer tutmaktaydı. Kapitülasyonlar sayesinde yabancı ülkelerin sağladığı imtiyazlara sığınan ve bu ülkelerin vatandaşlık ve korumasını elde edip Osmanlı topraklarında iktisadi faaliyetlerde bulunan bu aktörler, diğer etnik grupların ekonomik güçlerini geliştirmelerine karşı çıkıp pazarı domine etmeye çalışmışlardı (Ahmad, 2008, s. 25-27).

Gayrimüslim tüccarların elde ettiği ayrıcalıkların önemli bir kısmı devletin içinde bulunduğu mali bunalım ve siyasi sorunlardan kaynaklanmıştı. 18. yüzyılla birlikte Avrupa devletleri karşısında güç kaybı yaşanınca, Avrupalı tüccarlara sağlanan ayrıcalıklar Osmanlı'nın kendi va-

tandaşlarına sağladığı ticarî hakların çok ötesine geçmiş, hem Müslüman hem de gayrimüslim Osmanlı tüccarları yabancı tüccarlar karşısında rekabet edemez duruma gelmişlerdi. Zamanla bu durum Rum, Ermeni ve Yahudi kökenli tüccarların da aynı ayrıcalıkları elde etmek üzere Avrupa devletlerinin himayesine girmesine yol açmıştır. Örneğin 1793'te Halep'te 1.500'den fazla gayrimüslim vatandaşın elinde yabancı elçiliklerde tercüman olarak çalışıklarına dair vesikalar vardı. 1808'de Rusya'nın 120.000 civarında Osmanlı Rum'unu bu şekilde himayesi altında tutması, bu yöntemin ne kadar kârlı olduğunu göstermektedir (Quataert, 2004, s. 956-957).

Kapitülasyonlar ve yabancı devletlerin vatandaşlarına verilen imtiyazlardan yararlanmak isteyen Osmanlı'nın gayrimüslim unsurları, önceleri yabancı bir devletin koruyuculuğu altına girmiş, daha sonra vatandaşlığına geçmişti. Bu vatandaşlarının daha az vergi ödemek ve ticari anlaşmazlıklarda mahkemelerde ellerini güçlendirmek istemeleri karşısında Osmanlı devleti çaresiz kalmış, zamanla tedbirler almaya çalışmıştır (Karahasanoglu, 2012, s. 124-125). 1802'de "Avrupalı tüccar" diye bilinen yeni bir sınıf kurularak, yine aynı haklardan yararlanmaya devam edecekleri vaadiyle gayrimüslim tüccarlar kayıt altına alınmaya ve vergi ödemelerinin teminine çalışılmıştır. İmtiyazlardan uzak olarak rekabet açısından oldukça zor

duruma düşen Müslüman tüccarlar için de 1829 yılında "Hayriye Tüccarı" kategorisi oluşturulmuştur. 1885 yılına gelindiğinde, İstanbul örneği için Müslüman esnaf, zanaatkar ve tüccarın oranı, % 38,3; Ermenilerin % 27; Rumların % 25,4; Yahudilerin ise % 5,3 olarak gerçekleşmiş ve daha dengeli bir dağılım göstermiştir. Bu genel dağılım içinde 19. yüzyıl sonlarına doğru gayrimüslim tüccarların toplam oranının % 58'e ulaşması, dış ticarete Müslüman unsurdan daha etkili hâle geldiklerini de göstermektedir (Behar, 1996, s. 77).

Önceki yüzyıllarda ortaya çıkan âyanlar gibi 19. yüzyılda ticaret ve finans burjuvazisi olarak tanımlayabileceğimiz bu kesimlerin iktisadi gelişimleri bu sınıfların kendi iç potansiyellerini göstermektedir. Aynı zamanda bu kesimlerin sağladıkları ekonomik ve siyasi güç, Osmanlı iktisadi hayatında gelişmeye ve sermaye birikimine elverişli bir ortamın varlığına da işaret etmektedir. Devlet açısından değerlendirildiğinde ise, şüphesiz özellikle tüccarların artan ticari faaliyetleri sayesinde dönem boyunca elde edilen vergi gelirlerinin artması ve ekonomik gelişme olumlu bir durumdu. Ancak ülke kanunlarından muafiyet ya da farklı dini gruplara göre bazı tüccar kesimlerine verilen öncelikler, yabancı ülkelere verilen kapitülasyonlar benzeri ödünler olarak değerlendirilebilir. Bu da, mali açıdan zor durumdaki devletin, ekonomik hayatta kendisi dışındaki kesimlere alan açmak

zorunda kaldığının bir göstergesidir. Devletten bağımsız bir şekilde faaliyette bulunan, ekonomik güçlerini ticaret ve finans alanındaki yatırım ve faaliyetler ile sağlayan bu sınıf, kendi içinde çeşitli zayıflıklara da sahipti. Bunlardan önemli bir tanesi, bir bütün hâlinde haklarını savunmalarına veya devleti etkilemelerine izin vermeyen milliyetçi nosyondur. Nitekim ileride Osmanlı işçileri için de göreceğimiz üzere, etnik ve dini farklılıklar nedeniyle Osmanlı tüccarları alt gruplara ayrılmıştı. Özellikle gayrimüslim burjuvanın ön plana çıkması, uluslaşma süreciyle birlikte 1910'lar sonrasında kamuoyunda tepki çekmeye de başlayacaktı. Bu tepki, 1910'ların Osmanlı iktidarı kadar, erken Cumhuriyet döneminde de takip edilecek bir millî burjuvazi yaratma ve sermayenin Türkleştirilmesine çalışılması şeklinde ilerleyecekti. Bu da 19. yüzyılla birlikte belirgin bir gelişme sağlayan burjuvazinin, toprak kayıpları, siyasi müdahaleler ve savaşlarla birlikte zayıflayarak yok olmasına neden olacaktı.

İktisadi Milliyetçilik Yılları: İttihat Terakki Cemiyeti, Millî Burjuvazi ve İşçi Sınıfı

1908 yılı Osmanlı siyasi tarihi için olduğu kadar, sosyal ve ekonomik tarihi için de bir kırılma yılıdır. Temmuz 1908'de II.

Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) yönetiminde söz sahibi olmuştu. Özgürlük, eşitlik ve kardeşlik sloganlarının öne çıktığı bu devrimin öncüsü olan İTC, zamanla "Türk burjuvazisinin de öncü partisi" olarak nitelendirileceği faaliyetlere girişecekti. Yukarıda gördüğümüz üzere, 19. yüzyılda Osmanlı'da burjuva sınıfının ekonomik fonksiyonlarına sahip kesimler ortaya çıkmıştı, ancak bu kesimler kendi çıkarları doğrultusunda devleti etkileyip yönlendirecek güce hiçbir zaman kavuşamamıştı. İTC'nin iktidarı ele geçirmesiyle birlikte sahip olduğu siyasi güç ise, Müslüman Türk burjuvazisinin oluşumu için gerekli önemli bir unsurun temini anlamına gelmekteydi. İTC hareketi özellikle iktidarının ilk yıllarında temel amacı imparatorluğu Avrupa ülkelerinin boyunduruğundan kurtarmak isteyen siyasi bir hareket olarak doğmuş, savaşlarla birlikte doğan tepki, bu hareketin iktisadi bağımsızlık amacı ile ekonomik fonksiyonunu da ön plana çıkarmıştı (Ahmad, 2008, s. 23-29).

İTC, iktidarının ilk dönemlerinde liberal politikalar izlemişti. Ancak özellikle Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı ile birlikte mali ve iktisadi açıdan ülke bir çıkmaza girmiş, bu çıkmaz da millî bir ekonomi oluşturulması gerekliliğine yönelik görüş ve düşünceleri ön plana çıkarmıştı. Bu düşüncelerden birisi olan ve Osmanlı'nın son dönemlerinde olduğu kadar Cumhuriyetin erken

dönemlerinde de devlet adamlarını etkileyen Ziya Gökalp, liberal iktisadı temsil eden serbest ekonomi düşüncesinin ancak hayali bir dünyayı temsil ettiğini, Osmanlı'nın özgün yanlarını dikkate alarak Müslüman Türk unsuru merkeze alan politikalar izlenmesi gerektiğini ileri sürmüştü (Gökalp, 7 Aralık 1916, s. 1-3). Ulus devlet düşüncesinin güç kazandığı bu dönemde, devlet yönetiminin ekonomi politikaları Almanya örneği üzerinden millî iktisada kaymıştı. Millî iktisat anlayışının ideologlarından Tekin Alp, ülkenin gelişmesi için dayanılması gereken unsurun millet olduğunu dile getirerek, "*ortak menfaat ve mameviyata sahip fertlerden oluşan*" millet anlayışı ile sınıflara veya sınıflar arası mücadeleye bu dönemdeki bakışı yansıtmaktaydı. Nitekim bu bakış, farklı sınıflardan ziyade dayanışmaya dayalı bir bütün halinde milleti merkeze almaktaydı (Alp, 21 Şubat 1916, s. 1-2). Alp, millî bir ekonomi oluşturulabilmesi için millî şirketler kurulmasını yeterli görmezken, aynı zamanda millî kimliği ağır basan iktisatçılar ve beşeri sermaye yetiştirilmesine de önem vermektedir (Alp, 3 Nisan 1916, s. 1-3). Yusuf Akçura da, güçlü ve bağımsız bir devletin ancak millî iş adamları ve bankacılar tarafından oluşan bir burjuva sınıfının omuzlarında yükselebileceğini ileri sürmekteydi (Ahmad, 2008, s. 41). İktisadi milliyetçiliğin bu dönemdeki bir diğer savunucusu Parvus Efendi de, devletin sermaye sahipleri veya aristokrat-

lardan oluşan bir sınıfa değil, tüm milletin ekonomice ve uygarlıkça gelişmesine hizmet etmesi gerektiğini belirterek aynı görüşleri savunmuştu (Parvus Efendi, 2005, s. 262). Parvus'a göre dış ticaret, borçlar ve kapitülasyonlar nedeniyle Osmanlı, Avrupa sermayesi ve bankalarının esiriydi. (Parvus, 1912, s. 263). Millî iktisatçılar için Osmanlı ekonomik açıdan "geri kalmış" bir ülkeden çok, kapitülasyonlar ve serbest dış ticaretle Avrupa tarafından "geri bırakılmış" bir ülkeydi. Bundan kurtulmak, ancak devletin Türk ulusunu merkeze alan ekonomik politikalar uygulamasıyla mümkün olabilirdi (Nureddin, 1912, s. 42-47). Bu politikalar iktisadi milliyetçiliğin yaygınlaşması ve devletin ekonomideki merkezi pozisyonunun güçlenmesi ile birlikte devlet korumasında yetiştirilip büyütülecek millî bir burjuvazi hedefiyle Türkiye iktisat tarihinin önemli bir aşamasını başlatacaktı.

"Ey Türk, Zengin Ol": İttihat Terakki ve "Millî Burjuvazi"si

Millî bir devlet kurulabilmesi, ancak millî bir burjuvazi oluşturulabilmesi ile mümkün olabilirdi. Savaş ekonomisi şartlarında böyle bir hedefin başarılabilmesinin en kolay yolu ise ticaretten geçmekteydi. Savaşlarla birlikte 1913 yılındaki Babıali baskını gibi gelişmeler, İttihatçıların ülke yönetimini tek başına ele geçirmesinin yolunu açmıştı. İktisa-

di milliyetçiliğin de başladığı bu yıllar, aynı zamanda İTC öncülüğündeki tek parti devletinin de kurulduğu döneme denk gelmekteydi. Gıda maddeleri ile askerî malzemelerin dağıtımının kontrolü üzerinden İttihat Terakki yönetimi yeni bir "zenginler oluşturma" projesine girişmişti. Savaş yıllarında "*Ey Türk, zengin ol!*" diye başlık atan gazeteler ve "*Harb-i Umumi esnasında Türk'ü iktisaden yükseltmek, mutavassıt bir burjuvazi ihdas etmek*" hedefini savunan Yusuf Akçura gibi düşünürlerin görüşleri, aynı zamanda iktidar yanlısı zenginler yaratılması hedefini de ortaya koymaktaydı (Boratav, 2006, s. 29). 1883 ile 1913 yılları arasında millî sermaye ile kurulan şirketlerin sayısı 46 ve sermayeleri 110 milyon kuruş iken, yabancı sermaye ile kurulan 39 şirketin 1 milyar kuruşluk sermayeye sahip olması (Eldem, 1994, s. 6-10), 1913 sonrası millî iktisat ideologları ve devlet yönetimini millî burjuvaziye yatırım yapmaya teşvik etmiş, ekonomide yabancı sermayenin hakimiyetini kırmaya itmişti.

Osmanlı'nın gayrimüslim unsurlarını İmparatorluk üzerindeki emperyalist baskının aracı ve uygulayıcısı olarak gören yeni siyasi ve ekonomik zihniyet, 19. yüzyılda dünya ekonomisi ile bütünleşme sürecinde öne çıkan Hristiyan burjuvaziye de bu unsurlarla birlikte hedef tahtasına koymuştu. Millî iktisat anlayışının ön plana çıktığı savaş yıllarında Müslüman-Türk bir orta sınıf yaratılması girişimleri, aynı zamanda geçmiş dönem-

de ön plana çıkan bu gayrimüslim burjuva kesimin de tasfiyesi anlamına gelmekteydi. Geleneksel yönetici sınıf ile bu sınıfı tehdit eden Ermeni-Rum tüccarlar öncülüğündeki burjuvazi arasındaki mücadele, ideolojik olarak etnik ve dinsel çatışma alanına kaymıştı (Keyder, 2008, s. 86-87). Bu dönemde devlet yönetimi çok sayıda millî şirket kurmuş, Müslüman iş adamlarını da maddi ve manevi olarak şirketler kurmaya teşvik etmişti. İttihatçıların ünlü iâşe bakanı, Mardin'in deyişiyle "iâşe diktatörü" (Mardin, 2007, s. 107) Kemal Bey (Kara Kemal), İttihatçıların önce askere, ardından memurlara, ardından da esnafa dayanarak çözümler bulmaya çalıştığını belirtmişti. Siyasetle uğraşmalarının doğru olmayacağı gerekçesiyle askerlerden, kendilerine bol maaş ve rütbe veren partilere meyl ettikleri için memurlardan ve kuru bir kalabalık oldukları, sadece sokak gösterilerinde kullanılabildikleri için de esnaftan vazgeçmek zorunda kaldıklarını ifade etmişti. Ona göre geriye, diğer gelişmiş ülkelerde olduğu gibi bir burjuva sınıfı meydana getirerek onlara dayanma ihtimali kalmaktaydı. İttihatçılar da bu yolu deneyerek millî şirketler ve bankalar kurma yoluyla Müslüman-Türk unsurunu ticarete ön plana çıkarmaya çalışmışlardı (Akyıldız, 2005, s. 147-157).

Ekonominin siyasi yöneticiler tarafından bu şekilde değerlendirilmesinin iktidar değişimi gibi bir sınırı vardı ve İttihatçılar da kısa süre sonra bu sınıra

fazlasıyla yaklaşmışlardı. 1918 yılında İttihatçıların yönetimden düşmesiyle birlikte yeni yönetim millî şirketlere el koyarken, bu şirketlerin kurucusu Kemal Bey ve diğer isimleri tutuklamıştı. İttihatçı yönetimin kendine yakın kesimleri kayırdığı ve zengin ettiği, suçlamaların başında gelmekteydi. Zahire ihtiyacının denetim altına alınmasıyla fiyatlar sürekli yükselirken, fiyat artışları nedeniyle hazine 3-4 kat fazla ödeme yapmak zorunda kalmış, bu da kamuyu zarara uğrattırırken bazı kesimlerin haksız zenginleşmeler sağlamasına yol açmıştı (BOA, DH. İ. UM. EK., 17/49, 20 Ramazan 1334, 21 Temmuz 1916.; BOA, DH.İ.UM., 20-05/2-104, 28 Cemaziyelevvel 1337, 1 Mart 1919.; BOA, DH. İ. UM., 20-07/ 2-36, 25 Safer 1338, 19 Kasım 1919.; BOA, DH. İ. UM., 20-09/2-12, 09 C 1338, 29 Şubat 1920.).

Yeni hükümetin 1919 yılındaki bir kararnamesinde de belirttiği gibi, hükümet teşkilatının iktisadi işlerde istenen sonuçları vermediği ispatlanmıştı. Ancak iktidarlar için iktisadi hayata müdahalenin cezbediciliği kısa sürede tekrar kendisini göstermişti. Kararnameyi yayınlayan hükümet daha görevdeyken geri adım atmış ve kararnameyi yürürlükten kaldırmıştı. Millî mücadelenin başarıya ulaşmasıyla tekrar ön plana çıkan Kemal Bey ve arkadaşları, şirketleri tekrar toparlamaya başlamıştı. Aynı isimlerin yine başka bir siyasi olayla, İzmir suikastı nedeniyle sorumlu tutulmaları ve tekrar

gözden düşmeleri ise (Akyıldız, 2005, s. 153-171), geç Osmanlı döneminde olduğu gibi Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında da ekonomik hayatın siyasi politikaların oyun alanı olması anlayışının devam ettiğini göstermektedir.

Osmanlı İşçileri ve Sınıflaşma Süreci

Osmanlı ekonomisinin tüm alanlarını etkileyen 19. yüzyıl, çalışma hayatında da belirgin değişikliklerin ortaya çıktığı ve 20. yüzyıldaki işçi hareketlerini hazırlayan bir dönem olmuştur. Ancak çalışma hayatındaki bu gelişmeleri sadece 19. yüzyıl ve sonrası ile sınırlayamayız. İşçi sınıfının tarihini ve köklerini incelerken keskin bir burjuva ve proletarya ayrımı üzerinden sadece fabrika işçilerine eğilmek, Osmanlı işçileri için hatalı bir yöntem olacaktır. Nitekim böyle bir yöntem, Osmanlı işçi sınıfının oluşumu için fabrikaların kurulmaya başlandığı dönemleri ve sadece fabrikaların yoğun olduğu bölgeleri dikkate almayı gerektirdiği için yanlış olacaktır.

Osmanlı tarihinde 15. yüzyıl gibi erken tarihlerde rastlayabildiğimiz grevler de buna işaret etmektedir. Aynı şekilde 1879'da daha fazla ücret için gizli bir örgüt kurmaya teşebbüs eden İstanbul Mahmutpaşa kalfaları (BOA, DH. MKT. 1326/8. 14 CA 1296. 6 Mayıs 1879) veya aynı yıl Şam'da ücretlerinin artırılması için haftalarca süren şiddetli bir greve imza atan binlerce tekstil kalfası

gibi işçi sınıfının öncül örnekleri, çalışma hayatında işçi hareketlerinin sadece fabrika tarzı üretim biçiminin işçilerine mahsus olmadığını göstermektedir (Vatter, 1998, s. 55-95). 19. yüzyılla birlikte fabrikalar, limanlar, demiryolları vb. büyük çaplı yatırımların Osmanlı çalışma hayatına etkisi, işçi hareketleri ve işçi örgütlenmesinin doğuşuna değil, bunların hızlanması ve güçlenmesine yol açmasıdır. Ücret temelli çalışmanın ve işçi sayısının yaygınlaşması zamanla işçilerin örgütlenip grevlere daha fazla başvuracağı bir zemin hazırlamıştı. 1870'lerle birlikte hız kazanan ancak sanayileşememe, devlet baskısı gibi etkenlerle zayıf ilerleyen işçi hareketleri, 1908 yılında iktidar değişimi ve II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası Osmanlı kamuoyunun hiç de beklemediği seviyelere çıkmıştı. Gazetelerde *neredeyse ilkokul çocukları dahi okula gitmemek için grev yapacaklar* şeklinde ifade edilen bu grev dalgasının ilk döneminde işçi kesiminin tek hedefi ücretlerinin artırılmasıydı. Ancak 3 yıl gibi kısa bir süre içinde basından tekstile, demiryollarından gıdaya, taşımacılıktan ulaşıma her alanda işçi sendikaları kurulmaya başlanmış, sosyalist hareket de güç kazanmış ve yeni bir sınıfın işaretleri görülmeye başlanmıştı (Yıldırım, 2013, s. 100-114, 263-269).

1911 yılına gelindiğinde ücret temelli işçi hareketlerinden, geçinme indeksine göre ücret artışı, kapalı işyeri koşulu, sendikaların resmi olarak tanınması,

devletin işçilerin aleyhine olan yasal düzenlemeleri kaldırması, kadın ve çocuk işçilerin çalışma şartlarının iyileştirilmesi, iş kazası ve meslek hastalıklarına karşı sigorta sistemlerinin oluşturulması, terfi, atama ve tayinlerin belirlenmesinde işçi tarafının da karar verici mekanizmalara alınması gibi nitelikli taleplere geçilmişti. İskeçe, Drama, Kavala ve İstanbul'da bütün işçileri birbirinin aynı tüzüklerle sendikalar kurup, birbirinin aynı taleplerle grevler yaparak bir bütün halinde hareket etmeye başlamıştı (Yıldırım, 2013, s. 283-285).

Çalışma hayatında yaşanan bu gelişmeler, bu alana yönelik yasal çerçevenin de belirlenmesi gerekliliğini ortaya koymuştu. Osmanlı tarihi açısından düşünüldüğünde işçi merkezli somut sosyal hareketler, devlet yönetimini ilk defa yasalar yapmaya zorlamaktaydı. Sivil nitelikli bir hareketin yasal çerçevesinin belirlenebilmesi ve işçi hareketleri ile örgütlenmesini sınırlandırmaya yönelik bu teşebbüs, Ta'til-i Eşgal Kanunu (1908) adı altında yasalaşacaktı. Meclisteki görüşmeler esnasında Adliye Nazırı Ali Bey'in konuşması, ileride değineceğimiz üzere erken cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde tek parti dönemindeki devlet yöneticileri ile çok benzer bir sosyal yapı hayalini yansıtmaktaydı: "İşçi veya kapitalist ayırt etmiyorum, düşündüğüm sadece ülkenin menfaati. Ülkemin hayrı için işçilerle kapitalistleri uzlaştırmaya çalışıyorum. Tarafları birbirleriyle barış-

tırmaya uğraşıyorum; istiyorum ki hasım olmasınlar. Sendikaların yasaklanması için kanun teklifinde bulunduksak, bunu kapitalistlerin değil işçilerin iyiliği için yaptık. Çünkü biliniz ki, işçiler sendikaların elinde köle olacaktır..." (Karakışla, 1998, s. 47).

İşçi sınıfı oluşumunun bir süreç olarak kabul edilmesi gerektiği dikkate alındığında, 1908 sonrası Osmanlı işçilerinin bu süreci adım adım izlediği görülmektedir. Ancak çalışma hayatında yaşanan bu ivme, Osmanlı demografik, ekonomik ve sosyal yapısını temelden etkileyen ve imparatorluğun sonunu getiren askeri ve siyasi gelişmelerle kesilmişti. 1913'te özellikle Selanik olmak üzere Balkanların kaybedilmesiyle Osmanlı işçi kesimi başsız kalırken, Babıali baskını sonrası çok sayıda kişi ile birlikte sendika liderleri ve sosyalist hareketin öncülerinin sürgüne gönderilmesiyle işçi örgütlenmesi zayıflamıştır. Aynı dönemdeki Balkan Savaşları ve onu izleyen Birinci Dünya Savaşı da 1870'lerden itibaren giderek güçlenen işçi örgütlenmesi ve sınıf oluşum sürecini sona erdirecek kadar zayıflatmıştır. Savaş sonrası dönemde işçi hareketleri İstanbul'a hapsedilirken, işçi örgütlenmesi etnik ve dini kimlikler nedeniyle çok parçalı bir yapıya bürünmüş, bireysel ve toplu anlaşmazlıklar nedeniyle çok sayıda siyasi partinin zayıf faaliyetleri ile ilerlemiştir. Erken dönem Cumhuriyet Türkiye'sinin sınai kapasitesi ve ekonomik durumunun savaşlar süresince yaşa-

dığı gerileme ve yeni yönetimin sınıfsız toplum hedefine yönelik politikaları, işçi sınıfının güçlü bir şekilde devreye girebilmesi için 1960'lara kadar beklenmesine neden olacaktı:

Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi ve Sosyal Sınıflar

Devletçilik ve Sınıfsız Bir Toplum Hayali: Erken Cumhuriyet Dönemi

Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine devredilen iktisadi miras, savaşlarla küçülmüş bir ülkeyle birlikte zayıf bir ekonomik yapıdan oluşmaktaydı. Ekonomik hayatta devlet, toplumsal kesimler ve yerel unsurlar karşısında daha etkin bir pozisyondaydı. Taşradaki unsurlar olan büyük toprak sahipleri ve tüccarların siyasal güçleri oldukça sınırlıydı. Aynen Osmanlı döneminde olduğu gibi Anadolu'da hâkim üretim biçimi hem tarım, hem de sanayide küçük üreticilikti (Pamuk, 2014, s. 158-159). 1920'lerin başlarında sanayide kullanılan tüm motorların toplam gücü 1815 yılında İngiltere'de kullanılan toplam motor gücünün dahi gerisindeydi (Yıldırım, 2014, s. 178). Cumhuriyet yönetimi savaşlarla iktisadi ve siyasi açıdan oldukça zayıflamış olan Osmanlı'dan sadece sermaye değil, bununla birlikte sermayeye sahip bir burjuva sınıfından da yoksun bir miras devralmıştı. Aşağıda göreceğimiz üzere

Cumhuriyet dönemi boyunca iktidarların sürekli bir orta sınıf ve millî burjuvazi yaratmaya çalışması politikaları da, aynen İttihat Terakki yönetiminde olduğu gibi bu eksikliği gidermeye yönelecek, fakat istikrarsız bir yapının da temelini oluşturacaktı.

Burjuvazi açısından değerlendirildiğinde erken Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde bir sınıfın varlığından söz etmek güçtür. Savaşlar, tehcir ve nüfus mübadeleleri gibi gelişmelerin etkileriyle bugünkü Türkiye'nin bulunduğu topraklarda 1913'ten 1925'e nüfusun dörtte birinden fazlası yok olmuştu. Azalan ticaret ve üretim hacmi ile birlikte çok daha küçük bir ekonomik yapı söz konusuydu. Bu da burjuvaziden arta kalan kesimin, devlet aygıtı ve bürokrasi karşısında özerk tavır alamayacak kadar zayıf olması anlamına gelmekteydi. 19. yüzyıl boyunca belirli bir formasyon kazanan burjuvazi çalkantılı dönemler sonrası kültürel ve ekonomik birikimini kaybetmiş, sivil toplum ve ekonomik aktörler karşısında devletin bariz bir hakimiyeti söz konusu olmuştur (Keyder, 2008, s. 103-104).

Modern Türkiye adlı eserinde (1924) E. G. Mears, Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine devredilen ekonomik mirası değerlendirirken yabancı sermayeye dikkat çekmektedir: "Yabancı sermayenin etki alanının Osmanlı İmparatorluğu'ndan daha geniş olduğu bağımsız bir devlet herhâlde yoktur. Bu miras, sade-

ce ekonomik girişimleri ilgilendirmekle kalmaz, Türkiye'nin politik ve toplumsal hayatının tümüne etkilerini yayar(...)" Bu şartlar altında erken dönem Cumhuriyet yöneticilerinin temel ekonomik tercihi ve ekonomi politikaları 1914 sonrası uygulanan millî iktisat anlayışının bir devamı olmuştur. Lozan Antlaşması nedeniyle gümrük politikalarına getirilen engellerin zayıflatıldığı bu tercih, yerli ve millî bir burjuvazi yaratılmasını ana hedeflerden birisi olarak değerlendirmişti. Lozan Antlaşması'nın sınırlayıcı hükümlerinden devlet tekeline ait olan malların muaf tutulması, birçok malın üretim, tüketim ve ithalinin devlet tekeli ile yapılmasına neden olmuştur. Dolayısıyla yerli üretim ve millî burjuvazinin ön plana çıkarılmasındaki devletin ekonomik tercihleri, aynı zamanda Lozan'ın getirdiği ekonomik kısıtlamalardan kaynaklanan bir zorunluluktur. Bu dönemde kurulan ve pek çoğunda üst düzey devlet adamlarının ortak ve hissedar olduğu şirketler, tekel durumundan yararlanarak yüksek kazançlar elde etmişti (Boratav, 2006, s. 19, 40). Dönemin şirketleri ile ilgili Şevket Süreyya Aydemir'in "Hemen hiçbir iş âleminde gelmeyen, hemen hepsi de eski mücadele günlerinin asker, idareci yahut siyasetçi elemanları arasından türeyen bazı insanların yeni devrin iktisadi işlerini ve imkânlarını az çok maskeli şekillerde, fakat daima devletin nüfuzuna dayanarak kendi menfaatlerine kullanma çabaları... yorumu

kamunun dönem itibarıyla ekonomik hayattaki yerini açıkça yansıtmaktadır (Demirbilek, 2012, s. 210).

Cumhuriyetin kurucuları devlet gücünü ekonomik kalkınma yolunda harekete geçirmeye yönelmişlerdi. Bu çabalar yüzyıl başlarından itibaren sürdürülen Türk müteşebbis sınıfı yaratılması hedefiyle de örtüşmekteydi. Siyasal iktidarın koruyuculuğu altında ve belli sınırlar içinde kontrol edilebileceği düşünülen bir orta sınıf oluşturulabilmesi temel politikaydı (Mardin, 2008, s. 197-198). İzmir İktisat Kongresi'ndeki "Milletler servete ve mutluluğa ancak sanayideki ilerlemeyle kavuşurlar" ortak görüşü, sanayileşmenin yeni devlet yöneticileri için bir uygarlaşma tercihi olarak görüldüğünü ortaya koymaktaydı. Ülkenin askeri ve diplomatik zaferle elde edilen bağımsızlığı ancak ekonomik bağımsızlıkla güvence altına alınabilirdi. (Georjeon, 2006, s. 187-189). Bu da ancak millî aktörlerle başarılabilecek bir hedef olarak değerlendirilmişti. Bu durum aynı zamanda İttihat Terakki ile başlayan Osmanlı iktisat politikalarındaki kırılganlığın da güçlendiğine işaret etmektedir. Çünkü Osmanlı'nın 19. yüzyıl boyunca hiçbir zaman güçlü bir özel sektör yaratma gibi bir hedefi olmamıştı. İttihat Terakki yönetimi ve erken dönem Cumhuriyet yöneticileri ise devlet eliyle özel sektör yaratmak üzere yeni kurumlar oluşturmuştu. 1910'larda ve erken Cumhuriyet döneminde ülkeyi terk etmiş olan Rum ve

Ermenilerin toprak ve diğer zenginlikleri devlete yakın Müslüman-Türk burjuvazinin eline geçmişti. Özel sektörün başını aruk bu kesimler çekiyor, ancak onlar da hem ekonomik bağımlılıkları, hem de bir sınıf olarak güçsüzlükleri nedeniyle devletin iktisadi politikalarının dışına çıkmıyorlardı (Pamuk, 2014, s. 174).

Homojen bir ulus hedefinin iktisadi politikalara yansımaları, Müslüman-Türk iş gücü ve burjuvazisine açık bir devlet desteği sunulması şeklinde olmuştu. Yabancı sermayeli, imtiyazlı şirketlerde çalışan yabancı işçiler ve Türkiye vatan-daşı gayrimüslim çalışanların işlerinden çıkarılmalarıyla iş gücü piyasasının; gayrimüslim girişimcilerin iktisadi faaliyetlerinin sınırlandırılmasıyla da sermaye sahiplerinin Türkleştirilmesini amaçlayan politikalar takip edilmiştir. İş gücünde yapılan tasfiyenin etkileri çalışanların etnik kompozisyonlarının değişiminden rahatlıkla okunabilmektedir. Şark Demiryolları çalışanlarının Temmuz 1923 itibarıyla % 75'i Türk ve % 25'i gayrimüslimlerden (Yahudi, Ermeni, Katolik ve Alman) oluşmuştu. Nafia Vekili Süleyman Sırrı Bey Şubat 1924'te iş gücünde Türkleştirmenin hızla devam ettiğini belirttiği konuşmasında, bu şirkette Türk

oranının % 91,4'e çıktığını, gayrimüslim oranının ise % 8,6'ya düşürüldüğünü ifade etmişti. Dersaadet Tramvay Şirketi'nde 1923 yılında Müslüman işçi oranı % 68 ve gayrimüslim işçi oranı % 32 iken, Şubat 1924'te bu oranlar sırasıyla % 88,5 ve % 11,5 olmuştu. Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi'nde çalışan gayrimüslim işçilerin oranı Ekim 1924'te % 28'den Şubat 1926'da % 7'ye düşmüş, Müslüman işçi oranı ise % 72'den % 93'e çıkmıştı (Koraltürk, 2008, s. 63-81).² Birinci Dünya Savaşı öncesi İmparatorluk nüfusunun % 20'sini oluşturan gayrimüslim nüfus, 1927 yılında 13,6 milyonluk toplam nüfusun sadece % 2,6'sını teşkil ediyordu (Ahmad, 1998, s. 123).

Yeni kurulan ülkede toplumun sınıfsal yapısı ve tabakalaşmasına devletin doğrudan müdahalesi artarken, aynı zamanda sınıfsız bir toplum hedefi de öne çıkarılmıştı. Atatürk, Türk toplumunun sınıf yapısına ilişkin bir konuşmasında bu durumu şu şekilde ifade etmişti: "Bir defa halkımızı gözden geçirelim: Biliyoruz ki, memleketimiz çiftçi memleketidir. O hâlde memleketimizin çoğunluğu çiftçi ve çobanlardır. Bu böyle olunca, buna karşı büyük arazi ve çiftlik sahipleri akla gelir. Bizde büyük araziye kaç

² İşgücüne yönelik bu müdahaleler ve Türkleştirme politikaları ilerleyen dönemlerde de devam edecekti. Haldun Derin 1932'de % 0.5 olan sanayi sektöründeki yabancı işçilerin oranının 1933'te % 0.4'e ve 1934'te % 0.3'e düştüğünü belirterek bu politikadan övgü ile bahsetmekteydi (Derin, 1940, 173). İlginç bir tesaduf olarak Derin'in bu görüşlerine yer verdiği kitabı, Rum Çituru Biraderler Basımevi tarafından basılmıştı. Çituru Biraderler de Kıbrıs meselesindeki tartışmalar nedeniyle 1964'te ülke dışına çıkarılan Rum vatandaşları arasında olacaktı.

kişi maliktir? Bu arazinin miktarı nedir? İncelenirse görülür ki memleketimizin genişliğine göre hiç kimse büyük araziye malik değildir... Sonra sanat sahipleri ile kasabalarda ticaret eden küçük tüccarlar gelir... Çiftçilerin karşısında olduğunu farz ettiğimiz büyük sermaye sahibi insanlar yoktur. Kaç milyonerimiz var?... Memleketimizde birçok milyonerimizin yetişmesine çalışacağız... Muhtelif meslekler erbabının menfaatleri birbiriyle karışmış olduğundan, onları sınıflara ayırmak imkânı yoktur ve heyet-i umumiyesi halktan ibarettir” (Türkdoğan, 2009, s. 420-421). Bu sözler erken dönem cumhuriyetin tarımsal ve sınai yapısında küçük üreticiliğin hakimiyeti ile birlikte, devlet yönetiminin sınıflardan ziyade bütünleşmiş bir halk tasavvuruna sahip olduğunu da gösteriyordu. Bu halk tasavvuru çıkarları çatışan sınıflardan değil, ortak bir topluma hizmet etme amacına sahip farklı mesleklerden oluşan bir bütündü.

Dayanışmaya dayalı bu toplum hedefinde zenginlik ve iktisadi ayrıcalıklar da kamu politikaları ile belirlenmekteydi. 1927 yılında çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu çeşitli ayrıcalık ve imtiyazlar tanıyarak özel sektörü teşvik etmeyi hedeflemişti. Kanun, hükümetçe onaylanmış özel girişimleri vergi ve harçlardan muaf tutuyordu (Boztemur, 1996, s. 74). Aynı hedefe yönelik olarak 1929 yılında da Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti kurulmuştu. Tüm milletvekilleri bu cemiyetin

doğal üyesi sayılmıştı. Cemiyet aracılığıyla devlet yönetimi ithalatın kısılması ve yerli üretimin güçlendirilmesini amaçlamıştı (Duman, 2013, s. 218). Bu uygulamalar, İzmir İktisat Kongresi her ne kadar liberal ekonomi politikalarını öngörse de, devletçilik uygulamasının başlayacağı 1930'lara kadar devletin ekonomik hayattaki rolünün sınırlı kaldığını iddia etmenin hatalı olduğunu göstermektedir. Özel sektör ile birlikte ekonomik sınıfların zayıflığı dikkate alındığında, bu durumun devlet yönetimi için bir tercihten ziyade zorunluluk olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim 1929 dünya ekonomik buhranı ile birlikte devletin ekonomik hayattaki varlığı da devletçilik politikaları ile birlikte resmiyet kazanacaktı. Kağıt üstünde özel teşebbüse yol gösterici ve teşvik edici olarak nitelendirilen 5 yıllık planlar özel sermayeyi ekonominin temeli olarak gösteriyordu. Ancak pratikte ise devletin ekonomik faaliyetleri özel işletmeleri sınırlayacak, hatta ortadan kaldıracak kadar genişleyebilmişti (Karpas, 2010, s. 176). Bu dönem için yeni yeni güç kazanan özel sermaye, sanayinin gerektirdiği uzun vadeli yatırımlardan çok, ticaret ya da bankacılık faaliyetleri ile uğraşıp hızlı kârlar sağlamayı tercih etmişti. Sınai işletmeler ise oldukça küçük çaplıydı. 1927 sayımında tespit edilen 65.000 sanayi kuruluşundan % 95'i hiç makine kullanmazken, % 84'ü 4'ten az işçi çalıştırmaktaydı. 100'den fazla işçi çalıştıran

işletmeler toplamının sadece % 0,24'ü kadardı. “İş Takipçisi” olarak da adlandırılan ve 1924 yılında kurulan İş Bankası aracılığıyla devlet, özel sektörün belli kesimlerine teşvikler dağıtırken, 1929 krizi sonrasında sınai yatırımları doğrudan yapmayı daha fazla tercih etmeye başlayacaktı. Devlet himayesi altında faaliyette bulunan sınai kuruluşların üretimi de eleştirilere konu olmuştu. 1931'de Ahmet Hamdi Başar sanayinin durumunu, “gümrük tarifeleri arkasına saklanan ve dünya fiyatlarının çok üstünde mal satan ilkel bir sanayi” şeklinde nitelendirmişti (Georjon, 2006, s. 191-196).

ABD'de başlayan 1929 krizi, kısa zamanda tüm dünya gibi Türkiye ekonomisini de etkilemiştir. Krizden çıkış tedbirleri, aynı zamanda devletin ekonomik hâkimiyetinin daha da artmasına imkân sağlayacak şekildeydi. Tek parti dönemi olarak adlandırılan bu süreçte, ülkedeki egemen güç olan Cumhuriyet Halk Partisi, iktisadi gelişmeyi devlet önderliğinde başarılacak bir hedef olarak görüp, bu hedefe ulaşmak için toplumsal kesimler arasındaki olası çatışmaları da baştan engellemeye çalışmıştı. Farklı sınıflara yönelik bu olumsuz bakış 1931 yılındaki kurultayda alınan kararlara da yansımıştır. “Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil ve fakat ferdi ve içtimâî hayat için işbölümü itibari ile muhtelif mesai erbabına ayrılmış bir camia telakki etmek esaslı prensiplerimizdendir” kararı ile sınıf mücadelesi yerine sosyal dayanışma ve düzenin

esas olduğu ifade edilmekteydi (Keyder, 2008, s. 126).

1929 krizi nedeniyle ithalat, 1929'da 256 milyon TL iken 1933'te 75 milyon TL'ye düşmüş, 1939'a gelindiğinde ise on yıl öncesinin hâlen % 50 altında olmuştu. Dışa dönük ticaret burjuvazisinin belirgin bir daralma yaşadığı bu süreçte, burjuvazinin içe dönük ve devlet ihaleleri, iç ticaret ve sanayiyle uğraşan kısımları ise karlı çıkmıştı. En kazançlı grup ise devlet ihaleleri üzerinden gelişen müteahhitlerdi (Boratav, 2006, s. 74). Makroekonomik olumlu göstergelere karşın özellikle buğday üreten küçük çiftçiler, işçi sınıfı ve kentli orta sınıfların iktisadi koşullarında bir gelişme sağlanamamış, dönem içinde sağlanan ekonomik birikim bu grupların yaşam şartlarını iyileştirememişti (Boratav, 2010, s. 373).

Sosyal ve ekonomik dayanışmayı ve bütünleşmeyi öngören yeni dönemin iktisadi politikaları *devletçilik* adı altında 1930'ların iktisadi gelişmelerine damga vuracaktı. Osmanlı Türkiye'sinde siyasal iktidar önce gelir, piyasa da bu iktidarın hizmetçisi olarak değerlendirilirdi. Bu düşünce Türkiye Cumhuriyeti'ne 1930'larda devletin sanayileşme inisiyatifiyi kendi eline alma konusundaki isteği biçiminde aktarılmıştı (Mardin, 2008, s. 232). Devletçilik yıllarında özel sektör üstünde kamunun denetimi artarken, aynı zamanda kamuya ait girişim sayısı da artmıştır. 1932 yılında 31 olan devlet koruması al-

tındaki kamu teşebbüsü sayısı 1939 yılında 3 kattan fazla artarak 111'e çıkarken, aynı dönemde koruma altındaki özel girişim sayısı ise % 22 oranında azalmıştır (Boztemur, 1996, s. 78). 1968 yılı itibarıyla hâlen faaliyetine devam eden şirketler arasında 1931-1940 döneminde kurulmuş olanların % 74,2'sinin kurucuları arasında bürokratlar vardı. Bu yüksek oran, siyasi nüfuzun Türkiye ekonomisinde ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Devletçilik adı altında uygulanan ekonomi politikaları, millî bir ekonomi yaratılabilmesi için siyasal elitte emeklemekte olan sanayi burjuvazisinin birlikte hareket etmesine yol açmıştır. Tüm bunlar, sınıf çıkarları arasındaki çatışmaları yadsıyan, bir ölçüde de yabancı düşmanlığına dayanan ve milliyetçi ekonomi politikalarının ön plana çıktığı korporatist bir toplum modelini yansıtıyordu (Keyder, 2008, s. 136-138).

Kanun koyucu olan devlet, bu dönemde üretim hayatında artan etkinliği ile birlikte "işveren devlet" hâline de gelmişti. İşveren devlet de, gerek Osmanlı gerekse Cumhuriyet döneminde kendi varlık alanından bağımsız gelişecek her türlü sivil oluşuma karşı durmuş, amaç her ne kadar millî burjuvazi yaratmak olmuşsa da, pratikteki işleyiş devlet dışında özerk bir girişimci sınıfın ortaya çıkmasının engellenmesi şeklinde gerçekleşmiştir (Küçükcan ve Fidan, 2013, s. 262). Osmanlı'nın son dönemlerinde millî iktisat politikaları ve erken Cumhuriyet döneminde devlet hegemonyasındaki ekonomik hayatta palazlandırılması

hedeflenen millî burjuva sınıfının ayakta kalabilmesi, iktidar(lar)la sürekli organik bir ilişki içinde bulunmasına bağlı olmuştur (Duman, 2007, s. 35).

Savaş Yılları: Egemenlik Kayıtsız Şartsız Devletindirli

1930'larla birlikte ekonomik ve sosyal hayatta devletin artan ağırlığı İkinci Dünya Savaşı yılları ile birlikte gittikçe güçlenmişti. Bu dönemde yapılan yasal düzenlemeler, hem ekonomik işleyişteki, hem de girişimci ve işçi sınıfı üzerindeki devletin baskıcı pozisyonunu artırmıştı. Aynen Birinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi İkinci Dünya Savaşı döneminde de ekonomiye yoğun bir devlet müdahalesi olmuştur. Ancak bu yeni dönemde, savaş dönemi için çıkartılan Millî Korunma Kanunu (1940) savaş bittikten sonra da uzun bir süre yürürlükte kalmış ve 1960 yılına kadar geçerli olmuştur. Devletin piyasalarda her türlü iktisadi işleyişe müdahale etmesine imkân tanıyan bu düzenleme, kamu kurumunu yine ekonomik hayatın merkezine koymaktaydı. Millî Korunma Kanunu ile birlikte çalışanların mesai saatlerinden üretim miktarına, sanayi işletmelerinde çalışanların bir işe girme veya çıkma tercihindan, üretilen malların ne kadar kâr oranı ile satılacağına; kimlere kredi verileceğinden bazı mamul ve işyerlerine devlet tarafından el konulabilmesine, verilen emirlere uymayan işletmelerin kamulaştırılabilmesinden ithalat ve ihracat fiyatlarının

belirlenmesine kadar hemen her alanda devlete geniş bir yetki tanınmaktaydı. Tarımsal karakteri ağır basan ekonomide Toprak Mahsulleri Ofisi gibi kamu kurumları aracılığıyla üreticilerin ellerindeki her türlü tarımsal mal piyasa fiyatının altında devlet tarafından toplanmıştır (Dokuyan ve Özçelik, 2014, s. 114-123).

Savaş gibi olağanüstü şartlarla birlikte, üstelik bu sefer savaşa da aktif olarak girilmemiş olmasına rağmen Türkiye ekonomisi bir nevi kendini tekrar etmiş ve 1910'larda yaşanan gelişmeler tekrar gözlemlenmiştir. Devletin ekonomiye yoğun müdahalesi, bu müdahale nedeniyle devlete yakın kesimlerin haksız kazançlar elde etmesine neden olurken, arz ve talep kanunlarının işlediği ve kaynak dağılımının piyasa mekanizması çerçevesinde işlediği bir iktisadi sistemden yine uzaklaşmıştır. Devletin merkezi pozisyonu, neler üretileceğinin yanında kimlerin üreteceği ve kimlerin bu malları arz edeceği gibi iktisadi aktörlerin tüm kararlarında belirleyici bir hâkimiyet olarak ortaya çıkmıştı.

Türkiye ekonomisini olduğu kadar ekonomik aktörlerin tamamını etkileyen bir diğer gelişme, 1943 yılında yürürlüğe giren Varlık Vergisi'ydi. İktisadi olduğu kadar siyasi ve demografik sonuçlarıyla da tartışmalara konu olan bu düzenleme, devlet hazinesinin eksikliğini tamamlamak amacıyla servet ve kazanç sahiplerinin mal ve gelirlerini bir defaya mahsus ol-

mak üzere vergilendirmeyi öngörmektedir. Tüm savaş zenginlerinin vergilendirilmesini öngören yasa, uygulamada ise gayrimüslim azınlıklara çok daha katı uygulanmıştı (Koçak, 1997, s. 130-131). Kanunun ana hedef kitlesinin tüccarlar, emlak sahipleri ve büyük çiftçiler olduğunu görmekteyiz. Vergi mükellefleri ve miktarlarının belirlenmesindeki sorunlara karşın, 1942-44 yılları arasında 114.368 mükellefe 465 milyon lira civarında vergi tarh edilmişti. Başbakan Şükrü Saraçoğlu kanunla ilgili "bu memleket tarafından gösterilen misafirperverlikten faydalanarak zengin oldukları hâlde ona karşı bu nazik anda vazifelerini yapmaktan kaçacak kimseler hakkında bu kanun bütün şiddetiyle tatbik edilecektir," demişti (Dokuyan ve Özçelik, 2014, s. 130-131). Bu görüş, siyasi ve demografik açıdan kalıcı sonuçları ile birlikte, iktisadi açıdan da devletin özellikle üst gelir dilimindeki gruplara müdahale edip gelirlerine el koyma imkânı bulmasına, yani bir nevi müsadereye yol açmaktaydı.

Devletin savaş yıllarındaki artan baskısı sadece üretici ve sermayedarları değil, çalışma hayatı ve işçileri de kapsamıştır. Bu dönem işçi hareketi açısından değerlendirildiğinde, işçi kesiminin niceliksel ve niteliksel anlamda, özellikle de sınıf bilinci açısından Balkan Savaşları öncesi Osmanlı'sına nazaran dahi daha zayıf kaldığı görülmektedir. 1940'ların ortalarında tahmini olarak 700.000 işçi vardı. Bu işçilerin geneli de tarımda ve küçük

sanayi işletmelerinde çalışmaktaydı. 1943 yılı itibariyle İş Kanunu kapsamına giren toplam işçi sayısı 275.083 gibi düşük bir rakamdı. Bu işçilerin % 18'i çocuk, % 20'si ise kadındı (Makal vd., 2012, s. 117-119). 1925 tarihli Takrir-i Sükun Kanunu ile işçiler için sendika ve dernek kurmak, imkânsız hâle getirilecek kadar zorlaştırılmıştı. İtalya'daki örneğinden hareketle hazırlanan ve sınıf şuurunun doğup gelişmesine imkân tanımayıp uzlaşmacı bir toplum yapısı oluşturmayı hedefleyen 3008 sayılı İş Kanunu (1936) (Akçay, 2010, s. 44-45) gibi yasal düzenlemeler de Türkiye'de bu dönem için işçi kesiminin toplumsal ve ekonomik anlamda bir ağırlığının olmasını imkânsız kılıyordu. Ekonomik hayatın temel belirleyicisi olan devlet, hem kamu işletmeleri ve yatırımlarıyla, hem de yasal düzenlemeleriyle çalışma hayatında hâkim unsur hâlindeydi. Merkezileşme ve otoriter modernleşme olarak tanımlayabileceğimiz dönemin politikaları dış siyasi olaylarla da birleşerek işçi mücadelesini engellemeyi tercih etmiştir. 1910'larla birlikte başlayıp 1960'larda tekrar görece güçlü işçi örgütlerinin kurulmasını mümkün kılacak döneme kadar işçi hareketlerinde yaşanan yarım yüzyıllık kopuş ve uzun boşluk da bu bağlamda değerlendirilmesi gereken bir sonuçtur (Faroqhi, 2011, s. 289).

Erken Cumhuriyet dönemi genel olarak değerlendirildiğinde, 23-45 arası Türk toplum yapısının bir yanda işçi ve köylüden ibaret alt sınıf; diğer yanda sana-

yıcı, toprak sahibi, ticaretle uğraşanlar, aydınlar ve memurlardan oluşan bir orta sınıf olmak üzere ikili bir yapıda olduğu görülmektedir. Dönemin sonlarına doğru savaş yıllarında işçi sınıfı mutlak anlamda ve belirgin bir biçimde yoksullaşmıştı. Millî gelirin % 25 ve sanai üretimin % 22 azaldığı bu dönemdeki azalış sadece özel girişimcileri zayıflatmamıştı. Reel ücretlerin ve satın alma gücünün yarı yarıya düşmüş olması ücretlerin millî gelirden aldığı payı da düşürmüş ve gelir dağılımı bakımından durumu en çok bozulan sosyal grup işçiler olmuştu (Boratav, 2010, s. 378-379). Çok partili hayata geçiş yılları, ekonomik hayatta devlet dışındaki grupların karar verici mekanizmada yer almaktan çok uzak oldukları ve kamunun tek belirleyici olduğu bir ülke görünümünü yansıtmaktaydı.

Çok Partili Hayata Geçiş, Demokrat Parti ve Toplumsal Dönüşüm

1940'ların ikinci yarısından itibaren Demokrat Parti iktidarının özellikle ilk dönemlerinde güçlenecek şekilde daha liberal ve piyasa odaklı bir kalkınma stratejisi izlenmeye başlanmıştı. Makineleşme ve bunun sonucunda ortaya çıkan tarımsal üretimdeki artışla birlikte sanayi sektörü genişlemiş ve millî gelirdeki payı artmıştı. Önceki dönemde uygulanan devletçi ekonomi politikalarına yönelik eleştiriler bu dönemde gittikçe artmıştı. Aslında bu eleştiriler yeni de değildi. Devletçilik uy-

gulamasının ekonomide en yoğun olduğu dönemlerde dahi mevcuttu. Devletçilik uygulamasının meşruiyetini açıklamak için 1940 yılında yazdığı eserinde Derin, Türkiye'de devletin iktisadi hayata oldukça geniş bir ölçüde müdahale ettiğini, bu müdahalenin de tarihi bir zorunluluktan kaynaklandığını ve haklı olduğunu ileri sürmekteydi. Devletçilik uygulamalarını eleştirenlere ve kamunun müdahalelerinin özel sektöre zarar verdiğini iddia edenlere karşı da, "Sanki Türk devleti ve milleti ayrı ayrı unsurlardır" diyerek devleti milletle eş tutan köklü bir düşünceyi dile getirmişti. "Sanki devlet kurduğu iktisadi işletmelerde başka bir gezegenin sakinlerini istihdam ediyor; sanki devletin her tarafa el attığından şikâyet eden çoğumuz devlet teşkilatı dışında iş yapmaya çabalamış ve bunda başarılı olmuşuz," diyerek 1930'ların devleti merkeze oturtan ekonomik politikalarını eleştirenlerin fikirlerini *safsata* olarak nitelendirmişti (Derin, 1940, s. 186-192). Bir fikrin savunulmasına yönelik çabaların artması o fikrin karşıtlarının da çoğaldığını gösterir. Nitekim 1940'ların ikinci yarısı, Türkiye'de devletçilik politikasına karşı da benzer bir durumu ortaya çıkaracaktı. Devletin sınıfsız toplum hayaline karşın, yönetenlerle yönetilenler arasındaki tarihsel ikilik, devlet seçkinleri arasındaki ikili rekabet ve en son olarak da girişimci olmak isteyenlerle iktidarı onlarla paylaşmaya yanaşmayanların ayrımı Türk toplumunun önemli bir gerçeğiydi. Demok-

rat Parti'nin iktidara gelişi ve buna karşı mevcut güçlerin tepkileri de Türk siyasetinin gizli toplumsal temelini oluşturan bu çatışmalara işaret etmektedir. Nitekim siyasal hayattaki çatışmalar, sosyal veya ekonomik farklı nedenleriyle Cumhuriyet Türkiye'sinin sürekli bir gerçeği olmuş ve olmaktadır (Mardin, 2006, s. 117).

1945'lerle birlikte devletin ekonomik hayattaki aşırı müdahalecilğine yönelik eleştirilerin odak noktası, devletin ekonomideki merkezi pozisyonunun bir baskı haline geldiği ve bu baskının da ekonomik gelişmeyi engellediği yönündeydi. 1948 İktisat Kongresi'nde bu eleştiriler ağır bir şekilde dile getirilmişti: "Yirmi beş senelik iktisadi baskının bundan başka bir netice vereceği de umulamazdı. Devletçiliği domates suyu ile kolonya imal edecek kadar ferdi teşebbüsler aleyhine inkişaf ettirmiş olanlar, şimdi devletin bütün iktisadi sahalardan çekilmesini teklif edenler karşısında hayrete düşmemelidirler." Devletçilik döneminde siyasi olarak iktidarı destekleyen kesim ve gruplara iktisadi ayrıcalıklar tanınması ve kaynakların kamu aracılığıyla bu kesimlere aktarılması, yeni bir Lale Devri'nin tekrarından başka bir sonuç vermediği eleştirilerine yol açmıştı (Buluş, 2009, s. 71-74).

İktidar değişimiyle birlikte Demokrat Parti sosyal bakımdan güçlü grupların desteğiyle iktisadi hayatta devletçiliğe karşı özel teşebbüs destekleyen bir politika belirlemiştir. Tarım, sanayi ve ma-

dencilikte özel sektör ön plana çıkarılmaya çalışılmıştı. 1950’lerin ilk yarısında daha çok tarıma yönelik yatırımlar yapılmıştı. Tarıma yönelik tedbirlerin ana amacı çiftçilerin üretim gücünün artırılarak hayat standartlarının yükseltilmesiydi. Nüfusun % 80’inden fazlasını oluşturan tarımsal nüfusun GSMH’nin sadece % 45’ini elde etmesi nedeniyle maruz kaldığı yoksulluk, bu alana yönelik yatırım ve desteklerin de artmasına yol açmıştı (Şener, 2005, s.141-145). Marshall Planı ile birlikte Amerikan yardımlarının artması tarım alanlarını genişletirken tarımsal üretimi de artırmıştır. Ancak traktör ve diğer makine sayısındaki artışla ticari tarımın büyümesi büyük çiftçileri olumlu etkilerken, tarım işçileri ve geçimlik tarım yapan ortakçılar ve yarıcılar için aynı düzeyde olumlu sonuçlar doğurmamıştır. Makineleşme ile birlikte tarımda emek gücüne duyulan ihtiyacın nispeten azalması işsizliği artırırken, köylüler için kentlere göç hareketini tetikleyen bir unsur olmuştu (Özer, 2014, s. 61).

1954 yılında hem dış yatırımların azalması, hem de kötü giden hava koşulları nedeniyle tarımsal üretimin % 10 düşmesi iktidarın ilgisini de tarımdan sanayi sektörüne kaydırmıştı. 1950’de 62 milyon lira olan dış ticaret açığının 1954 yılında 401 milyon liraya çıkması da devletin sanayi sektörüne yönelmesinin nedenlerinden bir diğerydi. Bu yönelişin bir sonucu ise, ekonomide devletin pozisyonunun tekrar artma yönünde eğilim göstermesi olmuştur.

1950 yılında 261 milyon TL olan devlet yatırımları 1960’a gelindiğinde neredeyse 9 kat artarak 2.262 milyon TL’ye ulaşmıştı. Dönem başında yeni devlet işletmeleri kurulmayacağı ve mevcutların da özel sektöre devredileceği belirtilmişse de, bu devir gerçekleşmemiş, aksine devlet yeni işletmeler kurmuştu. Devletin ekonomiye daha fazla müdahale ederek ithalat üzerinde kısıtlayıcı tedbirlere yönelmesi iç pazar için üretim yapan sanayi kesimini güçlendirmişti. Kurulan sanayi işletmeleri dış rekabet baskısı olmadan ürettikleri ürünleri iç piyasada yüksek fiyatla satıp gelişme imkânı bulmuşlardır (Şener, 2005, s. 145-147).

Demokrat Parti iktidarında, sahiplerinin ekip biçtiği işletmelerin sayısı 1950 yılında 2,3 milyon iken, 1952 yılında 2,5 milyon ve 1960 yılında 3,1 milyona ulaşmıştı. Yani 1950-60 döneminde küçük üretim birimlerinin sayısı yaklaşık % 30 oranında artmıştı. Ekonomik yapıdaki gelişmelere rağmen, küçük üreticilere dayalı bir pazar toplumundan, kapitalist bir topluma geçilmemiş, kapitalist eksen etrafında önemli bir sınıf farklılaşması henüz oluşmamıştı. 1960’a varıldığında kapitalizme özgü sınıf çatışması, toplumsal dinamğin bütünlüğü içinde hâlen ikincil önemdeydi (Keyder, 2008, s. 164,176). Ancak bu dönemin ilk yıllarında iktisadi büyüme, sonraki yıllarında ise yükselen enflasyonla birlikte daha fazla kâr elde etme imkânı bulan, toplumun alt tabakalarındaki küçük esnaf ve sanatkarların bir kısmı orta sınıfa yükselme

şansı bulmuştu (Kurtkan, 1960, s. 70). Devlet de bu sınıfı desteklemekteydi. Bu desteğin amacı da, Atatürk'ün ülke yeniden kurulurken "milyonerler yetiştireceğiz" politikasının amacıyla aynıydı. Partinin önderleri iktisadi kalkınma felsefelerini "her mahallede bir milyoner yaratmak" olarak özetlemişlerdi (Pamuk, 2014, s. 226). Devletin bu dönemdeki özel girişimcilere yönelik desteğini Türkiye'de bürokrasi egemenliğinden sınıf egemenliğine geçildiği şeklinde de değerlendirmemek gerekir. Aslında genellikle Demokrat Parti iktidarıyla bir tutulan ekonomik liberalleşme savaştan hemen sonra başlamıştı. Bu gelişim Demokrat Parti iktidarının ilk yıllarında her ne kadar güç kazanmışsa da, yukarıda da görüldüğü üzere dönemin ortasıyla birlikte devletin ekonomideki ağırlığı devletçilik dönemini hatırlatacak şekilde yeniden artmaya başlamıştı (Gülalp, 1993 s. 33).

Demokrat Parti döneminin toplumsal yapıyı asıl etkileyen gelişmeleri ise iç göç olgusu ve kentleşme ile birlikte yaşanmıştı. Emek tarihi literatüründe her ne kadar Demokrat Parti iktidarı dönemini görmezden gelme ve işçi sınıfının ancak 1960'larla birlikte değerlendirilmesine yönelik hakim bir görüş varsa da, bu dönem işçiler için büyük şehirlerde hem konut hem de çalışma şartlarının kamuoyunun gündemini önemli ölçüde meşgul ettiği yıllardı. İstanbul örneğinde yoğun işçi göçü sonrası Bakırköy, Zeytinburnu, Kazlıçeşme gibi bölgeler, çeşitli meslek-

lerden fakir toplulukların sağlığa aykırı ve düzensiz yerleşimine ev sahipliği yaptığı işçi siteleri hâline gelmişti (Koçak, 2008, s. 102-103). Daha 1952 yılında Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu köyden kente göçün işçiler açısından olumsuz sonuçlarına işaret etmekteydi (Şişmanov, 1978, s. 168). 1958 yılına gelindiğinde gazetelerde İstanbul'a işçi göçü durdurulması gereken önemli bir sorun olarak görülmekteydi. İşçilik için İstanbul'a gelen vasıfsız yığınlar, memleketlerinden daha önce gelenlerin yönlendirmesi sayesinde sağlıksız şartlarda güvencesiz olarak çalışmaktalardı (Cemal, 1958, s. 1).

Bu dönem her ne kadar ücretli işçiliğin artıp işçi sınıfı oluşumunun güç kazandığı dönem olsa da, Türkiye işçisi için toprak ve kırla bağlantının önemli ölçüde korunduğu da bir gerçektir. Mülksüzleşmeyen ve toprakla bağlantısını koparmayan çalışanlar, tamamen işçileşmemiş bir "köylü-işçi" tipini ortaya çıkarmıştı. Sanayi işçiliği aile bütçesine ek gelir sağlamak için yılın belirli dönemlerinde yapılan bir faaliyetti. İşçiler çalışma hayatında sıkıntılarının artması hâlinde de bu duruma işten çıkarak cevap vermektedir. 1940'larda madenlerdeki daimi işçi oranının % 5-8 gibi çok düşük oranlarda kalması (Mahiroğulları, 2005, s. 35-36), Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.'de yıllık işçi devri oranının % 300, Ergani Bakır Madenlerinde ise % 250'ler gibi çok yüksek oranlarda seyretmesi, işçilerin sanayi hayatında işleriyle ve ücretli işçilikle bağ-

larının da oldukça zayıf olduğunu göstermektedir (Makal, 2007, s. 124-125). Mülksüzleşme ve işçileşme süreçlerinin tamamlanmamış olması nedeniyle emek maliyeti bu kadar yüksek olunca, işveren kesiminin buna cevabı da daha düşük ücretler vererek maliyeti azaltmak olmuştur. Daha düşük ücretler de şehirde işçilik yapan bu köylü-işçiler için ailelerini şehre getirebilecekleri bir gelirden mahrum kalmaları anlamına gelmekteydi. Bu iki gelişme birbirini destekleyerek köyünden kopmayan geçici sanayi işçiliği olgusunun güçlü kalmasına neden olmuştu. Köyüyle bağlantısını koparmayan bu işçiler güvenlik ve geleceklerini sendika ve benzeri çıkar birliklerinde değil, tekrar köyünde ve toprak mülkiyetinde görmüştü (Kurtkan, 1960, s. 73-74).

Sanayileşme girişimleri ile kamu ve özel teşebbüse ait üretim birimlerinin artması, aynı zamanda kentleşme ile birlikte iç göçün hızlanması, dönem boyunca ücretli işçi sayısının da artmasına yol açmıştı. Sınai iş gücü artarak büyük kent merkezleri etrafında toplanmaya başlamıştı (Akin, 2012, s. 179). Tek parti döneminin ideolojik ve politik biçimlendirmesi altında sendika kurma ve toplu sözleşme yapma gibi haklar sınıfsız ve imtiyazsız bir toplum hedefi doğrultusunda göz ardı edilmişti. Ancak parlamenter sisteme geçiş aşamasında CHP'ye karşı, işçi kesimi grev ve toplu sözleşme vaat eden Demokrat Parti'yi desteklemişti. Ancak şunu da belirtmek

gerekir ki, her ne kadar bu dönemde işçiler arasında sınıf temelli örgütlenme yayılmaya başlamışsa da, 1955 yılı için toplam çalışanlar içinde ücretlilerin payının sadece % 14 olduğunu dikkate alırsak (Demir, 1995, s. 74-82), işçi sınıfının bilinç ve kimlik kazanacağı zeminin oldukça zayıf olduğu görülmektedir. 1950 yılında 375 bin civarı sanayi işçisinin 78 bin kadarı bir sendikaya üyeydi. Bunların da çoğunun yapay bir üyelik olduğunu ifade edebiliriz. Çünkü 1947'de çıkarılan Sendikalar Kanunu ile çoğu sendika CHP'nin İşçi Bürosu kanalıyla bu partiye sıkı sıkıya bağlanmıştı. Gerçekte bu sendikaların birçoğu işçilere parti tarafından kabul ettirilmişlerdi (Zürcher, 2012, s. 331). Dolayısıyla mevcut sendikalar ya da örgütlü işçiler siyasal ve ekonomik anlamda sınıf bilinci ile hareket etmekten uzaktı. Kanun, işçi sendikalarının milliyetçiliğe ve millî çıkarlara aykırı hareket edemeyeceklerini belirtmişti. Sol tandanslı İstanbul İşçi Sendikaları Birliği ve İstanbul İşçi Kulübü, daha önce 1946'da Sıkıyönetim Komutanlığı'nın emriyle kapatılmıştı. Dolayısıyla yeni Sendikalar Kanunu ile işçi örgütleri için öngörülen milliyetçilik ve millî çıkarlara aykırı davranamama koşulu malumun ilanı olarak yasa metnine yansımıştı (Tokol, 2015, s. 59-62).

1950 sonrasında da yürürlükte kalacak olan 1947 Sendikalar Kanunu ile örgütlenme hakkının tanınmasına karşılık toplu pazarlık ve grev hakkının olmayışı,

sendikaları asıl fonksiyonları olan çalışma şartlarının belirlenmesinde ve işçilerin sosyo-ekonomik haklarının iyileştirilmesinde taraf olma imkanından mahrum bırakmıştır. Zaten kendileri için hayati öneme sahip bu kanunun çıkarılması sürecinde işçi kesiminin herhangi bir katkı veya etkisi de olmamıştı. Bu hâliyle Türkiye endüstri ilişkileri 1947-60 döneminde otoriter sistemlerin özelliklerini taşımıştır. Asli fonksiyonlarını yerine getirme hakkından mahrum olan sendikalar da sermaye sahipleri ile benzer bir yöntemle başvurarak, siyasal süreci etkileyerek çalışanlar lehine yasal düzenlemeler yapılması yoluyla çıkar sağlamaya çalışmıştır. Sendikaların siyasal partilerle ilişki kurması yasa ile yasaklanmış olmasına rağmen, sendikalarla siyasal partiler arasında sürekli ilişkiler olmuştur. 1952 yılında Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (TÜRK-İŞ)'in kurulmasıyla millî seviyede temsil yetkisi elde eden sendikalar, siyasal süreç üzerinde baskı oluşturma gücüne kavuşmuştu. Ancak TÜRK-İŞ ağırlıklı olarak kamuda teşkilatlanmış ve ideolojik sendikacılık yerine ekonomik sendikacılığı benimsemişti. Dolayısıyla devlet ve işçi kesimi arasında uyumlu bir ilişki var olmuş, pazarlıklar daha çok ücret ekseni olarak yürütülmüş, çalışanlara siyasal yönü olmayan hakların sağlanması yönünde gelişmiştir (Delican, 2006, s. 14-19).

Bu dönemin bir diğer ilginç özelliği, sendikalara siyaset yasağı getiren siyasal partilerin, iktidar veya muhalefette oluşuna göre sendika ve işçi kesimine bakışında yaşanan değişikliklerdir. Örneğin sendikalar kanunu görüşmelerinde iktidardaki CHP işçilere grev hakkı tanınmasına karşı çıkarken, muhalefetteki Demokrat Parti ise sendika ve grev hakkına doğrudan 1949 programında yer vermişti. Demokrat Parti iktidara geldikten sonra ise sendikalara grev hakkı tanımaktan vazgeçmiş, buna karşılık CHP ise grev hakkını savunmaya başlamıştı (Tokol, 2015, s. 71). Demokrat Parti iktidarı, toplu iş ilişkileri alanında devraldığı otoriter sistemi devam ettirmiş, bireysel iş ilişkileri alanında ise ücretli kesimi koruyucu çok sayıda yasal düzenlemeyi hayata geçirmiştir. İşçilerin yaşam ve çalışma standartlarını iyileştirici teşvikler verilmiş, ancak bunlar sendikalar aracılığıyla değil, işçileri sistemle bütünleştirecek ve siyasal sistemle içselleştirecek şekilde doğrudan devletin yasal düzenlemeleri aracılığıyla intikal ettirilmiştir. Demokratların bu uygulaması işçi sınıfı ve devlet ilişkileri açısından değerlendirildiğinde, CHP'nin örgütler aracılığıyla işçileri kontrol etmeye yönelik korporatist stratejisinin, DP iktidarında kitlelerin özlemlerine yönelik populist stratejiye dönüştüğü görülmektedir.³

3 Dönemin sonlarına doğru, 1959 yılında işçilere verilen haklar nedeniyle işverenin mağdur edildiği dahi konuşulmaya başlanmıştır. "Herhâlde fazla okşama, işçinin ciddi çalışmasını engelliyor" () Mevzuatın nasıl bir taraflı işlediği meydandadır. Sanki işveren, işçilerin emrindedir" (Katran, 30 Kasım 1959, s. 1)

İthal İkameci Sanayileşme Sürecinde Sosyal Sınıflar ve Devlet: 1960-80 Dönemi

1950-60 dönemindeki Demokrat Parti iktidarı 1960 yılında 27 Mayıs askeri darbesiyle son bulmuştu. Darbe sonrasında ekonomik yapıda da yeni bir düzene geçilmişti. Kamu sektörü için emredici, özel sektör içinse tavsiye niteliğinde olacağı öngörülen, yatırım kararlarını merkezî olarak koordine etmeye imkân sağlayacak planlı kalkınma dönemi başlamıştı. Bu yeni dönemde, kırdan kente göçün artmasıyla modern sanayi öncülüğünde işçi sınıfının güçlenmesine imkân verecek bir zemin de oluşacaktı. "Planlı karma ekonomi" olarak nitelendirilen bu dönemde "sosyal devlet" anlayışı anayasaya girmiş, kalkınma planları hazırlamak üzere güçlü bir kurum olarak Devlet Planlama Teşkilatı kurulmuştur. 1962'de hazırlanan bir yıllık plan sonrası 1963'ten itibaren 5'er yıllık dönemler için hazırlanan planların ana amacı, ekonomik yapının tarımdan sanayiye doğru kaymasını temin ederek genel bir ekonomik kalkınma sürecinin başlatılmasıydı (Gökçen, 2012, s. 265-266).

"Devlet Baba'ya Rağmen Değil, Onunla Birlikte": Burjuvazi

Türkiye burjuvazisi 1950'lerde başladığı güçlenmesini krizlerle yaşanan kesintilere rağmen 1980'lere kadar devam ettirmişti. Sanayi sermayesi taşımacılıktan inşaat iş-

lerine, turizmden servis sektörüne kadar geniş bir yelpazede faaliyette bulunmaktaydı. Dış ticaret yoluyla kurulan ticari ilişkiler yanında, devlet bu kesime ucuz kredi ve yedek parçalar temin edip teşvikler vermekte ve sanayi yatırımlarına ortak olmaktaydı. 1980'lere doğru faaliyette bulunan büyük sanayi gruplarının genelinin özellikle 1950-60'larla birlikte sınıai faaliyete başladığı görülmektedir. Ticari sermayenin güç kazanması ise 1980'ler sonrası devletin ihracata teşvikler verip özendirmesiyle mümkün olacaktı. 1970'lere gelindiğinde, sanayi burjuvazisi açısından tekelleşmenin güçlü bir eğilim olduğu, bu nedenle de burjuvazinin geniş bir kesimden ziyade dar bir çevreye yönelik olduğu görülmektedir. Örneğin 1974 yılında üretilen 251 temel sanayi malının % 93'ü 3 ya da daha az firma tarafından üretilmekteydi. Ekonominin yeni açılan, kâr ve gelişme potansiyeli yüksek olan, özellikle de devlet tarafından teşvik edilen alanları büyük sermaye grupları için en çekici alanlardı. Birçok sektöre sağladığı teşviklerle ve sermaye taraftarı iktisat politikaları ile devletin ekonomideki rolü büyük burjuvazi için hayati önemdeydi. Devletle ortak yatırımlara girmek ve KİT'lerin ürettiği ucuz girdilerden yararlanmak bu gruplara sağlanan en önemli teşvikler arasındaydı. İhracata verilen teşviklerle birlikte tüm bu devlet destek ve yardımları, sermaye gruplarının sanayi yatırım kararlarını etkilemişti. Ancak devlet desteği altında büyüyüp gelişmenin

özellikle devleti karşısına alan sermaye grupları için yıkıcı sonuçları da olabilmisti. Türkiye ekonomi tarihi Osmanlı'dan itibaren bu durumun çok sayıda örneğini barındırmaktadır. Devlet destek ve teşvikleri ile güç kazanan bazı sermaye gruplarının 1980'ler sonrası iktidara gelen yönetimler tarafından vergiler ve maliye politikaları ile cezalandırılıp güç kaybetmesi, devlet aygıtının burjuvazi üzerindeki kontrolünün bir boyutuymdu (Şen, 1995, s. 52-64). 80'lere yaklaşıldığında Türkiye burjuvazisinin önemli bir kısmı iktisadi konumunu askeri bir darbe sonrası elde etmişti. Pre-kapitalist güçlerle siyasi mücadeleye girmesine gerek olmaksızın, sınıf olma statüsüne ancak devlet vesayeti altında erişmişti. İstisnai durumlarla birlikte burjuvazi, devletçi bir ekonominin ve kısıtlayıcı bir siyasi sistemin kaçınılmazlığını kabul edip benimseyerek ekonomik faaliyetlerini de bu zeminde gerçekleştirmekteydi (Keyder, 2008, s. 242).

60'lardan sonraki içe kapalılık ve ithalat sınırlamaları, yabancı şirketlerle Türk ortakları arasında gerçek bir rekabetin varlığını da engelliyordu. Aynı zamanda Türk girişimcilerin kendi arasında da yukarıda belirtildiği gibi pazar paylaşımından ve monopol-oligopollerin yaygınlığından ötürü çok az rekabet vardı. Bu rahatlık ve güven sağlayan rekabetten uzak düzen altında, açık bir dünya pazarında hiçbir zaman rekabet edemeyecek olan sanayiler ülke içinde çok yüksek kârlarsağlayabilmekteydiler (Zürcher, 2012, s. 383-384).

Faiz, rant ve kâr grubunun 1963 yılında milli gelirden aldığı pay % 37.3 iken 1980 yılında bu oranın % 49.4'e yükselmesi, dönemin ekonomik kazanımlarından en fazla yararlanan sınıfın bu kesim olduğunu göstermektedir. Aynı yıl maaş ve ücretlilerin toplam gelirden aldığı pay ise % 26.5 olarak gerçekleşmişti (Tokol, 2015, s. 152).

Planlarla iktisadi gelişme sağlanmaya çalışılması farklı iktidarlar yönetiminde devam edecek ama içeriği değişecekti. Nitekim muhalefetteyken "*plan değil pilav istiyoruz,*" diyerek iktisadi politikaları eleştiren Süleyman Demirel liderliğindeki Adalet Partisi, 1965'te tek başına iktidara gelince planlamaya dayalı iktisat politikalarına devam kararı almıştı. Ancak bu sefer politikalar özel sektöre yön gösteren değil, destekleyen bir planlamacılığa dönüşmüştü. Yani planlama ve ithal ikamesi sürecinin yönünü artık Ankara değil, İstanbul'daki özel sektörün öncüleri belirleyecekti. Büyük yatırım ve sermaye gerektiren petro-kimya, demir-çelik gibi faaliyetler kamu tarafından yapılmaya devam edilirken, tekstil ve gıda sanayi, radyo, buzdolabı, çamaşır makinesi ve otomotiv gibi malların üretimi ise İstanbul merkezli özel sektörün uğraşı alanına girmişti. Koç, Sabancı vb. büyük holdinglere bağlı sanayi kuruluşlarının 1960'larda yıldızlarının parlamaya başlaması da bu yeni iktisadi politikanın sonuçlarındandı (Pamuk, 2014, s. 236-237). Devletin kendisi de kamu girişimleri aracılığıyla geniş bir ölçekte

görevler üstlenmişti. 1970’lerin sonlarına gelindiğinde 300 dolayında kuruluş ve bunlara bağlı 10.000 civarında işletme, fabrika, şube, depo ve mağazayla devlet, toplam yatırımların % 50’sinden fazlasını gerçekleştirmişti (Kuruç, 1981, s. 62-63).

1970’lerde siyasal istikrarsızlıkların artmasından sonra kurulan kısa dönemli darbe ve koalisyon hükümetleri ile birlikte iktisat politikaları da giderek daha kısa vadeli hedeflere odaklanmıştı. Ekonomide başarı için daha yüksek teknoloji ile daha rekabetçi çalışan yapılar oluşturmak yerine, devlete yakın durmak ve devletten destek almak daha önemli hâle gelmişti. Daha önce devletçilik döneminde olduğu gibi, özel sektör önderliğinde ithal ikamesi yoluyla sanayileşme stratejisi altında devletin küçük-büyük alımları, yaptırdığı inşaatlar, bu amaçlarla açılan ihaleler, kamu ve özel sektör bankalarının kullandıkları krediler ve diğer yöntemler özel sektörü güçlendirmenin, özellikle de hükümete yakın kesimlerden bir burjuvazi yaratmanın araçları olarak değerlendirilmekteydi. İttihat Terakki döneminde yayılan, CHP’nin tek parti döneminde süren siyasi patronaj ilişkileriyle iktidara yakın kesimlerin desteklenmesi bu dönemde de hız kazanarak devam etmişti. Böylece 1950’lerden itibaren devam eden kentleşme ve sanayileşme süreci mülksüzleşmeyi artırarak değil, tam tersine Osmanlı dönemindeki iktisadi ve toplumsal yapıların en önemli özelliklerinden birisi olan küçük mülki-

yet ve küçük üreticiliği kırlardan kentlere taşıyarak bu dönemde de devam etmişti (Pamuk, 2014, s. 252-253).

Bu durum, Osmanlı için olduğu kadar Cumhuriyet dönemi Türkiye’si için de geçerli bir olguya işaret etmektedir. Aynen Osmanlı’da olduğu gibi Türkiye’de de merkezdeki yapılanma her zaman siyasal bir yapılanma olmuştu. Tek parti döneminde özel sektörün siyasal kararlara etki yapabilecek bir konuma gelmesine bilinçli olarak izin verilmemişti. İş ve ticaret çevrelerinin; ithalat kotası, kredi, yatırım ve altyapı gibi alanlarda hükümet politikaları ve kaynaklarına olan bağımlılıkları çok partili hayata geçişten sonra da devam etmişti. Hükümetler bu gruplar tarafından kurulan çeşitli örgütleri yakından denetlemeye devam ettiler. Osmanlı’da olduğu gibi Cumhuriyet döneminde de güçlü bir devlet karşısında iyi örgütlenememiş bir çevre olgusu süregelmekteydi. Ülkenin en güçlü iş adamları grubu olan TUSİAD Başkanı’nın 1981 yılındaki ifadeleri, devlet ve burjuva arasındaki ilişkiyi sadece 80’ler için değil, 19. yüzyıldan o güne kadar olacak şekilde betimlemektedir: “Bu ülkede bizim felsefemiz her zaman Devlet Baba’nın çok güçlü olduğunu hesaba katmaktır. Bu felsefeye uygun olarak, devlete meydan okumaktan kaçınılır ve Devlet Baba’ya rağmen değil, onunla uyumlu bir iktisadi politika yürütülür... Özel sektör üyelerinin siyasal/kamusal alanda boy gösterme tereddütleri, Devlet

Baba'ya meydan okumama anlayışından ve devletin hâla etkili olduğu ve devleti karşısına almanın isabetli olmayacağı düşüncesinden kaynaklanır. Size bir örnek vereyim. Bugün Türkiye'deki bütün işadamları, yasadışı hiçbir şey yapmadıkları hâlde, devletin, eğer isterse, bir bahane bulup kendilerini ezebileceğini düşünür." (Heper, 2006, s. 180-182).

Bu ifadeler, Türkiye'de ekonomik sınıfların gelişim ve oluşum süreci ile birlikte etki alanları kadar, 19. yüzyıldan günümüze Türkiye ekonomisinin de serüvenini ve istikrarlı bir iktisadi büyüme mucizesi yaratılamamasının nedenlerini yansıtmaktadır. Devlet koruması kısa vadede Türkiye burjuvazisi için olumlu bir ortam yaratmışsa da, uzun vadede bağımsız bir sanayi yapısı kurulmasını engellediği için olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Nitekim kolay başarılar, 80'lere doğru giderken de olacağı gibi iktisadi krizlere karşı ayakta kalabilecek güçlü bir yapının oluşturulabilmesini ve özel girişimcilerin kendi ayakları üzerinde durabilmelerini engellemiştir. 1960'larda başlayıp 1970'lerin sonuna kadar devam eden ve daha sonra büyük bir krizle sonuçlanacak olan iktisadi gelişmeler, istikrarlı ve daha güçlü bir yapı için her şeyden önce Türkiye'de

sanayi kesimi ve burjuvazinin kendi ayakları üzerinde durmasının gerekliliğini de göstermiştir (Pamuk, 1987, s. 65-67).

1960'lar Sonrası İşçi Sınıfı

1960'lar Türkiye işçi sınıfı açısından özellikle yasal düzenlemelerle birlikte olumlu bir dönemin önünü açmıştı. İşçi sınıfı için iyileştirmeler içeren bu yenilikler, Avrupa ülkeleri işçi sınıfları için uzun bir mücadele süreci sonrasında kazanılan çeşitli hakların Türkiye'de devlet eliyle kâğıt üzerinde yürürlüğe konması anlamına gelmekteydi. Siyasi ve iktisadi politikalarda karar alma sürecinde yer alacak bir etkinliğe sahip olmayan Türkiye işçi sınıfı, kurumsal yapılanmanın yeniden şekillendiği darbe sonrası süreçte pasif geçmişine karşın yasal açıdan önemli iyileştirmeler sağlamıştı.⁴ Darbe sonrası yeni anayasada işçilere grev yapma hakkının tanınmış olması, sendikal örgütlenmenin önündeki engellerin de zayıflamasıyla işçi sınıfının hareketliliği de artmıştı. Bu artış, 60'larla birlikte işçilerin reel ücretlerinin ve satın alma güçlerinin yükselmesi şeklinde yansımıştı. Reel ücretler 1960-61 ile 1976 arasında % 85 artmıştı (Boratav, 2010, s. 387).

4 İşçi tarafının özellikle grev kanununa yönelik eksik noktaları nedeniyle eleştirilerine kamuoyunda işveren kesiminin sesi olan basından tepkiler de gelmekteydi. Bunlardan birisi, işçi haklarının elde edilmesinde mücadeleden ziyade devletin hakları tanıdığını ve kabul ettiğini kuçumseyici bir dille ortaya koymaktadır: "İşçiler on yıldır grev hakkı kanunu çıkması hakkında çırpınıp durdular. Vaatlerle on yıl geçti. Şimdi bir kanun hazırlanmış, bunu da işçiler beğenmiyor. Canım, eskiden bu kadar da hakka sahip değildiniz. Hele bunu bir elde edin, sonra daha iyisine kavuşursunuz." (Şipka, 17 Temmuz 1961 1)

Bu dönemde işçi sınıfı homojen bir bütün de değildi ve her grup bu artıştan aynı şekilde faydalanamamıştı. Özellikle İstanbul ve civarı başta olmak üzere, İzmir ile Adana-Mersin bölgelerinde güçlü sendikaların örgütlendiği çok sayıda işçi çalışuran şirketler mevcuttu. Kamuya ait işletmelerde çalışan işçiler de bu işçilerle benzer şartlara sahipti. Bu kitle, diğer işçilere göre daha yüksek ücret alan bir işçi aristokrasisi hâline gelmişti. Bu sanayilere hammadde veya tamamlayıcı mal üreten görece daha küçük şirketlerde çalışan ikinci bir işçi grubu ise, sendikalaşma ve toplu pazarlık haklarına rağmen birinci gruba göre daha zayıf bir güce sahipti. Üçüncü bir işçi grubu ise, Türkiye ekonomisinin tarımda olduğu gibi sanayi sektöründe de köklü bir gerçeği olan küçük üreticiliğin yoğun olduğu sanayi alanlarında çalışanlardı. Çocuk işçiliğinin de yaygın olduğu bu grup için sendikalaşma, toplu pazarlık, sosyal güvenlik, iş güvenliği gibi unsurlar söz konusu değildi. Örgütlü işçilere nazaran bunlar için ücretler % 50 civarında daha düşüktü. 1980'lere yaklaşırken ekonomik istikrarsızlık ortamında üçüncü gruptaki bu işçiler doğrudan kaybedenlerdi. Birinci gruptaki örgütlü işçiler ise sendikaları öncülüğünde grevlere başvurarak kayıplarını azaltmıştı. 1973-76 döneminde yılda ortalama 65 grev yapılırken, 1977-80 döneminde bu sayının yıllık 190'a çıkması örgütlü işçilerin tepki potansiyelini de yansıtmaktadır (Keyder, 2008, s. 211-213, 231-232).

Dönem boyunca iç göçle birlikte kentleşme de güç kazanırken, sanai gelişimin istihdam yaratma kapasitesi zayıf kalmıştı. Bu nedenle kentlerde çalışanların giderek artan bir bölümü geçimlerini üretken olmayan faaliyetlerden sağlar hale gelmişti. Göç edenlerin küçük bir kısmı sanayide sürekli iş bulurken, çoğu geçici işçi ya da sokak satıcısı olarak çalışmaktaydı (Zürcher, 2012, s. 330). 1960 nüfus sayımına göre hizmetlerin faal nüfustaki % 15 olan payı, 1975'te % 25 ve 1980'de % 29 olmuştu. Aynı yıllar için sanayinin payı ise sırasıyla % 9, % 11 ve % 12 olarak daha düşük kalmıştı. Dolayısıyla kentlerde yoğunlaşan sanayi, tarımın ihraç ettiği nüfus fazlasının küçük bir bölümünü emebilmişti. Gecekondu bölgelerinde kırsal hayatı kısmen de olsa yeniden üretebilen; köyle ekonomik bağları devam eden aile bireyleri farklı zamanlarda dolmuş kâhyalığından işportacılığa, hizmetçilikten pazarcılığa, beççilikten pavyon fedailiğine kadar farklı biçimlerde hayatını sürdürebilen insanlara dayalı bir kentleşme süreci, sanayi devriminin her an patlamaya hazır barut fiçilerini andıran ve proletarya-burjuvazi çatışması üzerine kurulu Batı Avrupa kentleşmesine göre egemen sınıflar açısından önemli istikrar unsurları taşımıştı (Boratav, 2006, s. 131-132).

Enformel sektör faaliyetlerinin bu şekilde yaygınlaşması, ideal tip anlamında tam bir işçileşmenin yaşanmaması anlamına gelmiştir. Yasal koruma ve güven-

cenin olmadığı her türden küçük girişimcilik ve düzensiz işçiliği ifade eden enformel sektörde “emek kültürü” oluşumu çok zayıftır. Bu da bu sektörde çalışanlar ile örgütlenmiş işçiler arasında, yani yukarıda belirttiğimiz farklı şartlardaki işçi grupları arasında derin bir ideolojik uçurumun oluşmasına yol açmaktaydı. Bu uçurumu besleyen bir diğer etken de, kentlere göç eden kitlelerin geneli ile birlikte çalışanlar arasında da güçlü etkileri bulunan hemşehrilikti. Hemşehri yardımıyla göçün, kentte yerleşmenin ve gelir getirici bir iş bulmanın yaygın olması, hemşehrilik henüz işçi olma sürecine geçmeden önce kazanılan bir kimlik haline getirmekteydi. Hemşehrilikğin dayanışmacı niteliği ilk göç dönemlerinde işçi kimliğine karşı ikame rolü üstlenmekte, ya da her iki kimlik iç içe geçebilmekteydi (Demir, 1995, s. 71-82).

1960'lerden sonra sanayi ve hizmetler sektörünün güç kazanmasıyla kentlerde ücretli işçi sayısının artması, sendikalar için de daha güçlü bir altyapının oluşumu anlamına gelmiştir. Sendikal hareket hızlanırken bünyesi içinde farklı eğilimler de ortaya çıkmıştır. 1967'de TÜRK-İŞ'ten ayrılan bir grup sendika, sosyalist niteliği ağır basan ve sınıf sendikacılığına yönelen Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nu (DİSK) kurmuştur. Ardından on yıl içinde ülkedeki ideolojik bölünmeye paralel olarak 1970 yılında Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu (MİSK) ve 1976 yılında Hak İşçi Sendikaları Kon-

federasyonu (HAK-İŞ) kurulmuştur. Bu bölünme dahi başlı başına Türkiye'de siyasal hareketlerin sendikal ayrışmada ne kadar etkili olduğunu göstermektedir. DİSK'in Türkiye İşçi Partisi ile dolaylı işbirliği sonrası, MİSK Milliyetçi Hareket Partisi ile, HAK-İŞ ise Millî Selamet Partisi ile ortak hareket etmiştir (Delican, 2006, s. 19). Sendikal örgütlenme sonucunda artan grev sayısı Türkiye işçi sınıfına dair önemli bir kırılmaya işaret etmektedir. Daha önce çalışma hayatında işçilerin rahatsızlıklarını işten çıkarak, yani çok yüksek işçi devri oranlarıyla ifade ettiklerini belirtmiştik. Artan grevlerle birlikte bu dönemde işten çıkmanın işçiler için daha az tercih edilen bir seçenek haline geldiğini görmekteyiz. Bu da çalışanların çalışma hayatından duydukları rahatsızlıkları yine çalışma hayatının grev gibi kendi dinamiklerini kullanarak gösterdiklerini ortaya koymaktadır.

1980'lere gelindiğinde, Türkiye işçi sınıfı ücretli işçi sayısındaki artış ve sendikal harekette yaşanan canlanma ile belirgin bir gelişme sağlamıştır. Ancak millî gelirden alınan pay, sendikalaşma oranları, küçük üreticilik, kayıt dışı çalışmanın yüksekliği gibi önemli sorunlar bu sınıfın etkinliğini de oldukça sınırlamıştır. 1980'lerin başı itibarıyla Türkiye işçi sınıfı ve iş gücü piyasasının temel profili değerlendirildiğinde, ilk olarak istihdamda tarım sektörünün önemli derecede ağır bastığı görülmektedir. Nitekim 1923 yılında toplam istihdamın %

90'ı tarım sektöründe çalışan işçilerken, 1960 yılına gelindiğinde bu oran % 74'e, 1980 yılında ise % 54'e düşmüştü. Aynı yıl toplam istihdamın % 27'sini hizmetler, % 20'sini ise sanayi sektörü karşılamıştı (Yıldırım, 2014, s. 179). Türkiye'de tarım sektöründe küçük üreticiliğin yaygınlığı ile birlikte ücretli iş gücü piyasasının yerleşmemiş olması ve tarımsal işletmelerde çalışan işçi sayısının belirlenmesinde temel unsurun ailedeki birey sayısı olması, sanayileşmiş bir ülkenin iş gücü piyasasına göre önemli bir farklılık oluşturmaktaydı. Tarımın bu hâkimiyeti, aynı zamanda iş gücü piyasasında gizli işsizlik, ücretsiz aile işçisi ve düşük işçi verimliliği gibi sorunlara da işaret etmektedir.

1960 yılında tüm istihdam edilenlerin sadece % 13'ü ücretli iken, bu oran 1980'de % 28'e yükselmışti. Ancak küçük üreticilik Türkiye ekonomisindeki önemini korumaktaydı. 1980 yılı itibarıyla imalat sanayiindeki 182.000 işletmenin sadece % 4.95'i 10 veya daha fazla işçi çalıştıran işletmelerdi. Az sayıda işçi çalıştıran üretim birimlerinin temel işletme biçimi olması, sendikalaşma ve örgütlü hareket için de zayıf bir altyapının varlığı anlamına gelmekteydi. Daha da önemlisi, "ücretsiz aile işçiliği" şeklinde iş gücü piyasasına katılanların, yani emeğini ailesine yardım amaçlı arz edip bunun karşılığında ücret almayanların toplam istihdam içinde en büyük paya sahip olduğunu görmekteyiz. 1960 yılında tüm

çalışanların % 55'i olan ücretsiz aile işçileri 1980 yılında biraz düşüşle birlikte % 44 gibi çok yüksek oranlardaydı (Tokol, 2015, s. 80-81). Tüm çalışanların yaklaşık yarısına tekabül eden bu çalışanların işvereni konumundaki ailesine karşı sendikalaşmayı tercih etmeyeceği doğaldır. Bu durum kayıt dışı istihdam ve tarımdaki gizli işsizlikle birlikte değerlendirildiğinde, Türkiye işçi sınıfının sendikalar altında örgütlenmek için oldukça zayıf bir potansiyele sahip olduğunu göstermektedir.

1950 ve 1960'larda % 11 olan sendikalaşma oranı, yerleşen işçi kimliği ve artan ücretli işçiliğe rağmen 1980'lere gelindiğinde önemli bir yükselme yaşamamıştır. Bu durum işçilerin örgütlü hareket etmenin getirilerine yönelik farkındalıklarının zayıflığı yanında, işçi sendikalarının etkinsizliği, devletin sendikal harekete karşı olumsuz bakışı ve yasal düzenlemelerle bu hareketin önünü kapatmaya çalışmasından da kaynaklanmaktaydı. Sendikalaşma oranlarının düşük kalmasının önemli nedenlerinden birisi de kayıt dışı istihdamın yüksekliyi. Kayıt dışı çalışma, Cumhuriyet dönemi boyunca çözülemeyen ve sadece işçileri değil, sosyal güvenlik sistemine yüklediği maliyetle halkın genelini de olumsuz etkileyen bir sorundur. 1980'ler itibarıyla kayıt dışı istihdam % 60 gibi aşırı yüksek bir seviyede seyretmekteydi. Kayıt dışı çalışan işçilerin aileleriyle birlikte sosyal güvenlikten yoksun olmaları,

ücretlerinin düşük ve çalışma saatlerinin uzun olması, tüm bunlardan önemlisi çalışma hayatına yönelik yasal düzenleme ve koruma kapsamının dışında kalmaları, iş gücü piyasasının en önemli kırılganlıklarından birisi olmuştur (Yıldırım, 2014, s. 191-192).

Tüm bu kırılganlıklar, 1960'lar sonrası iktisadi büyümenin yüksek seyrettiği bir dönemde reel ücretleri artarken, işçilerin millî gelirden aldığı payın artmamasına ve ekonominin krize doğru sürüklendiği 1970'lerin sonlarında kayıpların yüksek olmasına yol açmıştır. 1970'lerin sonlarındaki siyasi istikrarsızlıklar, popülist politikalar ve enflasyonist ortamın satın alma güçlerini düşürmesi işçi sınıfının tepkisini de artırmıştı. Sendikalar öncülüğünde işçi sınıfının mücadelelerinin bu dönemde daha çatışmacı bir kimlik kazanması, 1980'lere giderken çalışma hayatında huzursuzlukların arttığını gösteren bir gelişmedir. 1980 yılındaki 24 Ocak kararlarıyla birlikte ekonomide uygulanmaya başlayan yeni politikalar ve yapısal dönüşüm, işçilere daha önce verilen hak ve güvencelerin de sınırlandırılmasına yol açacaktı. Gittikçe artan grevler, uluslararası rekabet gücü sağlamak amacıyla ücretler ve tarımsal üreticilerin gelirlerinin düşürülmesine yönelik 1980 sonrası iktisadi politikaların işçi sınıfı açısından zor bir sürecin başladığına da işaret etmektedir.

Sonuç ve Genel Değerlendirme

Türkiye iktisat tarihi ve iktisadi büyüme sürecini betimleyen uzun soluklu serüvenin ilk dönemleri, yani Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik dönemi, yöneten ve yönetilenler şeklinde ikili bir toplumsal tasnifle şekillenmiştir. Reaya ve *ülke sultanıdır* şeklinde nitelendirilen bu durum, iktisadi hayatta hem tarım hem de sanayi ve ticaret sektörlerinde küçük üreticiliğin temel üretim organizasyonu olduğu bir yapı doğurmuştur. Tımar sistemi ile şekillenen klasik dönem Osmanlı ekonomisi, iktisadi hayatta devleti ön plana çıkardığı gibi, yerel güçler ve toprak oligarşisinin oluşmasına izin vermeyerek Osmanlı dünyasını dönemin Avrupa ülkelerinin feodal özelliklerinden farklılaştırmıştır. Devletin emek, sermaye ve toprak gibi üretim faktörleri üzerindeki kontrolü, bu farklılığın Avrupa ülkelerinin merkantilist çağlarında da devam etmesine ve devletten bağımsız, ekonomik ve siyasal hayatı etkileyecek kadar güç sahibi bir özel girişimci sınıfının oluşmasına imkân vermiştir. İngiltere'de toprakta özel mülkiyeti sağlamlaştıran çitleme gibi gelişmelerin Osmanlı dünyasında yaşanmamış olması, küçük üreticiliğin ekonomik yapıdaki önemini korumuş, aynı zamanda mülksüzleşen ve kentlere akın eden kitlelerin ortaya çıkmasını da engellemiştir. Klasik dönem Osmanlı ekonomisinin bu yapısı, kırsal bölgeler veya kentlerde sınıflar arası bir farklılaşmanın önünü de kapatmıştır.

İktisadi güçten ziyade siyasal statü sahibi olmanın daha önemli görüldüğü Osmanlı'nın bu klasik dönemlerinde, zamanla merkezi devletin güç kaybetmesiyle çeşitli yerel güçler ve elitler de ortaya çıkmıştır. 17 ve 18. yüzyıllarda bu yerel elitlerin ortaya çıkışı merkezi devletin yaşadığı güç kaybını da göstermekteydi. Ancak âyanlar gibi nüfuz sahibi kişilerin temsil ettiği bu güçlerin ekonomik veya siyasi potansiyellerine karşın uzun dönemde bir sınıf olarak varlıklarını koruyamadığını ve tarih sahnesinden çekildiklerini görmekteyiz. Merkezi devletin siyasi, sosyal ve toplumsal hayatta gücünü artırmasıyla ortaya çıkan bu durum, aynı zamanda yerel güçlerin ekonomik hayata dair tercihlerinin de bir sonucuydu. Nitekim büyük çiftlik sahipleri, mütezimler ve âyanlar gibi iktisadi güç açısından zamanla toplumun genelinden farklılaşan kesimlerin geneli; statü ve geleceklerini ekonomik güçte değil, siyasal nüfuz sahibi olmakta görmüşlerdir. Bu nedenle küçük üreticilik yapısını değiştirmeye veya üretim hayatında kapitalist ilişkileri yerleştirecek şekilde iktisadi yatırımlarla konumlarını güçlendirmeye değil, mevcut yapılar çerçevesinde hareket ederek merkezi devletin küçük birer kopyası olmaya yönelmişlerdir. Bu tercih 19. yüzyılda merkezi devletin gücünü tekrar temin etmesi ve yerel unsurların zayıflamasıyla sonuçlanmıştır. Devletin iktisadi kaynaklar üzerindeki kontrol gücünü tekrar kazandığı bu dönem, aynı zamanda sanayi devrimini

başarmış Avrupa ülkeleri karşısında Osmanlı'nın görelî olarak geri kalmışlığının da açıkça fark edildiği bir dönemdi. Bu durumu aşmaya yönelik tedbirler de, sanayileşme hedefiyle birlikte kamunun iktisadi hayattaki etkinliğinin artmasına ve dünya ekonomisine açılmayla birlikte sarraflar, tüccarlar ve bankerler gibi aktörleri kapsayan bir ticaret finans burjuvazisinin doğmasına yol açmıştır. Aynı zamanda ticari amaçlı üretim ve ücretli işçiliğin yaygınlaşmasıyla birlikte yeni bir sosyal grup olarak işçi kesimi de sesini duyurur hâle gelmiştir. Merkezi devletten bağımsız bu gruplar 1910'larla birlikte sosyal ve ekonomik hayatta etkinliklerini artırmışlarsa da savaşlar ve siyasi istikrarsızlıklarla birlikte Osmanlı'nın Cumhuriyet'e bıraktığı mirasta oldukça zayıf bir nitelik sergilemişlerdir. Toprak kayıpları, siyasi müdahaleler ve savaşlarla birlikte burjuvazi ve çalışanların bu etkinlik ve hızlı gelişimleri kırılmamış olsaydı, Osmanlı'nın son dönemleri için çok daha güçlü bir sivil toplumun varlığından söz etmek mümkün olabilirdi. Ancak gerek İttihat Terakki, gerekse erken Cumhuriyet dönemi iktisat politikaları açısından bakıldığında, merkezi devletin bu tür bir sivil toplumun veya farklı sınıfların varlığını pek de benimsemediğini açıkça görmekteyiz.

20. yüzyılın ilk yarısı itibariyle İttihat Terakki ve tek parti iktidarındaki Cumhuriyet döneminde ekonomik hayatta devletin payı önemli oranda artış göstermiştir. Bu sadece kamunun iktisadi

yatırımlarının artması şeklinde olmamış, devletin ekonominin genelini etkileyici politikalarıyla millî bir burjuvazi yaratılması, iktidar yanlısı kesimlerin zenginleştirilmesi gibi hedeflerle birlikte yürümüşdür. Devletin sınıfsız bir toplum hayalinin damgasını vurduğu bu dönemlerde, yöneticiler Türkiye toplumunu ortak çıkarlar doğrultusunda hareket eden bir bütün olarak tasavvur etmiş, bu tasavvura gönüllü katılmayan toplumsal kesimlerin farklılıklarını da siyasal baskı ve yasal düzenlemelerle bastırmayı tercih etmişlerdir. Osmanlı, sanayileşmeyi hedeflediği 19. yüzyıl boyunca hiçbir zaman devlet eliyle bir özel sektör ve burjuvazi yaratmayı amaçlamamıştı. Ancak bu politika İttihat Terakki dönemi ile birlikte kınılırken, tek parti iktidarında Cumhuriyet döneminde de millî bir burjuvazi yaratılması şeklinde gelişmiştir. Devlet her ne kadar kâğıt üstünde özel sektörü teşvik etmeyi ilan etmişse de, bu durum uygulamada özel girişimlerin devlet çıkarları aleyhine değerlendirilip ortadan kaldırılmasına dönecek kadar olumsuz hâle gelmesine yol açabilmiştir. Çok partili hayata geçiş ve 1950 Demokrat Parti iktidarı sonrasında başlayan süreç Türkiye ekonomisi için olduğu gibi toplumun geneli için de bir dönüşümü başlatmıştı. Kentleşme ile birlikte büyük şehirlerde işçi siteleri oluşmaya başlamış, devlet teşvik ve imtiyazlarıyla özel girişimler ve burjuvazi güçlenirken, 60'larla birlikte işçi sınıfı da daha güçlü ve etkin bir

görünüm kazanmıştı. Yeni sosyal gruplar ve sınıflar, değişen üretim ilişkileri ve ekonomik aktörler, farklı iktidarlar ve bu iktidarların takip ettiği devletçilik, ithal ikameci sanayileşme, ihracata dayalı sanayileşme vb. değişen iktisat politikalarına karşın değişmeyen gerçek ise merkezî devletin ekonomik hayattaki belirleyici ve hâkim pozisyonuydu. Devletin bu ağırlığı, özel sektör ve girişimcilerin zayıflığı nedeniyle erken dönemler için ne kadar gerekliyse de iktisadi gelişmenin ileriki safhalarında bir o kadar olumsuz olmuştur. Bu olumsuzluk tarihsel açıdan sınıfların gelişimi ve birbirleriyle ilişkileri kadar, Türkiye ekonomisinin serüveninde de önemli etkiler doğurmuştur.

Sanayileşmede başarı sağlayan tüm ülkelerde devlet sanayi kesimine destek ve ayrıcalıklar sağlarken, devlet müdahaleciliği sanayileşmede önemli roller oynamıştı. Türkiye'de de devlet müdahaleciliğinin iktisadi gelişme sürecinde önemli rolleri olmuş, ancak bu müdahalecilik istikrarlı ve sürekli bir başarı getirememiştir. Cumhuriyet'in erken dönemlerinden itibaren devlet öncülüğünde kalkınma stratejisinin benimsenmesi, devlet eliyle özel sektör ve zengin yaratma yöntemlerini ve kurumlarını da beraberinde getirmişti. Bu kurumlar zamanla gelişip, çeşitlenerek süreklilik kazanmış ve devletin ekonomideki pozisyonunu güçlendirmiştir. 1950'lerle birlikte özel sektör güç kazanırken, devletin özel sektör içinde ayrıcalıklar dağıtma ve yeni zenginleri seçme rolü değişen biçimleriyle

devam etmiştir. Bu da ekonomiyi daha geniş kesimlerin katılımına açmak yerine, dar kesimlerin çıkarlarına hizmet ederek var olan eşitsizlikleri yeniden üretmiş ve yenilerini eklemiştir. Oysa uzun vadede iktisadi gelişmenin güçlenebilmesi için kurumların daha geniş kesimlerin katılımına açılması gerekirdi. İttihat Terakki yönetimiyle başlayan ve Cumhuriyet dönemi boyunca devam eden politikalar ise fiziki sermaye, eğitim, beceri ve teknolojiye yatırım yapmak yerine hızlı karlar ve birikim için devlete yakın durmanın, kaynakların da bu amaçla kullanılmasının daha tercih edilir bir durum olmasına yol açmıştır (Pamuk, 2014, s. 8-9).

Bilindiği üzere Marksist kuramda sınıf mücadelesi toplumsal dönüşümün en önemli anahtarı olarak değerlendirilmekte ve tarihsel hareketin motoru olarak görülmektedir. Maddi güçler ve üretim tarzı ile üretim ilişkilerinin toplumsal yapıyı ve toplumun değişim dinamiklerini belirlediği bu yapının, Türkiye’de tarihsel bir perspektifle değerlendirildiğinde sınıflar arası mücadeleye dayalı klasik kapitalist gelişime çok uygun düşmediği görülmektedir. Marksist yaklaşımda devlet sınıfsal çıkarlar için kullanılan bir araç olarak görülmektedir. Buna karşın İttihat Terakki iktidarından sonraki Türkiye tarihi ise bizzatı devletın sınıfları kendi çıkarları için kullanması ve hatta bu sınıflar var olmadığı için çeşitli iktidarların “milli burjuva” adı altında kullanabilecekleri sınıflar yaratmaya çalışmasına konu olmuştur.

Türkiye’de devlet hakim bir burjuva sınıfının aracı olmamış, bilakis bürokrasinin ekonomik yapıdaki ağırlığı, değişen iktidarlara karşın her yönetimin kendi zenginlerini oluşturma gibi değişmeyen bir hedefe sahip olmasına yol açmıştır.

Türkiye ekonomisinin 1929, savaş yılları, 1950’lerin sonları veya 1970’lerde yaşadığı krizleri veya bir türlü gelişmekte olan ülke kategorisinden kurtulup iktisadi açıdan gelişmiş ülkeler ligine çıkamamasını devlet dışındaki güçlerin, yani sivil toplumun ve diğer sosyal sınıfların zayıflığıyla da düşünebiliriz. Nitekim sivil toplum ve sosyal grupların zayıflığı, aynı zamanda devlet aygıtı karşısında bir denge mekanizmasının da varlığını engellemiş ve olumsuz sonuçlar doğurmuştur. 1850’lerde Ubicini “Osmanlı için iktidarlar, kendi dışında sabit ve istikrarlı hiçbir şeye dayanmadığı için, kendi gücünden mahrum kaldığı veya gelenek ipini elinden kaçırdığı zaman, sorunları nasıl değerlendirip çözeceği noktasında sıkıntılar yaşamaktadır” demişti (Ubicini, 1998, s. 352). Benzer bir durum 1980’lere gelene kadar neredeyse tüm iktidarlar döneminde yaşanmış ve iktisadi veya sosyal krizler anında denge mekanizmaları olarak toplumsal grupların yokluğu Türkiye ekonomisinin bir iktisadi mucize yaratabilmesini engellemiştir. Osmanlı’dan başlayarak 1980’lere kadar incelediğimiz bu serüven, 1980 yılında yaşanan bir askeri darbe ile etkileri sadece o dönemde değil, bugün dahi hissedilecek kadar olumsuz sonuçlarıyla devam etmiştir.

Kaynakça

- BOA, DH. İ. UM. 20-07/ 2-36, 25 Safer 1338, 19 Kasım 1919.
- BOA, DH. İ. UM. 20-09/2-12, 09 C 1338, 29 Şubat 1920.
- BOA, DH. İ. UM. EK. 17/49, 20 Ramazan 1334, 21 Temmuz 1916.
- BOA, DH. İ.UM. 20-05/2-104, 28 Cemaziyelevvel 1337, 1 Mart 1919.
- BOA, DH. MKT. 1326/8. 14 CA 1296. 6 Mayıs 1879.
- Ahmad, F. (1998). Cumhuriyet Türkiye'sinde sınıf bilincinin oluşması, 1923-45. In D. Quataert ve E. J. Zürcher (Ed.). *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine işçiler 1839-1950* (ss. 123-153). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ahmad, F. (2008). *From empire to republic: Essays on the late Ottoman Empire and modern Turkey* (1. Cilt). İstanbul: Bilgi University Press.
- Akçay, İ. İ. (2010). Türkiye'de emeğin bir mücadele aracı olarak iş ihtilafları: 1936-1963. *Çalışma ve Toplum*, 25, 41-64.
- Akan, Y. (2012). Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde işçi sınıfı siyasetinin dinamikleri: Dil, kimlik ve deneyim. In T. Atabaki ve G. D. Brockett (Eds.). *Osmanlı devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde emek tarihi* (ss. 177-198). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Akkuş, Y. (2009). XIV. ve XV. asırlarda Osmanlı ve Avrupa ekonomileri: Bir mukayese denemesi. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi*, 40, 33-69.
- Akyıldız, A. (2005). *Anka'nın sonbaharı: Osmanlı'da iktisadi modernleşme ve uluslararası sermaye*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Alp, T. (21 Şubat 1916). Millî iktisada doğru. *İktisadiyat Mecmuası*, 1, 8 Şubat 1331, 1-2.
- Alp, T. (3 Nisan 1916). Yeni iktisadi müesseselerimiz. *İktisadiyat Mecmuası*, 1(6), 21 Mart 1332, 1-3.
- Barkan, Ö. L. (1975). The price revolution of the sixteenth century: A turning point in the economic history of the near east. *International Journal of Middle East Studies*, 6, 3-28.
- Behar, C. (1996). *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin nüfusu (1500-1927)*. Ankara: DİE Yayınları.
- Berkes, N. (1975). *100 soruda Türkiye iktisat tarihi* (2. bs.). 2. Cilt. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Boratav, K. (2006). *Türkiye iktisat tarihi 1908-2005* (10. bs.). Ankara: Imge Kitabevi.
- Boratav, K. (2010). *Emperyalizm, sosyalizm ve Türkiye*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Boztemur, R. (1996). Özel girişimciliğin gelişiminde devletin rolü: İş Bankası örneği. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 18(29), 63-79.
- Buluş, A. (2009). *Türk iktisat politikalarının tarihi temelleri*. Konya: Tablet Kitabevi.
- Cemal, Z. (1958). İstanbul'a insan akını. *Ekonomi Gazetesi*, 8 Ocak 1958.
- Cohen, A. (2001). *Osmanlı Kudüs'ünde loncalar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Delican, M. (2006). Cumhuriyet döneminde Türk endüstri ilişkileri: İşçi sendikalarının dünü, bugünü. *Sosyal Siyaset Konferansları*, 51, 3-45.
- Demir, E. (1995). Türkiye'de işçileşme süreçleri. *Toplum ve Bilim*, 66, 69-85.
- Demirbilek, S. (2012). Tek parti döneminde inhisarlar (1923-1946). *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 12(24), 203-232.
- Denn, H. (1940). *Türkiye'de devletçilik*. İstanbul: Çitın Biraderler Basımevi.
- Dokuyan, S. ve Özçelik, F. (2014). İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'de ekonominin ve iktidarın temel dayanağı: Milli korunma kanunu. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 31, 113-142.
- Duman, D. (2013). 1929 dünya ekonomî krizi ve ulusal ekonomiyi güçlendirme mücadelesinde kadınlar. *Turkish Studies*, 8, 211-224.

- Duman, M. Z. (2007). Türkiye'de burjuva sınıfının sosyal profili. *Sosyoekonomi*, 33-46.
- Eldem, V. (1994). *Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi şartları hakkında bir tetkik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Faroqhi, S. (2011). *Osmanlı zanaatkarları*. (Z. Kılıç, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Genç, M. (2012). *Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet ve ekonomi* (8. bs). Ankara: Ötüken Yayınları.
- Georgeon, F. (2006). *Osmanlı-Türk modernleşmesi 1900-1930* (A. Berktaş, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Gökalp, Z. (7 Aralık 1916). Millî iktisat nasıl vücuda gelir? *İktisadiyat Mecmuası*, 1(35), 24 Teşrinisani 1332, 1-3.
- Gökçen, A. (2012). Cumhuriyetten günümüze Türkiye'de iktisat politikaları ve ekonomik gelişme. İçinde M. Zencircıran (Ed.). *Dünden bugüne Türkiye'nin toplumsal yapısı* (ss. 250-289) (3. bs). Bursa: Dora Yayınları.
- Gülalp, H. (1993). *Kapitalizm sınıflar ve devlet*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Güran, T. (1992). Tanzimat döneminde devlet fabrikaları. İçinde H. D. Yıldız (Ed.). *150. Yılında Tanzimat* (ss. 235-257). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Güran, T. (2014). *19. yüzyılda Osmanlı ekonomisi üzerine araştırmalar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Heper, M. (2006). *Türkiye'de devlet geleneği*. (N. Soyank, Çev.). İstanbul: Doğu Batı Yayınları.
- İnalçık, H. (2006). *Osmanlı İmparatorluğu klasik çağ (1300-1600)*. (7. bs). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Karahasanoğlu, C. O. (2012). Zimmi esnaf ve tacirlerin yabancı devlet vatandaşlığı iddialarının Osmanlı hukukuna etkisi. İçinde F. Demirel (Ed.). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e esnaf ve ticaret* (ss. 105-126). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Karakışla, Y. S. (1998). Osmanlı sanayi işçisi sınıfının doğuşu 1839-1923. In D. Quataert ve E. J. Z. (Ed.) *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine işçiler 1839-1950* (ss. 27-54). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karpat, K. (2010). *Türk demokrasi tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kasaba, R. (1994). *Osmanlı İmparatorluğu ve dünya ekonomisi*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Katran, H. (1959). İşçinin aşın himayesi. *Ekonomi Gazetesi*, 30 Kasım 1959.
- Kazgan, H. (2005). *Galata bankerleri* (2. bs.). 1. ve 2. Baskılar. Ankara: Orion Yayınevi.
- Keyder, Ç. (2008). *Türkiye'de devlet ve sınıflar* (13. Bs). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koçak, C. (1997). Siyasal tarih (1923-1950). İçinde S. Akşin (Yay. ve Haz.). *Türkiye tarihi 4: çağdaş Türkiye 1908-1980* (ss. 85-173). İstanbul: Cem Yayınevi.
- Koçak, H. (2008). Türkiye işçi sınıfı oluşumunun sessiz yılları: 1950'ler. *Toplum ve Bilim*, 113, 90-127
- Koralıtkürk, M. (2008). Yabancı sermayeli imtiyazlı şirketlerde iş gücünü Türkleştirme uygulamaları (1923-1930). *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 7, 61-99.
- Kurtkan, A. (1960). Türkiye'de içtimai sınıflar. İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi, 1(1), 62-80.
- Kuruç, B. (1981). Kamu kesimi politikaları, tartışmalar ve düşünceler. *İktisat Dergisi*, 61-71 ,204-203
- Küçükcan, T ve Fidan, A. (2013). İktisadi kalkınmada yerli burjuvanın sosyolojik anlamı (Osmanlı'dan günümüze bir sınıf analizi). *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22(2), 255-268.
- Mahiroğulları, A. (2005). *Cumhuriyetten günümüze Türkiye'de işçi sendikacılığı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Makal, A. (2007). *Ameleden işçiye; erken Cumhuriyet dönemi emek tarihi çalışmaları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Makal, A. vd (2012) *Çalışma ilişkileri tarihi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

- Mardin, Ş. (2006). Tabakalaşmanın tarihsel belirleyicileri: Türkiye'de toplumsal sınıf ve sınıf bilinci. İçinde M. Türköne ve T. Önder (Ed.). Şerif Mardin Bütün Eserleri 6: Türkiye'de toplum ve siyaset (ss. 79-118) (13. Bs). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2007). Türkiye'de iktisadî düşüncenin gelişmesi (1838-1918). İçinde M. Türköne ve T. Önder (Ed.). Şerif Mardin bütün eserleri 7: Siyasal ve sosyal bilimler makaleler 2 (ss. 51-115) (9. bs). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2008). Türkiye: Bir ekonomik kodun dönüşümü. İçinde M. Türköne ve T. Önder (Ed.). Şerif Mardin bütün eserleri 9: Türk modernleşmesi makaleler 4 (ss. 193-235) (18. bs). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Nureddin, T. (1912). Türk esnafının hali. İçinde Türk Yurdu, 1328-1327, 1. İstanbul: Tanin Matbaası, 1328, 42-47.
- Özer, S. (2014). Demokrat Parti dönemi zirai makineleşme hareketi ve sonuçları. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31, 61-80.
- Özkaya, Y. (1994). *Osmanlı İmparatorluğu'nda ayânlık*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Özyüksel, M. (2007). *Feodalite ve Osmanlı toplumu*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Pamuk, Ş. (1987). İthal ikamesi, döviz darbogazları ve Türkiye, 1947-1979. İçinde K. Boratav, Ç. Keyder ve Ş. Pamuk (Ed.). *Kriz, gelir dağılımı ve Türkiye'nin alternatif sorunu* (ss. 37-89). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2004). Prices in the Ottoman Empire, 1469-1914. *International Journal of Middle East Studies*, 36, 451-468.
- Pamuk, Ş. (2009). *Osmanlı-Türkiye iktisadî tarihi 1500-1914* (5. bs). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2014). *Türkiye'nin 200 yıllık iktisadî tarihi* (3. bs). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Parvus Efendi. (2005). *Türkiye'nin mali tutsaklığı*. İstanbul: İleri Yayıncılık.
- Parvus. (1912). Köylüler ve devlet. İçinde *Türk Yurdu*, 1, 1327-1328. İstanbul: Tanin Matbaası, 1328, 262-268.
- Quataert, D. (2004). 19. yüzyıla genel bir bakış: İslahatlar devri 1812-1914. İçinde H. İnalcık ve D. Quataert (Ed.). *Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi* (2, ss. 885-1051). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Şen, M. (1995). Türkiye büyük burjuvazisinin anatomisi. *Toplum ve Bilim*, 66, 46-68.
- Şener, S. (2005). Türkiye ekonomisinde ikinci dönem liberal iktisat politikaları. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 3(1), 141-148.
- Sıpka, O. (1961). Grev hakkı kanunu. *Ekonomi Gazetesi*, 17 Temmuz 1961.
- Şişmanov, D. (1978). *Türkiye işçi ve sosyalist hareketi; kısa tarih (1908-1965)*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Tabakoglu, A. (1981). Türkiye'de devletçiliğe tarihi bir yaklaşım denemesi. *İktisat Dergisi*, 72-79, 204-203.
- Tokol, A. (2015). *Türk endüstri ilişkileri sistemi* (4. bs). Bursa: Dora Yayınları.
- Türkdoğan, O. (2009). *Türk sanayi toplumu* (2. bs). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ubicini, H. A. (1998). *Osmanlı'da modernleşme sancısı* (C. Aydın, Çev.). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Vatter, S. (1998). Şam'ın militan tekstil dokumacıları: ücretli zanaatkarlar ve Osmanlı işçi hareketleri 1850-1914. In D. Quataert ve E. J. Zürcher (Ed.). *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine işçiler 1839-1950* (ss. 55-95). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yıldırım, K. (2013). *Osmanlı'da işçiler (1870-1922) çalışma hayatı, örgütler, grevler* (2. bs). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yıldırım, K. (2014). Cumhuriyet döneminde Türkiye çalışma hayatının gelişimi ve değişimi. İçinde L. Sunar (Ed.). *Türkiye'de toplumsal değişim* (ss. 177-201). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Zürcher, E. J. (2012). *Modernleşen Türkiye'nin tarihi* (27 bs). İstanbul: İletişim Yayınları.

2. BÖLÜM

TÜRKİYE'DE DEVLET TOPLUM VE EKONOMİ

Neoliberal Dönemde Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Değişen Orta Sınıf

Cengizhan Yıldırım

Neoliberal iktisat politikaları, Türkiye'de 1980 yılından itibaren uygulanmaya başlanmıştır ve daha önceki devletçi, ithal ikameci ve içe kapalı iktisat politikalarının neredeyse tam tersi yönündedir. Her ne kadar neoliberal politikaların Türkiye'de uygulanması zaman alsa da, 1980 yılından itibaren sınıfsal yapı da değişmiş ve serbest piyasaya dayalı toplumlara benzemeye başlamıştır.

Toplumsal yapı konusu, sosyal bilimlerin en karmaşık konularından bir tanesidir. Sanayi Devrimi'nden sonra toplumsal yapının çok hızlı bir şekilde değişmeye başlaması, bu konuyu daha da karmaşık hâle getirmiştir. Bu makalede 1980 sonrasında Türkiye'de ortaya çıkan toplumsal yapı, bu yapının nasıl değiştiği, orta sınıfın değişimi ve bu değişimlerin neoliberal iktisat politikalarıyla ilişkisi ele alınacaktır.

Bu amaç doğrultusunda öncelikle neoliberal iktisat politikaları ve bu politikaların Türkiye'de nasıl uygulandığı konusu ikinci ve üçüncü bölümlerde değerlendirilmiştir. 1980 yılından sonra kişi başına gelir, dış ticaret, eğitim ve milli gelirin ve istihdamın temel sektörler itibarıyla dağılımı gibi makro iktisadi göstergelerde çarpıcı değişimler olmuştur. Sınıfsal yapıyı etkilediği düşüncesiyle bu makro iktisadi göstergelerdeki değişimler de ikinci bölümün sonunda değerlendirilmiştir.

Dördüncü bölümde Goldthorpe'un sınıf şemasına göre Türkiye'de sınıfsal yapının 1980 yılından sonraki durumu değerlendirilmiştir. Neoliberal dönemde Türkiye'nin sınıf yapısı, tarım toplumu sınıf yapısından gelişmekte olan ülkelerin sınıf yapısına doğru değişmiştir. Bu değişimin toplumun lehine olduğunu belirtmek amacıyla beşinci bölümde gelir dağılımı ve yoksulluk oranlarındaki iyileşmeler belirtilmiştir. Be-

şinci bölümde özel olarak orta sınıf ele alınmış ve meslek grupları, gelir dağılımı ve yoksulluk oranlarına bakılarak orta sınıfın neoliberal dönemde nasıl değiştiği değerlendirilmiştir.

Neoliberal İktisat Politikaları ve Sosyal Sınıflara Etkisi

Neoliberal iktisat politikaları, 1970'li yılların ikinci yarısından itibaren ülke-lerin hâkim iktisat politikası hâline gelen politikalarlardır. Bazen uygulayıcılarından ve savunucularından hareketle *Thatcherism*, *Reaganism* ve yeni *muhafazakarlık* gibi isimlerle de anılır. Neoliberal iktisat politikalarının en nihai amacı, aslında bütün iktisat politikalarında olduğu gibi, en yüksek refah seviyesine ulaşmaktır. Bu amaca ulaşmak için ekonomiye serbest piyasanın hâkim olması, devletin ekonomi içinde varlığının ve etkinliğinin azaltılması, mülkiyet haklarının ve serbest girişimciliğin güvence altına alınması, vergi reformu gibi politikalar savunulmaktadır. Bu sayede ülkelerin rekabet gücü ve refah seviyesi artacaktır. Neoliberal politikalarının en önemli iktisadi gündemi, bütün kararların serbest piyasa tarafından alınmasını sağlamaktır. Serbest piyasa neoliberal anlayışta çok önemli bir yere sahiptir. Krugman'a göre (1987, s. 131) "eğer neoliberal iktisatçıların kutsal bir yemin metni olsaydı, bu

kesinlikle 'ben karşılaştırmalı üstünlüklerin ilkelerini anladım' ve 'ben serbest ticaretin savunucusuyum' olurdu"

Bir piyasanın da "serbest" olabilmesi için fiyatın bu piyasadaki alıcı ve satıcılar tarafından değişimin gerçekleştiği anda belirlenmesi gerekir. Başta devlet müdahaleleri olmak üzere, başka hiçbir unsur serbest piyasanın yerini almamalıdır. Serbest piyasanın sadece ulusal ölçekte değil, küresel ölçekte sağlanması gerekir ki, neoliberal iktisat politikalarının uygulandığı dönem aynı zamanda teknoloji ve ulaşım alanındaki yeniliklerle küreselleşmenin hızlandığı, ulusal sınırların anlamsızlaştığı, üretimin tüm dünya ölçeğine yayıldığı, sermayenin önündeki tüm engellerin kaldırıldığı bir dönemdir. Bu manada dış ticaret engellerinin serbest piyasanın önünde bir engel olarak algılandığı da ayrıca belirtilmelidir. Ayrıca finansal hareketler de serbest bırakılmalıdır. Böylece sermaye, en çok ihtiyaç duyulduğu alanlara yönelecektir.

Üretim araçlarının mülkiyetinin devletten özel sektöre devredilmesi olarak tanımlanabilecek özelleştirme, neoliberal iktisat politikalarının en önemli uygulamalarındandır. Özellikle de devletin ekonomi içindeki varlığını meşru gören ve Büyük Buhran'dan beri hâkim iktisat politikası hâline gelen Keynesçi politikalarından sonra, ekonomilerde çok sayıda özelleştirilecek kurum kalmıştır. Devlet mülkiyetindeki kurumların yolsuz-

luğa ve kötüye kullanıma açık olması, verimsiz olması, hantal yapı yüzünden üretimdeki teknolojinin eskimesi, aşırı istihdam gibi sorunlar özelleştirmenin savunulmasının nedenlerindendir.

Özelleştirmenin devamı olarak düşünülebilecek bir diğer konu devletin ekonomi içindeki belirleyiciliğinin azaltılmasıdır. Aslında bu konunun çoğu zaman mülkiyetin özel sektöre mi, yoksa kamuya mı ait olduğuyla bir ilgisi yoktur. Devlet üretim araçlarının mülkiyetine sahip olmadan da ekonomilerde belirleyici olabilir, çoğu zaman öyledir de. Devletin ekonomi içindeki varlığı, kurumsal bir yapı arz etmektedir. Çoğu zaman bu konuda bir değişiklik uzun zaman almaktadır.

Vergi reformu, verginin tabana yayılması; yani bütün kesimlerden alınması ve artan oranlı vergiden vazgeçilmesiyle ilgilidir. Vergiler, devletin ekonomideki varlığının bir ifadesi ve kanıtıdır (Teep- le, 2000, s. 100). Yukarıdaki devletin ekonomi içindeki varlığının azaltılmasıyla ilgili durum burada da geçerlidir. Vergiler, sınıflı toplumlarda çoğunlukla zengin kesimden yoksul kesime doğru bir gelir transferi işlevi görmektedir. Neoliberal iktisat politikalarına göre vergiler, özellikle de artan oranlı vergiler, kârlılığı ve yatırımları azaltmaktadır. Bu da uzun vadede işsizliği ve yoksulluğu artırmaktadır. Vergilerin azaltılmasıyla yatırımlar ve istihdam

artacak ve yoksulluk zaten azalacaktır. Böyle bir yapıda gelir transferine ihtiyaç kalmayacaktır. Gelir transferleri tembel- liği özendirdiğinden kronik yoksulluğa neden olmaktadır. Böylece neoliberal iktisat politikaları özellikle Kıta Avru- pa'sında uygulanan refah devleti mode- lini de hedef almaktadır.

Coğrafi Keşiflerden sonra Batı mede- niyetinin yükselişinde çok önemli bir yeri olduğu için özel mülkiyet ve ser- best girişimcilik, Batı medeniyetinin çok önemli bir bileşenidir. Kişilerin özgürce girişim yapabilmesi ve tam manasıyla serbest piyasanın uygulanması için mül- kiyet haklarının yasalarla sıkı şekilde ko- runması gereklidir.

Neoliberal politikalar tüm dünya- da etkisini hissetmiştir. 1970'li yılların ortalarından itibaren Keynesçi ve ithal ikameci iktisat politikalarından serbest piyasaya dayalı politikalara doğru bir ge- çiş yaşanmıştır. Bu durum Küba'da bile gözlenir. Powell'a göre (2008) neoliberal iktisat politikalarından sonra Küba, kıs- mi olarak serbest piyasa uygulamasına geçmiş ve bunun sonucunda Küba'da ge- lir dağılımı bozulmuştur.

Neoliberal iktisat politikalarının uy- gulanması ülkeden ülkeye farklılık gös- termiştir. Örneğin; neoliberal politika- lar Kıta Avrupası ve Japonya'da oldukça sulandırılmış bir şekilde uygulanırken, Çin ve Hindistan gibi gelişmekte olan ülkelerde kendine has bir şekilde uy-

gulanmıştır.¹ Bu uygulama farklılıklarının en önemli nedeni kurumsal yapı ve politik kaygılardır. ABD gibi serbest piyasanın ve neoliberal anlayışın güçlü savunucusu olan bir ülkede bile Ohio eyaletindeki çelik endüstrisi rekabete açılmamıştır (Harvey, 2005, s. 71). Neoliberal anlayış en “kitabı” hâliyle Latin Amerika ülkeleri ve Türkiye gibi sivil toplum örgütlerinin henüz oluşmadığı ülkelerde uygulanmıştır (Yıldırım, 2011a, s. 4).

Neoliberal iktisat politikaları zaman içinde de farklılık göstermiştir. 1990’lı yılların ortalarından itibaren gittikçe artan şekilde yaşanan krizler, ülkelerin yeterince büyüyememesi, her ülkeye aynı reçetenin salık verilmesi ve bu reçetenin bir bütün hâlinde belli bir sıraya göre hareket etmeden uygulanması, finansal serbestliğin yol açtığı zararlar gibi nedenlerle neoliberal iktisat politikaları hedef tahtasına oturmuştur (Yıldırım, 2011a, s. 18). O yüzden 2000’li yıllardaki uygulamalar bu eleştirileri gözetecek şekilde olmuştur.

Türkiye’nin sınıfsal yapısı 1980’den sonra değişmiştir. Bu değişim toplumun kendi iç işleyişinden mi, yoksa dışarıdan bir etkiyle mi gerçekleşmiştir? Bu çalışmada dışarıdan etki neoliberal iktisat politikalarıdır. Sosyoloji biliminde tartışılan

bu sorunun cevabını bulmak bu çalışmanın boyutunu ve iktisatçı olan yazarının bilgisini aşmaktadır. Çalışmada sadece sınıfsal yapı analiz edilmeye çalışılmıştır.

Neoliberal iktisat politikalarının doğrudan sınıfsal yapı ya da değişim diye bir gündemi yoktur; ancak (eğer gerçekleşirse) iktisadi kalkınmayla beraber toplumsal yapı da değişecektir. Örneğin tarım sektörünün GSMH içindeki payının azalması ve hizmetler sektörünün payının artması, daha çok insanın şehirde yaşamasına ve mesleklerin değişmesine yol açacaktır. Kısaca neoliberal iktisat politikalarının toplumsal yapıyı doğrudan değil de dolaylı olarak etkilediğini söyleyebiliriz.

Neoliberal iktisat politikalarının gelir dağılımına etkisi konusundaki devasa bir literatür varken söz konusu neoliberal iktisat politikaları ve sınıfsal yapı arasındaki ilişki olduğunda çok az çalışma vardır. Bu politikaların 1980 gibi “yakın” bir tarihten itibaren uygulanması, disiplinler arası bir alan olması, hem neoliberal politikaların hem de sınıfsal yapının anlaşılması zor konular olması, bu duruma sebep olarak gösterilebilir.

Sayısı az olan çalışmalara göre neoliberal iktisat politikaları birçok ülkede sınıf yapısını olumsuz etkilemiştir. Örneğin Furman (2015) ABD’de ve Portes ve

1 Neoliberal iktisat politikalarının ülkeler arasında uygulama farklılıkları konusunda örnek bir çalışma için Harvey’e (2005) bakınız

Hoffman, (2003) Latin Amerika ülkelerinde neoliberal dönemde sınıfsal yapıyı incelemişlerdir.² Bu çalışmalarda sınıfsal yapı ile işaret edilen daha çok mesleklerle dayalı analizdir. Portes ve Hoffman (2003), neoliberal iktisat politikaları sonucu Latin Amerika ülkelerinde suç oranlarının, dış göçün ve eşitsizliğin arttığını belirtir.

Neoliberal İktisat Politikalarının Türkiye'de Uygulanması

Türkiye'de 1980 sonrası dönem *neoliberal dönem* olarak anılır. "Neoliberal" kelimesi daha çok Marksist yazarların diline pelesenk olmuş bir kelimedir. Dönemi analiz eden çalışmalarda çoğunlukla bu kelimenin geçtiği görülür. "Neo" ön eki, 19. yüzyıl liberalizminden farklılaşmayı ortaya koymak için kullanılır. Türkiye'de 1980 sonrası 35 yıllık dönemin ne kadar liberal veya neoliberal olduğu her şeyden önce tartışılmalıdır. Özal'ın başbakanlık ve cumhurbaşkanlığı dönemlerinden sonra, sistemin 1970'li yılların sonunda olduğu gibi tıkanmaya başladığı ve neoliberal politikalardan uzaklaştığı görülür. 2002 yılından sonra AK Parti döneminde tekrar neoliberal politikaların uygulanmaya baş-

landığı söylenebilir; ancak 35 yıldan sonra bile neoliberal politikaların özünün oluşturan serbest piyasaya dayalı toplumun Türkiye'de oluştuğunu söylemek zordur.

Türkiye'de 1980 yılında var olan iktisadi sorunlar Tablo 1'de özetlenmiştir. 35 yıllık dönemden sonra bu sorunların bazıları hâlen günceldir ve çözülmeyi beklemektedir. Ancak bu hiç ilerleme olmadığı anlamına gelmez. Her ne kadar bu dönemde gelişme "iki ileri bir geri" anlayışı içinde de olsa, ilerleme sağlanmıştır. Bu ilerlemenin ne kadar olduğu makro iktisadi göstergelerden anlaşılabilir.

1980'li yılların başında Türkiye, tipik tarım toplumu özellikleri göstermekteydi. Her şeyden önce nüfusun yarısı köylerde yaşamakta ve tarım sektöründe istihdam edilmekteydi. Kentler ise "şehir" olmanın çok gerisindeydi. Gelir dağılımındaki bozukluk, düşük kişi başına gelir, düşük ihracat, yüksek enflasyon, yetersiz okullaşma oranı, büyük ve verimsiz kamu yönetimi, alt yapı yatırımlarındaki yetersizlik bu dönemdeki başlıca iktisadi sorunlar olarak sayılabilir. Ayrıca baskıcı yönetim, şeffaflık ve yolsuzluk sorunu gibi sorunlar da bulunmaktaydı. Bütün sorunların çözümü "devlet baba"ndan beklenmekteydi. Ülke ekonomisi rekabetçi anlayıştan çok uzaktı.

2 Sınıfsal yapı analizleri Weber, Marx ve Wright'ın sınıf analizlerine dayanmaktadır. Bu konuda daha fazla bilgi için Yıldırım'a (2011b) bakınız.

Tablo 1. 1980 Yılında Türkiye Ekonomisinde Başlıca Sorunlar ve Çözüm Önerileri

Sorunlar	Çözüm Önerileri
Kişi başına gelir	Piyasanın kurumsal olarak gelişimini sağlamak Sürdürülebilir büyümeyi sağlamak Ekonomiyi liberalleştirerek ve IMF ve Dünya Bankası gözetiminde uygulanan yapısal uyum programları ile piyasayı güçlendirerek verimliliği ve etkinliği artırmak Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını çekmek için düzenlemeler yapmak Finansal piyasaları güçlendirmek ve serbestleştirmek Özelleştirme Deregülasyon
Ödemeler dengesi sorunu ve döviz kısıtlısı	İhracatı artırmak ve ithalatın önündeki engelleri kaldırmak Doğrudan ve dolaylı yabancı yatırımları çekmek için düzenlemeler yapmak Turizm gelirlerini artırmak Faizin ve döviz kurunun piyasa tarafından belirlenmesini sağlamak
Enflasyon	Sıkı para politikası uygulamak ve bütçe açığını azaltmak
Kamu maliyesi disiplini	KİT ürünlerinin fiyatlarının daha gerçekçi olarak oluşturmak Özelleştirme Kamu kesimini daha şeffaf ve verimli hâle getirmek -Maliye disiplini sağlamak Vergi reformu

Kaynak: Yıldırım, 2011b, s. 108

1980-1991: Özal'lı Yıllar

Türkiye'deki devletçilik anlayışı Osmanlı'dan gelen "kutsal devlet" anlayışına dayanır. Bu anlayışa göre devlet, bireylerin bir araya gelerek kurdukları bir kurum olarak değil de toplumdan bağımsız kendi tepkileri ve anlayışı olan bir kurumdur (Yıldırım, 2015, s. 3). Neoliberal iktisat

politikaları ise adı üzerinde liberal bir felsefeye dayanmaktadır. Bu anlayışta devlet minimum seviyede olmalı, özelleştirme ve deregülasyon politikaları uygulanmalıdır. Bu manada neoliberal iktisat politikaları Türkiye açısından tamamen yeni politikalarlardır.

Özal hem 24 Ocak kararlarının mimarı hem de 1980 ihtilalinden sonraki

demokratik dönemde başbakan olarak Türkiye’yi neoliberal iktisat politikalarıyla tanıştıran insan olmuştur. Bu tanıştırma 1980’li yıllar boyunca devam etmiştir. Özal 45. hükümet (I. Özal hükümeti) programında kurduğu hükümeti “milliyetçi ve muhafazakâr, sosyal adaletçi, rekabete dayalı serbest piyasa ekonomisini esas alan bir hükümet” olarak tanımlamış ve “ekonominin tabii kanunları içinde gelişmesini sağlamak üzere, ülke menfaatleri doğrultusunda müdahale ve tehditlerin asgariye indirilerek, rekabet şartlarının hâkim kılındığı serbest pazar ekonomisinin uygulanması ekonomik sistem tercihimizdir” demiştir. Ayrıca aynı hükümet programında serbest pazar ekonomisi kaidelerine riayet edileceği, mal, para ve döviz değerinin serbestçe teşekkül edeceği, ihracat ve ithalat serbest hâle getirileceği de ayrıca vurgulanmıştır (I. Özal Hükümeti Programı).

Özal 1987 yılında kurduğu II. Hükümet (46. Hükümet) programında “rekabete dayalı serbest pazar ekonomisi” vurgusu daha güçlüdür. Özal’ın cümleleriyle bu dönemde “Kambiyo rejimi kökünden değiştirilmiş, döviz suç aleti olmaktan çıkarılmıştır. (...) Vergi sistemi modernleştirilmiştir. (...) Gümrükler bütünüyle gözden geçirilmiş, koruma makul nispetlere indirilmiştir. (...) Faizler büyük ölçüde serbest bırakılmıştır. (...) Tekeller kaldırılmıştır. (...) Sermaye piyasası kurulmuştur” Ayrıca Özal II. Hükümet programında 1984-87 döneminde ülke-

nin rekabet gücünün ne kadar hızlı arttığından da bahseder (II. Özal Hükümeti Programı). Gerçekten de bu dönemde ortalama büyüme oranı %6,5 olmuş, barajlar ve köprüler başta olmak üzere önemli altyapı yatırımları yapılmış ve ihracat önemli ölçüde artmıştır. 1984-87 döneminde İMKB ve İnterbank kurulmuş ve Merkez Bankası açık piyasa işlemlerine başlamıştır.

Özal, II. Hükümet programında serbest piyasa anlayışının devam edeceğini, özelleştirmenin (bu kelime I. Hükümet programında hiç geçmez) hızlanacağını, devletin sanayi ve ticaret yatırımlarına girmesinin sınırlandırılacağını, serbest faiz ve kur sistemine geçileceğini, ekonomide tekelleşmenin önleneceğini belirtmiştir.

II. Özal hükümeti programındaki bir başka önemli noktayı Özal şu şekilde ifade etmiştir: “Vergiler adil, genellikle herkesin kolaylıkla verebileceği nispette ayarlanmıştır. Geçmişte vergi nispetlerinin yüksek tutulması, devletin daha fazla vergi geliri sağlaması sonucu doğurmadığı gibi kaçağı zorlamış, iktisadi büyümeyi yavaşlatmıştır. Vergi nispetleri adil olduğu zaman vergi tahsilatı artmakta, vergi kaçakları azalmaktadır” (I. Özal Hükümeti Programı). Bu ifadeler Özal’ın Arz Yanlı İktisat politikalarını uyguladığının kanıtıdır. Ancak her ne kadar bu alanda reformlar yapılmaya ve vergi gelirleri artırılmaya çalışılsa da bu anlayış 1990’lı

yıllarda bütçenin sürekli açık vermesine ve ağır iktisadi krizlere yol açacaktır.

1984 yılında ithali serbest malların listesinin tamamen kaldırılarak yerine üç liste hâlinde ithali yasak mallar listesi, fon ödenerek ithal edilecek mallar listesi ve ithali izne bağlı mallar listesinin yayınlanması, dış ticaretin serbestleştirilmesi adına önemli bir adımdır. İthali serbest malların listesi, bu liste dışındaki tüm malların ithalinin yasak olduğu anlamına gelir. Yayınlanan üç liste bu anlayışı tamamen değiştirmiştir.

1980'li yıllarda ekonominin liberalleştirilmesi noktasında bir başka önemli adım, "Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkında 32 Sayılı Karar"ın yürürlüğe konulmasıdır. Bu kararla kambiyo rejimi tamamen serbestleştirilmiş ve sermaye hareketleri serbest bırakılmıştır. Aynı yıl TL, konvertibl para hâline gelmiştir.

1991-2002: Fetret Dönemi

Neoliberal iktisat politikalarını ilk Türkiye'de uygulayan kişi olarak Özal, 1989 yılında cumhurbaşkanı oldu. Her ne kadar Özal'ın kurduğu parti olan Anavatan Partisi'yle beraber Özal'ın etkinliği devam etse de, 1991 seçimlerinden sonra Demirel'in başkanlığındaki Doğru Yol Partisi ve Erdal İnönü'nün başkanlığındaki Sosyal Demokrat Halkçı Parti koalisyonuyla beraber Özal'ın ülke yönetimiindeki etkinliği azaldı ve 2002 yılına

kadar sürecek olan koalisyon hükümetleri dönemi başladı.

1990'lı yıllar iktisadi açıdan değerlendirildiğinde "kayıp yıllar" olarak değerlendirilebilir. Gerçekten de bu dönemde 1980'li yıllardaki ilerleme neredeyse durmuştur. Öte yandan 1990'lı yıllar siyasi olarak değerlendirilecekse çok sık hükümet değiştiğinden "Fetret Dönemi" olarak adlandırılabilir. Koalisyon hükümetleri döneminde on ayrı hükümet kurulmuştur. Her ne kadar bu çalışma bir iktisatçı tarafından kaleme alınsa da, bu dönemdeki durgunluğun temel nedenini koalisyon hükümetleri olarak gördüğümüzden bu döneme siyasi bir isim verdik.

1993 yılında Özal'ın ölümü, Kürt sorunu ve yaşanan içsavaş, iktisadi krizler, 28 Şubat ve popülist politikalar, 1990'lı yıllardan geriye kalanlardır. Duran sadece neoliberal iktisat politikalarının uygulanması ya da iktisadi büyüme değildir. Bütçe borçları çevirmek üzerine kurulu olduğundan neredeyse hiç yatırım yapılmamış, enflasyonla mücadelede başarısız olunmuştur.

1990'lı yılların ilk önemli krizi 1994 yılında gerçekleşmiştir. Kamu açıklarının kontrol altına alınamaması, beklenen vergi reformunun yapılamaması, kayıt dışı ekonominin büyüklüğü, sık sık TCMB kaynaklarına başvurulması, iç ve dış borçlanmanın artması, ödemeler bilançosu açıkları, hızla yükselen enflas-

yon ve mali piyasalardaki sorunlar birleşince 1994 yılında iktisadi kriz yaşanmıştır (Şahin, 2012, s. 218-220). Krizin üstesinden gelebilmek için 5 Nisan Kararları olarak bilinen istikrar önlemleri alınmıştır. 5 Nisan Kararlarının amacı krizin nedenlerini bertaraf etmek ve sürdürülebilir iktisadi büyümeyi sağlamaktır; ancak istikrar önlemleri uygulanamamış ve beklenen sürdürülebilir iktisadi büyüme de gerçekleşmemiştir.

Yapısal reformların uygulanamaması sonucu ağırlaşan sorunlara çare olması amacıyla Ecevit başkanlığındaki koalisyon hükümeti, 1998 yılı ortalarında IMF'nin de mali desteğini alarak Ulusal Program adı altında yeni bir istikrar programı hazırladı (Şahin, 2012, s. 247). 1998'in ortalarında IMF ile Yakın İzleme Anlaşması imzalandı. Buradaki en önemli amaç enflasyonla mücadele etmek ve bütçe disipliniyi sağlamaktır. 1999 yılının sonunda IMF ile 17 Çerçeve Anlaşması (*Stand by*) imzalandı. 2000 yılının hemen başında Enflasyonla Mücadele Programı (EMP) adı altında yeni bir istikrar ve ekonomik dönüşüm programı uygulanmaya başlandı (Şahin, 2012, s. 247). EMP'nin de hedefleri 5 Nisan Kararlarından pek farklı değildir: sürdürülebilir iktisadi büyümeyi sağlamak, enflasyonu kontrol altına almak, cari açık sorunun çözmek, bütçe disipliniyi sağlamak ve faiz dışı fazla vererek kamu borç stokunun GSYH'ya olan oranını düşürmek.

1990'lı yıllar uygulanamayan iktisat politikalarıyla doludur. Koalisyon hükümetleri, ellerindeki iktidar gücünü tek başına iktidara gelmek amacıyla popülist şekilde kullanmış, bu da iktisadi krizlere yol açarak siyasilere olan güvenin tamamen ortadan kalkmasına yol açmıştır. 2000 yılındaki program da bu durumdan istisna değildir. Sonuçta ülke 2001 yılında ağır bir kriz yaşamıştır. Ekonomi küçülmüş, yoksulluk artmış, enflasyon yeniden kontrol dışına çıkmıştır. Bu krizle beraber tıpkı 1970'li yılların sonunda olduğu gibi ülke ekonomisi ağır bir çıkmazın içine girmiştir.

1990'lı yıllardaki sorunların ve 2001 krizinin esas nedeni oyunun kurallarına göre oynanmamasıdır. Yıllardır süregelen devletçi anlayış, neoliberal politikaların uygulanmasını engellemiştir. Bu durumun en belirgin örneği özelleştirme alanında yaşanmıştır. Özelleştirme 1990'lı yıllarda neredeyse tamamen durmuş ve KİT açıkları beş kara delikten bir tanesi olmaya devam etmiştir. Özelleştirmenin bu dönemde durmasını Cooper, (2002, s. 123) şu nedenlere bağlamaktadır: Birincisi, Türkiye'nin resmi ideolojisi içinde devletçiliğin özel bir yeri vardır. İkincisi, her ne kadar siyasi iktidarlar özelleştirmeye görünürde taraf olsalar da, fiili olarak popülist politikalar doğrultusunda özelleştirmeye taraf olmamışlardır veya yargı kesimi tarafından özelleştirmenin engellenmesine sessiz kalmışlardır.

1990'lı yıllar, zayıf koalisyon hükümetleri yönetiminde, popülist politikalarla, mali açıklarla ve yüksek enflasyonla geçmiştir. Sonuç olarak 2001 kriziyle, 1979 yılındakine benzer bir “tıkanma” yaşanmıştır. Üçlü koalisyon ağır krizden çıkabilmek amacıyla daha önce Dünya Bankası'nda çeşitli görevler almış olan Kemal Derviş'i Türkiye'ye davet etmiştir. Kemal Derviş kısa sürede Güçlü Ekonomiye Geçiş Programını (GEGP) hazırlamıştır. Bu programın amacı da daha önce hazırlanan programlardan farklı değildir:

[...] bir daha geri dönülmeyecek şekilde kamu yönetiminin ve ekonominin yeniden yapılandırılmasına yönelik altyapıyı oluşturmaktır. Eski düzene dönmek artık gerçekten mümkün değildir. Bu doğrultuda; (i) Programımız öngörülen hedeflere ulaşılması ve ekonominin yeniden yapılandırılması konusunda kesin bir siyasi taahhüdü ve desteği içermektedir. (ii) Kamuda kaynak tahsisi sürecinde şeffaflık ve hesap verilebilirliğin sağlanması, rasyonel olmayan müdahalelerin bir daha geri dönüş olmayacak şekilde önlenmesi, iyi yönetişimin ve yolsuzlukla mücadelenin güçlendirilmesi hedeflenmektedir. (iii) Bütün bunlarla, katlanılan fedakârlıkların boşa gitmesinin önlenmesi ve piyasalarda güven ortamının yeniden sağlanması amaçlanmaktadır (Vurgular eklendi) (GEGP, s. 12).

GEGP'nin krizden çıkmak için temel stratejisi şunlar olmuştur (Şahin, 2012, s. 268): ekonomide devleti küçültmek, kamu gelir-gider dengesizliğini gider-

mek, piyasaları serbestleştirmek, finansal piyasaları yeniden düzenlemek ve Türkiye'nin rekabet gücünü artırarak dünya ekonomisine entegrasyonunu sağlamak.

“Bir daha geri dönülmeyecek şekilde kamu yönetiminin ve ekonominin yeniden yapılandırılması” için gerekli olan “kesin bir siyasi taahhüdü ve desteği” AK Parti sağlamıştır. Kasım-2002 seçimlerinden sonra yeni kurulan bir siyasi partinin tek başına iktidara gelmesiyle Türkiye ekonomisi yeni bir başlangıç yapabilmıştır.

2002-2014: AK Parti'li Yıllar

2002 yılında, 1980 yılındaki iktisadi sorunların (Tablo 1) birçoğu (bütçe açığı, enflasyon, cari açık, kişi başına gelirin düşük olması) hâlâ gündemi işgal etmekteydi. Tek parti iktidarının sağladığı siyasi istikrarın da katkısıyla, 2003 yılından sonra bu yapı değişmeye başlamıştır. Bu dönemde gerçekleştirilen olumlu gelişmelere rağmen şu nokta belirtilmelidir ki AK Parti iktidarının uyguladığı iktisat politikasının temelinde Derviş'in GEGP vardır; yani bu politikalar tamamen neoliberal iktisat politikalarından oluşmaktadır. AK Parti bir müddet IMF kontrolünde, 2008-Mayıs'tan sonra da kendi inisiyatifiyle, bu politikaları uygulamaya devam etmiştir (Yıldırım, 2011b, s. 123-124).

GEGP ile 2001 krizinde ağır yara alan finansal kesim yeniden inşa edilmiş,

Merkez Bankası bağımsız hâle getirilmiş ve bu bağımsızlık güvence altına alınmış, borç yönetimi sorun olmaktan çıkmış, mali disiplin sağlanmış, bu sayede daha önce faiz ödemelerine giden miktar, tarımsal desteklere ve sosyal güvenlik sistemine aktarılmaya başlanmıştır (Öniş ve Güven, 2010, s. 7). 2002 yılında %14,8'e kadar yükselen faiz ödemelerinin GSYİH'ya oranı, 2008 yılında %4,5'a kadar gerilemiştir; ancak 2009 yılında tekrar artarak %6,2'ye yükselmiştir. Aynı şekilde 2002 yılında %3,2 ve %7,3 olan sosyal güvenlik ve cari transfer harcamalarının GSYİH'ya oranı, 2009 yılında sırasıyla %5,9 ve %10,5'a yükselmiştir (Uygun, 2010, s. 47).

Her ne kadar küresel dünya böyle bir gelişime müsait olsa da bu dönemde hükümet politikaları, iktisadi başarıya önemli bir katkı yapmıştır (Öniş ve Güven, 2010, s. 7). 2001 krizi Türkiye'nin sadece iktisadi alışkanlıklarını değil, siyasi alışkanlıklarını da değiştirmiştir (Bakir ve Öniş, 2010, s. 80). Popülist politikaların değil de iktisadi başarının oy getirdiğini gören AK Parti hükümeti, koalisyon hükümetlerinin yaptığı hataları yapmamış, bu sayede, kişi başına gelir, bütçe açığı, enflasyon, doğrudan yabancı sermaye yatırımları gibi makro iktisadi göstergelerde önemli iyileşmeler yaşanmıştır (Yıldırım, 2011b, s. 124).

2002-2008 döneminde Türkiye ekonomisi hızlı bir gelişme göstermiştir.

Kesintisiz büyüme sonucunda kişi başına gelir 3 katı artmış, ihracat 36 milyar dolardan 132 milyar dolara çıkmıştır. Ancak bu olumlu gelişmelere rağmen işsizlik, kamu kesiminde şeffaflık gibi bazı sorunlar da devam etmiştir.

2002-2008 döneminde Türkiye ekonomisine olumlu katkı yapan dünya konjonktürünün 2008 yılından itibaren yön değiştirmeye başlamasının da etkisiyle bu yıldan itibaren iktisadi gelişme kesintiye uğramıştır. 2008-2014 döneminde yıllık ortalama büyüme oranı %3,3'te kalmış ve kişi başına gelir dolar olarak 2008 yılındaki rakamla aynı olmuştur (TÜİK, GSYH rakamları).

2009 yılındaki finansal kriz tüm dünyayı olduğu gibi Türkiye'yi de etkilemiştir; ancak 2009 yılındaki küçülme beklenenin altında gerçekleşmiştir. Dış ve iç talepteki daralma, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin kalkınma için ihtiyaç duyduğu yabancı sermaye akımının yavaşlaması ve iç kredi kanallarının aksaması, krizin Türkiye'yi etkileme kanalları olmuştur (Şahin, 2012: 278-279). Kamu maliyesinin güçlü görünmesi Türkiye'nin krizden nispeten daha az etkilenmesine neden olmuştur.

Türkiye 2010 ve 2011 yıllarında tekrar hızlı büyümesine rağmen, 2012 yılından sonra yavaş büyümeye başlamıştır. Reel GSYH artışları 2010 yılında %9,2, 2011 yılında %8,8, 2012 yılında %2,1, 2013 yılında %4,4 ve 2014 yılında %2,9

olarak gerçekleşmiştir (TÜİK, GSYH rakamları). 2012 yılından itibaren dış denge, kredi genişlemesi ve sermaye akımlarına karşı ekonominin kırılganlıkları azaltma çabası da bu rakamlarda etkili olmuştur (Karagöl, 2013, s. 29).

2008 yılından itibaren kişi başına gelirin bir artış göstermemesi “orta gelir tuzağı” konusunu gündeme getirmiştir. “Orta gelir tuzağı, kişi başına düşen GSYH bakımından orta gelir seviyesine gelmiş ülkelerin belirli bir gelir bandında sıkışıp kalmalarını, dolayısıyla yüksek gelir seviyesine geçememelerini ifade etmektedir. Ayrıca, orta gelir tuzağına düşen ülkeler, standart imalat sanayi ürünlerinde rekabet gücü zayıflayan; diğer taraftan inovasyona dayalı büyüyen zengin ülkelere yaklaşmakta zorlanan ülkelerdir” (Karagöl, 2013, s. 31).

2002 yılından sonra Türkiye ekonomisinde başarılı olunan bir diğer ekonomik gösterge, 1970’li yılların ikinci yarısından itibaren kronik bir hâl alan enflasyondur. Enflasyondaki düşüşün de etkisiyle 2005 yılında TL’den altı sıfır atılmıştır. Ancak %6-10 bandında hareket eden enflasyon rakamları bu sorunun hâlen çözülemediğini göstermektedir.

Bu dönemdeki bir başka “ilerleme” 2002 yılından sonra özelleştirmenin hızlanmasıdır. 2003’de 187 milyon dolar, 2004’de 1,3, 2005’te 8,2, 2006’da 8,1, 2007’de 4,3, 2008’de 6,3, 2009’da 2,3, 2010’da 3,1, 2011’de 1,4, 2012 yılında

3, 2013 yılında 12,5 ve 2014 yılında 6,3 milyar dolar olmak üzere bu dönemde yaklaşık 56 milyar dolarlık özelleştirme gerçekleşmiştir (www.oib.gov.tr). 1986-2003 döneminde 8,2 milyar dolarlık özelleştirme gerçekleştiği hatırlanırsa bu dönem özelleştirme açısından “başarılı” bir dönemdir.

2002 yılından sonra kamu gelir-gider dengesinin sağlanmasına bağlı olarak kamu borç stokunun GSYH’ya oranında önemli bir gerileme olmuştur. Bütçe açıklarının GSYH’ya oranı 2009 yılı haric çok düşük kalmıştır. Bütçenin sadece dengesi sağlanmakla kalınmamış, bütçe harcamaları içinde faiz harcamalarının payı azalmış ve sosyal devlet harcamalarının payı artmıştır.

Bu dönemde yaşanan iktisadi büyüme istihdam yaratmamıştır. 2002 yılından sonra işsizlik oranı %9-10 bandında hareket etmektedir. 2009 ve 2010 yılında %10’u da geçerek sırasıyla %13,1 ve %11,1 olarak gerçekleşmiştir. (TÜİK, Kurumsal olmayan nüfusun iş gücü durumu.) Büyümenin daha çok sermaye yoğun alanlarda gerçekleşmesi, verimlilik artışı, iş gücüne her yıl 800 bin kişinin katılması gibi konular işsizlik oranının istenilen seviyelere çekilememesine neden olmuştur (Karagöl, 2013, s. 52).

1980 Sonrası Dönemin Temel Makro İktisadi Göstergeler Açısından İncelenmesi

Şimdiye kadar neoliberal iktisat politikalarının Türkiye uygulaması hakkında kronolojik bilgiler vermeye çalıştık. Her ne kadar bazı rakamlarla ekonominin gidişatı hakkında bilgi versek de genel makro iktisadi analizi sosyal sınıflar açısından değerlendirmeyi bu bölüme bıraktık.

Bir toplumun ne kadar değiştiği makro iktisadi göstergelerden anlaşılabilir. Ülkenin geliri, ihracatı, okullaşma oranları, sağlık göstergeleri gibi göstergeler toplumsal değişimi de ifade eder. Sanayi Devrimi öncesinde olduğu gibi toplumlar durağan olsaydı, makro iktisadi göstergeler de değişmezdi. Sosyal sınıfları etkilediğini düşündüğümüz makro iktisadi göstergeler için aşağıdaki tabloyu hazırladık.

Tabloda sunulan göstergelerin bazılarının beşer yıllık aralıklarla ortaya konulmasında birtakım sorunlar olabilir. Örneğin doğrudan yabancı sermaye yatırımları (DYSY) ve kamu kesimi borçlanma gereksinimi (KKBG) gibi göstergeler yıldan yıla büyük farklılık gösterebilir. Türkiye'de de bu durum yaşanmıştır; ancak yine de dönem hakkında önemli bilgiler sunabilir.

Tablonun ilk kısmında önemli bir refah göstergesi olarak GSYH ve kişi başı-

na gelir rakamları yer almaktadır. Ayrıca işsizlik rakamları da bu refahı anlamada önemlidir. 30 yıllık dönemde GSYH 10 kattan fazla artarken, kişi başına gelir 1.567 dolardan 10.136 dolara yükselmiştir. Bu rakamlar neoliberal dönemde önemli bir refah artışı olduğu anlamına gelir.

İkinci kısımda, serbest piyasaya dayalı neoliberal politikaların önemli bir amacı olan rekabet gücünü gösterir rakamlar yer almıştır. İhracatın 3 milyar dolardan 114 milyar dolara çıkması, Türkiye'nin dış dünyada rekabet gücünün de arttığı anlamına gelir. 2014 yılında ihracat 150 milyar doları aşmıştır. İhracat rakamı 2000 yılında 100 kabul edilirse, 1980 yılında 10, 2010 yılında 410 olmaktadır. Ancak söz konusu ileri teknoloji ihracatı olduğundan aynı rekabet gücü artışından bahsedemeyiz. Bunda AR-GE harcamalarının yeterince artmamasının etkisi büyüktür.

Tablonun üçüncü kısmında GSYH'nın ve istihdamın temel sektörlerle göre dağılımı görülmektedir. Ülkelerin ilk sanayileşme aşamasında sanayinin GSYH içindeki payı artarken, ileriki aşamalarda hizmetler sektörünün GSYH içindeki payı artmaktadır. Bugünün gelişmiş ülkelerinin çoğunluğunda hizmetler sektörünün GSYH içindeki payı %80 civarındadır.

Tablo 2. Neoliberal Döneme Dair Türkiye Ekonomisinde Bazı Göstergeler

	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2010
GSYH (cari, milyar dolar)	68,8	67,2	150,7	169,5	266,6	483,0	731,2
Kişi Başına Gelir (cari, milyar dolar)	1.567	1.367	2.791	2.896	4.220	7.130	10.136
İş gücü Sayısı (milyon) (4)	15,61	16,43	18,42	20,35	21,09	22,46	25,64
İşsizlik Oranı (4)	8,6	7,6	8,5	8,1	7,0	10,6	11,9
İhracat (3)	2,91	7,96	12,96	21,64	27,77	73,48	113,88
Dış Ticaret Hacmi (3)	10,82	19,30	35,26	57,35	82,28	190,25	299,43
Dış Ticaret Hacminin GSYH'ya Oranı	15,73	28,71	23,40	33,84	30,87	39,39	40,95
Yüksek Tekn. İhracatı (cari, milyon dolar)			107	194	1.078	882	1.714
Yüksek Tekn. İhracatının İmalat İhr. Oranı			1,21	1,21	4,83	1,47	1,93
İhracat Endeksi (2000 = 100)	10	29	47	78	100	265	410
AR-GE Harcamalarının GSYH'ya Oranı (5)				0,45	0,48	0,59	0,84
Tarımdaki Katma Değerin GSYH'ya Oranı	26,50	20,26	18,09	16,29	11,31	10,80	9,65
Sanayideki Katma Değerin GSYH'ya Oranı	23,82	27,13	32,16	33,24	31,33	28,46	26,93
İmalattaki Katma Değerin GSYH'ya Oranı	17,32	18,78	22,73	23,42	22,25	19,75	17,77
Hizmetlerin Katma Değerin GSYH'ya Oranı	49,68	52,61	49,75	50,47	57,36	60,74	63,43
Tarımın İstihdam payı		45,00	46,90	43,40	36,00	29,50	23,70
Sanayinin İstihdam payı		20,00	20,70	22,30	24,00	24,80	26,20
Hizmetlerin İstihdam payı		35,00	32,40	34,30	40,00	45,80	50,10
HDI Sırası (2)	83		74		62		62
Yaşam Beklentisi	58,69	61,71	64,28	66,98	70,00	72,43	74,21
Okullaşma Oranı (Yüksek Okul)	6,58	8,95	13,17	20,10		32,76	55,90
Okullaşma Oranı (Orta Öğretim)	38,46		50,29	61,29	72,73	83,39	84,43
Okullaşma Oranı (İlk Öğretim)		105,57	104,21	98,41	102,73	103,77	102,42
Okuma Yazma Oranı (15+ Nüfus)	65,69	75,97	79,23			88,23	92,66
Okuma Yazma Oranı (15-24 Yaş arası)	84,69	90,90	92,54			96,12	98,22
DYSY (Milyon dolar)	18	99	684	885	982	10.031	9.108
TÜFE	110,17	44,96	60,31	88,11	54,92	10,14	8,57
KKBG/GSYH (4)	6,61	2,68	5,52	3,74	8,88	-0,07	2,29

(2) Human Development Index, <http://hdr.undp.org>.

(3) TÜİK, Yıllara Göre Dış Ticaret.

(4) Kalkınma Bakanlığı, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler.

(5) Göçer (2013).

Veri Yok.

Kaynak: Aksi belirtilmedikçe Dünya Bankası Kalkınma Göstergeleri

Türkiye'nin 30 yıllık dönemde tarım toplumundan sanayi toplumuna geçtiği görülmektedir. Ancak gelişmenin ileriki aşamalarında hizmetlerin GSYH içindeki payı daha fazla artmaktadır. İstihdamın sektörel dağılımı, katma değerın sektörel dağılımı kadar hızlı değişmemektedir. 2010 yılında istihdamın %23'ünü oluştan tarım sektörü, katma değerin sadece %9,65'ini üretmektedir.

Ülkenin gelişmişlik seviyesi ve rekabet gücü arttıkça GSYH'nın da sektörel dağılımının değişmesi, toplumunda değiştiği anlamına gelir. Tarım toplumundaki sınıf yapısıyla, sanayi ve hizmetler sektörü toplumunun sınıf yapısı çok daha farklı olacaktır. Tarım toplumunda insanlar köylerde yaşarken ve daha basit sosyal sınıflara ayrılırken, gelişmenin ileriki aşamalarında büyük şehirler ortaya çıkmakta ve daha karmaşık toplumlar oluşmaktadır.

Tablonun 4. kısmında eğitim göstergeleri, okuryazarlık oranı, yaşam beklentisi ve HDI göstergeleri yer almaktadır. Yaşam beklentisi 30 yıllık dönemde 58,7 yaştan 74,2 yaşa ulaşmıştır. Bu da insanların sağlık hizmetlerine daha kolay ulaştığı ve daha sağlıklı yaşadığı anlamına gelir. İnsani Gelişme Endeksi (HDI), kişi başına gelir, yaşam beklentisi ve eğitim göstergeleri birleştirilerek hazırlanan bir endekstir. Türkiye HDI sırlamasında 83. sıradayken, 2000 yılında 62. sıraya yükselmiştir. Ancak daha sonraki dönemde daha üst sıralara yükselememiştir.

Eğitim göstergeleri de neoliberal dönemde gelişme göstermiştir. İlk ve orta öğretim okullaşma oranları iyileşmiştir; ancak esas iyileşme yükseköğretim oranında olmuştur. 1980 yılında %6,6 olan bu oran, 2010 yılında %55,9'a yükselmiştir. Okuma yazma oranları da hızla yükselmiştir.

Eğitim, gelişmeyi belirleyen önemli göstergelerdendir. Yüksek katma değer üretimi, ancak iyi eğitimle mümkün olmaktadır. Eğitim ayrıca sosyal sınıfları da belirler ve sosyal hareketliliği artırır. Türkiye, daha fazla gelişmek, rekabet gücünü artırmak ve daha fazla katma değer üretmek istiyorsa eğitimde nicelikte olduğu kadar nitelikte de ilerleme göstermelidir.

Tablonun son kısmında DYSY, TÜFE ve KKBG'nin GSYH'ya oranı yer almaktadır. Türkiye, tasarruf oranı düşük bir ülkedir. İktisadi kalkınma için yabancı sermayeye ihtiyaç duymaktadır. Sözü geçen dönemin başında yok denecek kadar azken, 2010 yılında ülkeye 9 milyar doları aşan yabancı sermaye girmiştir.

Çalışmanın daha önceki kısımlarında kamu gelir gider dengesizliğinin ve enflasyonun Türkiye ekonomisi için ne kadar önemli olduğu anlatılmıştı. O yüzden tabloda bu göstergelere de yer verilmiştir. Türkiye'nin kronik sorunu olan enflasyon, ancak 2005 yılından sona makul seviyelere gelmiştir. KKBG ise 2004 yılından itibaren önemli bir düzelmeye yaşamış, hatta 2005 yılında kamu kesimi hiç borçlanmaya ihtiyaç duymamıştır.

Tablo 3. Goldthorpe'un Geniş Sınıf Şeması

Bütün sınıflar		Daraltılmış hâli				
Onbir sınıf		Yedi sınıf		Beş sınıf		Üç sınıf
I	Yüksek dereceli profesyoneller, idareciler ve memurlar; büyük kuruluşlardaki yöneticiler; büyük mülk sahipleri	I+II	Hizmet Sınıfı: profesyoneller, idareci ve yöneticiler; yüksek dereceli teknisyenler; kafa işçilerinin denetçileri	I-III	Beyaz yakalı çalışanlar	Kafa işçileri
II	Düşük dereceli profesyoneller, idareciler ve memurlar; yüksek dereceli teknisyenler; küçük kuruluşlardaki yöneticiler; kafa işçilerinin denetçileri					
IIIa	Yüksek dereceli (idare ve alım-satım) işlerde çalışan sıradan (routine) kafa işçileri denetçileri,	III	Sıradan kafa işçileri: sıradan idari ve alım-satım işlerini yapanlar; satış personeli; hizmet sektöründe diğer çalışanlar			
IIIb	Hizmet ve satış alanındaki sıradan kafa işçileri,					
IVa	İşçi istihdam eden küçük mal sahipleri, zanaatçılar	IVa+b	Küçük burjuva: küçük mal sahipleri ve zanaatkarlar vb. ile onların çalışanları	IVa+b	Küçük burjuva	
IVb	İşçi istihdam etmeyen küçük mal sahipleri, zanaatçılar					
IVc	Çiftçiler ve küçük çiftlik sahipleri ve hammadde üretiminde yer alan kendi işinin sahipleri	IVc	Çiftçiler: çiftçiler, küçük çiftlik sahipleri ve hammadde üretiminde kendi işinde çalışanlar	IVc+VIIb	Çiftlik çalışanları	Çiftlik çalışanları
V	Düşük dereceli teknisyenler; kol işçilerinin denetçileri	V+VI	Vasıflı işçiler: düşük dereceli teknisyenler; kol işçilerinin denetçileri; vasıflı kol işçileri	V+VI	Vasıflı çalışanlar	Kol işçileri
VI	Vasıflı kol işçileri					
VIIa	Vasıflı ve vasıfsız çalışanlar (tarım vb. işlerde çalışmayan)	VIIa	Vasıfsız çalışanlar: yarı vasıflı ve vasıfsız kol işçileri (tarım vb. dışındakiler)	VII	Vasıfsız çalışanlar	
VIIb	Tarımda ve hammadde üretiminde çalışanlar	VIIb	Tarım çalışanları: tarım ve hammadde üretimindeki diğer çalışanlar			

Türkiye'de Sosyal Sınıflar

Türkiye'nin sosyal sınıf yapısının ele alındığı bu çalışmada, Goldthorpe'un sınıf şeması tercih edilmiştir. Hem bu çalışmanın boyutunu çok aşacağından hem de daha önce bu konuda yazılmış eserler bulunduğundan (Yıldırım, 2012b; Kaya, 2008) detayına girilmeyecek olan Goldthorpe'un sınıf şeması aşağıdaki Tablo 3'ten incelenebilir.

TÜİK, 2000 yılına kadar olan meslek verilerini Genel Nüfus Sayımlarından üretmektedir. Neredeyse her bireyi kap-

sadığından bu veriler güvenilir verilerdir. Ancak 2000 yılından sonra başka nüfus sayımı olmamıştır. TÜİK, meslek sınıflarını bu tarihten itibaren anketle tahmin etmektedir.

Kaya (2008, 2014) yaptığı öncü ve önemli çalışmasında ISCO-68 verilerinden Goldthorpe'un (kendi deyimiyle Erikson-Goldthorpe-Portocarero-EGP) sınıf şemasını elde etmiştir. Kaya'nın çalışmalarında dikkati çeken nokta çiftçiler ve çiftlik işlerinde çalışanların çokluğu. Örneğin 2010 yılında toplam

Tablo 4. Goldthorpe'un Sınıf Şemasına Göre Türkiye'de Sınıfların Dağılımı (milyon kişi).

	1980		1990		2000		2012		1980 - 2012
	sayı	%	sayı	sayı	%	sayı	%	Artış, %	
I-Yüksek Dereceli Profesyoneller	0,29	1,59	0,53	0,80	3,08	1,47	5,91	399,18	
Üst Sınıf Toplam	0,29	1,59	0,53	0,80	3,08	1,47	5,91	399,18	
II-Düşük Dereceli Profesyoneller	0,85	4,62	1,20	1,50	5,79	2,43	9,78	184,80	
III-Sıradan Kafa İşçileri	1,00	5,41	1,67	3,17	12,18	4,57	18,40	357,37	
IVa-IVb-Küçük İşverenler ve Kendi İşinde Çalışanlar (Çiftçiler Hariç)	1,59	8,61	2,14	2,13	8,21	3,27	13,17	105,72	
V + VI-Vasıflı Çalışanlar	1,29	6,97	1,78	1,98	7,62	2,53	10,21	96,67	
Orta Sınıf Toplam	4,73	25,60	6,79	8,78	33,80	12,80	51,56	170,66	
VIIa-Vasıfsız Çalışanlar	2,39	12,95	3,53	3,81	14,65	4,49	18,09	87,64	
IVc + VIIb-Çiftçiler ve Çiftlik Çalışanları	11,06	59,85	12,53	12,59	48,46	6,07	24,44	-45,13	
Alt Sınıf Toplam	13,45	72,81	16,06	16,40	63,12	10,56	42,52	-21,51	
Genel Toplam	18,47	100	23,38	25,98	100	24,82	100	34,38	

Kaynak: 1980, 1990 ve 2000 rakamları Kaya'dan (2008, s. 172) türetilmiştir. 2012 rakamları TÜİK'ten sağlanan ISCO-88 verilerinden türetilmiştir.

çalışanların %48,46'sı bu grupta yer almaktadır. Bu veri, 2000 yılında Türkiye için çok yüksektir. Yukarıda Türkiye'nin genel durumunu verirken ortaya koyduğumuz Tablo 2'ye göre tarımın istihdamdaki payı 2000 yılında %36'dır. İkinci olarak yine Kaya'nın çalışmalarında iş gücü sayısının fazla olabileceği görülmektedir. Örneğin yukarıdaki tabloda 2000 yılında 21 milyon çalışan varken, Kaya'nın çalışmalarında bu rakam 26 milyondur. Oysa ISCO-88 verilerini göre 2012 yılında bile Türkiye'de 24,2 milyon çalışan bulunmaktadır.

Bu rakam uyumsuzluğunun nedenini ücretsiz aile işçilerinin çokluğu olarak görmekteyim. 2000 yılı nüfus sayımına göre (Kaya çalışmalarında genel nüfus sayımı verilerinden yola çıkmıştır) Türkiye'de 8,4 milyonu çiftçiler ve çiftçilik çalışanları sınıfında olmak üzere 8,8 milyon ücretsiz aile işçisi bulunmaktadır. Bu rakam toplam çalışanların %33,75'ine denk gelmektedir ki, çok yüksektir. Genel nüfus sayımı verilerinde ücretsiz aile işçilerinin özellikle tarım kesiminde neden bu kadar yüksek çıktığı ise ayrı bir çalışmanın konusudur.

2012 yılı verileri, TÜİK'in ISCO-88 sınıflamasına dayanarak tarafımızdan dönüştürülmüştür. Dönüştürme işleminde Ganzeboom ve Treiman (1996) makalesinden faydalanılmıştır; ancak Ganzeboom ve Treiman çalışmalarında bu dönüştürme işlemini, 4 rakamlı seviyede

anlatırken TÜİK bu verileri 2 rakamlı seviyede ve işteki duruma göre sağlamaktadır.

Burada yapılan sınıflamada çok daha makul bir rakam olarak 2,8 milyonu tarım kesiminde olmak üzere toplam 3,3 milyon ücretsiz aile işçisi bulunmaktadır. Ayrıca çiftçiler ve çiftlik çalışanlarının istihdamdaki payı da %24,44'tür. Bu rakam da TÜİK'in tarım istihdamı verisiyle uyusmaktadır. Daha sonra yıllar arasında yapılan karşılaştırmalarda bu durum göz önünde bulundurulmalıdır.

1980 yılında Türkiye'nin tam bir tarım toplumu özellikleri gösterdiği yukarıda belirtilmişti. Goldthorpe'un sınıf şemasında da bu durum göze çarpmaktadır. Çalışanların eğitim ve gelir seviyesi düşük olduğundan %12,95'i vasıfsız çalışanlar, %59,85'i çiftçiler ve çiftlik çalışanları sınıfında yer almaktadır. Yüksek dereceli profesyoneller ve düşük dereceli profesyoneller çalışanların %6,21'ini oluşturmaktadır. Alt sınıf mesleklerinin payı %72,81, orta sınıf mesleklerinin payı %25,6 ve üst sınıf mesleklerinin payı %1,59'dur.

2000 yılına gelindiğinde bu yapının değiştiğini gözlemleyebiliriz. Yüksek dereceli profesyoneller, %172 artarak 800 bine ulaşmıştır. Yine orta sınıf mesleklerinin payı da %51,56 olmuştur. 1980-2000 dönemi orta sınıf mesleklerinde en çok artış %12,18 ile sıradan kafa işçileri sınıfında olmuştur.

2012 yılında Türkiye'nin sınıf yapısının gelişmekte olan ülkelere benzediği görülebilir. Yüksek dereceli profesyonellerin sayısı 1,47 milyona ulaşarak toplam içindeki payı %5,91 olmuştur. 1980-2012 döneminde en fazla artışın bu sınıfta yer alması Türkiye ekonomisi açısından olumlu bir gelişmedir.

Orta sınıf meslek sınıflarındaki artış da %170 ile genel toplamdaki artıştan fazla olmuştur. Sıradan kafa işçileri sınıfı sayısı 1980-2012 döneminde %357 artarak toplam içindeki payı %18,4'e yükselmiştir. Düşük dereceli profesyonellerin sayısı aynı dönemde 850 binden 2,43 milyona, küçük işverenler ve kendi işinde çalışanların sayısı 1 milyondan 4,57 milyona ve vasıflı çalışanların sayısı ise 1,29 milyondan 12,8 milyona ulaşmıştır. Böylece Türkiye nüfusunun yarısından fazlası orta sınıf mesleklerine dâhil olmuştur.

Vasıfsız çalışanların 1980 yılında %12,95 olan toplam içindeki payı, 2012 yılında %18,09'a yükselmiştir. Goldthorpe'un sınıf şemasına göre hazırlanmış sınıf şemasında en az artış bu sınıfta gerçekleşmiştir. Halbuki Türkiye gibi tarım toplumundan sanayi toplumlarına geçmekte olan toplumlarda bu sınıfın çok daha fazla olması gerekirdi. Tabloda sayısı tek azalan grup, çiftçilik ve çiftlik çalışanları grubudur. 1980-2012 döneminde bu grup yarıya yakın azalmıştır; ancak bu veri değerlendirilirken yukarıda yapılan açıklamalar göz önüne alınmalıdır.

Türkiye'de Gelir Dağılımı ve Yoksulluk

1980'den sonra Türkiye'nin önemli bir iktisadi büyüme yaşadığını ortaya koyduk. İktisadi büyüme kadar önemli olan diğer konular da gelir dağılımı ve yoksul-

Tablo 5. Türkiye'de Yoksulluk Oranları, 2002-2013

	2002	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Gıda yoksulluğu (açlık)	1,35	0,87	0,54	0,48				
Yoksulluk (gıda+gıda dışı)	26,96	20,50	17,11	18,08				
Kişi başı günlük 1 \$'ın altı	0,20	0,01						
Kişi başı günlük 2.15 \$'ın altı	3,04	1,55	0,47	0,22	0,21	0,14	0,06	0,06
Kişi başı günlük 4.3 \$'ın altı	30,30	16,36	6,83	4,35	3,66	2,79	2,27	2,06

Kaynak: TÜİK, Yoksulluk sınırı yöntemlerine göre fert yoksulluk oranları.

luk konularıdır. İktisadi büyüme, sadece az bir çoğunluğun gelirini artırabilir veya yoksulluk oranlarında bir artışa neden olabilir. Çalışmanın bu kısmında toplumsal sınıflarla beraber gelir dağılımı ve yoksulluk verileri de değerlendirilecektir.

Türkiye'de 2002 öncesine ait yoksulluk verileri bulunmamaktadır; ancak hem kişi başına gelirin düşüklüğü hem de gelir dağılımının adaletsiz olduğu göz önüne alınırsa yoksulluk oranının 2002 öncesinde yüksek olduğu çıkarımı yapılabilir. İlgili hiçbir politikası olmamasına

rağmen, 2002 yılından sonra yoksulluk ve açlık oranlarında gözle görünür bir düzelme yaşanmıştır ve 2002 yılında %27 olan yoksulluk sınırının altında yaşayanlar, 2009 yılında %18'e gerilemiştir. Ayrıca gıda yoksulluğu, kişi başına 1 ve 2.15 doların altında yaşayanlar hemen hemen hiç kalmamıştır. Günlük 4.3 doların altında yaşayanlar ise bu 11 yılda önemli bir gerileme göstermiştir.

Neoliberal dönemde, özellikle 2002 yılından sonra, kişi başına düşen gelirin arttığını belirtmiştik (Tablo 2). Dollar ve

Tablo 6. Türkiye'de Gelirin Yüzdelik Dilimlere Göre Dağılımı

	En fakir % 20	2. % 20	3. % 20	4. % 20	En zengin % 20	Gini Katsayısı
1973	3,5	8	12,5	19,5	56,5	0.51
1987	5,2	9,6	14,1	21,2	49,9	0.43
1994	4,9	8,6	12,6	19	54,9	0.49
2002	5,3	9,8	14	20,8	50,1	0.44
2003	6	10,4	14,5	20,9	48,3	0.42
2004	6	10,7	15,2	21,9	46,2	0,4
2005	6,1	11,1	15,8	22,6	44,4	0,38
2006	5,1	9,9	14,8	21,9	48,4	0,43
2007	5,8	10,6	15,2	21,5	46,9	0,41
2008	5,8	10,4	15,2	21,9	46,7	0,41
2009	5,6	10,3	15,1	21,5	47,6	0,42
2010	5,8	10,6	15,3	21,9	46,4	0,4
2011	5,8	10,6	15,2	21,7	46,7	0,4
2012	5,9	10,6	15,3	21,7	46,6	0,4
2013	6,1	10,7	15,2	21,4	46,6	

Kaynak: 1973 yılı için DPT, 1976; diğer yıllar için TÜİK, Gelir dağılımı ve yaşam koşulları verileri.

Kraay'a göre (2001) gelir dağılımından bağımsız olarak millî gelir artarken fakir daha az fakirdir; ancak millî gelir azalırken fakir daha fazla fakir olur. İktisadi büyüme gerçekleşirken en fakir yüzdelik dilimin geliri sabit olarak kalsa bile diğer dilimlerin geliri artınca Gini katsayısı yükselir. Gini katsayısının düşmesi için iktisadi büyümenin, en düşük gelir seviyesine sahip dilimlere daha çok sirayet etmesi gerekir ki bu zor gerçekleşen bir olgudur. Bu yüzden birçok çalışmada, iktisadi büyüme ile Gini katsayısı arasında pozitif yönlü ilişki olması normaldir. Böyle bir ilişki, geliri yüksek olanlar zenginleşirken geliri düşük olanların önceki durumlarına nispeten daha çok fakirleştiği anlamına gelmez (Yıldırım, 2011b, s. 144).

Türkiye'deki gelir dağılımını analiz eden çalışmaların önemli bir kısmı, neoliberal dönemde gelir dağılımının bozulduğunu söylerken (Sönmez, 2009; Keyman ve Öniş, 2007; Boratav, 2003 ve 2005; Kuştepe ve Halaç, 2004) çok az çalışma Türkiye'de gelir dağılımının düzeldiğini söylemiştir (Birdsall 2010; Kaya, 2008; Özcan ve Turunç, 2011, Yıldırım, 2011b).

Neoliberal dönem göz önüne alındığında, 1994 yılında 1987 yılına göre Gini katsayısında bir yükselme söz konusudur; ancak bu yükselme 1973 yılına göre daha az bir düzeydedir. 1994 yılından sonra Gini katsayısı genel olarak azalmış; yani gelir dağılımında bir düzelmeye meydana gelmiştir. 2005 yılında 0,38'e

kadar gerileyen katsayı, bir miktar yükseldikten sonra 2010 yılında 0,40'a yükselmiştir. Planlı dönemdeki 0,50'nin üzerindeki rakamlar göz önüne alındığında, bu durum hiç de azımsanmayacak bir düzelmeye işaret eder.

Gelir dilimleri itibariyle ortalama hane halkı gelirleri göz önüne alındığında, en fakir dilim ile en zengin dilim arasında 1994 yılında 11,32 kat olan gelir farkı, 2010 yılında 6,9 kata kadar gerilemiştir (Yıldırım, 2011b, s. 146).

Bu tabloda toplam gelirden aldığı pay azalan tek yüzdelik kesim, en zengin kesimdir. En zengin kesimin 1994 yılında toplam gelirden aldığı pay %54,9 iken 2010 yılında %44,9'a gerilemiştir. Bazı yıllar istisna olmak üzere, genel olarak diğer yüzdelik kesimlerin gelirden aldığı pay bir artış eğilimindedir. Buna göre, neoliberal dönemde gerçekleşen kişi başına gelir artışlarından fakir yüzdelik dilimlerin daha çok faydalandığı sonucu çıkmaktadır.

Orta Sınıfın Durumu

Gelişmiş ülkelerin çoğunda toplumun büyük bir kısmı orta sınıfta yer almaktadır. Bu zamana kadar Türkiye'nin sosyal sınıflarının değerlendirildiği çalışmamızda yer yer orta sınıftan bahsetmekle beraber, neoliberal iktisat politikalarının

Türkiye’de uygulayıcısı olan Özal’ın bu kavrama sık sık atıf yapması açısından çalışmada orta sınıfla ilgili özel bir bölüm bulunması uygun görülmüştür.

Türkiye’de Değişen Orta Sınıf Tanımı

Özal orta sınıf yerine “ortadirek” kavramını kullanmayı tercih etmiştir (Bu çalışmada orta sınıf ve ortadirek aynı anlamda kullanılmıştır). Özal’ın kavramdaki “direk” kelimesiyle ortadireği, ekonomiyi ayakta tutan kesim olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Gerçekten de nitelikli talebi, girişimci yönü ve vasıflı iş gücüyle üretimdeki rolü nedeniyle orta sınıf modern ekonomilerin önemli bir parçasıdır. Bu sınıf ekonomilerin en dinamik katmanını oluşturmaktadır (Yıldırım, 2012a, s. 125).

Özal, hem birinci hükümet hem de ikinci hükümet programını mecliste okurken ortadirek kavramını ne manada kullandığını açıklamaktadır: “Bizim programımız, ‘ortadirek’ dediğimiz işçi, memur, esnaf, çiftçi ve emekliye müşahhas, pratik ve gerçekçi çareler getiren sosyal adaletçi bir programdır” (I. Özal Hükümeti Programı). “Ortadirek toplumumuzun en önemli kısmını teşkil eden işçi, memur, esnaf, sanatkar, çiftçi ve emeklidir (II. Özal Hükümeti Programı). Özal, ortadireğin güçlendirilmesini temel bir mesele olarak ele almıştır:

“Ortadireğin güçlendirilmesi, zaman içerisinde millî gelirden daha fazla pay almasını sağlamak ve böylece refahı yaygınlaştırmak temel politikalarımız arasında olacaktır [...] Nasırlı ellerinden, göz nuru ve alın terlerinden tanıdığımız ortadirek, alınacak tedbirlerle toplumumuzun güçlendirilmeye en çok layık kesimidir” (I. Özal Hükümeti Programı).

Orta sınıf konusunda başta gelişmiş ülkeler olmak üzere dikkate değer bir literatür bulunmaktadır. Bu çalışmalarda orta sınıf hem gelire göre (örneğin, Birdsall, vd., 2000; Thurow, 1987; Easterly, 2001; Pressman, 2009; Salimeno, 2006; Eisenhower, 2008) hem de Goldthorpe ve Wright başta olmak üzere mesleklere göre ele alınmaktadır. Goldthorpe konuya Weberci olarak yaklaşırken Wright Marksist açıdan yaklaşmaktadır.³

Aynı literatür zenginliği Türkiye merkezli çalışmalarda bulunmamaktadır. Her ne kadar orta sınıfı doğrudan ele almasa da Kaya’nın çalışması (2008) bu alanda öncü bir çalışmadır. Türkiye’de orta sınıf konusundaki literatür eksikliğini göz önüne alarak doktora tezimi (Yıldırım, 2011b) bu konu üzerine yazdım. Daha sonra bu tezden türettiğim iki ayrı makale yayınlattım (Yıldırım, 2012a; Yıldırım 2012b).

Türkiye’de orta sınıfla ilgili bir de saha araştırması yapılmıştır. 2007 yı-

3 Yer darlığı nedeniyle bu konuya derinlemesine girilmemiştir. Orta sınıfa hem meslekler hem de gelir açısından kuramsal yaklaşımlar için Yıldırım a. (2011b) bakınız.

*İnida Türkiye'de Orta Sınıfı Tanımlamak: Ekonomik Düzeyler, Siyasal Tutumlar, Hayat Tarzları, Dinsel-Ahlaki Yönelimler*⁴ isimli bir saha çalışması yayınlanmıştır; ancak bu çalışma sadece bir yılı kapsadığından orta sınıfın gelişim yönü ve hızı konusunda bir bilgi sunmamaktadır. Bu çalışmaya göre Türkiye'nin kentsel bölgelerinden nüfusun %22'si üst sınıf, %45'i orta sınıf ve %33'ü alt sınıftır.

Türkiye'de 1980 sonrası durum olarak yeni ve eski orta sınıf tartışmalarına da değinmek gerekir. Orta sınıf, ilk defa coğrafi keşiflerden sonra "girişimci sınıf" olarak genişlemeye başlamıştır. Bu sınıf yeni kıtalarla ve daha kısa yollardan yapılan kârlı ticaret sayesinde gelişmiş ve aynı zamanda kârlı ticarete ürün yetiştirme çabası Sanayi Devrimi'ne giden yolu açmıştır. Günümüzde bu orta sınıfa "eski orta sınıf" denilmektedir. Tablo 4'teki *Küçük İşverenler ve Kendi İşinde Çalışanlar* gurubu bu sınıfı ifade etmektedir.

Eski orta sınıfı ifade etmek için "küçük burjuva" ya da "burjuva" kavramları da kullanılmaktadır. Bu iki kavram tamamen aynı anlamı verir; çünkü o dönemde "büyük" burjuva bulunmamaktaydı; yani burjuvanın henüz küçüğü ya da büyüğü yoktu. Ancak Sanayi Devrimi ve sonrasında yaşanan fabrikalaşma, başta İngiltere olmak üzere eski orta sınıfı günümüzdeki orta sınıflara doğ-

ru değiştirmeye başlamıştır (Yıldırım, 2011b, s. 48).

Eski orta sınıfın temel özelliği "üretim araçlarının hem sahibi olması hem de kendi üretken emeğini üretim yaparak kullanmasıdır" (Belek, 2009). Bu tanım, günümüzde Türkiye'deki *esnaf* tanımına çok benzer: "...ekonomik faaliyetini sermayesi ile birlikte bedeni çalışmasına dayandıran ve kazancı tacir ve sanayici niteliğini kazandırmayacak miktarda olan..." (Esnaf ve Sanatkarlar Meslek Kuruluşları Kanunu). Her iki tanımda da "kendi üretim araçlarına sahip olmak ve üretim sürecine kendi emeğine katmak" ön plana çıkarılmıştır (Yıldırım, 2011b, s. 49).

Özal'ın tarif ettiği orta sınıfta da işçi, *memur, esnaf, sanatkar, çiftçi ve emekliler* yer almaktadır. Buradaki esnaf ve memur kesiminden yola çıkarak Özal'ın kafasındaki orta sınıfın eski orta sınıf olduğunu söyleyebiliriz. Gelişmiş ekonomilerde orta sınıf sadece küçük girişimciden oluşmaz. Küçük girişimci, biçim değiştirerek, varlığını "küçük burjuva" veya "kendi işinde çalışan" olarak devam ettirmektedir (Yıldırım, 2011b, s. 49). Ancak 19. asırdan itibaren, sermaye birikiminin artması ve üretim ölçeğinin büyümesi ile esas orta sınıf, yeni orta sınıftan oluşmaya başlamıştır. Yeni orta sınıf, literatürde beyaz yakalı çalışanlar, maaşlı orta sınıf, kafa

4 Çalışma sonuçlarının özeti için Yılmaz'a (2007) bakınız

işçileri, yeni burjuva sınıfı, yeni işçi sınıfı, yeni sınıf, kültürel burjuva gibi birçok kavramla ifade edilmektedir.

Yeni orta sınıfı tanımlamak zordur; ancak birtakım özelliklerinden bahsedebiliriz: çoğunlukla özel sektörde çalışan, üretim araçlarının mülkiyetine sahip olmayan, iyi derecede olan gelirini kendi beşeri sermaye donanımına bağlı olan, iyi eğitilmiş ve çıkar çatışması olduğunda çıkarları çoğunlukla işverenle örtüşen.

1980'li yıllardan sonra Türkiye'de özel sektörün de gelişmeye başlamasıyla beraber yeni orta sınıf olarak tabir edilen sınıfın gelişmeye başladığını söyleyebiliriz. Hem özel sektörün ekonomi içindeki payının artması hem de özel sektörde faaliyet gösteren firmaların ölçeğinin büyümesi sonucu Türkiye'de esas gelişen orta sınıfın yeni orta sınıf olduğu görülmektedir. Tablo 4'te yer alan Düşük Dereceli Profesyoneller ve Sıradan Kafa İşçileri kesimi bu grupta yer almaktadır.

İktisat politikalarının sadece iktisadi değil, toplumsal ve siyasi sonuçları da olur. Devletçi, içe kapalı ve ithal ikamesi iktisat politikalarının yerine serbest piyasaya dayalı, dış açık ve ihracata dayalı iktisat politikalarının tercih edilmesi Türkiye'de de sadece iktisadi değil toplumsal ve siyasi sonuçların doğmasına neden olmuştur. Örneğin 1980 öncesi Türkiye'de ortalama gelire sahip bir insanın ihtiyaçları son derece sınırlıydı ve bu ihtiyaçlar çoğunlukla zaruri ihtiyaçlar-

dan oluşuyordu. Küçük bir bakkaldan bu ihtiyaçların hepsi giderilebiliyordu. İktisadi zenginleşme, ortalama eğitim seviyesinin yükselmesi ve toplam nüfus içinde orta sınıfın payının artmasıyla beraber tüketim alışkanlıkları ve yaşam tarzları da Türkiye'de kademeli olarak değişmiştir. Küçük bakkallar devasa marketlere dönüştü, iç turizm gelişti. 1992 yılında Türkiye'de 4,5 milyon araç varken 2013 yılında bu rakam 17,9 milyona ulaştı.

Türkiye'de görece kısa zamanda gerçekleşen bu değişim kendi başına ortaya çıkmamıştır. Yıllardır aynı hayat tarzının, aynı tüketim kalıplarının baki olduğu çok sayıda az gelişmiş ülke mevcuttur. Türkiye'de bu değişim birtakım dinamiklerle açıklanabilir. İşte uygulanan neoliberal iktisat politikalarının felsefesinin bu değişime azımsanmayacak katkısı olmuştur.

Mesleklere Göre Orta Sınıfın Değişimi

Türkiye gibi tarım toplumundan sanayi toplumuna doğru geçmekte olan ülkelerde gelişmeyle beraber vasıfsız ve düşük vasıflı çalışanların oranında bir artış olması beklenir. Bunun en önemli sebebi eğitimidir. Kırsal kesimden şehre göç eden insanların eğitim seviyeleri de çoğunlukla düşük olacağından Goldthorpe'un sınıf şemasında IV, V, VI ve VIIa gruplarında artış olması gerekir.

Bu durumun Türkiye'de çok gerçekleşmediği görülmektedir. En fazla artış yaklaşık %400 ile yüksek dereceli profes-

yoneller grubunda gerçekleşmiştir. Tablo 4'e baktığımızda 1980-2012 döneminde çalışan sayısının %34,38 arttığı görülmektedir. Bu orandan daha fazla artan meslek gruplarının toplam içindeki payının da artması gerekir.

Düşük dereceli profesyoneller, sıradan kafa işçileri, küçük işverenler ve kendi işinde çalışanlar ve vasıflı çalışanları orta sınıf olarak değerlendirdiğimizde toplam artışın %170 olduğu görülmektedir. 1980 yılında 4,73 milyon olan toplam orta sınıf sayısı 2012 yılında 12,8 milyona ulaşmıştır.

Orta sınıf grupları içinde en yüksek artış %357 ile sıradan kafa işçileri altı grubunda gerçekleşmiştir. 1980 yılında sadece 1 milyon olan sıradan kafa işçilerinin sayısı 2012 yılında 4,5 milyonu aşmıştır. Büro elemanları, müşteri hizmetlerinde çalışanlar, kişisel hizmetler ve koruma hizmetleri veren elemanlar, modeller, satış elemanları ve tanıtım elemanları bu grupta yer almaktadır.

Orta sınıf grupları içinde en az artış ise vasıflı çalışanlar grubunda gerçekleşmiştir. Sabit tesis operatörleri, makine operatörleri ve montajcıları, satış ve hizmetler ile ilgili nitelik gerektirmeyen işlerde çalışanlar, sürücüler ve hareketli makinelerin operatörleri, madencilik, inşaat, imalat ve ulaştırma sektörlerindeki nitelik gerektirmeyen işlerde çalışanlar bu grupta yer almaktadır. Bu grup orta sınıfın alt sınıfa en yakın grubunu oluşturmaktadır.

Kişisel Gelir Dağılımına Dayalı Olarak Orta Sınıfın Durumu

Bir ülkede belirli dönemler içinde üretilen gelirin fertler, fertlerden oluşan gruplar veya üretim faktörleri arasında bölünmesi olarak tanımlanan gelir dağılımı, en az zenginliğin üretilmesi kadar önemli bir konudur. Gelirin fertler, aileler ve çeşitli tüketici birimler arasında bölünmesine *kişisel gelir dağılımı*, üretim faktörleri arasındaki dağılımına ise *fonksiyonel gelir dağılımı* denir" (Yumuşak ve Bilen, 2010, s. 77).

Bazı çalışmalar (örneğin Salimeno, 2006; Thurow, 1987), en yoksul ve en zengin gelir dilimlerini dışlayarak ikinci, üçüncü ve dördüncü gelir dilimlerini orta sınıf olarak değerlendirmiştir. Tablo 6'ya göre ortadaki üç yüzdalık dilimin toplam gelirden aldığı pay 1987 yılında %44,9 iken, 2002 yılında %44,6 olarak gerçekleştikten sonra 2013 yılında %47,3'e yükselmiştir. Dolayısıyla, neoliberal dönemde kişisel gelir dağılımı düzelmiş ve orta sınıf genişlemiştir.

Bazı çalışmalarda, yoksul olmayanların tamamı orta sınıf olarak değerlendirilir (örneğin Ravallion, 2009; Banerjee ve Duflo, 2008). Türkiye'de 2002 sonrası yoksulluk oranları Türkiye'de orta sınıfın güçlendiği tezini desteklemektedir. Tablo 5'te yer alan bilgilere göre 2002 yılından sonra yoksulluk ve açlık oranlarında gözle görünür bir düzelme yaşanmıştır ve "san-

cılı bir çeyrek yüzyıldan sonra, görünen o ki Türkiye en sonunda yüksek kaliteli bütüne patikasında kritik eşiği geçmiştir" (Öniş ve Güven, 2010, s. 7-8). 2002 yılında %27 olan yoksulluk sınırının altında yaşayanlar 2009 yılında %18'e gerilemiştir. Mutlak yoksulluk sınırının altında yaşayan ise neredeyse hiç kalmamıştır.

Sonuç ve Değerlendirme

1980 yılından sonra Türkiye'de uygulanan iktisat politikaları köklü biçimde değişmiştir; ancak sınıf yapısı iktisat politikaları kadar hızlı değişmez. Devletçi, içe kapalı ve planlamaya dayalı iktisat politikalarından serbest piyasaya dayalı ve dışa açık politikalara geçişle beraber Türkiye'de sınıfsal yapı da tarım toplumundaki sınıfsal yapıdan gelişmekte olan ülkelerin sınıf yapısına doğru değişmiştir.

1980 yılına kadar olan dönemin Türkiye ekonomisi açısından başarısız bir dönem olduğu söylenebilir. Nitekim ağır bir krizle son bulmuştur. 1980 yılından sonra makro iktisadi değişkenlerde başarılı sayılabilecek ilerlemeler olmuştur. Böylece sınıfsal yapı da değişmiş, Goldthorpe'un sınıf şemasının altında yer alan sınıfların toplam nüfus içindeki payı azalırken üstünde yer alan sınıfların ve orta sınıf mesleklerinin toplam nüfus içindeki payı artmıştır. Türkiye, ekono-

misindeki ilerlemeye dayalı olarak tarım toplumundan piyasa toplumuna doğru geçmektedir. Bu geçiş esnasında da gelir dağılımı düzelmekte ve yoksulluk oranları azalmaktadır.

Meslek grupları itibariyle analiz edildiğinde Türkiye'de 1980 yılından sonra uygulanan iktisat politikaları, orta sınıfın da genişlemesine yol açmıştır. Bu genişleme daha çok yeni orta sınıfta meydana gelmiştir. Aynı şekilde yoksulluk rakamları ve kişisel gelir dağılımı verileri de orta sınıfın genişlediğini desteklemektedir.

Türkiye'nin sınıf yapısının gelişmiş ülkelere benzemesi için son 30 yılda eğitimin niceliğinde yaptığı ilerlemeyi nitelikte de yapması ve başta kişi başına gelir olmak üzere makro iktisadi göstergelerde daha fazla gelişme göstermesi gerekir. Eğitim günümüz sınıf yapısını belirleyen önemli değişkenlerdendir. Ayrıca sosyal hareketliliği de hızlandırır.

Bu değişimin daha anlaşılır olması için Türkiye'nin ile iktisadi gelişmişlik seviyesi olarak benzer gelişmekte olan ülkelerle karşılaştırılması gerekir; çünkü neoliberal iktisat politikasının farklı ülkelerde farklı sonuçları olmuştur. Genel çerçevenin başarılı olmasının nedeni Türkiye'nin kendine has dinamikleridir. Bu dinamiklerin de analiz edilmesi gerekir.

Bir başka araştırılması gereken konu; Türkiye'de orta sınıfın neoliberal iktisat

politikalarına rağmen mi, yoksa neoliberal iktisat politikaları sayesinde mi geliştiğidir. Türkiye'de neoliberal iktisat politikaları "kitabî" hâliyle uygulanmamıştır ve yıllardır süregelen devletçi ekonomi

anlayışı bu uygulamaya engel olmuştur. Ancak bu soruya daha sağlıklı bir cevap verilmesi için konunun iktisadi, toplumsal ve siyasi çalışmalarda tekrar ele alınması gerekir.

Kaynakça

- Bakır, C. ve Öniş, Z. (2010). The regulatory state and Turkish banking reforms in the age of post-washington consensus. *Development and Change*, 41(1), 77-106.
- Banerjee, A. V. ve Duflo, E. (2008). What is middle class about the middle classes around the world? *Journal of Economic Perspectives*, 22(2), 3-28.
- Belek, I. "Orta sınıf" <http://haber.sol.org.tr/yazarlar/6042.html>. Erişim Tarihi: 12.02.2009
- Birdsall, N. (2010). The (indispensable) middle class in developing countries. In R. Kanbur ve M. Spence (Eds.) *Equity and growth in a globalizing world* (ss. 157-187). Washington: World Bank.
- Birdsall, N., Graham, C. ve Pettinato, S. (2000). *Stuck in the tunnel: Is globalization muddling the middle class?* Center on Social and Economic Dynamics, Working Paper No. 14.
- Boratav, K. (2003) *Türkiye iktisat tarihi: 1908-2002*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Boratav, K. (2005). *1980'li yıllarda Türkiye'de sosyal sınıflar ve bölüşüm* (2 bs). Ankara: İmge Kitabevi.
- Cooper, M. (2002). The legacy of Atatürk: Turkish political structures and policy-making. *International Affairs*, 78(1), 115-128.
- Dollar, D. ve Kraay, A. (2001) *Growth is good for the poor*. Washington, DC: The World Bank.
- DPT. (1976). *Gelir dağılımı 1973*. Ankara.
- Easterly, W. (2001). The middle class consensus and economic development. *Journal of Economic Growth*, 6, 317-335.
- Eisenhauer, J. G. (2008). An economic definition of the middle class. *Forum of Social Economics*, 37, 103-113.
- Furman, J. (2015). What are the key factors affecting US middle-class incomes? <https://agenda.weforum.org>. Erişim Tarihi: 21.02.2015.
- Gazeboom, H. B. ve Treiman, D. J. (1996). Internationally comparable measures of occupational status for the 1988 international standard classification of occupations. *Social Science Research*, 25, 201-239.
- Göçer, I. (2013). Ar-Ge harcamalarının yüksek teknoloji ürün ihracatı, dış ticaret dengesi ve ekonomik büyüme üzerindeki etkileri. *Maliye Dergisi*, 165, 215-240.
- Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı. www.tbmm.gov.tr. 01.05.2015 tarihinde erişildi.
- Harvey, D. (2005). *A brief history of neoliberalism*. New York: Oxford University Press.
- I. Özal Hükümeti Programı. <https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP45.htm>. Erişim Tarihi: 15.05.2015.
- II Özal Hükümeti Programı. <https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP46.htm>. Erişim Tarihi: 15.05.2015.
- Karagöl, E. T. (2013). *AK Parti döneminde Türkiye ekonomisi*. SETA. Ankara.
- Kaya, Y. (2008). Proletarianization with polarization: Industrialization, globalization, and social class in Turkey, 1980-2005. *Research in Social Stratification and Mobility*, 26, 161-181.
- Kaya, Y. (2014). Türkiye ekonomisinin dönüşümleri ışığında tabakalaşma. İçinde L. Sunar (Ed.). *Türkiye'de Toplumsal Değişim* (ss. 155-176). Ankara: Nobel Yayıncılık.

- Krugman, P. R. (1987). Is free trade passe? *The Journal of Economic Perspectives*, 1(2), 131-144.
- Kuştepelı, Y. ve Halaç, U. (2004). Türkiye'de genel gelir dağılımının analizi ve iyileştirilmesi. *Dokuz Eylül University Journal of Institute of Social Sciences*, 6(4), 143-160.
- Özelleştirme İşleri Daire Başkanlığı. oidb.gov.tr.
- Önis, Z. ve Güven, A. B. (2010). *Global crisis, national responses: The political economy of turkish exccetionalism*.
- TÜSIAD-Koç University Economic Research Forum, Working Paper Series. İnternet Erişimi: www.ku.edu.tr. Erişim Tarihi: 01.10.2011.
- Özcan, G. B. ve Turunç, H. (2011). Economic liberalization and class dynamics in Turkey: New business groups and Islamic mobilization. *Insight Turkey*, 13(3), 63-86.
- Portes, A. ve Hoffman, K. (2003). Latin American class structures: Their composition and change during the neoliberal era. *Latin American Research Review*, 38(1), 41-82.
- Powel, K. (2008). Neoliberalism, the special period and solidarity in Cuba. *Critique of Anthropology*, 28(2), 177-197.
- Pressman, S. (2009). Public policies and the middle class throughout the world in the mid 2000s. Luxembourg Income Study Working Paper Series, Working Paper No: 517.
- Ravallion, M. (2009). The developing world's bulging (but Vulnerable) middle class. World Bank, Policy Research Working Paper, No: 4816.
- Solimano, A. (2006). *Asset accumulation by the middle class and the poor in Latin America: Political economy and governance dimensions*. CEPAL, Santiago, Chile. Erişim Adresi: www.eclac.org/publicaciones. Erişim Tarihi: 20.02.2009.
- Sönmez, S. (2009). Türkiye ekonomisinde neoliberal dönüşüm politikaları ve etkileri. İçinde N. Mütevellioğlu ve S. Sönmez (Eds.). *Küreselleşme, kriz ve Türkiye'de neoliberal dönüşüm* (ss. 25-75). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Şahin, H. (2012). *Türkiye ekonomisi*. İstanbul: Ezgi Kitabevi.
- Teeple, G. (2000). *Globalization and the decline of social reform: Into the twenty-first century*. Ontario, Kanada: Garamond Press.
- Thurow, L. (1987). A Surge in Inequality. *Scientific American*, 256, 30-37.
- Uygur, E. (2010). *The global crisis and the Turkish economy*. Third World Network Global Economy Series, Penang, Malaysia.
- Türkiye İstatistik Kurumu. www.tuik.gov.tr.
- Yılmaz, H. (2007). *Türkiye'de orta sınıfı tanımlamak: Ekonomik düzeyler, siyasal tutumlar, hayat tarzları, dinsel-ahlaki yönelimler (araştırma raporu)*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri ve Açık Toplum Enstitüsü. Erişim Adresi: http://hakanyilmaz.info/yahoo_site_admin/assets/docs/Hakan-Yilmaz-2007-TurkiyedeOrtaSinif-Ozet.28470911.pdf.
- Yıldırım, C. (2011a). Birinci ve ikinci nesil Washington uzlaşması: Neoliberal iktisat politikalarının 1980'den sonraki evrimi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(2), 1-23.
- Yıldırım, C. (2011b). *Neoliberal iktisat politikalarının Türkiye'de orta sınıfa etkisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldırım, C. (2012a). Neoliberal dönemde Türkiye'de orta sınıfın durumu. İçinde S. Şimşek, vd. (Eds.). *Prof. Dr. Sabahattin Zaim'e armağan* (ss. 123-144). Sakarya. Sakarya Üniversitesi Yayınları.
- Yıldırım, C. (2012b). Orta sınıfa iktisadi yaklaşım. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 7(1), 69-86.
- Yıldırım, C. (2015). Kemalizm ve iktisadi etkileri. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 1-23.

Türkiye’de Refah Devleti’nin Dönüşümü: Yeniden Dağıtım ve Sınıfların Değişimi

Z. Nurdan Atalay Güneş & Hasan Tekgüç

Giriş: Refah Devleti Tartışmaları

Türkiye 2000’li yıllara, bir yandan artan ekonomik istikrarsızlıklar ve krizlerle birlikte küresel ekonomiye dâhil olma yolunda atılan adımlar, öte yandan da siyasi alanda yaşanan değişimler ve Avrupa Birliği üyeliği yolunda atılan adımlar ve mevcut siyasi partilerin sorunlara yanıtlarının siyasi destek almadığı durumda girdi. 2001 ekonomik krizi sonrası devletin yeniden yapılanması sürecine tanık olurken, 2002 seçimlerinde yüzde otuz dört oy alarak seçilen ve birinci parti olan Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti), 2015 itibariyle hâlen ülkeyi tek parti olarak yönetmeye başladı. Tek parti olmanın getirdiği avantajlarla daha önce yapılmayan/yapılamayan düzenlemeleri özellikle refah devletini ilgilendiren sosyal güvenlik, sağlık ve sosyal yardımları neoliberal prensipler ölçüsünde yeniden düzenlemesi beklendi. Bu bölümde “Türkiye’de refahın yeniden düzenlenmesinin, yeniden dağıtım ve sınıflar üzerinde ne gibi etkileri olmuştur?” sorusuna yanıt aranmaktadır. Bu yanıt aranırken de bu düzenlemelerin özellikle Türkiye’de sınıflar arasındaki farklılaşmayı azaltıp azaltmayacağına bakılacaktır. Ayrıca iktidar partisi tarafından yapılan düzenlenmenin neoliberal prensiplerle ne ölçüde uyduğu sorusuna da yanıt verilecektir.

Ancak bunu yapmadan önce refah devletinin nasıl tanımlanabileceği üzerine olan tartışmalara bakmak gerekmektedir. Bu yazıda refah devletine Esping-Andersen’in (1990) refah rejimi tartışmalarını temel alarak bakılmaktadır. Bize göre refah rejimini belirleyenler sadece devletin uygulamalarına karşılık gelmemektedir. Aynı zamanda piyasa ve ailenin de rol aldığı toplumun bütününde, hem risklerin hem de metalaş-

manın sınırlandırılmasının nasıl gerçekleştiğine odaklanmalıdır. Bu aktörler arasında yapılan iş bölümünün yanı sıra toplumda hangi grupların bu sistemde nasıl içerildiklerine bakmak da önemlidir. Bu perspektiften Korpi ve Palme de (1998) 'kapsayıcı olan' ve olmayan refah devleti uygulamalarını dört grupta incelemişlerdir. Özellikle sınıflar arasındaki eşitsizlikleri giderme meselesinde sistemin nasıl tasarlandığının yanı sıra refah rejimi üzerinden aktarılan kaynakların miktarının da bu sistemi önemli ölçüde etkilediğini belirtmişlerdir. Refah rejimi tartışmaları, hem refahın üretiminde ana aktörlerin kimler olduğu konusunda bir çeşitliliğin altını çizmekte, hem de bu aktörler arasındaki ilişkileri belirleyen en önemli boyutun sınıflar arasındaki ilişkilerin niteliği olduğunu göstermektedir.

Refah devletinin yükümlülüklerinin ne olduğu ve hangi kalemleri kapsaması gerektiği ve dolayısıyla da bunlara denk gelen sosyal harcamaların ne kadar olması gerektiği, hem ideolojiler hem de disiplinler arasında tartışmalıdır. Örneğin eğitim harcamalarının, aslında harcama değil de yatırım olduğu, dolayısıyla da sosyal harcamalar arasında sayılmaması gerektiği, ana-akım iktisat alanında kabul gören bir görüştür (beşeri sermaye teorisi). Örneğin, OECD eğitim harcamalarını sosyal harcama istatistikleri içinde gösterirken, ILO göstermez. Sosyal harcamalara karşı duran partiler veya düşünürler bile eğitim harcamalarının azaltılmasını

her zaman savunmaz. Eğitim, bu kitapta ayrı bir bölümde ele alındığı için burada tartışılmayacaktır. Bu bölümde sosyal devlet tarafından yapılan harcamalar üç temel bileşen üzerinden tartışılacaktır: çalışanların prim ödeyerek hak kazandıkları *emeklilik hakları*, prim ödeyerek veya vatandaşlıkla hak kazanılan *sağlık hizmetleri* ve prim ödemeksizin hak kazanılan *sosyal yardımlar*.

2000'lerle birlikte dünya genelinde neoliberal ekonomi politikalarının daha etkin olarak uygulanmaya başlaması refah rejimi tartışmalarında da etki göstermiş, devlet, aile ve piyasanın rollerinin 'devletin küçülmesi/geri çekilmesi' politikaları üzerinden yeniden tanımlanmasına yol açmıştır. Dolayısıyla refah rejimlerinin arkasında bulunan sınıf koalisyonları ya da çatışmalarının da yeni bir yön almasına neden olmuştur.

Bu tartışmalardan sonra, 2000'ler sonrası sosyal yardım politikaların uygulanması ve mutlak yoksulluğu azaltma ya da bir başka deyişle etkilerini hafifletme yönünde politikaların etkin olduğu tespiti yapıldıktan sonra, 2007-2012 yıllarını kapsayan TÜİK Gelir ve Yaşam Koşulları Panel verilerini kullanarak 2000'lerde Türkiye'de tabakalaşmanın genel resmini refah devletinin geçirdiği dönüşüme ve yeniden dağıtım referansla tartışılacaktır. Mutlak yoksulluk hedefli politikaların Türkiye'de hep tartışılacak gelen gelir dağılımı eşitleyici dolayısıyla yeniden dağıtımı

düzenleyici etkisi olmadığı ve 'yoksulluğu yönetmek' (Koray, 2015) işlevi olduğunu verilerle de desteklenecektir.

Refah Devleti: Kısa Bir Tanım ve Literatür

Ayşe Buğra'nın (2008) da belirttiği gibi kapitalist iktisadi ilişkiler en başından itibaren (16. yüzyıl İngiltere'si gibi) toplumda işsizler veya çalışamayan toplumsal katmanlar yaratmıştır. Bir yandan da toplumları, ortaya çıkan bu gruplara karşı kimin ne derece sorumlu olduğu sorusuyla da en başından beri (Thomas More'un Ütopyası) karşı karşıya bırakmıştır. Bu tabakalara karşı nasıl bir politika uygulanması gerektiği de yine tartışma konusudur. Bunu bireysel meseleler olarak değerlendirmek ve çözümleri de yine bu 'istenmeyen davranış kalıpları ile mücadele' olarak yorumlamak, kapitalist üretim sistemi tarafından yaratılan ve yine sistem içindeki kaynaklar, kurumlar içinde çözülmesi ya da sistemin başka bir şekilde örgütlenmesine kadar farklı perspektiflerde söz etmek mümkündür (Jütte, 1994; Davies, 1997; O'Brien ve Penna, 1998). Bunun kapitalist sistemin ürettiği bir durum olduğunu kabul ettiğimiz takdirde- ki işsizlikten bugünkü ekonomik tartışmalarda neoliberal perspektifin en sadık yorumcuları tarafından bile *yapısal sorun* olarak bahsedilmektedir –do-

layısıyla kapitalist-iktisadi sistemler her zaman işsizler ve çalışamayanlar üreteceğine göre, bu tabaka için devlet nasıl bir politika izlemelidir?

Bu alanda iki temel prensipten bahsedebiliriz. Bunlardan ilki modern sosyal devletin ilk kapsamlı örneği olan, 1880'lerde Almanya'da Bismarck'ın yaptığı işçilere emeklilik ve hastalık durumlarında sigorta sağlayan reformlardır. İkincisi ise İkinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere'de Beveridge tarafından geliştirilen ve Birinci Dünya Savaşı sonrası gelişmiş ülkelerde (Batı Avrupa, Kuzey Amerika, Japonya, Avusturalya ve Yeni Zelanda) şekillenmiştir. Bu ikinci prensip sadece istihdam piyasaları ve sigortalılık üzerine değil, bütün vatandaşların yardıma/desteğe ihtiyacı olabileceği ön kabulü üzerine kurulmuştur (Paci, 1993, s. 193). Esping-Andersen'in (1990) sosyal refah devleti tartışmalarında artık klasik kabul edilen kitabında da tartıştığı kapitalist sistemin *metanın sınırlandırılması* (*decommodification*) ile sosyal risklerin nasıl paylaşılacağı sorusuna dair karşılıkları, bugünkü refah devleti tartışmalarını da belirlemektedir. Kendisinden önceki tartışmaların aksine Esping-Andersen (1990) bu meseleye 'refah rejimi' kavramı ve hem metalaşmanın sınırlandırılmasında hem de refahın yeniden dağıtılmasında 'devlet, pazar ve aile' arasında farklılaşan iş bölümüne bakar. Sosyal riskleri, 'sınıf riskleri', 'hayat akışı içinde ortaya çıkan riskler' ve 'nesil-

ler arası oluşan riskler' olarak tanımlar. İlk iki riske karşı pazar ve aile tarafından çözümler üretilmesi mümkünken Esping-Andersen, sınıflar arası ve nesiller arası riskler söz konusu olduğunda devletin müdahale etmesinin gerekliliğinin altını çizer. Fakat bu müdahalelerin nasıl olacağını belirleyen de, o ülkede bulunan sınıflar arası çatışmalar ve koalisyonların varlığıdır (Esping-Andersen, 1990, s. 32-33). Bu açıdan devlet, aile ve piyasa arasındaki farklı kombinasyonları üç şekilde özetlemiştir: (i) *Sosyal demokrat refah rejimi*, (ii) *Korporatist refah rejimi* ve (iii) *Liberal refah rejimi*.

Evrenselcilik ve eşitlik vurgusuna sahip ve sınıflar arasında dayanışmanın bu ilkeler üzerinden örgütlendiği *Sosyal demokrat refah rejiminde* devlet, bireyleri hem piyasanın hem de ailenin kısılcından kurtarmak için refah rejiminin en aktif dağıtıcısı konumdadır. Örnek olarak, İsveç, Norveç ve Finlandiya gibi ülkeler sayılabilir. *Korporatist refah rejiminde* ise toplumsal bütünleşme amacıyla kurulan refah devleti düzenlemeleri, sınıflar arasında farklılıklar yaratsa ve özellikle devlet memurlarını pazar ilişkileri üzerinden farklılaştırırsa da toplumun refahı ve birliği üzerinden belirli bir sınıf dayanışması gerektirmektedir. Bu sistemin devamlılığında ailenin rolü de önemlidir çünkü sistemin temelinde evin geçimini sağlayan ve iş gücü piyasalarına dâhil olan erkek figürü vardır. Almanya, Avusturya gibi ülkeler buna örnek gösterile-

bilir. Son olarak istenen ve istenmeyen yoksul üzerindeki ayırım üzerinden refah hizmetlerinin dağıtıldığı *liberal refah rejiminde* sınıflar arasında dayanışma azdır ve refaha erişimin ana aracısı pazar ilişkileri özellikle de formel iş gücü piyasasına eklenme üzerinden belirlenir (Esping-Andersen, 1990: 25). *Liberal refah rejimi* için özellikle Amerika Birleşik Devletleri örnek gösterilebilir.

Esping-Andersen'in önerdiği bu tipoloji yazıldığı zamandan beri, hem refah devleti ya da daha geniş bir tanımlamayla sosyal politika literatürünü etkilemekte hem de birçok eleştirilere neden olmaktadır. Özellikle Rhodes (1997) enformel ekonominin ve aile arası dayanışmanın güçlü olduğu Akdeniz ülkelerinin bu tipolojiyle analiz edilemeyeceğini savunmuştur. Hem Ferrera (2006) hem de Leibfried (1992) bu özellikleri dikkate alarak bu tipolojiye *Güney Akdeniz modeli refah rejiminin* dâhil edilmesi gerektiğini, devletin bu ülkelerde aynı zamanda refah dağıtımının 'partizan politikalar' üzerinden gerçekleştirdiğini vurgulayarak belirtmişlerdir. Bir diğer özelliği de tıpkı korporatist sistemlerde olduğu gibi iş gücü piyasası farklılaşmıştır, devlet memurluğu ayrıcalıklı bir konumdadır ve enformel sektörler de bu ülkelerde kıta Avrupası ülkelere göre daha önemlidir. Bu da Güney Akdeniz refah rejiminin önemli kalemlerinden olan emeklilik haklarında önemli farklılığa yol açar (Ferrera, 2006, s. 198-199). Kayırmacı

(clientalist) ağlar refah hizmetlerine erişimde önemli rol oynar ve özellikle siyasi partilerle kurulan ilişkiler üzerinden hayata geçirilmektedir (Ferrara, 2006, s. 212-215). Bu açıdan bu sınıflandırmanın Türkiye'deki refah rejimini de tanımlayacak bir politika olduğu konusunda literatürde bir uzlaşma olduğu söylenebilir (Buğra ve Keyder, 2008). Refah devletlerinin nasıl sınıflandırılacağı hâlen üzerinden tartışılan bir meseledir (Gough, 2000). Bu alandaki bir diğer önemli katkı da Korpi ve Palme'den (1998) gelmiştir. Korpi ve Palme (1998), klasikleşmiş makalelerinde, 1985 itibarıyla 11 gelişmiş ülke sistemini karşılaştırmış ve bu ülkelerin sosyal devlet uygulamalarını dört alt-gruba ayırmıştır: (i) İhtiyaç temelli, (ii) Korporatist, (iii) Temel güvence ve (iv) Kapsayıcı (*encompassing*) (1998, s. 666-667). İlk iki grup evrensel olmayan (yani tüm vatandaşları kapsamayan), üçüncü ve dördüncü grup ise evrenselci sistemlerdir.

İhtiyaç temelli (Robin Hood prensibi) sosyal güvenceye gelir testinde (*means-tested*, veya *targeted*) belli bir limitin altında olanların eriştiği sistemdir. Bu limitin üstünde olanlar kendi birikimleri ve/veya özel sigortaya bağımlıdır. Bu sistem Avustralya'da uygulanmaktadır. **Korporatist** (Matthew prensibi¹) sistem sosyal güvenceye çalışanların ve ailele-

rin prim ödeyerek ve sektörel olarak hak kazandığı ve belli bir limitin altındaki yoksulların da devlet güvencesinde olduğu sistemdir. Emekli aylıklarında ve sağlık hizmetlerine erişimde sektörler/meslekler arası ve meslek grupları içinde de en alt ve en üst düzeyden emekliler arasındaki fark vardır. Belli bir gelirin üstünde ve örgütlenmiş bir sektöre dahil olmayanlar kendi birikimlerine ve/veya bireysel emekliliğe bağımlıdır. Bu sistem Almanya ve Fransa'da uygulanmaktadır. Temel güvence (basit eşitlikçi prensip) sisteminde sağlık alanında her sosyal grup/tabaka için benzer erişim kuralları uygulanır ve benzer hizmetler verilir, emekli aylıklarında da en üst ve en alt düzeyden emekliler arasındaki fark azdır. Bu sistem ABD, İsviçre ve Hollanda'da uygulanmaktadır. Temel güvence sistemine benzeyen kapsayıcı (*encompassing*) (Matthew prensibi) sistemde yalnız emekli aylıklarında en alt ve en üst düzeyden emekliler arasındaki fark daha fazladır. Bu sistem İsveç'te uygulanmaktadır. Görüldüğü üzere Esping-Andersen'in sosyal demokrat refah rejimi, Korpi ve Palme'de kapsayıcı rejime denk gelmektedir. İki sınıflama arasındaki tek fark Korpi ve Palme (1998), Esping-Andersen'in *Liberal refah rejimini* iki alt gruba bölmüşlerdir (*ihtiyaç temelli ve temel güvence*).

1 Birikmiş Üstünlük... o sahip olanlara, dahası verilecek ve bereket sahibi olacaklar; ama hiçbir şey olmayanların ise sahip oldukları bile alınacak... Matta Incili 25:29 (Vikipeidi, 2015)

Sosyal tabakalaşma ve sosyal güvence ile ilgili olarak akla gelen soru bu alternatif sistemlerin sosyal tabakalar arasındaki mesafeyi nasıl etkilediğidir. Korpi ve Palme (1998, s. 673) bu soruyu cevaplamadan önce sosyal tabakalar arasındaki gelir mesafesini etkileyen diğer hususlara dikkat çekerler: (i) Ülkedeki kurumsal yapı (parlamentar yapı, hukuk sistemi, vs.), (ii) Ülkedeki politik gelenekler (örneğin: uzlaşmacı veya çatışmacı), (iii) Ülkenin demografik yapısı (görece genç veya yaşlı nüfus), (iv) İş gücüne katılım oranı, (v) İşsizlik düzeyi, (vi) Ücretlerin belirlenme süreci (sendikaların görece güçlü olup olmadığı), (vii) Sanayi /sektörel yapı (kayıt dışılık, oligopoller vs.).

Sosyal güvencenin tasarımı gereği yoksulluğu ve gelir dağılımındaki eşitsizliği en fazla azaltması beklenen versiyon ihtiyaç temelli birinci sistemdir. Çünkü orta gelirlilerden ve zenginlerden alınan vergilerle finanse edilen sosyal yardımlar yoksullara dağıtılmaktadır (Robin Hood prensibi). Ayrıca temel güvence sistemi de tasarımı gereği yoksulluğu ve gelir dağılımının azaltmalıdır, çünkü herkese minimum bir güvence sunmayı hedefler. Korporatist ve kapsayıcı sistemler ise yoksulluğu azaltsalar da Matthew prensibini takip ettikleri için gelir eşitsizliğine etki etmeleri beklenmez.

Yukarıdaki yedi hususta birbirlerinden farkları sınırlı olan gelişmiş ülkeler için yapıları değerlendirilmedi, Korpi

ve Palme (1998) beklenmeyen bulgulara ulaşmışlardır: Yoksulluğu da gelir eşitsizliğini de en fazla azaltan sistemler, kapsayıcı ve korporatist sistemlerdir. En az azaltan ise Robin Hood prensibine dayanan ihtiyaç temelli sosyal güvence sistemidir. Korpi ve Palme (1998) bu paradoksal sonucu şöyle açıklamaktadır: Sosyal güvence sisteminin yoksulluğa ve gelir dağılımına etkisi sadece sistemin tasarımına bağlı değildir, aynı zamanda da sosyal harcamalara ayrılan toplam kaynağa bağlıdır. İhtiyaç temelli sistemde orta ve üst gelir gruplarının sosyal harcamalardan hiçbir beklentisi yoktur, dolayısıyla ekonomik durgunluk ve kriz zamanlarında bütçe kısıntıları veya vergi artışları söz konusu olduğunda tercihlerini sosyal harcamayı kısmaktan yana kullanmışlardır. Diğer bir deyişle, ihtiyaç temelli sistemde sosyal tabakalar arası politik koalisyonlar zayıftır ve de sosyal harcamalara bütçeden ayrılan kaynak da azdır. Benzer bir şekilde kapsayıcı sistemde de üst gelir gruplarının kamu emeklilik sisteminden aldıkları emekli aylığı, çalışırken aldıkları kazançlarına göre düşüktür, dolayısıyla da üst ve orta gelir grubundakiler kamu emekli aylığına ek olarak bireysel emeklilik arayışına girmektedirler. Örneğin, 1985 itibarıyla ABD'de kamu emeklilik sistemine en üst seviyeden prim ödeyip emekli olmuş bir beyaz yakalının emekli aylığı, ortalama mavi yakalı işçinin kazancının yarısı kadardır (Korpi ve Palme, 1998, s. 680).

ABD’li beyaz yakalıları emeklilikte de alışukları hayat standardını sürdürmek için bireysel emekliliğe ve özel birikimlerine muhtaçtır ve aslında emekli gelirinin çoğunu da özel birikimlerden sağlamaktadır. Dolayısıyla da sosyal güvence sisteminin devamlılığını sağlamak için yoksul, alt, orta ve üst sınıflar arasında çok güçlü bir çıkar birliği yoktur. Korporatist sistem, temel güvence ve kapsayıcı sistemler arasında bir yerde yer almaktadır. Yoksulluğu ve gelir eşitsizliğini azaltma konusunda en başarılı sosyal güvence sistemi kapsayıcı sistemdir. Kapsayıcı sistem tasarımı Matthew prensibine dayanmasına karşın tüm toplumu aynı geminin yolcusu yapmıştır. Çünkü yüksek gelirli beyaz yakalıların emeklilikte de hayat standartlarını kamusal emekli aylığını ile korumalarına yardım eder (Finlandiya’da en yüksek emekli aylığı, ortalama mavi yakalı işçi maaşının iki katıdır (Korpi ve Palme, 1998, s. 680) ve sosyal güvenlik sistemini kesintilere karşı savunmak isteyen toplumsal tabakalar arası koalisyonu açar.

Korpi ve Palme (1998), 1980’ler ortası verileri ve gelişmiş ülkelere sınırlı olan bir çalışmadır. Son 30 yılda ise hem cömert sosyal güvence sistemlerine neoliberal eleştiri güçlü bir şekilde sesini duyurmuş, hem de gelişmiş ülkelerde nüfus yaşlanırken büyüme yavaşlamış ve bütçe açıkları da artmıştır. Dolayısıyla, Korpi ve Palme’nin ulaştığı sonuçlar hala geçerli midir? Brady ve Bostic (2015) tam

da bu soruya cevap aramışlar ve Korpi ve Palme’nin çalışmasını geliştirmekte olan bazı ülkeleri de içeren daha geniş bir gruba uygulamışlardır. Öncelikle hem OECD (2015a) hem de ILO (2015) veri setlerine göre tüm neoliberal politikalar ve bütçe açıkları konusundaki endişelere rağmen, çoğu ülkede sosyal harcamaların millî gelire oranı 1980’lere göre artmış veya aynı kalmıştır. İskandinav ülkeleri istisnadır, sosyal harcamaların millî gelire oranı 1990’ların başında tarihteki en yüksek seviyeye ulaştıktan (% 35) sonra biraz düşmüştür, ama uluslararası karşılaştırmada hala en yüksek seviyededirler. Brady ve Bostic (2015)’in bulguları sosyal güvence sisteminin yoksulluk ve gelir dağılımına etkisi açısından Korpi ve Palme (1995) bulgularına benzerdir. Yoksulluğu ve gelir eşitsizliğini (ve tabakalar arası mesafeyi) azaltmada hala etkin kapsayıcı sistemdir. Korporatist sistemin etkisi ise iki türlü değerlendirilebilir: İstihdam oranının yüksek ve kayıt dışılığın az olduğu Almanya ve Fransa gibi gelişmiş ülkelerde korporatist sistem yoksulluğu ve gelir eşitsizliğini azaltırken, geliştirmekte olan ülkelerdeki korporatist sistemler eşitsizliği azaltmamaktadır. Çünkü yüksek kayıt dışı istihdam nedeniyle korporatist sistem çoğunlukla orta ve üst gelir grubuna dâhil olan devlet memurlarına güvence sağlarken, işçiler ve yoksul çalışanlar hastalık ve yaşlılıkta çoğunlukla güvencesizdir (Brady ve Bostic, 2015, s. 4).

Uluslararası literatürün bulguları Türkiye için ne öngörmektedir? Türkiye 2000'lere kadar bir yanda yarıdan fazla kayıt dışılık, özellikle kadınların istihdama düşük katılımı, öbür yanda, kayıtlı istihdamda da korporatist sistemle örgütlenmiştir. Brady ve Bostic (2015) bulguları böyle bir sosyal güvence sisteminin yoksulluğu ve gelir eşitsizliğini pek azaltmayacağını öngörmektedir. Ancak 2000'lerde sosyal güvencenin üç ayağı da ciddi reformlardan geçmiştir ve daha yakından incelemeyi gerektirmektedir.

2000'ler Sonrası Türkiye'sinde Sosyal Politika

Türkiye'de sosyal güvence sistemi korporatist bir yapı olarak kurulmuştur. Bu korporatist kuruluşun dayandığı önemli temellerden biri de 'sınıflı toplumun reddidir' (Özbek, 2002; Kongar, 1973). Dolayısıyla sosyal güvence dağıtımında temel olan devletin pozisyonu ve sınıfların ya da tabakaların bu güce olan pozisyonudur. Ama enformel piyasaların büyüklüğünden ve kayıt dışı ekonominin fazlalığından dolayı da iş gücünün ciddi bir kısmı hep kayıt dışı çalışmıştır. Korpi ve Palme (1998)'nin belirttiği üzere yoksulluk ve gelir eşitsizliği sadece sosyal güvence sisteminden etkilenmez, ekonominin yapısı ve demografi gibi diğer etkenlerden de etkilenir. Tansel vd.

(2014)'ye göre Türkiye'de çalışanların emek geliri arasında eşitsizlik yüksektir. Emek geliri açısından tabakalar arası bir miktar eşitliği artıracak yönde hareketlilik gözlemlenmekle beraber, bu hareketlilik Avrupa ülkelerine kıyasla düşüktür; üstüne üstlük emek geliri eşitsizliğini uzun vadede azaltacak düzeyden de uzaktır. Türkiye'de, tıpkı diğer Akdeniz modeli ülkelerde olduğu gibi kayırmacı ağların ve özellikle de ailenin önemli rol üstlendiği (Buğra, 2001; Kalaycıoğlu ve Rittersberger-Tılıç, 2000) iş gücü piyasasının hem formel hem de enformel olarak ayrıldığı, ama özellikle formel alanda da önemli derecede ayrıştığı gözlenmektedir. Bunun yanı sıra özellikle kadın istihdamının hem az olması (Buğra, 2013) hem de tarım ve hizmetler gibi daha enformel örgütlenmenin olduğu alanlarda yoğunlaşması, ana çalışanın erkek olduğu ve kadınların erkekler üzerinden sosyal güvenlik sistemine eriştiği bir yapı yaratmaktadır. Koray (2015, s. 20) bu durumu 'Türkiye'de sosyal devletin ne gelir ne de sosyal hizmet ve dayanışma açısından ailenin yerini alacak bir genişleme/kurumsallaşma gerçekleştirmediği ortada' diyerek tespit etmektedir. Aşağıda emeklilik sistemini incelerken göstereceğimiz gibi bu tespit gelir açısından doğru değildir. Koray (2015) Türkiye'nin sosyal güvenlik sistemini analiz ederken, Korpi ve Palme (1998)'nin işaret ettiği hataya düşmüş ve sadece sistemin tasarımı üstüne odaklanarak özellikle emeklilik siste-

Tablo 1. Türkiye İş Gücü Yapısı ve Kayıt Dışı İstihdam Oranı

	Toplam çalışan (bin)	Ücretli veya Yevmiyeli	İşveren	Kendi Hesabına	Ücretsiz Aile İşçisi
İş Gücü Yapısı					
2004	19,631	54.5%	5.1%	23.3%	17.2%
2013	25,524	64.1%	4.6%	18.7%	12.6%
Kayıt Dışı İstihdam Oranı					
2004	50.1%	32.1%	23.1%	64.4%	96.1%
2013	36.7%	19.9%	15.3%	62.5%	91.9%

Kaynak: TÜİK (2015a).

minin sürdürülmesi için ayrılan kaynakların büyüklüğüyle ilgilenmemiştir.

2000'li yıllara kadar hem sağlık hizmetlerinde hem de emeklilikte memurlar (Emekli Sandığı), özel sektörde ücretli çalışanlar (SSK), tarım dışı sektörlerde kendi hesabına çalışanlar (Bağ-Kur Serbest) ve tarımda kendi hesabına çalışanlar (Bağ-Kur Tarım) ayrı emeklilik ve sağlık sistemlerine tabii oldular. Hiçbir sosyal güvencesi olmayanlar da belirli sağlık hizmetlerine 1990'lar boyunca Yeşil Kart aracılığıyla erişti. Tablo 1'de² de görüleceği üzere 2004'te çalışanların yarısı kayıt dışı çalışmaktaydı. 2013 ortalamasıyla bile iş gücünüm yaklaşık % 37'si kayıt dışıdır. Kayıt dışılık en çok tarım sektöründe ve

kadınlar arasında yaygındır. Görüleceği üzere 2004 ile 2013 arasında kendi hesabına ve ücretsiz aile işçisi olarak çalışanların oranı % 10 kadar azalırken ücretli çalışanların oranı % 10 artmıştır ayrıca ücretli çalışanlar içinde kayıt dışılık oranı da % 12 azalmıştır. Bu iki trendin bileşik etkisiyle de kayıt dışı çalışan oranı % 50'den % 36.7'ye düşmüştür. Sosyal Güvenlik Kurumu'nun (SGK) sigortalı çalışan istatistikleri, TÜİK istatistiklerinden biraz farklıdır.³ SGK'ya göre 2013 sonu itibariyle 18.9 milyon kişi sigortalı, 10.6 milyon aylık alan ve 32.9 milyon da bağımlılar (sigortalıların bakmakla yükümlü oldukları) olmak üzere toplam 62.5 milyon (nüfusun % 82'si) sosyal güvence kapsamındadır (SGK 2014, Grafik 1.1).

2 Emekli Sandığı ve SSK üyeleri Tablo 1'de ücretli çalışanlar başlığı altında; Bağ-Kur Serbest üyeleri işveren ve kendi hesabına çalışan başlığı altında; ve Bağ-Kur Tarım üyeleri de çoğunlukla kendi hesabına ve ücretsiz aile işçisi olarak sınıflanmıştır.

3 SGK'ya göre sigortalı sayısı TÜİK'in hesapladığından 1.9 milyon fazladır. Aradaki fark çalışmadığı hâlde emekliliğe hak kazanmak için sigorta yaptıranlar ve SGK'da birden fazla kaydı olanların (hem SSK'lı hem Bağ-Kur'lu) zamanında güncellenmemesinden dolayıcıdır.

2002 sonrasında sosyal güvenlik sisteminin üç ayağında da köklü değişiklikler yapılmıştır. Zaman içinde tüm sosyal güvenlik kurumları tek çatı altında, SGK, birleştirilmiştir. 2004-2008 yılları arasında hayata geçirilen Sağlıkta Dönüşüm Programı'yla (SDP) Emekli Sandığı, SSK, Bağ-Kur ve Yeşil Kart üyeleri arasında sağlığa erişimdeki kurumsal ayrımlar kaldırıldı. SDP ile birlikte⁴, özellikle de 2009'a kadar olan dönemde, kamunun kişi başına yaptığı harcama % 100 kadar arttı. Kişi başına düşen muayene sayısı iki katından fazla arttı. Toplam sağlık harcamaları içinde kamunun payı artarken cepten ödemelerin payı azaldı. Ayrıca sağlığa erişim alanında kişinin üye olduğu emeklilik fonundan kaynaklanan farklar kaldırıldı ve tüm çalışanlar ve yoksullar aynı çatı altında toplandı ve aynı temel erişim paketine sahip oldu. Sonuçta da sağlık harcamalarının hem millî gelir hem de kamu bütçesi içindeki payı arttı. Tüm bu gelişmelere karşın Türkiye hâlâ sağlık personeli ve harcamaları alanında OECD ülkeleri arasında Şili ve Meksika ile birlikte sonlarda yer almaktadır. Türkiye ile Şili ve Meksika arasındaki en temel fark, Türkiye'de sağlık harcamalarındaki kamu payının (% 77) hem bu ülkelerden hem de OECD ortalamasından (% 72) fazla olmasıdır (OECD, 2015b). Sonuçta sağlık sistemi korpora-

tist bir yapıdan daha evrenselci (temel güvence versiyonu) bir yapıya kavuştu.

Emeklilik sistemi de SGK altında birleştirildi fakat emekli olabilmek için yerine getirilmesi gerekli koşullar ve maaş seviyeleri arasında sistemler arası fark varlığını sürdürmeye devam etti. Dolayısıyla da sistem korporatist yapısını emeklilik açısından korumuştur. Ayrıca SGK 2013 İstatistik Yıllığı incelendiğinde SSK'lıların (2013'de tüm sigortalıların % 69.5'i) üçte ikisi minimum miktardan (Tablo 1.19); Bağ-Kur Serbest üyelerinin de (2013'de tüm sigortalıların % 15.5'i) % 97.5'inin (Tablo 1.27) minimum miktardan sigortalandığı görülmektedir. Buna göre bu sosyal güvence sistemlerinde yer alanların gerçek ücretlerinden sigortalanmadığı söylenebilir. Sadece Emekli Sandığı üyesi devlet memurları (2013'de tüm sigortalıların % 15'i) gerçek ücretleri üstünden sigortalanmaktadır. Bu da Türkiye'deki sektörel yapı ve ücret belirleme sürecinin bir başka yüzüdür: Yüksek işsizlik ve örgütsüzlük dolayısıyla çalışanların çoğu asgari ücret üstünden sigortalanmayı kabul etmek zorunda kalmaktadır. Ayrıca bu yapı yeni de değildir: Türkiye Emekliler Derneği açıklamalarına göre şu anki emeklilerin % 85'i de en düşük seviyeden aylık almaktadır. 2014 yılı itibarıyla en düşük aylıklar Bağ-Kur Tarım

4 SDP bu kitabın 14. Bölümünde detaylı olarak tartışılacağı için burada sadece kısaca değinilmiştir

emeklileri için 603 TL; Bağkur Serbest emeklileri için 813 TL, SSK emeklileri için 1047 TL ve memur emeklileri için de 1281 TL'dir (TÜED, 2015). Göz önünde bulundurulması gereken bir diğer husus da Türkiye'deki düşük istihdam oranının (% 45 civarı) neden olduğu yüksek bağımlılık oranıdır. Dolayısıyla bir haneye giren emekli aylığı çok kişi arasında bölünmektedir. Sonuç olarak Almanya ve Fransa gibi gelişmiş korporatist ülkelerin aksine, Türkiye'de korporatist sistem emeklilerin büyük çoğunluğuna emekliliklerinde çalışırken kazandıklarına yakın bir gelir sağlamamaktadır. Korporatist yapı, istihdam ve ücretlerin belirlenmesi süreci ile etkileşime girmekte ve aslında sistemin içinde olanların çoğu için temel güvence görevi görmektedir. Bu yüzden de beklentimiz emekli aylıklarının mutlak yoksulluğu azaltsa da gelir eşitsizliğine etki etmeyeceği yönündedir.

Sosyal güvence reformlarının üçüncü ayağını da 2011 yılında Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'nın (ASPB) kurulması ile olgunlaşan sosyal yardım alanındaki reformlar oluşturmaktadır. Daha önce çeşitli bakanlıklara ve valiliklere dağılmış olarak gerçekleştirilen sosyal yardımlar ASPB çatısı altında birleştirilmiştir. Son yıllarda ASPB'nin bütçeden aldığı pay reel olarak artma eğilimindedir. Ancak ileride uluslararası karşılaştırmaların da gösterdiği gibi sosyal yardımların millî gelire oranı

hala daha çok düşüktür. 2014 itibariyle ASPB'nin bütçesinin büyük çoğunluğu (16 milyarın 14'ü; genel bütçenin % 3.6'sı; millî gelirin yaklaşık % 1'i) cari transferlere ayrılmıştır (BUMKO, 2015). Türkiye'de sosyal yardımlar yeni geliştirilen sistemlere göre gelir-testine veya diğer kolayca denetlenebilen koşullara bağlıdır ve ayrılan bütçe de çok cüzdür. Sonuç olarak bu yardımlar mutlak yoksulluğu belki bir miktar azaltsa da görelî yoksulluğu ve gelir dağılımındaki eşitsizliği azaltacak düzeyde olması beklenmemelidir.

Yapılan bu reformlar neticesinde Türkiye'nin sosyal güvence sistemi nüfusun belli bir kesimini kapsayan korporatist bir sistemden karma bir karaktere bürünmüştür: sağlık ayağı evrenselci (temel güvence); emeklilik ayağı kamu dışında çalışanlar için korporatist görünümlü; temel güvence ve sosyal yardımlar da gelir testine dayalı ihtiyaç temelidir. Dolayısıyla yeni dönemde yapılan reformlar sonrası artan sosyal yardımlar ve sosyal harcamalar, Koray'ın (2015, s. 47) işaret ettiği gibi eşitsizliği ortadan kaldırmak amaçlı sınıflar arası yeniden dağıtımı değil 'yoksulluğu yönetmeyi' sağlamaktadır. Bundan sonraki bölümlerde veriler çerçevesinde yürütülecek tartışmalarla bu yönetmenin nasıl olduğu gösterilecektir.

Ampirik Metodoloji: Mutlak Yoksulluk, Göreli Yoksulluk ve Gelir Dağılımı

Gelişmiş ülkeler hakkında yazılan literatürde bahsedilen yoksulluk oranı, genellikle göreli yoksulluk oranıdır. Göreli yoksulluk medyan gelirin % 50'sine karşılık gelmektedir.⁵ Göreli yoksulluk kavramı, yoksullukla gelir dağılımındaki eşitsizliğin birbirlerinden ayıramayacağını ön kabul olarak alır. Bu da, bireylerin toplumsal hayata tam katılımının o toplumun belli bir zamandaki ortalama tüketim alışkanlıklarından bağımsız olamayacağını kabul etmektedir. Yani medyan hanenin gelirinin yarısından az geliri olan haneler, o toplumda belli bir zamanda norm olarak kabul edilen tüketim sepetini elde edemeyeceklerinden yoksul kabul edilirler. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde ise mutlak yoksulluk sınırı altında yaşayanların oranı da ilgi çeker. Mutlak yoksulluk sınırı belli bir minimum tüketim sepetinin bedeli olarak hesaplanır. Önce minimum gıda sepeti bedeli hesaplanır, sonra bu gıda sepetinin toplam tüketim sepetinin belli bir oranı olduğu varsayıp, oradan yoksulluk sınırına ulaşılır. Mutlak yoksul sayısı gelişmiş ülkelerde çok düşüktür ama

az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde ciddi sayılara ulaşabilir.

Türkiye'de yoksulluk sınırının ne kadar olduğu konusunda ciddi bir anlaşmazlık vardır. TÜİK ve TÜRK-İŞ gibi kurumlar kendi yoksulluk sınırlarını hesaplamaktadır. Türkiye'de siyasetin tarafı olan aktörler kendi çıkarlarını yansıtan ölçütü kullanmayı tercih ettiklerinden de bu konuda anlaşmazlık mevcuttur. TÜİK, Dünya Bankası'nın uluslararası karşılaştırmalarda kullandığı günde 1 dolar (açlık sınırı), günde 2.15 (gelişmekte olan ülkeler) veya 4.3 (orta gelir grubundaki ülkeler) dolar gibi sınırlara denk düşen yoksulluk oranlarını da hesaplanmaktadır. TÜRK-İŞ'in metodolojisi mutlak yoksulluk ve göreli yoksulluk metodolojileri arasında duran, karma bir metodolojidir. Ancak bu türden karma bir metodoloji genellikle uluslararası karşılaştırmalarda kabul görmemektedir. TÜRK-İŞ metodolojisi yetişkin erkek için 3500, yetişkin kadın için 2300, 15-19 yaş grubu genç erkek için 3200, 4-6 yaş grubundaki çocuk içinse 1600 kaloriye ihtiyaç olduğu varsayımı üstüne kurulmuştur. Ayrıca gıda sepetinin kompozisyonu da Hacettepe Üniversitesi Sağlık Teknolojisi Yüksek Okulu'nda okutulan bir ders kitabından alınmıştır (Baysal, 1995). Bu sepetin

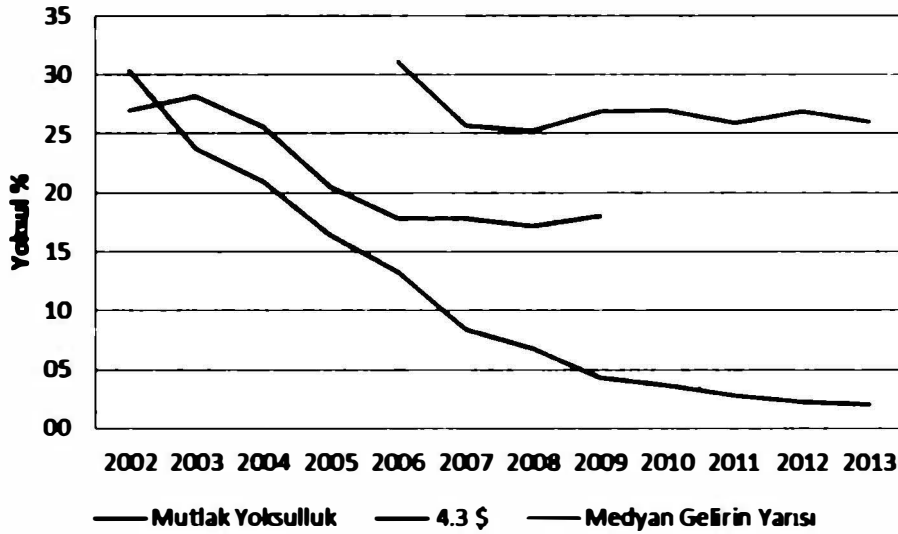
5 Kimi ülkeler veya kurumlar göreli yoksulluk sınırı olarak medyan gelirin % 50'si yerine, % 40'ını veya % 60'ını tercih etmektedir. Bu tercihlerin birini, diğerlerinden daha doğru yapan teorik bir neden yoktur. Hepsi de ihtiyarı sınırlardır ve yoksulluk hesabını yapan kurum kendi içinde tutarlı oldukça herhangi biri tercih edilebilir.

kompozisyonunda en pahalı kalori olan et ürünleri yaklaşık olarak % 30 ağırlıktadır. Daha sonra sepet fiyatlanırken Ankara’daki marketlerdeki fiyatlar baz alınmaktadır. Bu gıda sepetinin TL karşılığı açlık sınırı olarak adlandırılmıştır. Açlık sınırı hesaplandıktan sonra, TÜİK’in 2003-2004 çalışmalarında gıdanın ortalama hanenin toplam harcamalardaki payının % 30.7 olduğundan hareketle yoksulluk sınırı, açlık sınırının 0.307’ye bölünmesi ile hesaplanmıştır (TÜRK-İŞ, 2015, s. 5-6). Uluslararası kabul gören metodolojiler (TÜİK dâhil) de gıda sepetinin fiyatlanmasıyla başlar ancak kişi başı kaloriler ihtiyacı 3200-3500 değil, 2100-2450 kalori arası alınır. Ayrıca gıda sepetinin kompozisyonu da söz konusu ülkedeki ikinci % 20’lik gelir grubunun tükettiği gıda sepetinin kompozisyonu olarak alınır. TÜRK-İŞ metodolojisini farklı yapan önemli husus da budur: TÜRK-İŞ metodolojisi, ders kitabından alınan ideal gıda sepetini kullanırken, TÜİK metodolojisi ikinci % 20’lik gelir grubunun gerçek tüketim kompozisyonunu göz önüne alır. Türkiye örneğinde, bunun sonucu TÜRK-İŞ’e göre daha az et ürünü, meyve, sebze içeren buna karşı daha çok da tahıl ürünü ağırlıklı bir sepettir. Bu sepette Ankara değil, Türkiye fiyatlarıyla fiyatlanıp, açlık sınırı hesaplanır. Açlık sınırından mutlak yoksulluk sınırına gidilirken de ortalama hanenin gıda harcaması oranı (0.307) değil, ikinci % 20’lik dilimdeki hanelerin gıda harcaması oranı (0.355) kullanılır

(Tekgüç, 2010, s. 58-62 ve Tekgüç 2013, s. 498-499). TÜRK-İŞ metodolojisi, adım adım bakıldığında mutlak yoksulluk sınırı metodolojisini andırırken; sepetin kompozisyonu, gıdanın toplam harcama içindeki payı açısından ise göreceli yoksulluk kavramına yakındır. Zira bu hesaplama norm kabul edilen tüketim sepetine erişimi ölçer. Bu durum TÜRK-İŞ aylık bültenlerin de “insan onuruna yaraşır...”, “sağlıklı ve dengeli...” gibi normatif ifadelerle belirtilmektedir. Dolayısıyla da TÜRK-İŞ metodolojisi, ne tam bir mutlak yoksulluk metodolojisi ne de tam bir göreceli yoksulluk metodolojisidir bu ikisinin bir tür karışımını içermektedir.

Şekil 1 TÜİK’in hesapladığı alternatif yoksulluk oranlarını göstermektedir. TÜİK’in mutlak yoksulluk hesaplarına göre mutlak yoksulluk (en uzun seri olan günde 4.3 dolardan az kazananların oranı) sürekli olarak azalırken, göreceli yoksulluk 2007 senesinden beri % 25.3-% 26.9 bandında oynamaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi Türkiye’de sosyal politikalar, gelir tespitine dayalıdır ve sefaleti azaltma ya da Koray’ın (2015) tespit ettiği gibi yoksulluğu yönetme yönündedir. Gelir dağılımını düzeltme hedefli politikalar yoktur. Dolayısıyla da resmi yoksulluk verileri yukarıda tartışılan sosyal politikalarla uyumludur.

Tüm hane halkı anketleri gibi TÜİK’in Gelir ve Yaşam Koşulları anketleri de en zengin % 1’e mensup haneleri kapsamakta

Şekil 1. TÜİK'in Hesapladığı Alternatif Yoksulluk Oranları (Fertler)

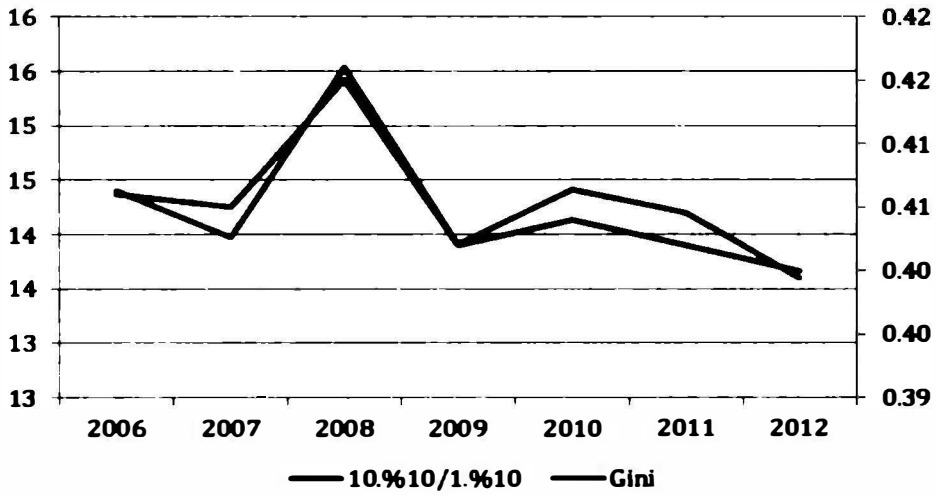
Kaynak: TÜİK (2015b)

zorlanır.⁶ Dolayısıyla bu bölümdeki veriler bu gerçek ışığında değerlendirilmelidir. Bu durumda gelir dağılımındaki bozukluğun seviyesi muhtemelen TÜİK'in hesapladığından daha yüksektir. Şekil 2 gelir dağılımı, hem Gini katsayısı hem de en zengin % 10'un en fakir % 10'a oranı ile göstermektedir. Gini katsayısı (sağ eksen) dağılımın ortasındaki değişimlere daha hassastır, dağılımın uçlarındaki değişimlere pek hassas değildir. Dolayısıyla da dağılımın uçlarındaki muhtemel değişimi de göz önünde bulundurmak için en zen-

gin % 10'un en yoksul % 10'a oranını da grafiğe ekledik (sol eksen). İki alternatif de aynı şeyi göstermektedir: gelir dağılımındaki eşitsizlik 2006-2013 döneminde az da olsa azalma yönünde eğilim göstermektedir. Ancak yine de vurgulamak gerekirse, Türkiye, gelirin 2013 sonunda bile hem Avrupa hem de OECD ülkeleri arasında hâlâ en adaletsiz dağıldığı ülkelerdendir.⁷ Bu bulgular da yukarıdaki gö-reli yoksulluk bulgularıyla uyumludur. Türkiye'de gelir eşitsizliğinde pek bir azalma yoktur.

6 Piketty ve arkadaşlarının gelir ve servet vergisi beyannamelerini kullanarak hanehalkı anketlerinde görünmez olan en zengin % 1'i görünür kılmışlardır. Bu onların refah iktisadı alanına katkılarının başında gelmektedir. Piketty ve arkadaşlarının bulgularının özeti için Piketty (2014)'e bakılabilir.

7 OECD verisi için en son yıl 2011'dir. OECD veri tabanında gö-reli yoksulluk TÜİK'in hesapladığından daha düşük, en zengin % 10'un en yoksul % 10'a oranı ise daha yüksektir. 2011 sonrası veri olduğu için TÜİK verisi tercih edilmiştir (OECD, 2015c).

Şekil 2. En Zengin % 10'un En Yoksul % 10'a Oranı (Sol Eksen) ve Gini Katsayısı (Sağ Eksen)

Kaynak: TÜİK (2015c).

Emekli Aylıkları ve Sosyal Yardımların Çıktı Analizi

Emekli Aylıkları

Emekli aylıkları son on yılda milli gelirin % 6-8 arasında giderek artan bir seyir izlemektedir. Bu oran da Türkiye'yi OECD ortalamasına yakın ama yine de ortalamanın altında bir yerde konumlandırmaktadır (OECD ortalaması 2009'da GSYH'nin % 7.8'i; Türkiye'de 2009'da GSYH'nin % 6.8'i, OECD 2015a). Bu veriler, hem Türkiye nüfusunun diğer OECD üyesi ülkelerden göre genç olması hem de emeklilik sistemi geçen on yılda her yıl açık vermiş olduğu bilgisi göz önünde tutularak okun-

malıdır. Bu açıkların başlıca nedenleri şunlardır: (i) İstihdama düşük katılım (özellikle kadınlar ve gençler arasında) dolayısıyla aktif/pasif oranı ikinin altında kalması; (ii) Çalışanların üçte birinin sigortasız çalışması; (iii) Kayıtlı çalışanlar arasında maaşları olduğundan düşük göstermenin yaygınlığı; (iv) 1990'larda uygulanan erken emeklilik teşvikleriyle pek çok kişinin 50 yaşını doldurmadan emekli olması; (v) Benzer bir şekilde hükümetlerin çiftçilere ve serbest çalışanlara yönelik prim borçlarını yeniden yapılandıran aflar çıkarması. Bu politikaların sonucu ise Sosyal Güvenlik Kurumu'nun daimi olarak açık vermesi ve kuruma genel bütçeden kaynak (2014'te 71 milyar TL veya GSYH'nin % 4.4'ü)

aktarılması olmuştur (SGK, 2015, s. 149). Sosyal güvenlik sistemindeki bu önü alınamayan açıklar aslında 1990'lardan beri sosyal güvenlik sistemini neo-liberal bir yaklaşımla reforme etmek isteyenlerin de (mesela emeklilik yaşını yükselterek) bu reformlara karşı olanların da beklentilerinin hatalı olduğunu göstermiştir. Özel sektörün sermaye birikimin desteklemek için kayıt dışılığa göz yumuldukça toplanan primler ödenen aylıkların gerisinde kalmıştır. Elbette kayıtdışı istihdamın gelişmesinde Mütevellioğlu ve Işık'a göre (2009, 180) sosyo-ekonomik ve siyasal nedenler sayılabilir, bu nedenler arasında istihdam yaratan küçük ve orta ölçekli işletmelerde kayıtdışının yaygınlığı da sayılmalıdır. Bu reformları soldan eleştirenlerin öngörülerinin aksine de (Coşar ve Yeğenoğlu, 2009), neoliberal politikaları takip ettiği iddia edilen AK Parti gibi bir sağ parti dahi sosyal güvenlik açıklarını bahane ederek emeklilik aylıklarını ve sağlık harcamalarını kısamamıştır. Bu durum aynı zamanda Türkiye'de sosyal tabakalar arası koalisyonun varlığı olarak okunabilir. Sonuç olarak, Türkiye'de emeklilik ödemeleri, hem benzer ülke-

lere göre millî gelirden daha fazla pay almakta, hem sosyal güvenlik sistemi açık vermekte, hem de emeklilerin çoğunluğu gayet cüzi maaşlar almaktadır. İstihdam oranı artmadıkça ve kayıt dışılık azalmadıkça bu problemler ağırlaşmaya namzettir.

Emekli Aylıklarının Yoksulluk Oranlarına Etkisi

SGK'ya 2014 yılında genel bütçeden aktarılan 71 milyar TL'nin (GSS primleri hariç) emekli aylıkları için ayrılan kısmı yaklaşık olarak 49 milyar TL'dir (GSYİH'nın % 2.7'si). Yani aktif sigortalıların ödediği primlere ek olarak toplam sosyal yardımların neredeyse üç katı⁸ bir kaynak emeklilik sisteminin açıklarını kapatmaya ayrılmaktadır. Tablo 2, emekli aylıkları dâhil edildiğinde ve hariç tutulduğunda hem mutlak hem de görelî yoksulluk oranlarını sunmaktadır. Hesapladığımız görelî yoksulluk oranları, örtüşen yıllarda, Şekil 1'de gösterilen TÜİK'in resmi verilerine yakındır, ancak hesapladığımız mutlak yoksulluk oranı TÜİK'in resmi verisinden mutlak olarak % 4 kadar düşüktür.⁹ Emekli aylıklarının

8 ASPB'nin yoksul vatandaşlar adına GSS primi olarak SGK'ya aktardığı kaynak hariç tutulursa genel bütçeden emekli aylıklarının açıklarını kapatmak için SGK'ya aktarılan kaynak ASPB'nin geriye kalan harcamalarının neredeyse beş katıdır.

9 Mutlak yoksulluk oranı 2010 sonrası yıllar için de hesaplamak için TÜİK'in 2010 yılı için verdiği hane büyüklüğüne göre yoksulluk sınırlarını tüketici enflasyonu kadar artırdık. TÜİK mutlak yoksulluk oranını Gelir ve Yaşam Koşulları Anketi'ne göre çok daha büyük bir örneklemle sahip Hanehalkı Bütçe Anketlerini kullanarak hesaplamaktadır. Aradaki farkın nedeni anket farkı olabilir. Yine de Şekil 1'de mutlak yoksulluk oranında görülen orta vadedeki düşüş bu veride de devam etmektedir.

Tablo 2. Emekli Aylıkları Dahil ve Hariç Tutulduğunda Yoksulluk Oranı

Yıl	Görelî Yoksul			Mutlak Yoksul			Yoksulluk Açığı Fark
	Dahil	Hariç	Fark	Dahil	Hariç	Fark	
2007	28.5%	45.5%	17.0%	13.3%	29.5%	16.2%	8.0%
2008	27.5%	43.3%	15.8%	14.1%	28.8%	14.7%	7.2%
2009	28.0%	44.0%	16.0%	14.2%	28.3%	14.1%	6.8%
2010	26.4%	43.1%	16.7%	12.8%	27.9%	15.1%	7.1%
2011	27.7%	45.2%	17.5%	12.3%	28.5%	16.2%	7.7%
2012	27.2%	45.7%	18.5%	11.6%	27.9%	16.3%	7.5%

Kaynak: TÜİK (2015d)'ten yazarlar tarafından üretilmiştir.

yoksulluk oranı üstündeki etkisi bekle-neceği gibi mutlak yoksulluk için daha fazladır (yoksulluk eşiği mutlak yoksul-luk için daha düşüktür). Ama hem gö-reli hem de mutlak yoksulluk açısından bakıldığında, emekli aylıkları yoksullu-ğu azaltma konusunda önemli rol oyna-maktadır. Emekli aylıkları hariç tutulur-sa mutlak yoksulluk oranı her yıl için % 100'den fazla artmaktadır. Yani emekli aylıkları yoksul tabakada olan hanelerin sayısını yarıdan fazla azaltmaktadır. Ay-rıca emekli aylıkları mutlak yoksulluk açığını (yoksul hanelerin gelirinin yok-sulluk sınırına mesafesi) ortalamada % 7.5 azaltmaktadır.

Emeklilik sisteminin tasarımını analiz ederken, emeklilik sistemini korporatist görünümlü temel güvence sistemi içinde değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiş ve mutlak yoksulluğu azaltacağını, ama görelî yoksulluğu pek etkilemeyeceğini öngörmüştük. Ancak emeklilik sistemi-ne bütçeden aktarılan ciddi kaynak gö-reli yoksulluk hesabını da etkilemiştir. Bu da Korpi ve Palme (1998) orijinal iç-görüşünün ne kadar geçerli oldu-ğunu göstermektedir: sosyal güvence ve sosyal tabakalaşma ilişkisi incelenirken sadece sosyal güvenlik sisteminin tasa-rımına odaklanmamalı ayrıca bu amaçla ayrılan kaynak miktarı da göz önünde bulundurulmalıdır.

Sosyal Yardımlar¹⁰

Zencirci (2015)'ye göre Türkiye'de iktidar ve ana-muhalefet partileri arasında sosyal yardım politikaları açısından sanıldığından daha az fark vardır. Sosyal yardımların idaresini ve denetimini iyileştirmek için 2011 yılında ASPB kurulmuş; yardım almak için başvuran vatandaşları merkezi sisteme kaydedilmiş ve aşağıda görüleceği üzere yardımların çoğunun aynı değil nakdi yaparak, aslında sıklıkla önerilen aile sigortası sistemine yakın bir sistemi 2014 itibariyle hayata geçirmiştir. 2014 yılında 1.13 milyon aile sadece düzenli yardım, 732 bin aile sadece süreli yardım, 1.16 milyon aile de hem süreli hem de sürekli yardım almıştır. Ayrıca 2014 itibariyle, ASPB 9.4 milyon kişinin de Genel Sağlık Sigortası (GSS) primini ödemiştir. Tablo 3, ASPB'nin kişi ve hanelere aktardığı yardımları özetlemiştir.

Tablo 3. ASPB 2014 Bütçesi Yardım ve Transferler

Yardım Türü	Miktar (milyon TL)
Aile	2,614
Eğitim	1,278
Sağlık	6,613
Özel Yardımlar	30
Yaşlı ve Engelli	3,602
Proje Destekleri	52
Toplam	14,188

Kaynak: ASPB, 2015, s. 76-104.

ASPB'nin yaptığı transfer harcamalarının en büyük kalemi, % 45'i (6.3 milyar TL), GSS primi olarak SGK'ya aktarılan miktardır. Toplam transfer harcamalarının % 25'i yaşlı ve engelli aylıklarıdır. Yaşlı aylığından yaklaşık 600 bin kişi (aylık 142 TL); engelli aylığından yaklaşık 700 bin kişi (aylık 283 – 425 TL) yararlanmaktadır. Bir başka önemli kalem de dul aylığı (aylık 250 TL, 277 bin hane) ve muhtaç asker (aylık 250 TL, 63 bin hane) ailelerine ödenen toplam 1 milyar TL'dir (toplam transferlerin % 7'si). Eğitim yardımlarında da en büyük payı, 570 milyon ile şartlı nakit transferleri (aylık öğrenci başına 35-60 TL ve toplamda 2.35 milyon öğrenci) almaktadır. Toplamın % 81'ini oluşturan bu yardımların yolsuzluğa konu olması zordur. GSS primleri kişiye değil SGK'ya ödenmekte; diğer kalemlerde ise yardım talep edenlerin şartlarını (dulluk, engellilik, 65 yaş, askerlik durumu, okula devam) kontrol etmek görece kolaydır. Geriye kalan tutar içinde en büyük kalem yakacak yardımıdır (2.15 milyon hane, ortalama 1 ton kömür).¹¹ Diğer pek çok kalemden de yardımlar kişilere ödenmemekte, kaynaklar söz konusu kamu kurumlarına aktarılmaktadır: ücretsiz ders kitabı ve okul öğle yemeği için MEB'e 550 milyon; konut üretmesi için TOKİ'ye 200 milyon

10 Aksi belirtilmedikçe bu bölümdeki tüm istatistikler ASPB (2015 76-104)'den derlenmiştir

11 ASPB (2015)'de toplam tutar belirtilmemiştir. Ancak, bir ton kömürün devlete maliyeti 5200-250 alınırsa topla harcama 1.1 milyar TL (toplamın yaklaşık % 81) civarı olur

başlıca diğer kalemlerdir. ASPB'ye ek olarak SGK bütçesinden de evlenme, cenaze ve emzirme yardımı olarak 2014 yılında 868 milyon TL harcanmıştır, bunu da büyük çoğunluğunu (yaklaşık 700 milyon) emzirme yardımı oluşturmaktadır (SGK, 2015, s. 154). Bu yardımlar da denetimi görece kolay kalemlerdir.

Bu veriler ışığında şu soru sorulabilir: Sadece sosyal yardımlarla geçinmek mümkün müdür? Bir uç örnek olarak anne babaya ek olarak hem dul, hem engelli yetişkinlerin olduğu, hem de okula devam eden üç çocuğu olan geniş bir aile düşünelim (dört yetişkin ve üç çocuk). Eğer aile mümkün olan tüm yardımlardan yararlanmayı başarır- sa, aylık yaklaşık 800 TL nakit yardım alacak; GSS primleri devlet tarafından yatırılacak ve yılda 1-2 kere aynı olarak kömür ve gıda yardımı alacaktır. Tüm bu yardımlardan sonra bile eğer ailede çalışan birey yoksa, bu ailenin geliri günlük kişi başına 4.3 dolar olan mutlak yoksulluk sınırının bile altında kalacaktır. Bir başka deyişle Türkiye'de yardımlar sadece denetimi kolay kalemlere yoğunlaşmış değildir, aynı zamanda da oldukça cüzidir. Bu kadar cüzi miktardaki yardımların kronik yoksulluk çeken haneleri muhtaçlıktan kurtarması pek olası değildir. Dolayısıyla bu yardımlarla yaşamak çoğu zaman medyada karşılaştığımız gibi bağımlılık yaratacak ve istihdam piyasalarına girme isteğini engelleme kapasitesine sahip değildir.

Uluslararası Karşılaştırma

Türkiye'de yukarıda tartıştığımız ve verilerle gösterdiğimiz refah devleti harcamalarının, bütçeden yapılan harcamalarının büyüklüğüne dair yapılan tartışmalar ancak Türkiye ve diğer ülkeler karşılaştırıldığında daha iyi anlaşılacaktır. Bu nedenle Türkiye ve seçilmiş bazı OECD ülkeleri arasında yapılacak karşılaştırma Türkiye'nin sosyal refah harcamaları konusunda daha alması gereken yol olduğunu göstermektedir. Türkiye'de işsizlik aylıkları oldukça düşüktür. 2011'de OECD ülkelerinde GSYİH'in % 1'i, Türkiye'de ise binde biri işsizlik aylığına ayrılmıştır. Türkiye, Şili ile beraber OECD'nin en düşük oranına sahiptir. Doğrudan ailelere yapılan yardımlarda (kreş, anao-kulu, çocuk için vergi iadesi) da Türkiye (2013: % 0.03), OECD ortalamasının (2011: % 2.35) çok gerisindedir (OECD, 2015a). Günümüzde hükümetlerin ailenin sosyal önemine dair yaptıkları vurgular göz önüne alınırsa bu durum özellikle şaşırtıcıdır. Türkiye, doğrudan ailelere yapılan yardımlar bakımından OECD içinde açık ara en düşük orana sahiptir. Engellilere yapılan yardımlarda da Türkiye, OECD içinde Meksika'dan sonra en düşük orana (OECD ortalaması yaklaşık GSYİH'nin % 1.5, Türkiye ise % 0.28'i) sahiptir (OECD, 2015a). Son olarak da istihdamı artırıcı, işsizlerin yetkinliğini artırıcı politikalar konusunda da Türkiye çok gerilerdedir. OECD'de bu

Tablo 4: Sosyal Yardımlar Dâhil ve Hariç Tutulduğunda Yoksulluk Oranı

Yıl	Görelî Yoksul			Mutlak Yoksul			Yoksulluk Açığı Fark	Yardım Alanlar %
	Dahil	Hariç	Fark	Dahil	Hariç	Fark		
2007	28.5%	29.4%	1.0%	13.3%	14.5%	1.2%	5%	41.8%
2008	27.5%	28.5%	1.1%	14.1%	15.3%	1.2%	4%	45.7%
2009	28.0%	29.3%	1.3%	14.2%	15.8%	1.6%	5%	52.6%
2010	26.4%	28.4%	2.0%	12.8%	15.1%	2.4%	6%	59.0%
2011	27.7%	29.1%	1.4%	12.3%	13.8%	1.5%	4%	59.6%
2012	27.2%	28.6%	1.4%	11.6%	13.1%	1.6%	5%	60.7%
Ortalama	27.4%	28.9%	1.4%	12.8%	14.5%	1.6%	5%	55.7%

Kaynak: TÜİK (2015d)'ten yazarlar tarafından üretilmiştir.

konuda Türkiye hakkında veri bile yoktur, ASPB 2014 yılında böyle projelere 50 milyon TL kadar harcamıştır (ASPB, 2015, s. 97-104).

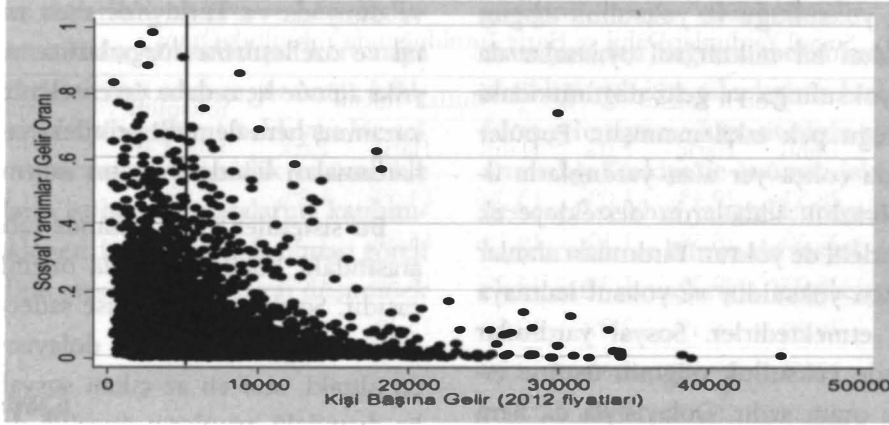
Sosyal Yardımların Yoksulluk Oranlarına Etkisi¹²

Tablo 4, sosyal yardımlar dâhil edildiğinde ve hariç tutulduğunda hem mutlak hem de görelî yoksulluk oranlarını sunmaktadır. Burada dikkat çeken husus, gerek mutlak yoksulluk gerekse görelî yoksulluk penceresinden bakılsın, sosyal yardımların yoksulluğa sınırlı etkisidir. Sosyal yardımlar mutlak yoksulluk açığını ortalamada % 5 azaltmaktadır. Son sütun mutlak yoksullar içinde yardım

alanların oranını göstermektedir ve görüleceği üzere 2009 krizi yılı esnasında yardım alan mutlak yoksulların oranında bir sıçrama olmuştur; ama 2012 itibariyle TÜİK'in cüzi yoksulluk eşiğinin altında olduğu hâlde yardım alamayan nüfusun oranı hala daha % 40 civarıdır.

Şekil 4 ise sosyal yardım alan hanelerde sosyal yardımın hanenin kişi başına gelirine oranını göstermektedir. 5,250 TL'ye denk gelen çizgi 2007-12 dönemindeki ortalama kişi başına düşen medyan gelirin (10,500 TL) yarısıdır yani, dik çizginin altı görelî olarak yoksul olup yardım alan haneleri göstermektedir. Beklendiği üzere sosyal

12 Bu bölümdeki istatistikler, aksi belirtilmedikçe, yazarlar tarafından TÜİK tarafından toplanan Gelir ve Yaşam Koşulları 2007-2010 ve 2009-2012 mikro veri anketleri kullanarak hesaplanmıştır

Şekil 4. Sosyal Yardımların Hane Gelirine Oranı

Kaynak: TÜİK (2015d)'ten yazarlar tarafından üretilmiştir.

yardımlar düşük gelirli hanelerde yoğunlaşmaktadır. Sosyal yardımlardan yararlanan ve kişi başına düşen hane geliri (yardımlar dâhil) medyan gelirin yarısından az olanlar tüm yardım alanların % 65'idir (tüm örneklemin % 11'i). Bunlara ek olarak medyan gelirin yarısı ile medyan gelir arasında kalıp yardım alanların oranları % 28 (tüm örneklemin % 5'i), medyan gelirden yüksek gelirli olup sosyal yardım alanların oranı ise % 7'dir (tüm örneklemin % 1'i). Yüksek tutarlı sosyal yardımlar çoğunlukla kıdem tazminatı ve iş kazaları için ödenenler tazminatları gibi bir kerecik durumlara denk gelmektedir. Basına sıkça konu olan ve pek çok bürokrasi de endişelendiren yardım yolsuzluğu pek de bir sorun gibi görünmemektedir.

Sonuç

Buğra'nın (2008) vurguladığı gibi, yoksulluk ve gelir dağılımındaki bozukluk kapitalist sistemin bir arızası değil, vasfıdır. Dolayısıyla yoksulluk, gelir dağılımı ve bu konularda uygulanabilecek politikalar her zaman tartışma konusu olmuştur. Bu bölümde özellikle 2. Dünya savaşı sonrasında olgunlaşan sosyal güvence politikalarına (özellikle emeklilik ve sosyal yardımlar) odaklandık. Yukarıda yürütülen tartışmalara göre Türkiye'de emekli aylıkları bir yandan, yaşlılıkta yoksulluğu ve gelir eşitsizliğini azaltmakta önemli rol oynamakta; öbür yandan da, Türkiye'deki sosyal yardımlar hem uluslararası karşılaştırmada hem de mutlak olarak Türkiye ölçülerinde bile oldukça cüzi miktarlarda kalmaktadır. Nitekim bu cüzi yardımlar

mutlak yoksulluğu ve yoksulluk açığını azaltmakta bir miktar rol oynasalar da göreceli yoksulluğu ve gelir dağılımındaki bozukluğu pek etkilememiştir. Popüler medyada çokça yer alan yardımlarla ilgili yolsuzluk iddialarını destekleyecek pek bir delil de yoktur. Yardımları alanlar gerçekten yoksuldur ve yoksul kalmaya devam etmektedirler. Sosyal yardımlar sayesinde yoksulluk eşliğinin üstüne çıkabilen oranı azdır. Dolayısıyla da hem emek piyasası (Tansel vd., 2014) hem de sosyal yardımlar Türkiye'de tabakalar arası eşitsizliği azaltacak etkiye sahip değildir. Sosyal güvencenin üçüncü ayağı olan sağlık alanındaysa sosyal tabakalar arasındaki eşitsizliği azaltmakta Sağlıkta Dönüşüm Programı önemli rol oynamıştır (bk. Bölüm 14).

2000'lerde sıklıkla dile getirildiği gibi sosyal güvence sisteminde neoliberallerin dilediği reformlar yapılamamıştır. Bu dönemde sağlık sistemi önceki dönemlere göre daha evrenselci bir karakter kazanmıştır. Emeklilik sistemi genel bütçeden gittikçe daha fazla kaynak aktarılmasını gerektiren açıklarına rağmen yoksulluğu ve gelir dağılımını önemli derecede düzeltecek seviyede kalmaya devam etmiştir. Sosyal yardımlar ise AK Parti iktidarları döneminde artmasına rağmen çok cüzi miktardadır. Bu karma yapı bize sosyal güvencenin üç ayağının farklı sosyal tabakalara hitap ettiğini göstermektedir. Emeklilik ve sağlık sistemi alt-orta ve orta sınıfların refahı için birincil önemdedir

ve dünyada ve Türkiye'de esen neoliberal ve özelleştirme rüzgarlarına rağmen, yıllar içinde hem daha evrenselci bir yapı kazanmış hem de millî gelirdeki ve kamu harcamaları içindeki payını artırmıştır.

Bu sistemler aynı zamanda tabakalar arasındaki koalisyonun da önemli parçasıdır. Sosyal yardımlar ise sadece yoksullara hitap etmekte ve dolayısıyla da en alttaki, sesi en az çıkan sosyal tabaka dışındaki grupların önceliği değildir. Aslında popüler basın sosyal yardımların nasıl hak etmeyenlerce alındığına dair tekil haberlerle doludur. Türkiye'nin son yıllardaki deneyimi, sosyal yardımlar daha evrenselci olmadıkça (mesela tüm çocuklara bedava kreş) yardımların sosyal güvencenin kısa ayağı olmaya devam edeceğine işaret etmektedir. Diğer bir deyişle, sosyal yardımlar sadece yoksulları hedeflediği, alt-orta ve orta gelirlileri es geçip tabakalar arası koalisyon imkanı yaratmadığı sürece güdük kalacaklardır.

Dolayısıyla son on yılda yapılan reformların ve artan sosyal yardımların tabakalaşma açısından değerlendirdiğimizde ne söyleyebiliriz? Öncelikli olarak var olan sosyal yardım programlarının mutlak yoksulluğu azaltmadan çok yoksulluğu idare etmek amaçlı olması ve kapsamının mutlak yoksulluk sınırında olanların tamamını kapsamaması yoksulluğun Türkiye'de önümüzdeki yıllarda da gündemi işgal edeceğini göstermektedir. Emeklilik aylıklarının mutlak yoksulluğa karşı bir

güvence sağlarken, alt-orta ve orta sınıfları daha ne kadar yoksulluktan korumaya devam edebileceği sorusu günümüz kurulan ekonomisinde yanıt bekleyen bir sorudur. Aynı zamanda işsizlik ve özellikle kadınların istihdam piyasalarına katılımının beklenen düzeyin altında olması göreceli yoksulluk meselesini de tekrar düşünmek

gereğini ortaya çıkarmaktadır. Sınıflar arası yeniden dağıtım mekanizmalarının eksikliği, tüketim taleplerinin hızla arttığı fakat gelir üretme kapasitesinin aynı hızla artmadığı Türkiye’de önümüzdeki günlerde sosyal refahın yaygınlaştırılmasını zorlaştıracaktır ve bunun da sosyal, siyasi ve ekonomik sonuçlarıyla karşılaşacağız.

Kaynakça

- ASPB. (2015). Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı 2014 Yılı Faaliyet Raporu. Erişim Tarihi: 6 Nisan 2015. Erişim Adresi: http://sgb.aile.gov.tr/data/5434f307369dc31d48e42dc5/2014_idare_faaliyet_raporu.pdf
- Baysal, A. (1995). *Genel beslenme*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Brady, D. ve Bostic, A. (2015) Paradoxes of social policy: Welfare transfers, relative poverty, and redistribution preferences. *American Sociological Review*, 80(2), 268-298.
- Bugra, A. (2001). Kriz karşısında Türkiye’nin geleneksel refah rejimi. *Toplum ve Bilim*, 89, 22-30.
- Bugra, A. (2008). *Kapitalizm, yoksulluk ve Türkiye’de sosyal politika*. İstanbul: İletişim
- Bugra, A. (2012). Türkiye’de değişen refah rejimi: Neo-liberalizm, kültürel muhafazakarlık ve yeniden tanımlanan toplumsal dayanışma. İçinde S. Dedeoğlu ve A. Y. Elveren (der.) *Türkiye’de refah devleti ve kadın* (ss. 47-69). İletişim: İstanbul.
- BUMKO (2015) *Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü İstatistikleri Genel Yönetim Bütçesi*. Erişim Tarihi: 10 Mayıs 2015. Erişim Adresi: <http://www.bumko.gov.tr/TR,183/genel-yonetim-butcesi.html>
- Coşar, S. ve Yegenoglu, M. (2009). The neo-liberal restructuring of Turkey’s social security system. *Monthly Review*, 60(11), 36-49.
- Davies, S. (1997). Two concepts of welfare: Voluntarism and incorporatism. *Social Philosophy and Policy*, 14(2), 39-68.
- Esping-Andersen, G. (1990) *Three worlds of welfare capitalism*. Polity Press: Cambridge.
- Ferrera, M. (2006). Sosyal Avrupa’da Güney Avrupa refah modeli. İçinde A. Bugra ve Ç. Keyder (der.). *Sosyal politika yazıları* (ss. 195-230). İstanbul: İletişim.
- Gough, I. (2000). *Welfare regimes East Asia and Europe: Comparisons and lessons*. Erişim Adresi: www.bath.co.uk
- Global Social Policy Programme. Institute of International Policy Analysis. University of Bath.
- ILO. (2015). *Uluslararası Çalışma Örgütü sosyal güvenlik harcamaları veri tabanı*. Erişim Tarihi: 17 Mayıs 2015. Erişim Adresi: <http://www.ilo.org/dyn/sesame/IFPSES.SocialDBExp>
- Jutte, R. (1994). *Poverty and deviance in early modern Europe*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Kalaycıoğlu, S. ve Rittersberger-Tiliç, H. (2000) Intergenerational solidarity networks of instrumental and cultural transfers within the migrants families in Turkey. *Ageing and Society*, 20, 523-542.
- Koray, M. (2015). AKP Dönemi: Neo-liberalizm, neo-muhafazakarlık, neo-popülizm beşğinde sallanan sosyal devlet ve sosyal politika. İçinde M. Koray ve A. Çelik (Ed.) *Himmet, fırat ve piyasa* (ss. 11-54) İstanbul: İletişim.

- Korpi, W. ve Palme, J. (1998). The paradox of redistribution and strategies of equality: Welfare state institutions, inequality, and poverty in western countries. *American Sociological Review*, 63(5), 661-687.
- Leibfried, S. (1992). Towards a European welfare state? On integrating poverty regimes in the European community. Z. Ferge ve J. E. Kolberg (Eds.). *Social policy in a changing Europe* (ss. 245-279). Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- ILO. (2015). *Uluslararası Çalışma Örgütü sosyal güvenlik harcamaları veri tabanı*. Erişim Tarihi: 17 Mayıs 2015. Erişim Adresi: <http://www.ilo.org/dyn/sesame/IFPSES.SocialDBExp>.
- Mütevellioğlu, N. ve Işık, S. (2009). Türkiye'de emek piyasasında neoliberal dönüşüm. N. Mütevellioğlu ve S. Sönmez (der.). *Küreselleşme, kriz ve Türkiye'de neoliberal dönüşüm* (ss. 159-198). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- O'Brien M. ve Penna, S. (1998). *Theorizing welfare*. London: Sage.
- OECD. (2015a). *Sosyal koruma istatistikleri*. Erişim Tarihi: 17 Mayıs 2015. Erişim Adresi: <https://data.oecd.org/socialexp/social-spending.htm#indicator-chart>
- OECD. (2015b). *Sağlık istatistikleri*. Erişim Tarihi: 17 Mayıs 2015. Erişim Adresi: <http://www.oecd.org/els/health-systems/oecd-health-statistics-2014-frequently-requested-data.htm>
- OECD. (2015c). *Gelir dağılımı istatistikleri*. Erişim Tarihi: 17 Mayıs 2015. Erişim Adresi: <http://www.oecd.org/social/income-distribution-database.htm>
- Paci, M. (1993). Long waves in the development of welfare system. In C. S. Maier (Ed.). *Changing boundaries of the political* (ss. 179-199). Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Piketty, T. (2014). *Capital in the twenty-first century* Harvard University Press.
- SGK. (2014). *Sosyal Güvenlik Kurumu istatistik yıllıkları 2013*. Erişim Tarihi: 5 Mayıs 2015.
- SGK. (2015). *Sosyal Güvenlik Kurumu 2014 yılı faaliyet raporu*. Erişim Tarihi: 5 Mayıs 2015.
- Tansel, A., Dalgıç B. ve Güven, A. (2014). *Wage inequality and wage mobility in Turkey*. IZA Discussion Paper No. 8669.
- Tekgüç, H. (2010). *Three essays on the political economy of livestock sector in Turkey*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). <http://scholarworks.umass.edu/dissertations/AA13409852/>
- Tekgüç, H. (2013). Self-produced food and vulnerability to poverty in Turkey. *METU Studies in Development*, 49, 493-523.
- TÜED. (2015). *Enflasyona endeksli yüzdeli zamlar aylıklar arasındaki adaletsizliği daha da derinleştiriyor* Türkiye Emekliler Derneği basın açıklaması. Erişim Tarihi: 17 Mayıs 2015. Erişim Adresi: <http://www.tued.org.tr/>
- TÜİK. (2015a) *Türkiye İstatistik Kurumu iş gücü istatistikleri*. Erişim Tarihi: 4 Mayıs 2015. Erişim Adresi: http://tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1007
- TÜİK. (2015b). *Türkiye İstatistik Kurumu yoksulluk istatistikleri*. Erişim Tarihi: 4 Mayıs 2015. Erişim Adresi: http://tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1013
- TÜİK. (2015c). *Türkiye İstatistik Kurumu gelir dağılımı ve yaşam koşulları istatistikleri*. Erişim Tarihi: 4 Mayıs 2015. Erişim Adresi: http://tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1011
- TÜİK. (2015d) *Türkiye İstatistik Kurumu gelir ve yaşam koşulları araştırması 2007-2010 ve 2009-2012*. Erişim Adresi: http://tuik.gov.tr/MicroVeri/GYKA_Panel_2012/turkce/index.html
- TÜRK-İŞ (2015). *Açlık ve yoksulluk sınırın*. TÜRK-İŞ Haber Bülteni Nisan 2015 Erişim Tarihi: 4 Mayıs 2015 Erişim Adresi: <http://www.turkis.org.tr/dosya/xMF2q2kY7gty.pdf>
- Vikipedi. (2015) *Matthew etkisi* Erişim Tarihi: 17 Mayıs 2015. Erişim Adresi: http://tr.wikipedia.org/wiki/Matthew_etkisi
- Zencirci, G. (2015) Illusory Debates: How the sadaka culture discourse masked the rise of social assistance in Turkey. *Asian Journal of Social Science*, 43, 125-150

3. BÖLÜM

DEĞİŞEN SINIFLAR

Neoliberalleşen Türkiye’de İşçi Sınıfının Parçalanması

K. Cem Özatalay

İşçi sınıfının parçalanması meselesini dünyanın erken sanayileşmiş ülkelerine özgü bir tartışma başlığı olarak değerlendirmek kuşkusuz çok yanlış olmaz. Belirli bir süre boyunca kararlı bir topluluğu oluşturmuş olan işçi sınıfının iç bütünlüğünü yitirmesi durumuna gönderme yapan bu terim, ikili bir dinamiğe işaret etmektedir. İşçi sınıfının bir bölmesinin, gelir düzeyini yükselmesini, tüketim alışkanlıklarının ve yaşam tarzının değişmesini nitelemek üzere geliştirilen “işçi sınıfının burjuvalaşması” veya “orta sınıflaşması” kavramları parçalanmanın ilk dinamiğine işaret eder. Ücretlilerin bir diğer bölmesinin giderek daha esnek ve güvencesiz hâle gelen çalışma koşullarına maruz kalmasıyla açığa çıkan “işçi sınıfının eğretilmesi” de terimin işaret ettiği ikinci dinamiği oluşturur.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, talep yönlü Keynesçi politikaların devreye sokulmasıyla ilk kez İngiltere’de sosyal bilimlerin gündemine giren “işçi sınıfının burjuvalaşması” tartışmalarını, 1970’ler sonrasında gelişmiş kapitalist ülkelere doğru yaşanan işçi göçüyle başlayan ancak esas olarak 1980’lerden sonra çalışma ilişkilerinin neoliberalleşmesinin yol açtığı güvencesizleşmenin doğurduğu “işçi sınıfının eğretilmesi” tartışmaları izlemiştir. Her iki dinamiğin de işçi sınıfının toplumsal ve siyasal düzlemde “eski önemi”ni yitirdiği görüşünü tahkim ettiği söylenebilir. Bu hâliyle, parçalanma tezi, işçi sınıfının belirli bir tarihsel kesitte toplumsal ve siyasal düzlemde önemli bir rol oynamış olduğunu veri kabul eder.

Peki, kapitalistleşme sürecine rötarlı olarak dâhil olmuş, sanayileşme hamlesini esas olarak İkinci Dünya Savaşı sonrasında gerçekleştirmiş ve işçi sınıfının siyasal

etkinliğinin ülke tarihinde tayin edici sonuçlarının görülmediği Türkiye gibi ülkelerde parçalanma tartışması hangi düzleme oturur? Makalenin ilk bölümünde bu sorunun yanıtına dair bir bakış açısı geliştirilmeye çalışılacaktır. Makalenin ikinci bölümünde ise Türkiye'de ücretlilerin ilk kez % 50'ler seviyesine yükseldiği neoliberal dönüşüm süreci ile karakterize olan yıllarda; işçi sınıfının iç yapısında, bilinçlilik biçimlerinde ve duygu durumlarında meydana gelen farklılaşmalar konu edilecektir. Çeşitli tarihlerde gerçekleştirilmiş saha araştırmalarından elde edilmiş bulgulara dayanarak, neoliberal küreselleşme sürecinde hem üretim sürecinin yaşadığı dönüşüm ve bu dönüşümün toplumsal sonuçlarına dikkat yöneltilecek hem de işçi sınıfının parçalanması olgusu bu bağlamda tartışılacaktır.

Burjuvallaşan İşçi Sınıfından Eğretilişen İşçi Sınıfına

İşçi sınıfının burjuvallaşması terimi ilk kez Friedrich Engels'in Karl Marx'a yazdığı 7 Ekim 1858 tarihli mektupta geçer. Ernest Jones'un girişimlerinin Çartist hareketin burjuvazi ile ittifak ve uzlaşma arayışını yansıttığını ileri süren Engels, bu gidişatı "işçi sınıfının burjuvallaşması" olarak nitelemiştir. Tam olarak şöyle yazar Engels (1858):

(...) Öyle zannediyorum ki, az ya da çok başarıya ulaşmış önceki ittifak girişimleri gibi, Jones'un son hamlesi de İngiliz proletaryasının iyiden iyiye burjuvallaşmasıyla açıklanabilir. Görünüşe göre, bütün ulusların en burjuvası olan bu ulus, burjuvazisinin yanında burjuvallaşmış bir aristokrasiye ve burjuvallaşmış bir proletaryaya da sahip olmak istiyor. Açıktır ki, tüm dünyayı sömüren bir ulus için bu normal bir durum.

Engels, İngiltere'de işçilerin çalışma ve yaşam koşullarının iyileşmesine bağlı olarak işçi hareketinin de devrimci taleplerden uzaklaşarak uzlaşmacı bir karakter kazanması olgusunu ifade etmek için işçi sınıfının burjuvallaşması terimini kullanmıştır.

Bu kavramın tekabül ettiği toplumsal olgunun sosyal bilimlerin gündemine etkin bir biçimde girmesi ise İkinci Dünya Savaşı sonrasında yine İngiltere'de söz konusu olmuştur. Savaş sonrasında Lord Beveridge'in geliştirdiği sosyal politikalar eşliğinde uygulamaya konulan Keynesçi talep yönlü makroekonomik politikalar İngiltere'de, ücretlilerin çalışma ve yaşam koşullarında belirgin bir dönüşüme yol açmıştır. Toplu iş sözleşmesi uygulamasının kurumsallaşmasını destekleyen bu politikaların neticesinde tüketim kitleselleşmiş ve işçi sınıfının tüketim harcamaları da belirgin bir oranda artmıştır. Söz konusu gelişmeler sosyal bilimlerde işçi sınıfının dönüşümünün soruşturulmasını beraberinde getirmiştir. Yaşanan işçi sınıfının burjuvallaşması ya da orta

sınıflaşması olarak nitelendirilebilir mi? İşçi sınıfı ile diğer sınıflar arasındaki toplumsal ve kültürel sınırlar önemini yitirmekte midir? Bu bahiste Michael Young ve Peter Wilmott tarafından işçi sınıfına özgü geleneksel toplumsal bağların orta sınıflara özgü toplumsal bağlar tarafından ikame edilip edilmediğini soruşturmak üzere Londra’nın eski ve yeni varoşlarında yürütmüş oldukları karşılaştırmalı çalışmalar (Wilmott ve Young, 1960; Young ve Wilmott, 1957) ilk elden akla gelmektedir. Yine Richard Hoggart’ın işçi sınıfının 1950’lerde yükselişe geçen kitle kültüründen nasıl ve ne oranda etkilendiğini incelediği çalışması bu kategori içinde değerlendirilebilir (Hoggart, 1957). Bu sorunsal ışığında yürütülen araştırmaların ulaştığı bulgular da aynı doğrultuda olmamıştır. Örneğin Hoggart, az önce adını andığımız çalışmasında; işçi sınıfının kültürünün kitle kültürünün içinde zannedildiği gibi hızlı biçimde erimedğini, işçilerin boyalı basından okuduklarına ihtiyatlı yaklaştıklarını, bu gazetelerdeki haberleri çoğu kez eğlenmek amacıyla okuduklarını ve biz/öteki ayrımının işçi sınıfı içinde hâlen diri olduğunu gösterir, Ferdinand Zweig ise savaş sonrasında tam istihdam politikalarının yürürlüğe konmasıyla, işçi sınıfının eskiden yaşadığı günü birlik geçim kaygılarından sıyrılıp yüzünü geleceğe döneldiğine, yaşam tarzı ve çalışma motivasyonu bakımından ise orta sınıflarla giderek daha fazla benzeştğine

işaret eder (Zweig, 1961). John Goldthorpe ve arkadaşları (Goldthorpe, Lockwood, Bechhofer ve Platt, 1969) ise Luton şehri işçileri nezdinde yürüttükleri saha araştırmasının sonuçlarına dayanarak, savaş sonrasında “bolluk toplumu” işçisinin, geleneksel işçi gibi kolektif tutum takınma eğilimini sürdürdüğünü, yalnız farklı olarak işiyle daha araçsal bir ilişki kurduğunu, bu nedenle de elde ettiği ücreti, yaptığı işin toplumsal faydasından daha önemli görmeye başladığını vurgularlar. İşçi sınıfının burjuvalaşması ve işçi sınıfının orta sınıflaşması tartışmaları eşliğinde ortaya çıkan işçi sınıfının parçalanması teması 1970’lerden sonra yerini bizzat orta sınıfın tanımı ve kapsamı tartışmalarına bırakmıştır.

Söz konusu dönüşümü daha geniş bir spektrum içinde kavramsallaştırmaya çalışan Robert Castel meseleyi “ücretliliğin (ya da ücretli sınıfın) başkalaşımı” olarak tanımlamıştır. Buna göre, kapitalist toplumunda, ücret karşılığında istihdam edilen bireylerin hem çalışma hayatı ile hem de toplumun bütünüyle kurdukları ilişkiler incelendiğinde, üç temel toplumsal biçimi ayırt edebilmek mümkündür: *proleterlik durumu*, *işçilik durumu* ve *ücretlilik durumu* (Castel, 1995, s. 323). Çalışma ve yaşam koşulları bakımından üç farklı duruma işaret eden ücretlilik türlerinin ortaya çıkışları tarihsel bakımdan birbirini takip eder. Ancak birbirlerine eklemelenmeleri doğrusal olarak gerçekleşmez. 19. yüzyılda hâkim

ücretlilik biçimi olan *proleterlik durumu* hem çalışma ilişkileri ile hem de toplumsal ilişkiler içinde –yarı-dışlanmış kabul edilebilecek- eğreti bir duruma tekabül ederken, *işçilik durumu* 20. yüzyılın ilk yarısında işçilerin çalışma ilişkileri içinde istikrarlı ve güvenceli koşullara sahip oldukları, güçlü sendikalara sahip oldukları, toplumsal ilişkiler içinde de özerkliklerini korudukları ama aynı zamanda toplumsallığın dışında ya da marjında olmadıkları bir duruma tekabül etmektedir. Gerek proleterlik durumunda, gerekse işçilik durumunda işçi sınıfının parçalanmasından bahsedilemez. Castel'in kavramsal çerçevesine göre işçi sınıfının parçalanması olgusu *ücretlilik durumu* nun hâkim olduğu toplumsal formasyona özgüdür. Hizmet sektörünün sanayi sektörünün aleyhine gelişmesi ve ücretliler arasında bir tabakalaşmanın meydana gelmesiyle ayırt edilen *ücretlilik durumu* nun hâkim olduğu toplum tipi aynı zamanda ücretliler toplumu olarak tanımlanır. Çokuluslu bir firmanın CEO'su da, aynı firmanın halkla ilişkiler departmanının çalışanı da, o firmada kadrolu olarak çalışan güvenceli kol işçisi de ve yine aynı firmanın temizlik işlerini üstlenen taşeron firmaya bağlı çalışan hizmet işçisi de ücretli olmak bakımından birbirlerine denk iken, tabi oldukları çalışma ve yaşam koşulları arasında devasa bir uçurum ortaya çıkmıştır. Castel'e göre *ücretlilik durumu*, ücretliler ile sermaye sahipleri arasındaki karşıtlığın şiddetini

azaltırken, ücretliler arasındaki klasman ve kariyer mücadelelerini körüklemiştir (1995). Yani ücretliler toplumunun genişlemesi, aynı zamanda işçi sınıfının parçalanmasına ve kendi içinde tabakalaşmasına yol açmıştır.

Ücretliler toplumunda işçi sınıfının *burjuvalaşması* terimi ücretlilerin üst ve görece avantajlı tabakalarının deneyimlediği bir sürece işaret eder. Ne var ki, parçalanma dinamiği aynı zamanda ücretlilerin alt tabakalarının deneyimlediği bir süreci de içerir. Bu sürece güvencesizleşme ve daha yaygın olarak da eğretileşme kavramlarının işaret ettiği toplumsal gerçeklikten hareketle ışık tutmak mümkün olabilir.

Eğretileşme terimi İngilizce'de "precarization", Fransızca'da "précarisation" terimlerinden hareketle üretilmiştir. Kavram etimolojik olarak Latince *precarius* kelimesine dayanır. Anlamı "dua karşılığında bahşedilmiş olan"dır. Yani kul ile Tanrı (veya köle ile efendi, maraba ile bey) arasında olduğu gibi madunun efendisine duacı olması karşılığında bir şey elde etmesini esas alan sözleşmeye gönderme yapar. Terimin modern anlamı da bahşedilmiş ama her an geri alınabilir olanı imler. Hem zamansal düzlemde hem de mekânsal düzlemde süreksizliği, istikrarsızlığı, kalıcı olmayışı ifade etmek için kullanılan terim, neoliberal dönüşüm sürecinden sonra güvencesiz ve esnek çalışma koşullarını nitelemek için kullanılmaya başlanmıştır.

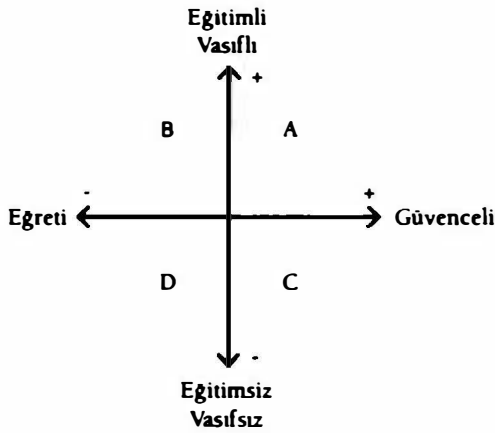
Neoliberal küreselleşme sürecinde kapitalist üretim sürecinin esnekleşmesi ve “atipik” istihdam biçimlerinin yaygınlaşması ile birlikte 1980’lerden sonra mevsimlik ve geçici ücretlileri tanımlamak üzere “precarious” ve “proletarya” terimlerinden hareketle bir neolojizm yaparak “geliştirilmiş olan *précariat*” (prekarya) kavramı kullanılmaya başlanmıştır. Daha sonra uzaktan, yarı zamanlı veya geçici süreli sözleşmelerle çalışan beyaz yakalı çalışanlar ve profesyoneller de prekarya içinde değerlendirilmeye başlanmıştır. Keza taşerona bağlı çalışanlar, stajyer sözleşmesiyle istihdam edilen gençler, enformel işlerde geçimini sağlayan göçmenler de prekarya kategorisine dâhil edilmektedir (Bkz. Standing, 2011). Bu yeni toplumsal kategorinin giderek yaygınlaştığı günümüz toplumunu, güvenceli istihdam ile karakterize olan ücretliler toplumu olarak değerlendirmenin hâlen olanaklı olup olmadığını soruşturan Robert Castel, bu konuda şu düşünceleri ileri sürer:

Günümüz toplumunda ücretlilik hâlen çalışma örgütlenmesinin temel biçimidir ve ücretlilikten çıkış söyleminin bir tutarlılığı yoktur. Çalışmanın sonu ve çalışmadan çıkış gibi söylemleri hiç anlamıyorum bile. Ne var ki diğer yandan da, klasik istihdam ücretliliğin oluşumundaki temel biçim olmaktan giderek uzaklaşıyor. Klasik istihdam derken istihdamın ücretliler toplumunda aldığı, tam zamanlı, belirsiz süreli bir sözleşmeyle uzun süreli olması güvence altına alınmış ve iş kanunu ve

sosyal güvence ile çerçevelenmiş biçimi kastediyorum. Bir başka deyişle, biz “ücretliliğin ötesi”ne doğru değil ama sanayi kapitalizmi altında oluşmuş olan modern ücretlilik ilişkisinin hegemonik olan biçiminin ötesine doğru yol alıyoruz. (Castel, 2007, s. 416–417).

Yani Castel’e göre ücretliler toplumu başkalaşmaya ve eğreti iş sözleşmeleriyle çalışmak hâkim ücretlilik formu hâline dönüşmeye başlamıştır. Ekonominin enformelleşmesi de bu başkalaşımın tezahürlerinden biridir. Yasal sözleşmeye dayalı olmayan istihdam şekillerinin yaygınlaşması olgusunu tanımlayan enformelleşme kavramının ortaya çıkışı da 1970’lerin başlarına dayanır. Kavramı sosyal bilimlerde kullanan ilk araştırmacı Keith Hart, daha önceki dönemde yaygın biçimde kullanılan “marjinal sektör” terimi yerine “enformel ekonomi” terimini kullanmayı önermiştir (Hart, 1973). Özellikle Dünya Çalışma Örgütü tarafından geç kapitalistleşmiş ülkelerde emek gücü üzerine yapılan araştırmalarda kullanılmaya başlayan bu kavramın gönderme yaptığı olgu, ilk etapta bir tür geleneksel toplum tortusu ya da Mübeccel Kıray’ın kavramıyla bir tür “tampon mekanizma” olarak değerlendirilmiş, ancak ilerleyen yıllarda enformel ekonominin, “kapitalist üretim ilişkilerinin özgül bir formu” (Castells ve Portes, 1989) olduğu üzerinde mutabık kalınmıştır. Ancak ekonominin enformelleşmesi yalnızca ücretlilerin çalışma koşullarını dönüş-

türen bir süreç olarak da nitelenemez. Ortak paydası yasal düzenlemeler dışında gelir elde etmek olan, seyyar satıcılardan, kaçakçılara, kaydı olmayan işyeri sahiplerinden, evlerinden üretime katılanlara ve belirli bir işyerinde sigortasız çalışanlara kadar geniş bir kesim gelirini enformel ekonomiden temin etmektedir. Adı geçen kesimlerin yaygınlaşması enformelleşme sürecinin farklı biçimlerine işaret eder.

Şekil 1. Neoliberalleşen Ücretlilik Uzmanında Fark ve Eksenler

Bu bölüm boyunca andığımız dönüşümlerden hareketle işçi sınıfının parçalanması bahsinde şunları söyleyebiliriz: Tam istihdam politikalarına dayanan ve güvenceli çalışma koşullarını tahkim eden Keynesçi birikim rejimi, işçi sınıfının -özellikle de vasıflı kesiminin- alım gücünün artmasını ve toplumsal bakımdan entegre olmasını getirerek, sosyal

bilimler alanında "işçi sınıfının burjuvallaşması" ya da "orta sınıflaşması" meselesini gündeme getirmiştir. Aynı dönemde, ücretliler arasında meritokratik ilkelere dayalı gelir ve yetki farklılaşmasının ortaya çıkmasıyla beraber de "işçi sınıfı içinde tabakalaşma" bahsi açılmıştır.

Neoliberal birikim modeline geçiş sürecinde ise ücretliliğin "egretileşmesi" ve ekonominin "enformelleşmesi" ile birlikte "işçi sınıfının parçalanması"nın yeni bir boyut kazandığından bahsedebilmek mümkündür. Yani işçi sınıfının parçalanmasının Keynesçi dönemde ortaya çıkan ilk eksenini, ücretliler arasında eğitim ve vasıf düzeyine göre gelir düzeyinde, işyerinde yetki durumunda ve yaşam tarzında ifadesini bulan farklılıklar belirlerken, neoliberal dönemde ilki ne eklenen diğer eksenini ise ücretlinin istihdam biçimine göre (güvenceli-istikrarlı ya da güvencesiz-egreti) ortaya çıkan farklılıkların belirlediği görülmektedir (Bkz. Şekil 1).

Buna göre, örneğin bir kamu üniversitesi profesörü ücretliler uzamının sağ-üst (A) bölgesinde bir yer işgal ederken, büyük bir işyerinde sendikalı olarak istihdam olmuş meslek lisesi mezunu bir teknisyen aynı uzamın sağ-alt (C) bölgesinde, küçük ölçekli bir reklam ajansındaki metin yazarı uzamının sol-üst (B) bölgesinde ve bir konfeksiyon atölyesinde sigortasız olarak istihdam olmuş bir işçi uzamın sol-alt (D) köşesinde bir

yerde konumlanacaktır. Her bir ücretlinin uzam içindeki tam konumu ise eğitime/vasfına ve istihdam koşullarının güvencelik düzeyine göre tespit edilebilir. Eğitim/vasf ve istihdam biçiminin yol açtığı gelir ve yetki farklılıklarına; neoliberal küreselleşme sürecine özgü sosyo-ekonomik örgütlenmede varlığını tahkim edebilen kültür örüntüleri ile iç içe geçerek çoğullaşan yaşam tarzı farklılıkları da eklendiğinde, ücretlilerin topografyasının çok daha karmaşık bir görünüm arz ettiğini belirtmemiz gerekir.

Türkiye'de İşçi Sınıfı Burjuvalaşması Meselesi

Önceki bölümde, işçi sınıfının parçalanmasının, Keynesçi ve neoliberal döneme özgü dinamiklerine işaret ettik. Ancak parçalanmadan bahsedebilmek için bu süreci önceleyen işçi sınıfının bütün oluşturduğu bir dönemin yaşanmış olduğunu kabul etmek gerekir. Alice Amsden'in dönemselleştirmesinden hareketle söyleyecek olursak (Amsden, 2001), işçi sınıfının toplumsal –ve siyasal- olarak bir bütünlük oluşturmaya, kapitalistleşme sürecini birinci ve ikinci sanayi devrimi sırasında –yani 18. ve 19. yüzyılda- kat etmiş olan erken kapitalistleşmiş ülkelerde gözlemlenmiş bir durumdur. Castel'in önceki bölümde andığımız tasnifine göre, ücretlilerin *proleterlik* ve *işçilik* koşullarına tabi

olarak var olabildikleri tarihsel dönemde, işçi sınıfının değişen yoğunluklarda ve homojenlikte bir toplumsal bütün teşkil etmiş olduğundan bahsedebiliriz.

Feodal üretim ilişkilerinin çözülmesiyle birlikte topraktan kopan ve sanayi devrimleriyle çekim merkezine dönüşen kentlere göçen mülksüzleşmiş kitlelerin tabi oldukları ilk ücretlilik ilişkisi *proleterlik* durumunu meydana getirmiştir. Proleterlik durumu, işin eğretiliği, çalışma koşullarının ağırlığı, ücretlerin düşüklüğü kadar, aile ve akrabalık bağlarının çözülmesiyle, ahlaki değerlerin işlevini yitirilmesiyle, suça karışma oranının yüksekliliğiyle, makine kırıncılık, yağmacılık tarzında kendiliğinden eylemlerin yaygınlaşmasıyla ayırt edilebilir. Erken kapitalistleşmiş Batı ülkelerinde ortaya çıkan ücretliliğin *proleterlik* durumuna denk düşen biçimi, 19. yüzyılın sonunda yapılan sosyal reformlara (iş ve sendika kanunlarının yasalaşması, sosyal güvenlik kurumlarının oluşturulması, vb.) dek hüküm sürmüş, 20. yüzyıla geçerken yerini *işçilik* durumuna bırakmıştır. İşçi sınıfının görece homojen bir topluluk oluşturmaya en yakın olduğu bu yeni durum, işçileri bir yandan hukuksal bakımdan hak sahibi, sosyal bakımdan güvence sahibi, siyasal bakımdan söz sahibi kılmış, ancak diğer yandan da diğer toplumsal kategoriler karşısında işçi sınıfının özerk ama madun bir topluluk olarak varlığını sürdürmesinin koşullarını oluşturmuştur. Diğer yandan, *proleterlik* durumunun hüküm sürdüğü dönemden

farklı olarak, bu dönemde hâkim olan işçi figürü; erkek, ulus-devletin hâkim kimlik grubuna mensup, yetişkin ve vasıflı olmasıyla ayırt edilmektedir. Ne var ki, İkinci Dünya Savaşı sonrasında hem işçi sınıfının profilinin radikal bir dönüşüme uğraması, heterojenleşmesi, hem de ücretlilik koşullarının başkalaşması *işçilik durumu*nu giderek zayıflatmaya başlamıştır.. Kadınların, göçmenlerin ve gençlerin işçi sınıfı içine farklı vasıf düzeyleriyle dâhil olmaları, hem genel olarak ücretliler içinde hem de mavi yakalı işçi sınıfı içinde bir tabakalaşma dinamiğinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. 1970’lerden sonra adım adım esnekleşme politikalarının devreye sokulmasının bir sonucu olarak, işçi sınıfı içindeki parçalılık ve heterojenlik iyiden iyiye belirgin bir hâle kavuşmuştur.

Türkiye’ye baktığımızda ise sürecin benzeri bir güzergâhı izlemediğini ilk elden görebiliriz. Millî mücadele yıllarında, zaten çok sınırlı ölçüde sanayileşebilmiş Osmanlı Devleti’nde işçi sınıfının ağırlıklı bölmesini oluşturan gayrimüslim nüfusun kırım ya da iskân politikalarıyla tasfiye edilmesine, Cumhuriyet sonrasında yaşanan nüfus mübadelesi eklenmiştir. 1927’ye gelindiğinde “sınai iş gücü” toplam nüfusun ancak % 0,02’sini oluşturmaktadır. İş gücünün % 81’i tarımda istihdam olmaktadır ve bu oran 1950’ye gelindiğinde ancak % 78’e düşebilmiştir (Yavuz, 1998, s. 158-159). Dolayısıyla Türkiye’de 1950’lere gelene kadar, erken kapitalistleşmiş Batı ülkelerinde olduğu

gibi, ne birinci ve ikinci sanayi devrimlerine koşut olarak vuku bulan kitlesel bir proleterleşme sürecinden, ne de bu sürecin devamında işçilerin toplumsal yapı içinde belli haklara ve eylem kudretine sahip özerk bir topluluk oluşturmaları durumundan bahsedebilmek mümkündür. 1930’larda devlet eliyle sınırlı bir sanayileşme yaşanmış ve bu dönemde Şehmuz Güzel’in ifadesiyle devlet “serada işçi yetiştirmeye” başlamıştır. Guzel (2007, s. 19) bu dönemi şöyle tasvir ediyor:

Gerek ekonomik bunalım gerekse SSCB, İtalya ve Almanya örneklerinin etkisi sonucu devlet ekonomiye el attı. ve kendi “işçileri”ni de “yaratmaya” karar verdi. 1930’lar, deyim yerindeyse, “serada sanayi işçisi” yetiştirme yıllarıdır. KİT’lerde çalışan, fabrikaların, maden ocaklarının yanı başındaki “yurtlarda” ikamet eden, meslek öğrenen işçiler dönemi.

Ancak zaten oranı oldukça küçük olan toplam sınai iş gücünün içinde, “serada yetiştirilmiş” ulus-devlet-işçisi profilinin hâkim profil olduğundan bahsedebilmek de mümkün değildir. Esas faaliyet alanı tarım olan ama geçici sürelerle sanayide çalışan köylü-işçi profilinin ağırlığı uzun yıllar devam etmiştir. Bu durumun, işçi sınıfının parçalanması meselesi ile bağlantılı sonuçları ise; daha dar olan ilk grubun, ücretlilik ilişkisinin ilk biçimi olan proleterlik durumunun doğurduğu toplumsal sarsıntılara maruz kalmaksızın devletin himayesinde güvenceli işçilik koşulla-

rına sahip olması olurken, diğer geniş grubun da geleneksel toplumsal ilişki biçimlerinden kopuşmaksızın kısmi bir işçileşme yaşaması olmuştur.

Diğer geç sanayileşmiş ülkeler gibi, Türkiye’de de hem sınıai imalatın artması hem de kırdan kente göçle birlikte açığa çıkan kitlesel proleterleşme süreci 1950’lerden sonra söz konusu olmuştur. 1948-1960 arasındaki dönemde bir yandan Gayrisafi Millî Hasıla (GSMH) % 91 oranında artmış, GSMH’nin sektörel dağılımı da sanayi kesimi lehine, tarım kesimi aleyhine değişmiştir. Ücretlilerin aktif nüfus içindeki payı 1960’a gelindiğinde ilk kez % 18.76’ya yükselmiş ve yine bu dönemde köylü-işçi tipi yerini, sürekliliğe dayanan modern işçi tipine bırakmıştır (Makal, 2007). 1950’lerde başlayan ve 1960 Darbesi’nden sonra kurumsallaşan ithal ikameci sanayileşme stratejisi, kamu sektörünün yanında özel sektörün de belirli bir istihdam kapasitesine ulaşmasını beraberinde getirmiştir. 1980’lere kadar devam eden bu modelde, ortaya çıkan “modern işçi” profilinin iki varyantının olduğu söylenebilir: kamu sektörü işçisi ve özel sektör işçisi.

Türkiye’nin ilk sendikal konfederasyonu olan TÜRK-İŞ, kurulduğu yıl olan

1952’den itibaren esas olarak, ulusal sanayinin bel kemiği olan kamu sektöründe örgütlenmişti¹. Ancak kamu sektöründe sendikalaşma süreci de pek az kendiliğinden gelişmişti. 1947’de yasalaşan ve sendikaların kurulmasını mümkün kılan ilk sendikalar kanununun hazırlanma sürecini yöneten dönemin CHP’li Çalışma Bakanı Sadi Irmak, parlamentoda yaptığı konuşmada, sendikaların “devlete karşı, devletin emrinde, devletle beraber” davranan olmak üzere üçe ayrıldığını belirttiğinden sonra Türkiye’nin “devletle beraber” davranan, siyasetle ilgilenmeyen, “millî karakteri” olan sendikalara ihtiyacı olduğunu vurgulamıştı (Gülmez, 1995). Zaten hazırladığı sendikalar kanunu da işçilere greve çıkma hakkı tanımamaktaydı. Bu yasal çerçevenin sınırları içinde kurulan TÜRK-İŞ’in 1980’lere gelene kadar izlediği strateji şu unsurları içerecek biçimde şekillendi: (a) Örgütlenmede önceliği kamu sektörüne vermek, (b) Kamu sektöründe işveren olan hükümetlerle –hangi ideolojik ve politik çizgide olurlarsa olsunlar- iyi geçinmek ve böylece görece avantajlı toplu iş sözleşmeleri imzalamaya çabalamak, (c) Siyasal kriz durumlarında sürece

1 Bu durumda Türkiye’de devletin sanayi sektörünün gelişimindeki rolü de önemlidir kuşkusuz. Ancak bu durum yalnızca Türkiye’ye özgü de değildir. Alice Amsden, Güney Kore örneği üzerinden incelediği geç sanayileşen ülkelerde, devletin hem kamu teşebbuslarıyla, hem de özel sektöre yönelik subvansiyon politikaları aracılığıyla sanayileşme sürecinde lokomotif işlevi gördüğüne işaret eder (1989). Korkut Boratav, Türkiye devletinin stratejik sanayi faaliyetleri içindeki mevcudiyetinin ithal ikameci dönemde de arımaya devam ettiğini vurgulayarak, 1960’ta %40 olan devletin sanayi sektöründeki payının 1970’te %50’ye yükseldiğini belirtir (Boratav, 1986, s. 125).

müdâhil olmamak, son tahlilde askeri ve sivil bürokrasiyle birlikte hareket etmek. İçindeki muhalif sendikaların ve sendikacıların varlığına karşın, TÜRK-İŞ devletin sanayi teşebbüslerini özelleştirmeler yoluyla özel sektöre devretmeyi öngördüğü neoliberal dönüşüm süreci başlayana kadar “partiler üstü sendikacılık” yapmıştır. Özel sektör işçisinden daha iyi ve güvenceli çalışma koşullarına genellikle mücadele vermeksizin sahip olan kamu işçisi de “devletle beraber” hareket etme tutumunu çoğunlukla benimsemiştir. Bu hâliyle, 1930’larda ilk kez ortaya çıkmış olan *ulus-devlet* işçisi profili, 1960-1980 arasında nicel bakımdan büyüyen kamu sektörü işçileri nezdinde yaygınlaşma eğilimi göstermiştir.

Ancak bu dönemin daha özgün ve yeni olan işçileşme dinamiği kırdan kente göçen proleterlerin özel sektörde ücretli olarak istihdam edilmeye başlanmasıyla açığa çıkmıştır. 1950’lerde özel sektörde çalışan sayısı 90 bin civarında iken, bu rakam 1960’da 173.155’e, 1965’de 209.220’ye, 1970’de ise 324.993’e ulaşmıştır (TÜİK, 2010, s. 151). Ancak kırdan kente göç eden proleterler, kamu işletmelerinde istihdam olan işçilerden farklı olarak kentlerde barınma sorunuyla karşı karşıya kalmışlar ve 19. Yüzyıl Avrupa’sındakini çağrıştıran tarzda bir sosyal sorunun doğuşuna neden olmuşlardır.

Sabahattin Zaim, 1956’da yayımlanan “İstanbul Mensucat Sanayiinin Bünye-

si ve Ücretler” başlıklı monografik çalışmasında işçilerin durumunu şöyle betimlemektedir:

Birçok işverenlerin de teşvikiyle esasen mevcut mesken darlığı karşısında sür’atle büyüyen gecekondu burada, [Bakırköy, Kazlıçeşme, Zeytinburnu bölgesi] muhtelif meslek erbabından müteşekkil fakir zümrelerin tamamen gayri sıhhi, gayri nizami, gayri meşru şartlar içinde barındığı büyük bir işçi sitesi hâline gelmiş, sanayileşmek iddiasında olan bir memleketin bu en büyük sanayi şehrinde, sanayi bölgeleri civarında ucuz iş gücü meskenleri inşa edilmesi lüzumunun idrak edilemeyişi ...şehrin sosyal bünyesi, sıhhi ve içtimai düzeni hesabına çok pahalıya mal olmuştur. (Akt. Koçak, 2008)

Diğer yandan 1961 Anayasası’nın hem sendikaya üye olma özgürlüğünü hem de grev hakkını güvence altına almış olduğu ve 1963’de de kanunlaştığı koşullarda, söz konusu yeni ücretlilerde, proleterlik durumundan işçilik durumuna geçiş görece hızlı olmuştur. Ancak kamu işçilerinden farklı olarak, özel sektör işçilerinin hem işyerindeki sorunlarını hem de iş dışı hayatlarını ilgilendiren sorunlarını çözerken sürece daha fazla müdâhil oldukları açıktır. Barınma sorununu, genellikle sanayi bölgelerinin etrafında bulunan Hazine arazileri üzerinde gecekondu inşa etmek suretiyle çözen özel sektör işçileri, TÜRK-İŞ’te örgütlenerek ücretlerini ve haklarını artırmak için de grev silahını kullanmaya başlamışlardır. 1960’ların başlarında Kavel, Bereç ve Paşabahçe grevleri TÜRK-İŞ

yönetimi ile greve çıkan sendikaları karşı karşıya getirmiştir. Zira özel işletmelerde çıkılan grevler hükümetler nezdinde de rahatsızlık uyandırmış ve bu da TÜRK-İŞ’in hükümetlerle iyi geçinmeye dayanan “partiler üstü sendikacılık” pratiğini zora sokmuştur. Kamu sektöründe kimi kazanımlar elde edilmesini sağlayabilen TÜRK-İŞ’in hükümetle diyaloga dayalı –ve örneğin greve yalnızca seçim dönemlerinde çıkmayı esas alan- stratejisi, açıktır ki özel sektörde uygulanabilirliği olmayan bir stratejidir. Özel sektörde sermaye sahipleriyle yapılan pazarlık bizzat artı-değer oranını belirlediğinden çok daha çetin bir mücadele sürecini gerektirmekteydi ve 1967’de DİSK’in kuruluşu da TÜRK-İŞ’in özel sektörde sendikacılığın gereklerini yerine getirememesinin –veya getirmeyi istememesinin- bir sonucu olarak düşünülmelidir. Bundan ötürü, DİSK’in kuruluşunu izleyen süreçte, birkaç stratejik sektör istisna olmak kaydıyla, iki rakip konfederasyon arasında adeta bir işbölümü ortaya çıkmıştır. DİSK sendikal faaliyetini neredeyse yalnızca özel sektörde yoğunlaştırırken, TÜRK-İŞ de kamu sektöründe gücünü tahkim etme yoluna gitmiştir. Bu nedenlerle, DİSK’te örgütlenen işçi profilinin TÜRK-İŞ’te örgütlenen işçi profilinden farklı olduğunu söylemek mümkündür. Kamuda istihdam olan işçi, kurulması sürecinde kendi dahlinin pek az olduğu ve mücadelecilik düzeyi görece düşük sendikalarda örgütlenmiş ve örneğin barınma sorununu kamu işletmesine ait

işçi lojmanları sayesinde halletmişken; özel sektör işçisi önce radikal bir biçimde proleterleşme/mülksüzleşme sürecini yaşamış, ardından tamamen kendi mücadelesiyle hem barınma sorununu halletmeye çalışmış hem de işçilik koşullarına dair problemlerini çözmek için sendikal örgütlülüğün içinde aktif olarak yer almıştır. Kamu ve özel sektör arasında işçileşme güzergahı bakımından farklılıklar olmasına rağmen her iki işçi grubunun da sendikal mücadeleyi ve sendikalı yaşamı vazgeçilmez gördüklerini söylemek yanlış olmaz.

1960 ila 1980 arasındaki dönem diğer yandan ücretliler içinde beyaz yakalıların da kısmen de olsa paylarını artırdıkları bir dönem olarak yaşanmıştır. Örneğin 1954 yılında tahminen 6.829 olan mimar ve mühendis sayısı, 1965’de 17.700’e, 1975’te ise 49.900’a ulaşmıştır (Göle, 2002). Serbest meslek sahiplerinin de ücretliler sınıfının bir parçası olmaya başladığından bahsedebilmek mümkün olsa da Türkiye’de hâlen bir ücretliler toplumundan bahsedebilmek mümkün değildir. Zira toplumun hâlen % 70’i kırsal alanda yaşamaktadır ve ücretlilik rejimine tabi değildir.

Öyleyse, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Türkiye’de işçi sınıfının burjuvalaşması olarak tanımlanabilecek bir olgudan bahsedebilmek iki nedenden ötürü mümkün değildir. İlk olarak, ülkede 1950 öncesinde kendine özgü bir kültüre ve politikleşme düzeyine sahip etkin bir işçi topluluğunun oluşmuş olduğundan

ve akabinde de bu topluluğun bir kısmının orta sınıflaşmasından bahsedebilmek mümkün değildir. Zira erken kapitalleşmiş Batı ülkelerinde işçi sınıfının burjuvalaşmasının tartışıldığı dönemde, Türkiye’de değil işçi sınıfının burjuvalaşması, toplumun % 70’inin kırsal alanda yaşıyor olmasından ötürü işçileşmenin kapsamı dahi oldukça sınırlı kalmıştı. İkinci olarak da, Türkiye’nin bu yıllarda bir bolluk toplumu olduğunu söyleyebilmek mümkün değildi. Öyle olunca kitlesel tüketim sınırlı kalmış ve işçi sınıfının bir bölmesini girdabına alan bir orta sınıflaşma süreci de yaşanmamıştır.

Türkiye’de “işçi sınıfının parçalanması”nın erken sanayileşmiş Batı ülkeleriyle kısmen de olsa benzerlik gösteren kimi tezahürleri, neoliberal birikim modeline geçiş sürecinde ücretliliğin “eğretileşmesi” ve ekonominin “enformelleşmesi” ile birlikte açığa çıkmıştır.

Neoliberalleşen Türkiye’de Kitlesel Proleterleşme, Çok Biçimli İşçileşme

Türkiye’de ücretliler toplumunun demografik koşulları ancak 1980’lerden sonra oluşabilmiştir. Ülkede 1980’de % 43,7 olan kentsel nüfusun oranı 1985’te 10 puan yükselmek suretiyle ilk kez kırsal nüfustan fazla hâle gelerek % 53 olmuş ve 1990’da

ise % 59’luk bir orana ulaşmıştır. Bu hızlı artışın arka planında neoliberal politikalarla bağlantılı olarak tarımsal yapının çözülmesinin doğurduğu iç göç hareketi ile 80’lerin ortalarından itibaren Kürt illerinde yaşanan savaşa bağlı gerçekleşen zorunlu göç hareketi bulunmaktadır. 1980-1995 arasında, köyden kente göç eden nüfusun sayısı 1950-1980 arası göç eden nüfusun sayısının iki katıdır:

1950-1970 arasında yılda 200 binden fazla köylünün kentlere göç ettiği tahmin edilmektedir. Söz konusu rakamlar 1970-1980 arasında 350 bin, 1980-1995 arasında ise 500 bin civarındadır. Bu yolla iş gücünün önemli bir kısmı kırdan kente kaymış ancak sanayi sektörünün büyüme hızı bu iş gücünü istihdam edebilecek yeni iş alanları yaratmada yetersiz kalmıştır. Bu dönemin bir “yavaş işçileşme” dönemi olduğu açıktır. (İçduygu, Sirkeci ve Aydıngün, 1998, s. 223)

Ahmet İçduygu ve arkadaşları büyük kentlere göç edenlerin sanayi sektöründe istihdam olamamalarından hareketle süreci “yavaş işçileşme” olarak tanımlamaktadırlar. Ancak bu tespit, süresiz sözleşmeli ve tam zamanlı olarak istihdam olmayı işçileşme sürecinin varması gereken nihai durum olarak varsaymaktadır. Oysa özellikle geç sanayileşmiş ülkelerde, neoliberal birikim rejiminin bir sonucu olarak yaşanan kitlesel proleterleşme süreçlerinin, çok biçimli (*polymorphic*) işçilik/ücretlilik formlarını da beraberinde getirdiği gözlemlenmektedir.

Erken sanayileşmiş ülkelerde yarı-zamanlı çalışmanın yaygınlaşması, süresiz/kadrolu istihdamın yerini belirli süreli/sözleşmeli istihdamın –ve özellikle de taşeronla bağlı çalışmanın- alması sonucunda açığa çıkan çok biçimli işçilik formları, geç sanayileşen ülkelerde enformelleşme etkisi nedeniyle daha da fazla çeşitlilik göstermiştir. 1990'larda erken sanayileşmiş ülkelerde çalışan nüfusun % 2 ila 15 arasındaki kısmı enformel sektörde istihdam olurken, bu rakam geç sanayileşen ülkelerde % 30 ila 80 arasında seyretmiştir (Munck, 2002, s. 112). Öyle ki, 1980'lerde, hem emeğin söğrulmesindeki hem de yeniden bölüşümdeki işlevleri nedeniyle, enformelleşme dinamiğinin olumlandığından dahi bahsedebilmek mümkündür. O ana dek devlet düzenlemelerinin katılığının veya iktisadi büyüme eksikliğinin bir sonucu olarak görülmekte olan enformel sektör, artık bir imkân olarak görülmeye başlanmıştır.

Zira Türkiye'de de neoliberal dönüşüm sürecinin başlamasının ardından enformelleşme ile iktisadi büyümenin at başı gittiği görülmektedir. Bu meseleyi inceleyen Başak Kuş, Türkiye İstatistik Kurumu'nun verilerine göre 1980'de % 32 iken, 1995'te % 37'ye çıkan kayıt dışı istihdamdaki artış ile –ki ev eksenli çalışanların ve aile işçilerinin de katılmasıyla gerçekte oran daha yüksektir- özellikle Anadolu'da tekstil ve konfeksiyon, gıda gibi emek-yoğun sektörlerde 1980'ler-

den sonra ihracata dönük üretime geçen çoğu aile firması olan küçük işletmelerin gelişimi arasında güçlü bir ilişki tespit eder (Kuş, 2014). Aynı dönemde kitlesel göç alan büyük kentlerin periferisinde yer alan yerleşim birimlerinde de benzeri bir sürecin yaşandığından bahsedebiliriz. Dolayısıyla, hızlı proleterleşmenin akabinde Anadolu'da veya İstanbul'un periferisinde yaşamaya başlayan ve enformel aktivitelere katılarak ücretliler sınıfına dâhil olan geniş kesimlerin “yavaş işçileşme” yaşadığını söylemek gerçekliği tam yansıtmamaktadır. Enformel sektör üzerinden işçileşme sürecini daha iyi anlayabilmek 2000'lerin başlarında yürütmüş olduğumuz İkitelli araştırmasının (Özatalay, 2003) bulgularına daha yakından bakabiliriz.

Enformel Sektörde Çok Biçimli İşçileşme: İstanbul İkitelli Örneği

İkitelli bölgesinin bir sanayi havzası hâline dönüşmesi süreci, 80'li yılların ikinci yarısında eski İstanbul'da bulunan küçük ve orta ölçekli işletmelerin bu bölgeye transferine karar verilmesiyle başlar. Dönemin İstanbul Belediye Başkanı Bedreddin Dalan'ın Haliç'i kurtarma projesi çerçevesinde İkitelli'de bir sanayi bölgesi kurulmasının kararını vermesinin akabinde sanayi sitelerinin inşaatı başlamış, ancak bu süreç Nurettin Sözen'in be-

lediye başkanlığı görevine seçilmesiyle birlikte kesintiye uğramıştır. Dolayısıyla inşaatın tamamlanması ve sanayi bölgesinin faaliyete geçmesi için 1994'e kadar beklemek gerekmiştir. Bu dönem, aynı zamanda Türkiye'nin ithal ikameci kalkınma stratejisinden ihracata dönük kalkınma stratejisine geçiş dönemi olduğu için, Haliç bölgesinde üretimde bulunan küçük işletmeler İkitelli'ye taşınırken dönüşüm geçirirler. Dahası, eskiden Haliç bölgesinde faaliyette bulunmayan birçok yeni işletme de üretim mekânı olarak İkitelli bölgesini tercih eder. Dolayısıyla İkitelli'de oluşan sanayi yapılanmasının, eski İstanbul'daki sanayinin bu bölgeye taşınmasından ibaret olduğunu söylemek mümkün değildir. 2003 yılı itibarıyla kapasitesinin % 60'ı ile çalışmasına rağmen bu bölgede istihdam edilen işçi sayısı 150 binden fazla idi.

Diğer yandan, organize sanayi bölgesinin açılması İkitelli'de bulunan yerleşim birimlerinin yapısını da değiştirmiş ve iç göç sürecinde bölgeyi bir çekim merkezi hâline dönüştürmüştür. Bölgede kozmopolit bir nüfus yapısının oluşmasına neden olan göç hareketi diğer yandan da İkitelli'deki mahallelerin sokak aralarına kadar yayılan geniş bir atölyeler zincirinin oluşmasını beraberinde getirmiştir.

Bölgede saha araştırmasını yürüttüğümüz 2000'li yılların başlarına denk düşen dönemde tekstil ve hazır giyim sektörünün hâkimiyeti bulunmaktaydı.

Örneğin yalnızca 2002 yılında söz konusu sanayi bölgesine tahsis edilen 61 yeni yatırım teşvikinin 53 tanesi tekstil ve hazır giyim sektörüne verilmişti. Her ne kadar 2000'lerden sonra Türkiye'nin başta Çin olmak üzere kimi Uzak Asya ülkeleri karşısında sektörel rekabet gücü azalmışsa da, Kasım 2014 itibarıyla imalat sanayi içinde tekstil sektörünün payı hâlen % 13, hazır giyim sektörünün payı ise % 14 düzeyinde seyrettiğini tespit etmekteyiz. Aynı durumla bağlantılı olarak, İkitelli havzasındaki tekstil ve hazır giyim sektörü hâkimiyetini günümüzde de devam ettiriyor. 2003'te tekstil ve hazır giyim sektörünün dışındaki bölgede ayakkabı, metal, demir-çelik, plastik, kereste, otomotiv yan sanayi vb. gibi sektörlerde faaliyette bulunan çok sayıda KOBİ mevcuttu. Adı geçen sektörlerde faaliyette bulunan KOBİ'leri bünyesinde barındıran siteler de hâlen varlıklarını sürdürmektedir. O dönemin medyasında "Türkiye'nin KOBİ başkenti" olarak nitelenen ve 2015 itibarıyla 200-220 bin kişilik istihdam hacmine sahip olan İkitelli havzasının istihdam sayısı araştırmanın yapıldığı dönemde 150 bin kişiydi ve yapılan tahminler bunun 80 ila 100 bin kişilik kısmının sigortasız olarak çalıştırıldığına işaret etmekteydi. Bir başka deyişle, İkitelli, enformel emek gücü için de başlıca merkezlerden birini oluşturmaktaydı.

İkitelli'de Enformel Sektör İşçisinin Profili

Havzadaki işçi profiline oluşumunda bölgenin mekânsal özgünlüklerin de önemli bir etkisinin olduğu kuşku götürmeyecek denli açıktır. Dolayısıyla mekânın oluşumuna dair belli başlı kimi bilgileri paylaşmakta yarar var. Bölgeye adını veren İkitelli köyünün geçmişi 1900'ların başına dayanır. Hâlen eğitim vermekte olan İkitelli Köyü İlkokulu'nun 20. yüzyılın başlarında eski yazıyla eğitime başladığı ve 1929'da yeni yazıyla eğitime geçtiği bilinmektedir. 1950'li yıllarda Bakırköy İlçesi'ne bağlı Mahmutbey Köyü'nün 10 nahiyesinden biri olan İkitelli Köyü'nün etrafına yeni yerleşim birimlerinin (mahallelerin) kurulması ise ilerleyen yıllarda söz konusu olmuştur. Ancak 1980'lere gelen kadar İkitelli Köyü'nün (sonraki ismi Ziya Gökalp Mahallesi) yanı sıra Atatürk Mahallesi, Mehmet Akif Mahallesi gibi yerleşim yerlerini de içeren semtin, tamamen gecekondu bölgesi kimliğini taşıdığı söylenebilir. İkitelli'nin büyük iç göç dalgası için çekim merkezine dönüşmesi ise 24 Ocak kararlarının uygulanmasına bağlı olarak ülkedeki tarımsal üretime dönük teşviklerin azaltılması ve ihracata dönük sermaye birikiminin ülkede hâkim hâle gelmesi ile doğrudan ilişkilidir. Yine aynı dönemde semt, Bakırköy'e bağlı olmaktan çıkmış, Küçükçekmece ilçesine bağlanmıştır. 1990'ların sonlarına gelindiğinde hâlen

nüfusu hızlı bir biçimde artmaya devam eden -1997-2000 arasında % 27.97 ile İstanbul'un nüfusu en hızlı artan üçüncü ilçesi olan- Küçükçekmece'nin nüfusunun beşte biri (220 bin kişi) İkitelli sınırları içinde ikamet etmekteydi. Göçün etkisini, yürüttüğümüz sağa araştırması sırasında da gördük. İşçilerin doğma büyüme İstanbullu olanlarının oranı yalnızca % 13.4 idi ve İstanbul'da doğmamış olanlar doğum yeri olarak telaffuz edilen 36 farklı kent ismini kaydettik. Üstelik çok uzun yıllardır İstanbul'da yaşamayacak kadar genç bir işçi kuşağı ile karşı karşıyaydık. Görüşülen işçilerin % 30'unun anadilinin Kürtçe olduğunu beyan etmesi 1990 sonrası zorunlu Kürt göçünün de İkitelli bölgesinin nüfus yapısının oluşumunda belirli bir oranda önemli olduğunu göstermekteydi.

Görüşülen işçilerden yaşları ortalama 30'u bir miktar aşan ev eksenli çalışan kadınlar ve belli ustalık vasfına sahip olan inşaat işçileri bir kenara bırakıldığında, havzada görüştüğümüz işçilerin yaygın bölmesinin yaşları 22 ila 27 arasında değişmekteydi. Yani örneklemimiz yaş ortalaması ise 24 olan genç işçilerden oluşmaktaydı. 2003 itibarıyla Türkiye'deki en geniş yaş grubunun -toplam nüfusun % 10'unu ve aktif nüfusun % 14'ünü oluşturan- 20-24 arası yaş grubu olduğu düşünüldüğünde İkitelli'de enformel sektörde istihdam olanların bu gruba dahil olduğunu ve aynı grubun örneklemimizde de ağırlıklı olarak temsil edildiğini

söyleyebiliriz. Gençlerin işçileşme sürecinde enformel sektörün önemli bir yeri ve işlevi olduğu ise apaçık bir biçimde görülebilmekteydi.

Genç işçilerin eğitim düzeyine baktığımızda ise görüştüğümüz işçilerin % 62'si ya diplomasız okur yazar ya da ilkokul (5 yıl) mezunu idi. Araştırmanın yapıldığı tarihte ilkokul ve altı eğitim düzeyine sahip kişilerin İstanbul nüfusu içindeki oranının % 43 olduğu düşünülecek olursa İkitelli'de görüştüğümüz enformel sektör işçilerinin eğitim düzeyi İstanbul ortalamasından da düşüktü. Her ne kadar hazır giyim sektöründe ve ev eksenli çalışanlar arasında kadın işçilerin bir ağırlığı varsa da görüştüğümüz işçilerin % 72.5'i erkeklerden oluşmaktaydı. Ancak örneklem içinde bu oranın erkekler lehine yüksek olması, saha araştırmasının ev eksenli çalışanlardan çok atölyelerde çalışanlar arasında yürütülmüş olmasıyla ilgili olduğunu not etmeliyiz.

Dolayısıyla kah ekonomik nedenlerle, kah savaş koşullarının zorlamasıyla İstanbul'a gelmiş ve görece geniş istihdam olanakları nedeniyle İkitelli'ye yerleşmiş ailelerin çocukları olan; okulu erken dönemde bırakarak çalışmaya başlamış ağırlıklı olarak erkeklerden oluşan eğitim düzeyi düşük genç işçiler araştırmanın ana kütlesini oluşturdu.

İşçilerin dâhil oldukları yaş kuşağıyla bağlantılı olarak gelecek beklentilerinde

de bir farklılaşmanın olduğunu araştırmayı yürüttüğümüz dönemde fark ettik. 19 yaş ve altı kategoride yer alan genç – daha doğru bir ifadeyle ergen- işçilerde an'ı yaşama arzusu ve kısmen de olsa aileden özgürleşme çabası gözlemlenmekteydi. Meslekte çıraklık dönemini tecrübe eden ve çoğunlukla ailelerinin veya akrabalarının yanında ikamet eden ergen işçiler, işyerinden kazandıkları ücret düzeyini de çoğu kez dert etmiyorlardı. Birçoğu çalışarak kazandıkları ücreti doğrudan hane bütçesine aktarmakta, yani kazançları üzerinde tasarruf yetkileri bulunmamaktaydı. İşyerini daha çok bir toplumsallaşma yeri olarak görmekteydiler. Diğer yandan, işçiliğe başlamanın birincil ilişkiler içinde toplumsallaşmadan ikincil ilişkiler içinde toplumsallaşmaya geçiş anlamına geldiğini söyleyebilmek de pek mümkün değildi. Zira İkitelli havzasında istihdam sürecinde etnik, mezhepsel ve bölgesel kimliksel aidiyetleri de kapsayan birincil ilişkilerin etkin işlev gördüğü kolaylıkla gözlemlenebiliyordu. Görüştüğümüz hazır giyim-tekstil işçilerinin % 62'si şu anda çalıştıkları işyerine ailevi, komşuluk veya hemşerilik ilişkileri üzerinden girdiklerini beyan ederken, aynı sektörde iş ilanı üzerinden yaptığı başvuru sonrası iş bulduğunu söyleyenlerin oranı yalnızca % 19'da kalmaktaydı. Tüm sektörlerden işçiler dikkate alındığında, birincil ilişkiler üzerinden iş bulanların oranının % 54 seviyesinde olduğunu tespit ettik.

Bir başka deyişle, ağırlıklı olarak birincil ilişkiler üzerinden girilen işyerinden elde edilen gelir, ailenin ortak bütçesine aktarılmaktaydı. Bu nedenle enformel sektörde birincil ilişkilere gömülü bir ekonomik hayattan bahsetmek mümkündür. Ergenlik döneminde gözlemlenebilen aileden ve akrabalık ilişkilerinden özerkleşme arzusu 20'li yaşlarından başında kısa bir süreliğine yükselse de, büyük bir çoğunluk açısından 20'lerin ortalarında yapılan evlilik ve artan sorumluluk ile birlikte özerklik arayışı da en az düzeye inmektedir. 30'larına yaklaşmış enformel sektör işçisinde ise birincil ilişkilere rıza göstermenin hakim tutuma dönüştüğü görülmektedir.

Enformel Sektörde Esneklik ve Güvencesizlik

İkitelli araştırması kapsamında görüştüğümüz işçilerin % 59'u en uzun işçilik deneyimlerini 10 ila 100 kişi arasında işçi istihdam eden işyerlerinde elde etmişti. Bu aslında şaşırtıcı değildi, zira havzada ağırlıklı işkolu olan hazır giyim alanında faaliyette bulunan işyerlerinin büyük çoğunluğu mikro işletmelerden, daha küçük bir bölümü ise küçük ölçekli işletmelerden oluşmaktaydı. Hazır giyim sektöründe; merkezinde olasılıkla istihdam kapasitesi yüksek olmayan ihracatçı firmanın yer aldığı, çeperinde işin tanı-

mına göre değişen nitelikte ama çoğunlukla küçük ölçekli taşeron işletmelerin bulunduğu ve en son halkada da küçük ölçekli taşeron işletmelere üretim yapan mikro işletmelerin ve kimi durumlarda da evde üretim yapanların yer aldığı çok katmanlı bir üretim yapılanmasının söz konusu olduğunu bilmekteyiz. Ancak bu yapılanmanın yalnızca hazır giyim sektörüne özgü bir durum olduğunu söylemek de doğru olmaz. Havzada bulunan ayakkabı, metal, demir-çelik, plastik, kereste, otomotiv yan sanayi vb. gibi sektörlerde de küçük ölçekli -çoğunlukla da mikro ölçekli- işletmelerin hakimiyeti vardır. Örneğin 2000'lerin başında havzada ihracatçı ana firmadan mevsimsel olarak sipariş alan ve çoğu yasal açılışı dahi yapılmamış atölyelerde imalat yapan mikro ölçekli işletmelerin ayakkabı sektöründe de son derece yaygın olduğunu gözlemlemiştik².

Sosyal güvencesiz istihdam olanağı sunan bu işletmelerin çalışanlarına iş güvencesi sağladığından bahsedebilmek, tahmin edileceği üzere, mümkün değildir. Sigortalı olarak istihdam edilenlerin dahi işverenin iş sözleşmesini tek taraflı feshetmesi nedeniyle iş güvencesinden yoksun olduğunun tartışıldığı bir ortamda, görüştüğümüz işçilerin çalıştıkları iş yerinde yasal herhangi bir kayıtları söz konusu değildi. Zaten görüştüğümüz iş-

² Ayakkabı sektöründeki emek süreci üzerine kapsamlı bir inceleme için (bkz. Güler-Muftuoğlu, 2000)

çilerin 16-19 yaş dilimindeki bölmesinde % 32'lik bir kesimi, 20-24 yaş dilimindeki bölmesinde % 53'lük bir kesimi, 25-29 yaş dilimindeki bölmesinde % 37.5'lik bir kesimi, 30-39 yaş dilimindeki bölmesinin ise % 40'lık bir kesimi, o ana kadar 6'dan fazla kez iş değiştirdiklerini belirtmişlerdi. İlk başladığı işte hâlen çalışmaya devam ettiğini söyleyenlerin oranı ise yalnızca % 17.5 düzeyindeydi ve bu bölmenin % 53'ünü 16-19 yaş grubundakiler, yani çalışma hayatına yeni atılanlar oluşturmaktaydı. Kısaca havzada yüzer gezer bir işçilik durumunun hâkimiyetinden bahsedebiliriz.

Kayıt dışılığın mümkün kıldığı bir diğer esneklik biçimi ise çalışma saatlerinde ortaya çıkmaktaydı. Emek-yoğun sektörlerde, işletmelerin maliyetlerini düşürme ve rekabet gücünü artırmanın bir yolu olarak fazla çalışma biçiminde açığa çıkan çalışma süresi esnekliği, enformel sektörde çoğunlukla ücretsiz fazla çalışma olarak gerçekleşmektedir. Çalışma Hayatı İle İlgili Mevzuat'a göre haftalık çalışma süresinin 45 saati geçmemesi gerekirken, İkitelli havzasında kayıt dışı istihdam edilen hazır giyim işçileri, haftada 70 saate kadar çalıştırılmaktaydı. Dahası bu düzene göre çalışmanın işçilerce de norm olarak benimsendiğini gözlemlemiştik. Yine kayıt dışı olarak yapılan parça başı işlerde, götürü usulü faaliyetlerde de çalışma süresi esnekliği temel kural olarak göze çarpıyordu.

Peki tüm bu çalışma koşulları, *proleterlik* durumunun hâkim olduğu 20. yüzyıl öncesi Avrupası'ndaki "vahşi kapitalizm"de açığa çıkan ücretlilik koşulları ile benzer olduğunu söyleyemez miyiz? Aynı nedenle bu işçileşme/ücretlileşme sürecinin işçi sınıfı açısından bir bütünleşme sürecine doğru evrilmesini beklemek gerekmez mi? Artık bu sorularının yanıtları üzerine düşünmeye geçebiliriz.

Enformel Ekonomide Güven Meselesi ve Kimliksel Bölünme

Yukarıda da söylediğimiz gibi, Robert Castel'in *proleterlik* durumu olarak tanımladığı ücretlilik biçimi, emek sürecine eğreti koşullarda dâhil olan işçinin, köyden kente göç sırasında birincil toplumsal ilişkilerinden de tamamen yoksun kaldığı ve "yarı-dışlanmış" bir hâlde var olmaya ve var kalmaya çalıştığı bir biçime denk düşmektedir. Castel'e göre 19. yüzyılda iç göç hareketi sonucunda sanayileşmekte olan kentlere gelen proleterler böylesi bir durumun içine düşmüşlerdir ve bu durumun içinden çıkma ihtiyacı, proleterleri kendi aralarında bütünleşmeye ve bir işçi topluluğu meydana getirmeye sevk etmiştir. Böylesi bir eğilim enformel sektörde işçileşme sürecine dâhil olan kesimler için de söz konusu olabilir mi? Ya da bütünleşmiş veya bütünleşmekte olan bir enformel proletaryadan bahsedilebilir mi?

Kimi sosyal bilimciler ve araştırmacılar, 1960’lardan itibaren yavaş yavaş büyüyen ve 1980’lerden sonra da kapitalist üretim ilişkilerin özgül bir formuna dönüşmüş olan ve kendi içinde eşitsizlikleri de barındıran enformel sektörde ücretli olarak istihdam olan kesimleri, yine enformel sektörde kendi hesabına çalışanlardan ayırarak enformel proletarya olarak nitelemektedir (Portes ve Hoffman, 2003; Davis, 2004). Ne var ki, enformel proletaryanın sendikalarda ekonomik mücadele vermek ve sınıf temelli partilerde siyasal temsilini sağlamak yolunu benimsemediği yine aynı araştırmacılarla vurgulanmaktadır. Enformel sektörün yaygın olduğu Latin Amerika’da enformel proletarya, ya toplumun farklı kesimlerini temsil eden ve çok sınıflı bir yapıya sahip blok tarzı siyasal oluşumlara ya da farklı kesimlerin desteğini alabilmek üzere ideolojik çizgisi giderek silikleşmiş popülist partilere destek vermektedir (Portes ve Hoffman, 2003, s. 75–76).

Benzeri bir biçimde 1990’lara girilirken Korkut Boratav tarafından bir ayağı İstanbul’da yürütülmüş olan sınıf profilleri araştırmanın sonuçları da kent proletaryasının ağırlıklı olarak, o dönemde popülist sol bir çizgide konumlanmış olan Demokratik Sol Parti ile yine popülist İslamcı bir çizgide hareket eden Refah Partisi’ne dönük destek sunduğunu vurgulamaktadır. Boratav söz konusu iki partinin kentteki toplumsal tabanının “köy-taşra kökenli mavi yakalı sanayi kesimi”ne

dayandığını tespit eder (Boratav, 1995, s. 110). Diğer yandan aynı grup içinde “tutucu ahlaki değerler” ile “anti-liberal” değerler bir arada bulunmaktadır. Boratav’ın, bu kesimin “İslami muhalefetin kitle tabanının önemli bir ögesini” oluşturabileceğine dair öngörüsünün büyük oranda doğrulandığını ve enformel sektörde istihdam olanların anlamlı bir kesimini oluşturduğu kent proletaryasının, popülist İslamcı çizgideki Adalet ve Kalkınma Partisi’nin 2002’den –en azından 2015’e dek devam eden iktidarı boyunca– en kararlı destekçisine dönüştüğünü söylersek yanlış yapmış olmayız. Bu kategori içinde Adalet ve Kalkınma Partisi’ne desteğini mutlak olarak esirgeyenler Alevi işçiler olurken, Alevi olmayan Kürt işçilerin seçim davranışları ise Hükümetin Kürt sorununun çözümünde izlediği politikalara bağlı olarak değişmiştir. Bir başka deyişle, yeni kent proletaryasının genel eğiliminin, popülist politik akımları desteklemek olmasına karşın parti tercihlerinde kültürel kimlik aidiyetlerinin tayin edici hâle dönüştüğü görülmektedir. Öyleyse çok biçimli işçileşmenin hâkim hâle geldiği neoliberal kapitalizm koşullarında işçi sınıfının parçalanmasının en net tezahürünün kültürel kimlikler üzerinden açığa çıktığını söyleyebiliriz.

Ücretlilerin ırk, etnik köken, dini inanç, toplumsal cinsiyet vb. kimliksel aidiyetler temelinde bölünmesi meselesini soruşturan Michael Piore ve Sean Safford bunun emek piyasasının ikili ya-

pisından kaynaklandığına işaret ederler (2007). Bu yaklaşıma göre söz konusu ikili yapı, biri formel iç kurallara sahip ve formel kademe atlama imkânları sunan birincil (çekirdek) emek piyasasından, diğeri ise tüm bu kurallardan yoksun olan, işçilerin kariyerlerinde yükselme şansına sahip olmadıkları, o işten bu işe sürüklendikleri ikincil emek piyasasından meydana gelmektedir. İkincil piyasalarda işçilerin hareketleri cemaate dayalı kişisel toplumsal ağlar tarafından yönlendirilmekte -ve sınırlandırılmaktadır. Bu hareketin sonucu ise emek piyasasının "gettolaşması" olmaktadır (Piore ve Safford, s. 2). Yine aynı çalışmada, sosyal bilimciler, firmaların ölçeği küçüldükçe istihdam olma sürecinde cemaat bağlarına dayalı kişisel ilişki ağlarının daha etkin rol oynadığına işaret etmektedir.

Gettolaşma etkisinin, büyük ölçekli firmalarda hem taşeronlaşmaya, hem de nepotizmin yaygınlaşmasına bağlı olarak gözlemlenmekte olduğu söylenebilir. Bunu 2006-2008 yılları arasında Petkim, Türkiye Taşkömürü Kurumu (TTK) ve İskenderun Demir Çelik (İsdemir) işçileri arasında yürüttüğümüz saha araştırması sırasında net biçimde gözlemlemiştik (Özatalay, 2010). Örneğin birincil emek piyasası içinde konumlandırılacak Petkim'de, henüz işletme faaliyete geçmeden önce 1982'de yapılan işçi alımı merkezi sınavla gerçekleşmiş ve meslek okulu mezunu 3000 işçi meritokratik ilkeler doğrultusunda istihdam edilmişti.

12 Eylül askeri yönetimi sırasında yapılmış olan bu işçi alımının tarafsızlığı ve hakkaniyeti konusunda, darbe aleyhine görüşler sarf etmekten kaçınmasalar da, görüştüğümüz hemen her Petkim işçisi hemfikirdi. Görüşmeler sırasında 40'lı yaşlarının sonlarına yaklaşan Petkim işçilerinden farklı olarak, TTK'da çalışan 26 yaşındaki genç madencinin 2000'lerden sonra gerçekleşen işe giriş sürecinin ise bambaşka bir biçimde gerçekleştiğini öğrenmiştik. Meslek lisesini bitirmeyip, yarıda bırakan genç madenci günümüzde diplomanın işe yaramadığını, önemli olanın tanıdık olduğunu belirttikten sonra TTK'ya girişini büyük ağabeyinin yardımına borçlu olduğunu belirtmişti. Yine İsdemir'de de yetkili sendikanın özellikle özelleştirme sonrasında adeta işletmenin "insan kaynakları departmanı"ymış gibi çalışmakta olduğunu gözlemlemiştik. Sendika şube yönetiminde biri iktidar partisi olmak üzere Meclis'teki üç partiye yakınlıklarıyla bilinen kişiler bulunmaktaydı ve işe alımlarda parti bağlantılarının belirleyici olduğu çok sayıda işçi tarafından teyit edilmişti.

İkitelli enformel sektör işçileri araştırmasında elde ettiğimiz bulgular ise nepotizmin, partizanlık temelinde adam kayırmacılığın hakim olduğu birincil emek piyasasından farklı olarak, ikincil emek piyasasında akrabalık, hemşerilik, mezhep ya da etnik köken ortaklığına dayandığına işaret etmekteydi. 27 yaşındaki bir hazır giyim işçisinin söyledikleri

bu konuda oldukça aydınlatıcıydı: “İkitelli’de Kürtleri veya Alevileri istihdam etmek istemeyen işyerleri var. Bu açık açık söylenmiyor. Ama duvarında işçi alınacağını duyuran ilan asılı olan bir işyerine gittiğinizde, nereli olduğunuzu soran güvenlik görevlisi sizin personel müdürüyle görüşüp görüşmeyeceğinize karar veriyor. İşe alım süreçlerinde genellikle güvenlik görevlileri kilit rol oynuyor” (Özatalay, 2003, s. 123).

Araştırma sürecinde benzeri görüşler başka işçilerce de dile getirilmiştir. Kürt ve Alevi işverenlerin de, benzeri bir ayrımcılığı kendi işyerlerinde tersinden uyguladığı, görüşülen işçiler tarafından dile getirilmiştir. Dolayısıyla, İkitelli havzasında istihdam sürecinde etnik, mezhepsel ve bölgesel kimliksel aidiyetleri de kapsayan birincil ilişkilerin etkin işlev gördüğü öğrenilmiştir. Görüşülen hazır giyim-tekstil işçilerinin % 62’si şu anda çalıştıkları iş yerine ailevi, komşuluk veya hemşerilik ilişkileri üzerinden girdiklerini beyan ederken, aynı sektörde iş ilanı üzerinden yaptığı başvuru sonrası iş bulduğunu söyleyenlerin oranı % 19’da kalmıştır. Tüm sektörlerden işçiler dikkate alındığında, birincil ilişkiler üzerinden iş bulanların oranının % 54 seviyesinde olduğu görülmektedir.

Aslında bu piyasaların –ve emek piyasasının– da işleyişinin bir gereği olarak düşünülebilir. Zira toplumsal etkileşim arenası olan piyasalarda failler daha en

baştan ciddi koordinasyon problemleriyle karşı karşıyadırlar (Beckert, 2009, s. 246). Değerin belirlenmesi meselesinin, rekabet meselesinin ve kooperasyon meselesinin piyasa failleri arasında bir biçimde halledilmesi ve faillerin davranışların mübadeleye henüz girmeden önce de öngörülebilir olması koordinasyon probleminin çözülebilmesi için gereklidir. Koordinasyon problemi, toplumsal sözleşme kuramcılarına göre, mübadele esnasında bireylerin rasyonel tutumları neticesinde imzalanan sözleşmeler üzerinden halledilebilir. Piyasadaki eylemleri diğer toplumsal eylemlerden farklı bir çerçevede ele almayan ekonomi sosyologları ise koordinasyon probleminin mübadeleye henüz girmemişken, faillelerin davranışlarını kurallar (yönetmelikler, kanunlar vb.) ve kurumlar (yerleşik davranış ve düşünüş kalıpları) tarafından çözülebildiğini savunurlar. Max Weber’in kavramsal çerçevesinden hareketle söyleyecek olursak, piyasalar var olabilmek için hem toplumsalmaya (*Vergesellschaftung*) dönük eylemlerin sonucunda benimsenmiş açık rasyonel kural ve yönetmeliklere, hem de cemaatleşmeye (*Vergemeinschaftung*) dönük eylemlerin sonucunda ortaya çıkmış örtük mutabakatlara ihtiyaç duyarlar (François, 2008). Ancak enformel sektörde sermaye sahibi ile işçi arasında karşılıklı olarak imzalanmış yasal bir sözleşme yoktur. Bu ise iki taraf açısından da karşılıklı olarak sergilenen davranışların öngörülemez-

sine bağlı bir güvensizlik durumunu önsel olarak beraberinde getirir. İşte akrabalık, hemşerilik, etnik köken ortaklığı, mezhepsel ortaklık vb. temellerine dayalı birincil ilişkiler, sermaye sahibi ile işçi arasında güvene dayalı örtük bir mutabakatın oluşmasını mümkün kılar. İkitelli havzasında da net bir biçimde gözlemlediğimiz işçi sınıfının gettolaşması dinamizminin arka planında, neoliberal küreselleşme sürecine bağlı olarak serpilip gelişen ikincil emek piyasasının koordinasyon probleminin aşılması arayışının yol açtığı ihtiyaçlar bulunmaktadır.

Diğer yandan, enformel ekonomi içinde açığa çıkan kültürel temelde gettolaşma dinamiği yalnızca işçileri de kapsamaz. Aynı zamanda, işyeri sahiplerinin ya da kendi hesabına çalışanların da aralarındaki koordinasyon problemlerini çözmek üzere aynı kültürel ilişki ağlarını devreye soktukları gözlemlenir. İlk kez 1970'lerde İtalya'daki (özellikle Üçüncü İtalya tabir edilen zengin Kuzey bölgesi ile yoksul Güney bölgesi arasında kalan, İtalya'nın Kuzey Doğu ve Orta bölgesindeki kentleri içine alan bölgedeki) KOBİ'lere dayalı olarak yaşanan hızlı büyümenin nedenleri soruşturulurken Alfred Marshall'ın "endüstriyel bölge kavramı" rehabilitasyondan geçirilerek yeniden kullanıma sokulmuş ve endüstriyel bölgelerde yer alan küçük işletmelerin başarısının arka planında, güvene ve toplumsal sermaye olgularına dayalı yerel dayanışmanın doğurduğu dina-

mizmin bulunduğu vurgu yapılmıştı (Piore ve Sabel, 1984; Durand, 1991; Becattini, 2004; Becattini, Bellandi ve De Propriis, 2009). Benzeri bir perspektif ışığında, Türkiye'de özellikle 1990'lardan sonra etkinliğini artıran KOBİ'lere dayalı organize sanayi bölgelerinde artan ekonomik dinamizmin arka planında, güven ve toplumsal sermaye olgusunun bulunduğu işaret eden araştırmaların da sayısı bir hayli fazlalaşmaktadır (Örneğin bkz. Eraydın ve Armatli-Köroğlu, 2005; Armatli-Köroğlu, 2005; Oba ve Semerciöz, 2005; Dülger-Kavas, 2006; Baki Adaş, 2009). 2011-2012 yıllarında yine İstanbul'da KOBİ yöneticilerinin/sahiplerinin de içinde yer aldığı bir örneklem dâhilinde yürüttüğümüz araştırmada, özellikle yüksek vasıf gerektirmeyen sektörlerde mikro işletme sahibi/yöneticisi olan kişilerin, diğer yönetici profillerinden farklı olarak, piyasalarda birincil ilişkilerin rolüne ve önemine daha güçlü vurgu yaptıklarını gözlemlemiştik (Özatalay, 2013).

Buradan hareketle, tam istihdam ve güvenceli çalışma koşullarının tasfiye edilme süreciyle birlikte giderek parçalı ve esnek hâle gelen ve sonucunda da enformel ilişki ağlarının daha belirleyici rol oynamaya başladığı neoliberal kapitalizme özgü çalışma ilişkileri, enformel sektör ya da eğreti iş sözleşmeleri üzerinden işçileşme sürecine dâhil olan kesimlerde; ücretlilik temelinde değil, emek piyasasında kendilerine hareket olanağı

sağlayan ve acil ihtiyaç duydukları dayanışma imkânını sunan kültürel kimlikler üzerinden birleşme eğilimini açığa çıkardığını söyleyebiliriz.

Sonuç

İşçi sınıfının parçalanması olgusunun ilk veçhesini temsil eden “işçi sınıfının burjuvalaşması” ya da “orta sınıflaşması” olgusu erken sanayileşmiş ülkelerde 1950’lerden itibaren tartışılmaya başlanmış, ancak bu tema aynı tarihlerde henüz nüfusunun % 70’lik kısmı kırsal alanda yaşayan Türkiye’de –tıpkı genç sanayileşmekte olan diğer ülkelerde olduğu gibi– bir gerçekliğe denk düşmemiştir. Aynı olgunun ikinci veçhesi olan “işçi sınıfının eğretiliştirilmesi” olgusu ise neredeyse tüm dünya ülkelerinde olduğu gibi Türkiye’de de ücretliliğin aktüel toplumsal formlarının şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Daha doğru bir ifadeyle, Türkiye ücretliler toplumuna eğreti çalışma koşulları altında dönüşmüştür. Yunus Kaya (2008) küreselleşme sürecinde yaşanan proleterleşme sürecinin ücretliler arasında yaşanan kutuplaşma / tabakalaşma ile eşzamanlı olduğuna işaret eder. Gerçekten de ilk bakışta, Türkiye’deki süreç, erken sanayileşmiş ülkelerde ücretliler arasında klasman farklarının ve mücadeleleriyle koşut olarak oluşan ücretliler toplumunun şekillenme sürecine

benzemektedir. Ancak biraz daha yakından bakıldığında sürecin, tam zamanlı ve güvenceli istihdama dayanan Keynesçiliğin Türkiye’deki ithal ikameci birikim modeli versiyonuna özgü 1960’larda yaşanan işçileşme sürecinden köklü biçimde farklılaştığı görülebilmektedir.

1950’lerden sonra başlayan 1960’larda kısmen hızlanan işçileşme sürecinde Batılı muadilleri ölçeğinde olmasa da sendikali işyerlerinde istihdam olan işçiler, oldukça güvenceli bir çalışma ortamına ve görece müreffeh bir yaşam düzeyine erişebilmekteydi. Oysa neoliberal kapitalizm koşullarında topraktan koparak kitlesel olarak proleterleşen kesimler her şeyden önce sosyal devlet desteklerinden yoksun bir biçimde büyük kentlerin varoşlarında işçileşme sürecine dâhil olmaktadır. Bu daha çok erken sanayileşmiş ülkelerin 19. yüzyılda deneyimlediği ücretlilik biçimine benzerlik gösterse de, iki noktada ondan farklılaşır.

İlk olarak, neoliberalizm –özellikle de 1990’lardan sonraki “yeniden açılım” (roll-out) evresinde– 19. yüzyıl liberalizmine özgü “bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” ilkesini düstur edinmekten vazgeçmiştir. Neoliberalizm, iktisadi faaliyetlerin eylemlerinin belirli normlarla ve kurallarla sınırlandırıldığı “toplumsal bakımdan sorumlu piyasa aktörleri”nin (Shamir, 2008, s. 3) içinde eylediği bir piyasa toplumunun inşa edilmesini ve sürdürülmesini öngörür. Bir başla deyışe

“neoliberal yönetim”, iktisadi faillerin hem piyasa mübadeleleri sırasında, hem de piyasa mübadelelerinin sonucunda ortaya çıkan sosyal meselelerle baş ederken “toplumsal bakımdan sorumlu” davranış sergilemelerini sağlamak üzere “ahlâk üreticisi” kurumların ve toplulukların ekonomik alana dâhil edilmesine dayanır. Etnik kökene, mezhebe, hemşeriliğe dayalı sosyal yardım örgütlerinin, o kimlik grubuna mensup sermaye sahiplerinin finansman desteğiyle kurularak, yeni işçileşen proleterlere ihtiyaç duydukları sosyal desteği sunmaları bu anlamda neoliberal yönetim tekniklerinin bir sonucu olarak görülmelidir. Sosyal yardımlaşma amacıyla kurulan ahlâki-kültürel toplulukların faaliyetlerinin sonucu ise işçilerin “sınıfsal çıkar” temelinde bütünleşmek yerine, “sosyal yardım” ilişkisine ulaşabilmek üzere farklı ahlâki-kültürel topluluklar çevresinde toplaşırken birbirlerinden ayrışmaları olmuştur.

İkinci olarak ise makalede genişçe bahsetmiş olduğumuz üzere ağırlıklı olarak emek-yoğun iş kollarında faaliyet gösteren küçük işletmelerden oluşan ikincil piyasalarda; akrabalık, hemşerilik, etnik köken ortaklığı, mezhepsel bağ vb. temellerine dayalı birincil ilişkiler, formel kurallardan yoksunluk nedeniyle daha şiddetli yaşanan koordinasyon problemini çözme işlevini görmektedir. Bunun toplumsal sonucu ise işçi sınıfının kendi içinde gettolaşması ve parçalanması olmaktadır. Bu nedenle, Türkiye’de giderek etkisini artıran “kültür savaşları” incelenirken, bunu bir tür modernleşme tartışmasına sıkıştırmamak, “kültür savaşları”nın üzerinde temellenebildiği neoliberal ekonomik yapının özgülüklerine de dikkat yöneltmek zorunludur.

Kaynakça

- Amsden, A. H. (1989). *Asia's next giant-South Korea and late industrialization*. New York, Oxford. Oxford University Press.
- Amsden, A. H. (2001). The rise of the rest: Challenges to the West from late-industrializing economies. *Contemporary Sociology*, 31. Oxford, New York: Oxford University Press
- Armatlı-Köröglü, B. (2005). Innovativeness in industrial districts of Turkey and indicators of innovation activities in SMEs. *G.Ü. Fen Bilimleri Dergisi*, 18(4), 693-706
- Bakı-Adaş, E. (2009). Production of trust and distrust: Transnational networks, Islamic holding companies and the state in Turkey. *Middle Eastern Studies*, 45(4), 625-636.
- Becattini, G. (2004). The Marshallian industrial district as a socioeconomic notion. In *Industrial districts. A new approach to industrial change* (p. 199). Edward Elgar Publishing

- Becattini, G., Bellandi, M. ve De Propriis, L. (2009). *A handbook of industrial districts. A handbook of industrial districts*. Edward Elgar Publishing.
- Beckert, J. (2009). *Beyond the market: The social foundations of economic efficiency*. Princeton University Press.
- Boratav, K. (1986). Import substitution and income distribution under a populist regime: The case of Turkey. *Development Policy Review*, 4(2), 117-139.
- Boratav, K. (1995). İstanbul ve Anadolu'dan sınıf profilleri. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Castel, R. (1995). *Les métamorphoses de la question sociale. Une chronique du salariat*. Paris: Fayard.
- Castel, R. (2007). Au-delà du salariat ou en deçà de l'emploi? L'institutionnalisation du précaire. In S. Paugam (Ed.), *Repenser la solidarité: L'apport des sciences sociales* (pp. 416-433). Paris: Presses universitaires de France.
- Castells, M. ve Portes, A. (1989). World underneath: The origins, dynamics, and effects of the informal economy. In A. Portes, M. Castells ve L. A. Benton (Eds.), *The informal economy: Studies in advanced and less developed countries* (pp. 11-37). Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press.
- Davis, M. (2004). Planet of slums-urban involution and the informal proletariat. *New Left Review*, 26, 5-34.
- Durand, J. P. (1991). Italie: Spécialisation flexible et dépassement du fordisme. *Revue D'économie Industrielle*, 58(1), 47-63.
- Dülger-Kavas, N. (2006). *Interfirm relations and innovative capacity in Adana organized*. Middle East Technical University.
- Engels, F. (1858). Lettre à K. Marx-Une lettre sur le mouvement ouvrier anglais. Erişim Tarihi: 27 Temmuz 2015. Erişim Adresi: <https://www.marxists.org/francais/engels/works/1858/10/18581007.htm>
- Eraydin, A. ve Armatli-Köroğlu, B. (2005). Innovation, networking and the new industrial clusters: The characteristics of networks and local innovation capabilities in the Turkish industrial clusters. *Entrepreneurship & Regional Development*, 17(4), 237-266.
- François, P. (2008). *Sociologie des marchés*. Paris: Armand Colin.
- Goldthorpe, J. H., Lockwood, D., Bechhofer, F. ve Platt, J. (1969). *The affluent worker in the class structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Göle, N. (2002). *Mühendisler ve ideoloji*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Güler-Müftüoğlu, B. (2000). İstanbul-Gedikpaşa'da ayakkabı üretiminin değişen yapısı ve farklılaşan iş gücü. *Toplum ve Bilim*, 86, 118-138.
- Gülmez, M. (1995). *Meclislerde işçi sorunu ve sendikal haklar (1909-1961)*. Ankara: Öteki Yayınevi.
- Güzel, Ş. (2007). *İşçi tarihine bakmak*. İstanbul: TÜSTAV Sosyal Tarih Yayınları.
- Hart, K. (1973). Informal income opportunities and urban employment in Ghana. *The Journal of Modern African Studies*, 11(1), 61-89.
- Hoggart, R. (1957). *The uses of literacy*. London: Chatto & Windus.
- İçduygu, A., Sirkeci, I. ve Aydıngün, I. (1998). Türkiye'de içgöç ve içgöçün işçi hareketine etkisi. In *Türkiye'de iç göç* (ss. 207-244). İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Kaya, Y. (2008). Proletarianization with polarization: Industrialization, globalization, and social class in Turkey, 1980-2005. *Research in Social Stratification and Mobility*, 26(2), 161-181.
- Koçak, H. (2008). 50'leri işçi sınıfı oluşumunun kritik bir uğrağı olarak yeniden okumak. *Çalışma ve Toplum*, 3, 69-86.
- Kus, B. (2014). The informal road to markets: Neoliberal reforms, private entrepreneurship and the informal economy in Turkey. *International Journal of Social Economics*, 41(+), 278-293.

- Makal, A. (2007). Cumhuriyet'ten 21. yüzyıla Türkiye'de çalışma ilişkileri. İçinde B. Ceylan-Ataman (Ed.). *Güncel sosyal politika tartışmaları-Cahit Talas anısına* (ss. 511-543). Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları.
- Munck, R. (2002). *Globalisation and labour: The new great transformation*. New York, N.Y.: Zed Books.
- Oba, B. ve Semerciöz, F. (2005). Antecedents of trust in industrial districts: An empirical analysis of inter-firm relations in a Turkish industrial district. *Entrepreneurship & Regional Development*, 17(3), 163-182.
- Özatalay, C. (2003). *La situation de classe des travailleurs du secteur informel en Turquie: Le cas d'Ikitelli*. University of Marmara.
- Özatalay, C. (2010). *Diversité des consciences ouvrières à l'ère des pragmatismes: L'ouvrier de l'État-nation versus l'ouvrier de la Globalisation - Une étude sur le cas des ouvriers d'İsdeмир, de Petkim et de la TTK en Turquie*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ecole des hautes études en sciences sociales / Paris.
- Özatalay, C. (2013). Türkiye kapitalizminin farklı "ruhlar"ı. İçinde VII. *Sosyoloji Kongresi Bildiri Kitabı* (2, ss. 299-316). Muğla: Muğla Üniversitesi.
- Piore, M. J. ve Safford, S. (2007). Preliminary thoughts on identity and segmentation in primary sector labor markets. *Socio-Economie Du Travail*, 41(6), 925-940.
- Piore, M. ve Sabel, C. F. (1984). *The second industrial divide*. New York: Basic Books.
- Portes, A. ve Hoffman, K. (2003). Latin American Class Structures: Their composition and change during the neoliberal era. *Latin American Research Review*, 38(1), 41-82.
- Shamir, R. (2008). The age of responsabilization: On market-embedded morality. *Economy and Society*, 37(1), 1-19.
- Standing, G. (2011). *The precariat-the new dangerous class*. London, New York: Bloomsbury Academic.
- Turkish Statistical Institute. (2010). *Statistical indicators 1929-2009*. Ankara.
- Willmott, P. ve Young, M. D. (1960). *Family and class in a London suburb*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Yavuz, E. (1998). Sanayideki iş gücünün durumu 1923-40. In D. Quataert ve E. J. Zürcher (Eds.). *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine işçiler 1839-1950* (ss. 155-196). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Young, M. ve Willmott, P. (1957). *Family and kinship in East London*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Zweig, F. (1961). *The worker in an affluent society; family life and industry*. London: Free Press of Glencoe.

Proletarya ile Orta Sınıf Arasında: Siyasi Aktör Olarak Prekarya

Aslı Vatansever

Son yıllardaki küresel ayaklanmalarla birlikte, teorik sınıf analizi açısından da, tarihsel anlamda sınıf mücadelesi açısından da her daim sorunlu olmuş olan orta sınıf(lar) yeniden gündeme geldi. Bugüne kadar sistemin sadık ve itaatkâr hizmetkârları olan ve orta sınıfın da ana bileşenini oluşturduğu düşünülen beyaz yakalılar, bu sefer beklenmedik bir biçimde sistem-karşıtı protestoların aktörü olarak öne çıkarken, uzun süredir muhafazakâr siyasetçiler tarafından, siyaseti sınıfsızlaştırmak¹ ve sistemin ilerleme illüzyonlarını pekiştirmek üzere kullanılan orta sınıf kavramı da, toplumsal dönüşüm yaratma potansiyeli bağlamında karşımıza çıkıyordu. Bir yandan, beyaz yakalıların gerçekte protestocu kitlesinin yüzde kaçını oluşturduğu, böyle çok katmanlı protestoların orta sınıf hareketi olarak adlandırılıp adlandırılmayacağı, “kent paryaları”nın ve küçük burjuvaların ne kadar samimiyetle mücadeleye katıldığı (Çavdar-Wacquant söyleşi, 2014) vb. sorular tartışılırken, diğer yandan da protestolarda yadsı-

1 1980’lerle birlikte başlayan neoliberalleşme sürecinde, bir yandan fiili olarak örgütlü sınıf mücadelesinin araçları ortadan kaldırılırken, diğer yandan da artık tarihin sonuna gelindiğini müjdeleyen Fukuyama gibi neoliberal sosyal bilimcilerin ve kapitalizmin alternatifinin olmadığını vaaz eden Thatcher gibi neo-konservatif siyasetçilerin söylemleriyle, sınıf kavramının kendisi gölünleştirilerek diskredite ediliyordu. Bu muhafazakâr taarruzun, özellikle Marksist sosyal bilim literatürü ve tabakalaşma çalışmaları üzerinde sındırıcı bir etkisi olduğu söylenebilir. Örneğin Michael Lebowitz de ilk kez 1992’de basılan ve Marksizm tartışmalarında hatırı sayılır bir veri olan *Beyond Capital: Marx’s Political Economy of the Working Class* kitabının onsozunda, tam da 1990’ların başında böyle bir kitap yayımlıyor olmasının, sosyal bilim camiası içerisinde ne kadar tuhaf ve anlamsız karşılandığını anlatır (Lebowitz, [1992]2003). Modern sanayi toplumundaki klasik sınıf kategorilerinin dönüşümü Ulrich Beck gibi eleştirel sosyologlara da, sınıf vb. kavramların artık “zombi kavramlar” haline geldiğini düşündürüyordu (Beck ve Beck-Gernsheim, [2002]2008, s. 203).

namaz biçimde öne çıkan -Ali Şimşek’e göre, protestoların “vitrinini” oluşturan (Şimşek, 2014) - bu “yeni orta sınıfları”, normalde orta sınıftan beklenmeyecek şekilde muhalif bir role iten farklılıklarının ne olduğunu bulmaya çalıştık. Gerek işgal hareketlerinde, gerekse de işgallerin öncesinde ve sonrasında sosyal medyada oluşan beyaz yakalı platformlarında yer alanların, kendilerini güvencesizlik, sınıfsal düşüşe bağlı hayal kırıklığı ve statü çelişkileri içerisinde tanımlamaları dikkatimizi çekti. Bütün bu özellikleriyle, küresel ayaklanmaların faili genç beyaz yakalılar ve beyaz yakalı namzetleri, güncel sosyolojide güvencesiz katmanları tanımlamak üzere kullanılan *prekaryanın* vücuda gelmiş hâli gibiydi. Herkes onlara “orta sınıf” derken, onlar artık orta sınıf olamamanın huzursuzluğuyla, sokaklarda ve sosyal medyada, orta sınıf rüyasının ve liberalizmin vaatlerinin sonuna gelindiğini duyuruyorlardı.

“Ailelerimiz orta sınıftı, biz proleteriz” diye özetlenebilecek olan sansasyonel sloganlarına rağmen, gerek eğitimsel ve mesleki arka planları, gerekse örgütlenme biçimleri itibarıyla bildiğimiz anlamda proletaryayla pek benzerlik taşımayan bu kitleler, demografik ve siyasi anlamda ağırlığını yitirmiş olan sanayi proletaryasını değilse de, emeğin vasıfsızlaştırılması ve değersizleştirilmesi anla-

mında *proleterleşmeyi* gündeme soktular. Beyaz yakalıların zaten ücretli emeğin bir türü olduğu göz önünde bulundurulacak olursa, bugün yaşanan süreç elbette ki, proleterleşmenin tarihsel anlamından, yani aslen kendi üretim araçlarına sahip olan küçük üreticilerin sanayileşme sürecinde mülksüzleşerek ücretli emeğe dönüşmelerinden oldukça farklıdır. Bununla birlikte, beyaz yakalıların öfke ve yılgınlıkla karışık bir şekilde “çalışan değil, işçiyiz!”² demelerinin ardındaki sınıfsal düşüş hissi ve buna bağlı hayal kırıklığı son derece gerçektir. Sanayi sonrası toplumda, iletişim teknolojilerinin ve bilgilenme imkânlarının artmasına paralel olarak emeğin değerlendirilmesi ve refah seviyesinin nispi olarak tüm katmanlar için artması beklenirken, neoliberal politikalarla, işçi sınıfının sermaye karşısındaki tüm savunma mekanizmaları aşındırılmış ve emeğin bilişsel, zihinsel, duygulanımsal vb. her türü, tamamen talebe endekslenerek metalaşmıştır. Bunun anlamı, reel üretim sürecinde, emeğin aşırı esnek çalışma koşullarına tâbi kılınması ve istihdamın sürekliliğinden iş güvencesine, çalışma koşullarından vasıflarına uygun iş bulabilme imkânına kadar her alanda güvencesizliğe mahkûm edilmesidir (bkz. Bohle, Quinlan, Willaby ve Pitts, 2009; Dörre, 2011). İşte bu metalaşma sürecinde, vaat edilmiş ya da kurgulanmış bir konum olarak orta sınıf

pozisyonunu ve hayalini kaybederken, güvencesizlik üzerinden işçi olma gerçeğiyle yüzleşmeye başlayan vasıflı emeğe *prekarya* diyoruz.

Bu noktada, iktisadi anlamda orta sınıf diye ayrı bir kategorinin gerçekten var olup olmadığı ya da güvencesizleşen vasıflı emeğin yeni bir tanımı hak edip etmediği gibi sorular gündeme gelebilir; ya da güvencesizliğin çok daha şiddetli biçimlerine maruz kalan toplumsal kesimler varken, vasıflı emeğin güvencesizleşmesinin neden daha önemli olduğu sorularak, nispeten süregelen bir ücretli emek ilişkisinin dışına itilmiş kesimleri de içine alacak bir *prekarya* tanımı tercih edilebilir (Wacquant, 2011). Özellikle de teorik sınıf analizi açısından, üretim ilişkilerinin dışına itilen katmanların konumundan da öte, ücretli emeğin kendi içinde segmentlere bölünerek ele alınması ya da zaten her daim kapitalizme içkin olan metalaştırma, değersizleştirme ve güvencesizleştirme eğiliminin, bu sefer vasıflı emeğe de sıçradığı için, sanki yeni bir olgu gibi ele alınması sorunlu görülebilir. Bununla birlikte, geçtiğimiz çeyrek yüzyıl içerisinde ve özellikle de 2000'lerin ikinci yarısından itibaren, bir şeylerin değiştiğine dair hissin giderek yaygınlaştığını ve neticede kendini orta sınıf diye tanımlayagelmış olan kitlelerin sosyal medyada örgütlenmeye, meydanlara çıkmaya başladığı gerçeğini yadsımak mümkün değildir. Böyle bir durumda,

kuramın Prokrustes yatağı hâline gelmesinden imtina etmek gerekir. Eğer güvencesizlik ve sınıfsal düşüş hissi, insanları dijital ve kentsel kamusal alanlarda bir araya gelip eyleme geçmeye yöneltiyorsa, onları bir araya getiren bu ortak deneyimler, bu kitlelerin sınıf analizi açısından neye tekabül ettiğinden, hayalimizdeki devrimci sınıf tanımına uyup uymadıklarından ya da teorik olarak *prekarya* diye yeni bir tanımlamayı hak edip etmediklerinden daha önemlidir. Bu anlamda, eğer orta sınıf kavramı, liberalizmin vaatlerini kendinde toplayarak ve işçi sınıfının bazı segmentlerine sınıfsal başkalık illüzyonu sunarak kitleleri uysallaştırmak üzere yürürlüğe sokulan ideolojik bir proje idiyse; *prekarya* da, pekâlâ bu projenin başarısızlığa uğradığını ifade eden siyasi bir kategori olarak kurulabilir.

Nitekim bugün PEP (Plaza Eylem Platformu), BİÇDA (Bilişim ve İletişim Çalışanları Dayanışma Ağı), Yayınevi Emekçileri Kolektifi, KaçBizeGel Platformu, Beyaz Yakalı İşçiler, VÜEDA (Vakıf Üniversiteleri Emekçileri Dayanışma Ağı) ve Gezi sonrası farklı mücadele odaklarını bir çatıda toplayan Müsterekler gibi oluşumlar, tam da bu ortak deneyim hissiyle bir araya gelenlerin, ne olduğu belirsiz bir beyaz yakalı kümesi olmaktan çıkıp, sınıflaşmaya başlamalarının ifadesidir. Farklı sektörlerden gelmelerine rağmen, insanları bu platformlarda bir araya getiren şey, iktisadi

anlamda ücretli emek ürettikleri/oluşturdukları gerçeği değil; “iyi” bir orta sınıf yaşamına dair benzer vaatlerle, neoliberal işletme ideolojisinin emeğe otonomi sunma yalanlarıyla yetiştirildiklerini ve neo-spiritüalist kişisel gelişim literatürünün vaaz ettiği yeni bireycilik türleriyle uyutulduklarını, üretim ilişkilerine dahil oldukları andan itibaren de benzer çalışma şartlarında sömürüldüklerini ve benzer bezdiri (*mobbing*) taktikleriyle sindirildiklerini fark etmiş olmalarıdır. Üstelik prekarizasyona maruz kalan beyaz yakalı katmanları, hâlâ nispeten alt ve üst sınıflar arasında gidip gelebildikleri için, neye ulaşamadıklarını ve nereye düşmekte olduklarını net bir şekilde görebilmektedirler. Bu sınıfsal gel-git hâli, bir yandan güçlü bir sistem-karşıtı öfkeyi körüklerken, diğer yandan da güvencesizliğin daha akut türlerini yaşayan alt katmanlarla duygudaşlık kurmayı mümkün kılabilir. Bu olasılığın gerçekleşmesi hâlinde, sınıf analizi içersinde yerini belirlemekte ve iktisadi anlamda teorisini yapmakta zorlandığımız kitle, siyasi anlamda sınıflaşabilir.

Bu nedenle, öncelikle bugün neyin değiştiğini anlamak, bu değişimin aniden ve şaşırtıcı bir biçimde kimleri, neden “uyandırıp” harekete geçirdiğini sorgulamak gerekmektedir. Başka bir deyişle, bugün çok geniş anlamda güvencesiz kitleleri tanımlamak için kullanılan prekarya içersinde, özellikle hangi katmanların toplumsal eylem yönünde mobilize

olmaya hazır ve istekli olduğunu, bunların hangi sınırlar ve imkânlar içersinde eyleme geçebileceklerini tarif etmek gerekmektedir. Bunu yapmak, sosyolojik açıdan ilk bakışta, çok geniş tabakalara yayılan ve pek çok farklı tezahürü olan yapısal güvencesizliği sınırlandırmak veya güvencesizliğin farklı veçhelerine bigâne kalmak gibi görünebilir. Ancak amacımız, yalnızca yapısal bir sorunun (güvencesizlik) belirtilerini tarif etmekten öte, siyasi özne olarak bir sınıfı kurmaksa, sözü edilen sorunun hangi katmanlarca eyleme geçmek ve örgütlenmek için bir itki hâline geldiğini ortaya koymak gerekmektedir.

Hâlihazırdaki beyaz yakalı kolektifleri, kısmen bu sorunun cevabını vermektedir. Bu noktada vasıflı emeğin sahip olduğu statü-gelir-dengesizliğinden (*status-income-disequilibrium*) kaynaklanan çelişkiler, neoliberal işletme ideolojisinin pompaladığı gönüllü aşırı çalışma eğilimi, bireycilik ve konformizm gibi öğeler nedeniyle, beyaz yakalıların siyasi aktör hâline gelebilme ihtimaline şüpheyle yaklaşılabilir. Ancak aynı özellikler vasıflı emeğe, zincirlerinden başka kaybedecek hayaller de sundukları ölçüde sistemin yumuşak karnını teşkil etmektedirler. Neticede hayaller ve illüzyonlar, bir süreliğine insanları oyalayabilse de, gerçekleşme olasılıklarının olmadığı anlaşıldığında, Bourdieu'nün bahsettiği anlamda “karşı-ateşler”i de körükleyebilirler (Bourdieu, 2006). Üstelik, pre-

karyanın düzenli iş kapsamı dışında kalan segmentlerinden farklı olarak vasıflı emek, iletişim araçlarına ve kısmen üst sınıfların habitusuna erişimi olması nedeniyle, karşı-ateşlerini kilit mecralarda yakma imkânına sahiptir. Bu nedenle bu çalışmada, prekarya tanımı, sanayi sonrası kapitalizmin güvencesizleştirdiği vasıflı emeğe atfen kullanılacak ve vasıflı emeği prekarize eden yapısal faktörler, aynı zamanda onu harekete geçiren nedenler olarak ele alınacaktır.

Muğlâk Zamanların Muğlâk Sınıfı

Bugünün muhtemel sistem-karşısı öznesini tanımlayabilmek için, öncelikle bu özneyi yaratan ve onun harekete geçmesini gerekli kılan toplumsal gerçekliği tanımlamak gerekir. Başka bir deyişle, sanayi kapitalizminin siyasi öznesi olan proletaryanın yerine kimi koyabileceğimizi tartışmadan önce, ona neden “elveda” dediğimizi ortaya koymak lazımdır.

İster öznel arası ilişkilerden yola çıkarak yaratıcılık, esneklik gibi değerleri öne çıkaran yeni bir “sanayi sonrası” kültürün ortaya çıkmasından (Bell, 1974), insan yaşamının her alanına yayılan “ahlâki müphemlik”ten (Bauman, 1998, s. 28-33) ve toplumsallaşmayı

aşındıran “politika ötesi” bir dönemden (Baudrillard, [1983]2002, s. 33) bahsedelim; ister üretim biçimindeki değişimlerden ve bunun arka planındaki yeni teknolojilerden yola çıkarak “network toplumu” (Castells, 1998), “high-tech kapitalizmi” (Haug, 2009) veya “Walmart çağı” (Lichtenstein, Appay vd. içinde, 2010, s. 10-22) gibi tanımlamalar kullanalım; isterse de emeği metalaştırmanın libidinal metotlarına vurgu yaparak “yönetimsel sistem”den (de Gaulejac, 2013), mülkiyetten ziyade erişim üzerinden tanımlanan “kültürel kapitalizm”den (Rifkin, 2000, s. 7-8), gayrimaddi meta üreten bilişsel emeğin öne çıktığı “semyo-kapitalizm”den (Berardi, 2009) ve tüm insani enerjileri seferber eden çıkışsız bir “İmparatorluk”-tan söz edelim (Hardt ve Negri, 2001), 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren küresel kapitalizmin üretim biçiminde, üretim ilişkilerinde ve zamanın ruhunda kayda değer bir değişim yaşandığını yadsıyamayız. Kapitalizmin, her daim üretim araçlarını ve üretici güçleri metalaştırarak tüketen sermaye birikimi mantığının hâlâ kendine özgü tarihsel yörüngesinde seyrettiğini de söylesek, 1970’lerin sonlarından itibaren sermaye-devlet-emek dengesinin net bir şekilde emeğin aleyhine değiştiğini ve emek sömürsünün yeni bir ivme kazandığını kabul etmek gerekir.

Nitekim, sistemin radikal bir kopuşla değişime uğradığı fikrini reddeden siya-

sal iktisadi analizler dahi, kapitalizmin temel işleyiş prensiplerinin aynı kaldığından yola çıkmakla birlikte, üretimin yapısındaki değişime ve neoliberal politikalara bağlı olarak sermaye birikiminin ve toplumsallaşmanın yeni türlerinin ortaya çıktığını kabul ederler. Örneğin, Wolfgang Streeck, bu faktörlerden yola çıkarak, “iktisadi büyümenin yeni paradigması”ndan ve buna bağlı olarak “tüketim temelli toplumsallaşma” (*sociation by consumption*) modelinin ortaya çıktığından söz eder (Streeck, 2012, s. 31-33). David Harvey de, “neoliberalizm[in] daha başından beri zengin katmanların siyasi gücünü onarmak üzerine kurulu bir proje olduğunu” (2006, s. 13), ancak 1978-80 yılları arasında bu projenin hayata geçirilmeye başlanması, “dünyanın toplumsal ve iktisadi tarihinde devrim niteliğinde bir dönüm noktası” teşkil ettiğine değinir (Harvey, 2005, s. 1). Buna göre, sermaye-emek arasında nispi bir denge kurmaya yö-

nelik refah devletinde ifadesini bulan birikim rejimi³, 1960'ların sonuna doğru, küreselstagflasyon nedeniyle terk edilmeye başlanmıştır. 1970'lerde, dünyanın pek çok yerinde eşzamanlı olarak baş gösteren mali krizlerden çıkış yolu olarak, deregülasyon kisvesi altında özelleştirmeye gidilmiş, serbest piyasa söylemleriyle emek ve meta piyasaları tamamen sermayenin güdümüne sokulmuştur. Bu neoliberal model, periferide kanlı darbelerle, ileri kapitalist ülkelerde ise demokratik yollardan rıza üretimi sağlamak suretiyle başat iktisadi çerçeve haline gelmiştir (Harvey, 2005, s. 3-13, 39). Neticede 1970'lerde baş gösteren finansal darboğazlar, ekolojik kriz, petrol krizi ve küresel ayaklanmalarla eşzamanlı olarak üretimde otomatizasyonun artması, zaten kapitalizm tarihi içerisinde atipik bir evre teşkil eden “sosyal kapitalizm parantezinin kapatılması” (Bora, Erdoğan vd., 2011, s. 14-15) ve “sosyal adaletle dair tüm antlaşmaların feshedil-

3 Harvey, bu birikim rejimini, Polanyi'nin 'toplumsal ilişkilerin içine yerleştirilmiş' (*embedded*) iktisat kavramıyla açıklar. Üretimi, insanın insanla ve insanın doğayla ilişkilerinin bir türevi olarak gören ve bu noktadan hareketle, sermaye birikiminin, insanı ve doğayı tamamen hiçleştirmeden sürdürülmesi gerektiği fikri üzerine kurulu bu anlayış, 1970'lerden itibaren yertmı, sermayenin sınırsız birikim itkisini dizginlemeyen, bu yolda doğayı ve insanı da sermaye birikimine tâbi kılan bir iktisat anlayışına bırakmıştır. Polanyi terminolojisinde bu durum, 'hayali metalar' olan emek ve doğanın tümünden metalaştığı 'iktisadın toplumsal ilişkilerin içinden çıkması' (*disembedding*) durumuyla tanımlanır (bkz. Polanyi, 1957 s. 130-131). Son yıllarda, neoliberal dönüşü Polanyi'nin 'hayali meta' ve 'embeddedness/disembedding' kavramlarına referans vererek açıklayan pek çok yaklaşım geliştirilmiştir (bkz. Streeck, 2014; Block ve Somers, 2014; Jessop, 2007; Fraser, 2013, 2012; Standing, 2009).

mesi" (Graeber, 2011, s. 374-375) sonucunu doğurmuştur.⁴

Aynı süreçte, üretim biçiminde ve üretimin örgütlenmesinde otomatizasyon ve dijitalizasyona bağlı olarak önemli bir dönüşüm yaşanmaya başlanmıştır. Ancak üretim ilişkilerinin, kapitalizme içkin sermaye-emek karşıtlığını yeniden üretecek şekilde tekrar düzenlenmesine yönelik neoliberal politikalar, üretim araçlarında yaşanan bu dönüşümün, üretici güçlerin özgürleşmesiyle sonuçlanabilecek gerçek bir sosyo-ekonomik devrime dönüşmesi ihtimalini sekteye uğratmıştır. Bunun neticesinde, yeni üretim araçlarının ortaya çıkışı, üretim ilişkilerinin kökten değişmesi yerine, tıpkı sanayileşme sürecinde fiziksel emeğin olduğu gibi, enformasyon kapitalizminde de bilişsel emeğin metalaşarak değersizleşmesi gibi bir sonuç doğurmuştur. Daha somut açıklamak gerekirse, iletişim ve bilişim

teknolojileri sayesinde üretim biçiminde, enformasyona dayalı esnek üretime geçişle sonuçlanan önemli bir değişim gerçekleşmiştir. Bu durum, genel anlamda bilgilenme olanaklarını artırırken, diğer yandan da zihinsel emeği ön plana çıkarmıştır. Ancak bu dönüşüm, emeğin değerlendirilmesi (*valorization*) ve otonomlaşması yönünde olumlu bir esnekleşmeye yol açabilecekken, bugün emeğin aleyhine bir seyir izlemiş; zihinsel emeğin değersizleştirilmesine, esnekleşmenin ise işin tanımı ve süresinde esneklik ve güvencesizlik hâlini almasına neden olmuştur. Değişim dinamiklerinin bu yönde işlemesi, kapitalizmin mevcut artı-değer üretme mekanizmasından nemalanan egemen sınıfların, kontrollerinde tuttukları devlet aygıtının ve toplumun geneline hakim kılabilirdikleri bireyci ve rekabetçi işletme ideolojisinin yardımıyla, refah devleti kazanımlarının altını oyabilmeleri

4 Sistem birikim mekanizmalarındaki dönüşümü ele alan yaklaşımlardan birisi de, David Gordon, Richard Edwards ve Michael Reich tarafından, 1970'lerin sonundaki krizden hareketle, ekonomik denge teorilerinin aşırı iyimserliğine ve Ortodoks Marksizmin nihai kriz beklentilerine eleştiri olarak geliştirilen "Birikimin Toplumsal Yapısı" (*Social Structure of Accumulation - SSA*) teorisidir. Bu yaklaşım, kapitalizmin nispeten uzun dönemli büyüme ve daralma dönemleriyle kurumsal yapıdaki değişim dönemleri arasındaki bağlantıya odaklanır. Birikimin Toplumsal Yapısı teorisine göre, sermaye birikimi süreci belli dönemlerde muhtelif nedenlerle tıkanabilir. Böyle anlarda, kapitalizmin içkin problemleri, sınıf çelişkisini kontrol altına alacak ve kapitalistlerin uzun vadeli birikim beklentilerini stabilize edecek iktisadi, siyasi, ideolojik ve kültürel kurumları inşa etmek suretiyle aşılar. Sermaye birikiminin puruzsuzce işlemlerini sağlamak üzere birbirini tamamlayan ve destekleyen bu kurumlar, bu andan sonra bir dahaki krize kadar kapitalist birikimin toplumsal yapısını oluştururlar. Bu yaklaşıma göre, her bir toplumsal birikim yapısı, kendi içinde butunluklu bir çerçeve teşkil eder (McDonough, Reich, Kotz, 2010, s. 1-2). SSA teorisi, kapitalizmin doğasında herhangi bir radikal dönüşümden bahsetmediği gibi, kapitalizmin krizlerinin döngüsel karakterine ve varsayılan nedenlerine dair de, "kapitalizme içkin olan ve birikimi sekteye uğratan bazı nedenler"den öte bir açıklama sunamamaktadır. SSA teorisyenlerinin, kriz anlarında, birikim mekanizmalarının yeniden işleyebilmesi için hayata geçirilen bir kurumsal dönüşüm olarak tanımladıkları şey de, temelde, farklı yaklaşımlar tarafından defalarca dile getirilmiş ve bugün neredeyse genel-geçer kabul gören bir aksiyom hâline gelmiş olan "kapitalizmin kendi kendini yenileme itikisi ve esnekliği" prensibinin tekrarından ibaret görünmektedir.

sayesinde mümkün olmuştur. Yani görünen odur ki, teknolojik ilerleme ve buna bağlı olarak emeğin mahiyetindeki dönüşüm, gerçekten de sosyo-ekonomik anlamda radikal bir değişime işaret ederken, mevcut siyasi yapılar ve hâlihazırdaki eşitsiz toplumsal tabakalaşma, bu değişimin, sermaye ve emeğin karşılıklı konumlanışında hiçbir şeyin değişmemesini garanti edecek şekilde yönlendirilmesine olanak vermiştir. Bu, sanki çok şeyin değiştiğini, ama her şeyin aynı kaldığını söylemek gibi görünebilir. Ancak işin gerçeği şudur ki, içinde bulunduğumuz an, kendiliğinden kapitalizmin alaşağı edilmesiyle sonuçlanmayacağı gibi, emek-değer mekanizmasını aynı sömürü mantığıyla sürdürüebilmek üzere değişmez sermayenin (*constant capital*) yapısında gerçekleştirilen basit bir modifikasyondan da ibaret değildir. An itibarıyla yaşanan yapısal dönüşüm, ne kendi başına daha eşitlikçi bir toplum yapısı yaratmaya muktedir bir devrimdir⁵, ne de modern kapitalizmin yalnızca bir aşamasından ibarettir. Mevcut durum, sistemin temel kurumlarından bazılarının değiştiği, hâlen direnen yapıların ise bunların etkisiyle değişime zorlandığı ya da zorlanabileceği, açık uçlu bir tarihsel momenttir. Neticede, “sistemler normal

işlerken, yapısal determinizm bireyin ve grupların özgür iradesine ağır basar. Ama kriz ve geçiş zamanlarında, özgür irade faktörü merkezi hale gelir” (Wallerstein, 1998, s. 64).

Bu bakımdan, bilişim ve iletişim teknolojilerinin, bir yandan emeğin esnekleşmesinin ve güvencesizleşmesinin arkaplanında yer alırken, diğer yandan dijital bir kamusal alanın oluşmasını mümkün kılarak, prekarizasyona karşı örgütlenme ve mücadele etme olanaklarını yarattığı öne sürülebilir. Bu anlamda, bilişsel kapitalle güvencesiz vasıflı emeğin, tıpkı sanayi kapitaliyle proleter emek arasındakiini andıran bir diyalektik içinde olduğu da inkâr edilemez. 1970’lerin sonundan beri “deregülasyon” adı altında yürütülen statükocu taarruz bir tahrik unsuru ise, yeni enformasyon teknolojileri de emek için bir imkân penceresidir. Bu ikisinin patlayıcı bileşimi, sınıf mücadelesinin yeni bir perdesinin açılmasını da gerekli ve mümkün kılmıştır. Kısacası, sistemin sömürü mekanizmalarının siyasi ve sınıfsal mücadele olmaksızın, kendiliğinden aşılabileceğine inanmak için bir neden yoktur. Ancak, 2000’lerin ikinci yarısından itibaren yükselişe geçen küresel ayaklanma dalgasının da gösterdiği üzere,

5 Yaşanan süreç, Gordon Childe’in kullandığı anlamda, yani insanın insanla ve insanın doğayla ilişkilerini koldan değiştiren sosyo-ekonomik bir dönüşüm anlamında, Neolitik Devrim ve Sanayi Devrimi’yle eşdeğer bir tarihsel dönüşüm süreci olarak görülebilir (bkz. Childe, [1936]1951, s. 3). Ancak bu değişimin, Negri ve Berardi gibi otonomist Marksist teorisyenler tarafından algılandığı şekilde, muhakkak emek lehine bir siyasi dönüşümle sonuçlanacağını iddia etmek mümkün gözükmemektedir. Siyasi devrimle sosyo-ekonomik devrimi birbirinden ayırt etmek gerekir. Devrim terimini Childe’in kullandığı anlamda kullanıyorsak, zaten bu sürecin, sonuçları belli olmaktan çok uzak ve hâlen sürmekte olan bir tarihsel geçiş anı olduğunu da kabul ediyoruz demektir.

sonuçlarını henüz kestiremediğimiz, fakat önemli değişimlere gebe bir geçiş dönemi-ne girildiğini doğrulayan pek çok işaret olduğu da bir gerçektir (bkz. Wallerstein, Wallerstein vd. içinde, 2014; Wallerstein 2011; Wallerstein, 2010; Wallerstein 2001; Wallerstein 1999; Wallerstein, 1998; Wallerstein, 1995; Smith ve Wiest, 2012).

Bu tip yapısal kriz ve belirsizlik anları aynı zamanda, mevcut yapıları değiştirmeye zorlama imkânı sunan tarihsel olasılık pencereleri olarak da görülebilir. Böyle anlarda, beklenmedik tarihsel

bloklar oluşabilir ve sistemin nispeten dengede olduğu dönemlerde devrimci potansiyel taşımadığı düşünülen kesimler, bugün beyaz yakalıların küresel ayaklanmalarda başı çekmesi gibi, beklenmedik bir dönüşle, toplumsal değişim taleplerine ön ayak olabilirler. "Hızlı toplumsal değişim ve geçiş dönemleri", aynı zamanda, ayırt edilebilir sınıf kümelenmelerinin ortadan kalkmaya meylettirdiği, sınıf çatışmasının bilinen fay hatlarının bulanıklaştığı dönemlerdir (Pakulski, 2014).⁶ Bu nedenle, bildiği-

6 Jan Pakulski, bu tip dönemlerde, "tek bir eşitsizlik sisteminin başat olmadığını", "melez tabakalaşma"nın söz konusu olduğunu söyler. Pakulski'ye göre, melez tabakalaşma, sınıfsal ayrımların, "sınıf altı kapanımlar" diye tanımladığı statü gruplaşmaların temelinde bölündüğü bir durumu ifade etmektedir (Pakulski, 2014, s. 223). Pakulski, bu nedenle "postmodernizm"u anlamak için, Tocquevilleci, Durkheimci ve Weberci analiz metodlarının, Marxian sınıf analizinden daha verimli olacağı görüşündedir. Söz konusu yaklaşımlar, "sınıf kavramını ükelleştirdikleri" ölçüde, derinleşmiş bireyciliğin etkisindeki postmodern toplumların karmaşık ve oynak eşitsizlik yapılarını anlamada daha uygun bir çerçeve sunmaktadırlar (231). Pakulski'nin, özetle, bireyci toplumu anlamak için bireyci analiz metodlarını kullanmamızı önerdiği söylenebilir. Eğer mevcut durumu yalnızca betimlemek istiyorsak, bu, belli bir ölçüde yeterli olabilir. Ancak gayemiz, aynı zamanda eşitsizliğin - örgütlü ya da karmaşık - her vechesiyle mücadele etmekse, sözü edilen "sınıf çözümü" eğilimlerin, toplumsal mücadele açısından önümüze çıkardığı engel ve imkânların da değerlendirmesini yapmayı mümkün kılacak eleştirel bir bakışa ihtiyacımız vardır. Bu nedenle, eğer söz konusu çalışma, son kertede daha eşitlikçi toplumsal yapılara nasıl ulaşılacağı sorusuna da cevap anyorsa, kaçınılmaz biçimde Marxian sınıf analizine yönelmemiz gerekecektir. Nitekim Pakulski'nin "Bir Sınıf-Sonrası Analizin Esasları" makalesinin de içinde bulunduğu derlemenin editörü olan Erik Olin Wright da kitabın sonuç bölümünde farklı sınıf analizi çerçevelerini, çıkış sorularına göre kategorize etmiştir. Wright'ın sunduğu tablodan da anlaşılabilirce üzere, asli dayanağı (ya da çıkış sorusu) "özgürleşme" olan, yani temelde "kapitalist toplumlardaki ekonomik baskı ve sömürüyü kaldırmak için ne tür dönüşümler gereklidir?" sorusuna cevap bulabilmek amacıyla sınıf analizine girilen çalışmalar, Marxçı metodolojik çerçeveyi takip etmektedirler: "Sınıfın cevabın önemli bir bölümünü oluşturduğu ve sosyal teorisyenler tarafından ortaya atılan en tartışmalı soru 'Kapitalist toplumlardaki baskı ve sömürüyü kaldırmak için ne tür dönüşümler gereklidir?' sorusudur. Bu soru, sadece eşitsizlikleri üreten mekanizmalar hakkında açıklayıcı bir gündemi değil, bu eşitsizliklere ilişkin normatif bir yargıyı - bunlar baskı ve sömürünün biçimleridir - ve özgürleştirici toplumsal değişimin siyasal bir projesi olarak söz konusu eşitsizliklerin dönüşümünün normatif bir vizyonunu ifade eder. [...] Marxçı özgürleşme gündemi bağlamında tarihsel varyasyon sorunu, kapitalist sınıf ilişkilerinin yarattığı sömürü ve baskının ortadan kaldırıldığı olası gelecek toplumsal ilişki biçimlerini anlama çabasını içerir. [...] Benzer biçimde, sınıf ilişkisi sorununa gelince, Sınıf ilişkilerine goniülü antagonistik çıkarların 'sömürü' ve 'baskı' olarak tanımlanması bu ilişkilerin ürettiği çelişkilerin basitçe ahlaki bakımdan vâsıf maddi çıkarları değil, toplumsal adalet konularını kapsadığı anlamına gelir. Bu nedenle, Marksist sınıf analizinin gündemi içinde sınıf kavramı, betimlemek ve açıklamaktan öte kapitalist toplumun eleştirisine katkı sağlar" (Wright ed., Wright, 2014, s. 246-247)

miz anlamda sanayi proletaryasının ve ona özgü mücadele araçlarının ve metotlarının eski ağırlıklarını yitirdiği bir dönemde, olası sistem-karşıtı mücadele aktörlerinin sınıfsal koordinatlarını kesin sınırlarla çizmek oldukça zordur. Nitekim, Gezi'yi de kapsayan küresel ayaklanma dalgasının sosyal medya ağları üzerinden örgütlenerek, “gündüz işe, gece direnişe” giden, “kayak gözlüklü” veya “takım elbiseli direnişçi” profili, tam da bu bulanıklık nedeniyle, genelde kabaca “orta sınıf” diye nitelenmiştir (Şimşek, 2014; Ögünç-Wacquaint söyleşisi, 2014; Kurlantzick, 2014; Keyder, 2013; Bora, 2013; Tuğal, 2013a, 2013b).⁷ Ancak sözü edilen orta sınıf tanımı, içinde iktisadi bir sınıflandırmadan daha çok, sınıfsal geçişkenlik, hatta an itibarıyla sınıfsal düşüş, bohemlikle burjuvalık arasında gidip gelen bir kültürel kodlama, zamanın ruhunu yansıtan sarkastik bir eylem dili ve bireyci bir özgürlük anlayışı gibi karmaşık bileşenler içeriyor gibidir.

Toplumsal tabakalaşma üzerine kapsamlı çalışmaları bulunan Erik Olin Wright, nihayetinde, orta sınıfın salt iktisadi bir kategoriden ziyade, toplumsal ilişkiler ve siyasi dil üzerinden kurulan bir kategori olduğundan bahseder. Orta sınıf, çelişkili sınıfsal konumları içermesi bakımından, tabakalar arası nitelik taşıyan bir

sınıfsal kompozisyonudur (Wright, 2014, 2014). Wright, bu gibi farklı sınıf ilişkilerinin bir arada bulunduğu ve bireylerin toplumsal kaynaklara erişiminin, yalnızca üretim araçları üzerindeki mülkiyet temelinde değil; pek çok farklı etken tarafından belirlendiği karmaşık tabakalaşma yapıları içerisindeki pozisyonları “sınıf mevkileri” kavramıyla ifade etmektedir (Wright, 2014, s. 28-34). Bu açıdan bakıldığında, orta sınıf, bir sınıftan ziyade, Wright'ın “sınıf mevkileri” diye adlandırdığı bu ilişkisel kategoriye tekabül eder. Wright'a göre, sınıf mevkii, toplumsal ilişkiler içindeki bir mevkidir ve yapısal bir koordinatı ifade etmektedir. Bundan bir ‘sınıf faili’ türetilmesinin, yani bu yapısal koşulların yeniden üretilmesini ya da değiştirilmesini sağlayacak bir siyasi öznenin oluşmasının koşullarını değerlendirebilmek için, “sınıf çıkarları”, “sınıf bilinci”, “sınıf pratikleri”, “sınıf oluşumları” ve “sınıf mücadelesi” kavramlarına ihtiyaç vardır (Wright, 2014, s. 36-37). Ancak orta sınıf söz konusu olduğunda, sınıf failliği için gereken bu öğelerin pratiğe tercüme edilmesi zorlaşır.

Orta sınıfın, çelişkili sınıfsal konumları içeren bir mevki olması dolayısıyla, üyelerinin, doğrudan sınıf ilişkileri içerisindeki mevkiden türeyen maddi çıkarlar anlamında sınıf çıkarlarını belirlemesinin ve bunları farkına varma anlamın-

⁷ Gezi'yi daha ziyade otoriteryanizm karşıtı demokrasi hareketleri kapsamında ele alan bir yaklaşım için bkz. Yoruk ve Yüksel, 2014

da sınıf bilinci geliştirmesinin önünde, ideolojik ve kültürel engeller olduğu düşünülür. Bunun önemli bir nedeni, orta sınıf üyelerinin sınıf pratiklerinin, iktisadi konumlarına dair rasyonel bir farkındalıkla şekillenen eylemlerden ziyade, çoğunlukla habituslarına tekabül eden tüketim alışkanlıkları etrafında oluşan statü gruplarına göre şekillenmeleridir. (bkz. Weininger, 2014, s. 113-116). Orta sınıfı siyasi bir özne olarak kurgulamaya çalışmanın sıkıntıları tam da bu noktada karşımıza çıkar. İktisadi anlamda üretim ilişkileri içerisinde net bir konuma kayıtlı olmayan bir tabakanın sınıf bilincinden söz ederken, sermaye ve ücretli emek kutuplaşmasına dayalı modellerin analitik açmazları da ortaya çıkar. Büyük ölçüde ücretli emeğe dâhil olan, ancak burjuvazi, küçük burjuvazi ve proletarya arasında gidip gelen bir kültürel/ideolojik kodlamanın çelişkilerini taşıyan bir toplumsal tabakayı, tümünden proletarya kategorisine tıkmak ve onun kültürel/ideolojik çelişkilerini 'yanlış bilince' havale etmek (örn. Boratav, 2015), bu tabakadan çıkabilecek sınıf oluşumlarını beşikte boğmak olacaktır.

Göran Therborn'un sınıf bilinci üzerine geliştirdiği "sınıfsal benlik" ve "sınıfsal başkalık-ideolojileri" kavramları, bu karmaşıklığı gidermede yardımcı olabilir. Therborn'a göre, sınıflar, verili üretim ilişkilerinin aktörleridir. Bu aktör olma durumu, üretim ilişkileri içerisindeki işlevleri yerine getirmek ve/veya o işlevler-

den türeyen toplumsal ilişkiler içerisinde konumlanmak gibi ikili bir işleve sahiptir. Sınıfsal konum, bireyin kendi sınıf rollerine itaat etmesine yol açarken, bir yandan da ona, üretim ilişkileri içerisinde kendisine yüklenen rolü yerine getirebileceği nitelikleri verir, yani onu özneleştirir (Therborn, [1980]2008, s. 63-77). "Sınıfsal benlik-ideolojileri", bir sınıfsal konuma içkin olan bu "itaat-niteliklilik" manzumesidir (Therborn, [1980]2008, s. 68). İktisadi anlamda sınıf olmayan orta sınıfın, Göran Therborn'un bahsettiği anlamda bir "sınıfsal benlik-ideolojisi"ne, yani üretim ilişkileri içerisindeki bir fonksiyondan kaynaklanan ve yalnızca bu fonksiyona 'tabi ve nitelikli' olmayı sağlayan bir dünya görüşüne sahip olmadığı açıktır (Therborn, [1980]2008, s. 68). Bununla birlikte, Therborn'un da belirttiği gibi, sınıflar, "verili üretim ilişkilerinin 'taşıyıcıları' olarak davranan veya hizmet eden" gruplar oldukları gibi, aynı zamanda "sınıf mücadelesinin öznelereyi oluşturan insan kategorileri"dir (Therborn, [1980]2008, s. 63). Ancak sınıf mücadelesi, mutlaka verili bir sınıfsal konumun mantıksal sonucu değildir. Başka bir deyişle, bireyin bir sınıfa dâhil olması, mutlak surette o konumun gerektirdiği sınıf mücadelesini vereceği anlamına gelmez. Neticede '[m]ücadele' üretim ilişkileri kavramından ya da artık-emeği üretenlerin ve onu sahiplenilenlerin işgal ettiği mevkiiler şeklindeki bir sınıf tanımından mantıksal olarak çıkarsanamaz. 'Sömürü', sömürüye karşı

direnişi, sömürülenlerin direnişine karşı sömürücülerin direnişini ya da bizzat sömürü üzerine bir mücadeleyi kendiliğinden ima etmez" (Therborn, [1980]2008, s. 24; italik Therborn'a ait). Bir sınıfa mensup olmanın toplumsal anlamı, ancak toplumsal ilişkiler içerisinde, yani diğer sınıfların avantajları ve dezavantajlarıyla karşılaştırmalı olarak anlaşılabilir. Bu da, bizi, Therborn'un bahsettiği ikinci düzleme, yani bir sınıfı, diğer sınıflarla karşılıklı konumlanışı üzerinden kuran "sınıfsal başkalık-ideolojileri"ne götürür ki, "*sınıf mücadelesi ve sınıf işbirliğinin öznelerini oluşturan da bu sınıfsal başkalık-ideolojileridir*" (Therborn, [1980]2008, s. 73-74; italik Therborn'a ait).

Başka bir deyişle, mücadele yalnızca ne olduğumuz üzerinden değil, ne olmadığımız üzerinden de şekillenir. Bu açıdan bakıldığında, orta sınıfın çelişkili konumu, onun tarihin farklı evrelerinde, neden toplumsal mücadelenin kilit katmanı hâline geldiğinin de cevabıdır. Gerçekten de, 1848'den başlayarak, "yükselmek isteyen kesimlerin" (*aspirant cadres*) lider kadrolarında veya tabanında önemli ölçüde yer almadığı hiç bir süregen ve nispeten 'başarılı' sistem-karşıtı hareket meydana gelmemiştir" (Wallerstein, 2001, s. 27-28). Orta sınıfın bulunduğu çelişkili konumdan kaynaklanan yükselme arzusuyla, her an düşme korkusu, özellikle de kartların yeniden karıştığı tarihsel dönemelerde belirleyici bir dinamik hâline gelir. Bu açıdan orta sınıf, sınıfsal

benlik-ideolojisine sahip iktisadi bir kategori olarak tanımlanamasa da, sınıfsal başkalık-ideolojisi üzerinden siyasi bir kategori olarak kurulabilir. Kendisini bu katman içerisinde tanımlayanlar da, özellikle de sistemin bugünkü gibi bir krizde olduğu ve sınıfsal hareketlilik ivmesinin aşağıya döndüğü anlarda, ait olamadıkları sınıflarla başkalıkları üzerinden siyasi bir özne hâline gelebilirler. Nitekim Göran Therborn da, 21. yüzyılda sınıf mücadelesinin, orta sınıfların umut ve öfkeleri etrafında kümelenen bir eksenle ilerleyeceğini söyler ve 21. yüzyılın "küresel orta sınıf çağı" olacağı öngörüsünde bulunur (Therborn, 2012, s. 15-16). Therborn'un küresel orta sınıfları, günlük gelirleri 2 ila 10 dolar arasında değişen, ama bu gelir düzeyinin altında kalan katmanlardan pek de farklı bir girişim ve birikim imkânına sahip olmayan kesimleri içerir. Bunların, 2 dolar sınırının altında kalanlardan tek farkı, hâlen nispeten düzenli bir ücretli iş ilişkisi içinde bulunmalarıdır. Therborn'a göre, duruma ve konuya göre pragmatik bir biçimde demokratik ya da anti-demokratik tavır takınabilecek olan bu ara tabakalar, eğer alt katmanlarla dayanışma içine girebilecekleri durumları öne çıkarmaya yönelik bir siyasi program izlenirse, yani aslında öykündükleri üst katmanlarla sınıfsal başkalıklarını vurgulayan bir ideolojik formülasyon geliştirilebilirse, devrimci bir özne olma potansiyeline sahip olabileceklerdir (Therborn, 2012, s. 18-24).

Orta sınıfın akışkan yapısından dolayı özneleşme süreci, verili sınıfsal konumlarda olduğu gibi, önce sınıf çıkarlarının tanımlanıp, sonra buna uygun bir sınıf bilincinin ve sınıf pratiklerinin oluşması gibi bir sıralama izlemeyebilir. Orta sınıf, tam tersi, Benjamin'in "son bakışta aşk"ı gibi bir an görülüp kaybedilen, uzaklaşırken farkına varılan bir potansiyeli ifade etmektedir. Orta sınıf, ancak bu kaybedilen potansiyeli dile getirirken siyasi bir özne olarak oluşturulabilir ve ancak bu teğet geçen anı tarif etme çabasında sınıflaşabilir. Bu nedenle, orta sınıfın sınıflaşması, bu tarifi yapmaya çalışan oluşumlar aracılığıyla başlayacak bir süreçtir. Muğlak zamanların siyasi öznesi, tam da içinde yaşadığı zamanın akışkan ruhuna uygun bir biçimde, görür gibi olup kaybettiği yaşam şanslarını, belirsizlik ve güvencesizlik anları içerisinde yakalayarak kendisini kuracaktır. Bu anlamda, güvencesizleşen orta sınıflar, yalnızca sistemin yapısal açmazlarının ve liberalizmin yerine getirilmeyen vaatlerinin değil, zamanımızın uçucu karakterinin de vücuda gelmiş hâli oldukları için, içinde bulunduğumuz geçiş döneminin kilit eylemci gücünü teşkil etmektedirler. Bu potansiyel güç, tam da orta sınıfın kaybettiği güvenceye vurgu yapan *prekarya* kavramı ve bu kavramın ima ettiği deneyimler üzerinden şekillenen sınıf oluşumları aracılığıyla aktive edilebilir.

Siyasi Özne Olarak Prekarya

Güvencesizleşen orta sınıfların *prekarya* olarak sınıfsal eylem diline tercüme edilmesi, var olan bir sınıfsal konumdan ziyade bir sınıfsal düşün sürecine gönderme yapmayı gerektirir. Orta sınıfın, sınıfsal sınır çizgileri üzerindeki hareketliliği, her daim toplumsal eylem açısından kritik olmuştur. Ancak öncelikle bu düşüşün hangi durumlarda, ne şekilde siyasi sonuçları olabileceğini tarif etmek gerekmektedir. Marx da, "sınır çizgilerini silikleştiren" ve geleneksel olarak, küçük üreticiler, dükkan sahipleri, zanaatkarlar ve küçük toprak sahiplerinden müteşekkil olduğunu söylediği orta sınıfı, iktisadi koordinatlarından ziyade sanayileşme sürecindeki siyasi rolü üzerinden değerlendirir. Marx'a göre bu tabaka, yükselmekte olan burjuvazi karşısında eski konumunu korumaya, yani statükoyu muhafaza etmeye çalıştığı ölçüde muhafazakâr bir güç teşkil eder. Fakat neticede "kapitalist üretim tarzının sürekli eğilimi ve gelişme yasası, üretim araçlarını gitgide emekten ayırarak, dağınık üretim araçlarını büyük kitleler hâlinde bir araya toplar ve böylece, emeği ücretli-emeğe, üretim araçlarını sermayeye dönüştürür" (Marx, Kapital III, [1867-1883/1894] 1997, s. 775). Bu nedenle, sözü edilen orta sınıflar, her ne kadar "tarihin çarkını geriye döndürmeye" çalışsalar da, er ya da geç üretim araçları üzerindeki mülkiyetlerini kaybedecekler, yani *proleterleşeceklerdir*. Küçük üretken

mülkiyet temelinde var olan küçük burjuvazi, *proleterleşme ihtimali ile karşı karşıya kaldığı noktada ve ancak kendisini, gelecekte dönüşeceği proletaryanın yerine koyduğu ölçüde* devrimci bir güç haline gelebilecektir (Marx ve Engels, [1848] , 1890).

Bugün de orta sınıfları harekete geçiren faktörün proleterleşme ihtimali olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, bugün giderek aşınmakta olan ve normalde orta sınıf olmanın “ortalama” gereklilikleri sayılan; yılda bir kez tatile çıkabilmek, vasat bir ev ve motorlu taşıt sahibi olabilmek, borçlarını kapatabilmek, acil durumlar ve emeklilik için tasarruf yapabilmek, ihtiyaç halinde tıbbi giderlerini karşılayabilmek gibi koşulları bile yerine getirmeye gücünün yetmediği söylenen (Searcey ve Gebeloff, 2015; Rawes, 2014; Kotkin, 2014; Krapton, 2014; Carroll, 2012; Yılmaz, 2007) orta sınıfların düşüşü, 19. yüzyılda mülksüzleşme sürecini yaşayan küçük burjuvazinin durumundan farklıdır. 19. yüzyıldaki durum, yeni bir sistem kurulurken

maddi varoluş koşullarını kaybeden eski sınıfların statükoyu koruma refleksiye, bugün söz konusu olan şey, kapitalizmin krizi ve liberalizmin çöken vaatleri eşliğinde, sistemin taşıyıcısı olan sınıfın ve kurucu ideolojik öğelerinin aşındığı sistemik ve epistemolojik bir krizdir. Daha net ifade etmek gerekirse, 19. yüzyılda proleterleşen küçük burjuvazi, çökmekte olan bir düzenin işlevini kaybetmekte olan bir kalıntısını teşkil ediyordu. Oysa bugün, mevcut sistem içersinde hâlen başat üretici güçleri teşkil eden ve sistemin hem üretim anlamında, hem de ideolojik anlamda temeli olan sınıfların hiçleştirilmesi söz konusudur. Bugün patlamaya hazır olan kesim, yuvarlak bir biçimde orta sınıf diye tabir edilen katmanların vasıflı emeği teşkil eden kesittir ve bu kesitin aşınması, 19. yüzyıldaki küçük burjuvazinin proleterleşmesinden farklı olarak, yeni bir sistemin doğuşunun değil, yalnızca var olan sistemin çözülmekte oluşunun habercisi gibidir.⁸ Dolayısıyla bugün hâlen mev-

8 Randall Collins de benzer bir şekilde orta sınıfın üretim ilişkileri içersindeki pozisyonunu ve kendini yeniden ürete imkânını kaybetmesinin, kapitalizmi derin bir yapısal krizle karşı karşıya getirdiği görüşündedir (Collins, 2014, s. 48-84). Collins'e göre, kapitalizme içkin olan kâr oranlarının düşme yasası nedeniyle, bugün iletişim ve bilişim sektöründe de kârlar giderek düşmekte ve sermavedarlar, bundan bir çıkış yolu olarak, emeğin maliyetinden tasarruf edebilmek için donanımda ve örgütlenmede yenilikler yaparak daha düşük maliyetle üretim yapmaya yönelmektedirler. Bunun sonucunda kaçınılmaz olarak “teknolojik işsizlik” artmaktadır. Kapitalizmde her zaman var olmuş olan bu açmazın bugün içinden çıkılamayacak bir hâle gelmesinin nedeni ise, normalde teknolojik işsizlikten kaçmanın yolları olan yeni sektörlerin yaratılması, piyasaların coğrafi olarak yayılması, finans üst-piyasalarına ya da devlette istihdama yönelmek, eğitime ağırlık vererek yeni nitelikli iş gücü yaratmak gibi geçici çözümlerin artık sınırına gelinmiş olmasıdır. Collins'e göre, teknolojik işsizliğin kaçış yolları tıkanmıştır ve “orta sınıfın teknolojik işsizliği kapitalizmi şu anda egemen olduğu yerlerde 21. Yüzyıl sona ermeden çokertecek”tir (Collins, 2014, s. 83). Orta sınıfın erimesinden yola çıkmamakla birlikte, kapitalizmde kâr oranlarının düşme eğilimine bağlı olarak döngüsel biçimde tekrar eden krizlerin, bugün artık içinden çıkılamayacak hâle gelerek, kapitalizmin tamamen çözülmesiyle sonuçlanacağını düşünen başka analizler de mevcuttur. Bkz. Streeck, 2014; Jameson, 2015.

cut sistemin temel dayanağını oluşturan beyaz yakalıların isyanı, 19. yüzyıldaki küçük üreticilerin savunma refleksinden daha farklı bir siyasi anlam taşımaktadır; çünkü isyanın temelindeki sınıfsal düşüş, aslında herkese sınıfsal yükseliş vaat eden kapitalist liberalizmin başarısızlık hikâyesidir. “[D]aha 15-16 yaşlarından itibaren işsizlik tehdidini hisseden, emek piyasasının basıncına maruz kalmaya başlayan, okulu bitirse, hem de iki üç diploma alsa, master ya da doktora yapsa bile işsiz kalabileceğini ya da daha iyi ihtimalle ancak sigortasız, güvencesiz, ‘esnek’ bir işte veya işlerde çalışabileceğini bilen, gören, yaşayan” ve “[a]ğzıyla kuş tutsa babasının emekli olduğu yaşta emekli olamayacağını, annesinin istifade ettiği sosyal güvenlik hizmetlerinden yararlanamayacağını fark eden gençler” (Benlisoy, 2009), başarısızlığı ve yoksunluğu bireye havale eden neoliberal bireyciliğin peçesini düşürmektedirler. ve tarihsel olarak bunu onlardan daha iyi ifade edebilecek bir toplumsal kesim de yoktur; zira ücretli emek ilişkisinin çıplak vahşetiyle karşılaşana dek dünyayı bu peçenin arkasından görerek büyümüş olanlar onlardır.

Orta sınıf vasıflı emeğin siyasi aktör haline gelebilme koşullarını belirlemek için farklı parametrelere başvurulabilir. Bu noktada, muhtemel siyasi özneyi tanımlama çabaları içerisinde, üretim biçimindeki dönüşüme bağlı olarak emeğin yapısal/niteliksel dönüşümüne odaklanan yaklaşımlarla, sistemin birikim

mantığına bağlı olarak emeğin toplumsal ilişkiler içindeki değişen konumuna öncelik veren yaklaşımlar arasında ayırım yapmak gerekmektedir. Emeğin niteliksel dönüşümünden yol çıkarak siyasi özneleşme potansiyelini değerlendiren yaklaşımlarda, genel olarak, enformasyon kapitalizmi içerisinde öne çıkan bilişsel emeğin, vasıflılığa bağlı olarak öz-değerlenme (*self-valorization*) ve otonomlaşıma gibi özelliklerine vurgu yapılır. Bu özelliklerin, emeğin aynı zamanda sermayeye karşı güçlenmesini sağlayacağından hareketle, bilişsel emeğe kendiliğinden özneleşme potansiyeli atfedilir. Bu gibi yaklaşımlar içerisinde en çok öne çıkan, muhtemelen başkaldırıya dair romantik bir tını da içerdiği için, Antonio Negri’nin “Çokluk” (*multitude*) kavramı olsa gerektir. “Çokluk”, artık ne coğrafi, ne de düşünümsel ve duygusal anlamda bir “dışarı”nın tahayyül edilmesine ve kurulmasına izin vermeyen “İmparatorluk” karşısında alternatifler doğmasını sağlayacak tek güçtür ve kantitatif bir olgu olarak yığınları değil, kalitatif anlamda *özneleşmiş* kitleleri ifade eder (Hardt ve Negri, 2001, s. 14-15). Hardt ve Negri, bu kavramı, “İmparatorluk” çağında, geleneksel proletaryanın üretim ilişkileri içerisindeki ağırlığını ve siyasi önceliğini yitirmesinden hareketle “emeğin ve devrimin yeni öznesini” tanımlamak üzere geliştirirler. Bununla birlikte, endüstriyel işçi sınıfının demografik, iktisadi ve siyasi anlamda aşınma-

sını, André Gorz'un neredeyse çeyrek yüzyıl kadar önce yaptığı gibi, "işçi sınıfına elveda" demek için bir neden olarak görmezler (bkz. Gorz, [1982] 1997).⁹ Neticede "proletaryayı, emekleri kapitalist üretim ve yeniden üretim biçimleri tarafından doğrudan ya da dolaylı olarak sömürülen ve bu biçimlere tabi kılınan herkesi kapsayan geniş bir kategori olarak" gördükleri ölçüde, Hardt ve Negri için *Çokluk* ve *proletarya* aynı tarihsel gücün zamanda farklılaşan veçheleridir (Hardt ve Negri, 2001, s. 77). Hardt ve Negri'nin düşüncesinde *İmparatorluk* da, onun anti-tezi olan *Çokluk* da, neticede sanayi kapitalizminin hem üretici hem de dönüştürücü gücü olan proletaryanın, sanayi kapitalizminin, insanın üretici gücü önüne koyduğu sınırları aşma yönündeki baskısıyla vücuda gelmiştir. Yani üretici güçler, hâlihazırdaki sistem içerisinde kendileri dönüşürken, sistemi de dönüştürmüşler ve akabinde bizzat kendilerinin dönüştürdüğü sistem içerisinde yeniden transformasyona uğramışlardır (Hardt ve Negri, 2001, s. 67-68).

Bu anlamda *Çokluk*, tarihin sonsuz bir diyalektik içinde kendini yeniden ve yeniden üreten aktörüdür.¹⁰ Dolayısıyla bu öznenin, varlığıyla öncelediği ve içerisinde kendisinin de yeniden dönüşüme uğradığı *İmparatorluk* da, nihayetinde gene bu öznenin yeni talepleri ve baskısıyla aşılabacaktır. Bu hâliyle *Çokluk* kavramı, en genel anlamda sistem-özne diyalektliğini yansıtmaktan öte bir işleve sahip görünmemekte ve sınıf *praxisi* açısından somut bir temel sunamamaktadır.

Negri'nin izinden giderek *Çokluk* kavramına başvuran, ama *Çokluk*'u daha somut bir şekilde bilişsel emekle temellendirmeye çalışan başka yaklaşımlar da mevcuttur. Örneğin Christian Fuchs, bilginin temel bir öneme haiz olduğu enformasyon çağında artı-değerin başat üreticisinin 'bilgi emeği' olduğundan yola çıkar (Fuchs, Bulut ve Peters, 2011, s. 98). Ancak burada software, data, uzmanlık, danışmanlık, medya içeriği vb. bilgisel meta üreten "dolaysız bilgi emeği" (*direct knowledge labor*) ile sermaye ve ücretli emeğin yeniden üretilmesi-

9 André Gorz, yeni teknolojilerin emeğin üzerindeki güvencesizlik, yetersiz istihdam ve benlik yitimi gibi etkilerinden hareketle, emeğin yaptığı işle bağlarının zayıfladığını ve "işçi olmayan bir yok-sınıf"ın (*non-class of non-workers*) ortaya çıktığını söyler. Gorz'a göre, bu kitle tanımlanabilir ve örgütlenebilir bir tabaka değildir ve yeni bir toplumsal aktör olarak da görülemez, çünkü güvencesizlik deneyiminden başka herhangi bir ortak paydası olmadığı gibi, bireysel olanla toplumsal olan arasında bağ kurabilecek bir kolektivite nosyonuna da sahip değildir. Dolayısıyla "işçi olmayan yok-sınıfın" anti-sistemik tepkilerinin gerçek bir toplumsal harekete dönüşebilmesi için, bu kitlenin otonom reaksiyonlarını kolektif bir mücadeleye dönüştürecek bir siyasi güce ihtiyaç vardır (Gorz, [1982] 1997 ayrıca bkz. Bowring, 1996, s. 110 vd.)

10 Negri, *İmparatorluğu* var olmaya çağırının *Çokluk* olduğunu söylerken, sanki 1970'lerin Marksist otonomist hareketinin özerklik ve esneklik taleplerinin dönüp dolaşıp işçi sınıfının aleyhine sonuçlanmasını bir yenilgi değil, tam tersine bir zafer olarak göstermek ister gibidir

ne hizmet eden eğitim, iletişim, ev işi, duygusal destek gibi altyapıları sağlayan “dolaylı bilgi emeği” (*indirect knowledge labor*) arasında ayrım yapar (Fuchs, Bulut ve Peters, 2011, s. 99). Fuchs’a göre, günümüz kapitalizmi sermaye birikimi için ücretli emek mekanizmasına olduğu kadar, ücretlendirmedeği ve formel üretim ilişkilerinin dışında tuttuğu dolaylı emeğin sömürüsüne de ihtiyaç duyar. Fuchs, “ücretsiz emek ekonomisi” dediği bu düzlemin aktörlerini “reprodüktif emek”, “Çokluk” veya “güncel proletarya” diye niteler. Burada reprodüktif emeğin üretim ilişkileri içersindeki reel bir işlevi mi ifade ettiği, yoksa neredeyse lümpen proletarya benzeri bir konumsuzluğa mı karşılık geldiği çok net değil gibidir. Fuchs’un Çokluk’u, klasik sanayi proletaryasından zihinsel emeğe, ev işçilerinden göçmenlere ve periferik ülkelerdeki iş gücüne, emeklilerden stajyerlere ve part-time çalışanlara kadar tüm katmanları da bir alt sınıf olarak kendinde toplamakta ve bu hâliyle işgal hareketlerinin % 99 sloganından daha fazlasını sunmuyor gibi görünmektedir (bkz. Fuchs, Bulut ve Peters, 2011, s. 100-118). Negri’nin bilişsel emeğin tüm katmanlarını bir potada eriterek ona sırf üretim süreçleri içersindeki zihinsel olma niteliği dolayısıyla devrimci bir rol atfeden yaklaşımına Fuchs’un eklediği şey, yalnızca bilişsel emeğin kaynaklardan mahrumiyet temelinde birleşen alt katmanlarını öne çıkarmak olmuştur.

Silvia Federici ve George Caffentzis gibi teorisyenler, gayrimaddi emeğe kendiliğinden devrimci rol atfeden bu gibi yaklaşımlara haklı olarak karşı çıkarlar. Caffentzis, “bilişsel kapitalizm” (*cognitive capitalism*) tanımlamasına da, bilişsel emeğin devrimci bir güç teşkil edebileceği fikrine de karşı çıkar, çünkü “bilişsel kapitalizm teorisyenlerinin iddia ettiği gibi kapitalist bilgi üretimiyle siyasi özgürleşmeyi direkt olarak birbirine bağlayan bir formül yoktur” (Caffentzis, Bulut ve Peters, 2011, s. 24). Kaldı ki, gene Caffentzis’e göre kapitalizm, Weber ve Hayek gibi klasik sosyolog ve iktisatçılar tarafından tanımlandığı hâliyle zaten rasyonalite, hesaplama ve soyutlamadan beslenen bir yaşam biçimi içeriyordu ve bu anlamda her zaman bilişseldi ((Caffentzis, Bulut ve Peters, 2011, s. 24-26). Marx ise zaten kapitalizmin araçsal rasyonaliteyi destekleyen “somut soyutlamalar” içerdiğini söylüyordu. Bu noktadan hareketle Caffentzis, Marx’ın Grundrisse’deki “Fragment on Machines” bölümünde dile getirdiği “mekanizasyonun artmasıyla emek-değerin zamana dayalı ölçümünün mantıksız hâle geleceği” öngörüsünü bilişsel emekle özdeşleştiren Negri gibi post-otonomistlerin yanlış bir okuma yaptıklarını söyler (Caffentzis, Bulut ve Peters, 2011, s. 26-27). Silvia Federici de, İtalyan otonomistlerin neredeyse “kendiliğinden devrim” öngören ütöpik yaklaşımlarını eleştirir. Federici’ye göre, gayri maddi emek kuramının

yanılgısı, bizatihi bilişsel emeğin ortaya çıkışını bir devrim olarak görmesi ve bilişsel emeğin, tüm çalışma alanlarına yayılmasıyla birlikte, emek türleri arasındaki ayrımların kendiliğinden ortadan kalkacağını iddia etmesidir. Üretimin yapısındaki dönüşüm, sınıfsal ayrımları ortadan kaldırmak bir yana, bunları yeniden üretmekte ve derinleştirmektedir. Böyle bir durumda, sırf emeğin üretim süreci içerisindeki kompozisyonunun değişmesinden yola çıkarak, bilişsel emeğin bir anda kendinde-sınıf olmaktan kendisi-için-sınıf olmaya yöneleceği iddia edilemez. Neticede “[k]omünalizm ancak mücadelenin sonucu olabilir, kapitalist üretimin değil” (Federici, 2014).

Nitekim Türkiye'deki mevcut beyaz yakalı platformlarına baktığımızda da, hepsinin temsil ettiği kesimlerin gayri maddi emek diye niteleyebileceğimiz bir emek türüne girdiklerini, ama bu gayri maddi üretim sürecinin onlara kesinlikle kendiliğinden özgürleştirici bir etki yapmadığını, tam tersi, zihinsel emek olmalarına rağmen vasıfsız işçi muamelesi gördükleri için harekete geçtiklerini görüyoruz. Örneğin, Gezi direnişinin akabinde kurulan Beyaz Yakalı İşçiler platformunun web sayfasında yayınlanan ilk yazıda karşımıza çıkan “Okuyunca ‘adam’ oluruz sanıyorduk, yanıldık. Yakalarımız temiz olunca ‘adam yerine konuluruz’ sanıyorduk, yine yanıldık. Cep telefonumuzun markası, oturduğumuz kafeler bizi farklı kılar sanıyorduk, bir

kez daha yanıldık. Payımıza düşen, köleliğin modern hâinden başka bir şey olmadı” sözleri, tam da bilişsel emek olmanın, sınıf ilişkileri bağlamında yaratması beklenen farkı yaratmadığını ortaya koymaktadır (<http://beyazyakaliisciler.org>). Benzer bir şekilde, Vakıf Üniversiteleri Emekçileri Dayanışma Ağı da (VÜEDA), isminden anlaşılabileceği üzere, üyelerini yaptıkları işin niteliği üzerinden akademisyen olarak tanımlamak yerine, vakıf üniversitelerindeki çalışma koşulları içerisinde akademisyenlerin sahip oldukları emekçi konumuna vurgu yapmaktadır. Bu nedenle, emeğin türüne değil, üretim ilişkileri içerisindeki konumuna bakmak gerekmektedir. Çünkü siyasi eylemi doğuran, üretim faaliyetinin kendisi değil, üretim ilişkilerinin yarattığı eşitsiz toplumsal ilişkilerdir. Siyasi özneleşme açısından bakıldığında, emeğin bilişsel olma özelliğinin ona sunduğu yeni niteliklerin ötesine geçen bir birleştirici ve eyleme geçirici faktör tanımlamamız gerektiği aşîkârdır.

Sanayi sonrası toplumda, giderek yaygınlaşan geçici ve güvencesiz iş koşullarının ve insan toplumlarının tüm alanlarına nüfuz eden belirsizliğin bu anlamda kitleleri harekete geçiren en belirgin faktör olduğu söylenebilir. Bu açıdan, güvencesizlik temelinde birleşen kitleleri tanımlamak üzere kullanılan prekarya kavramı, emeğin yalnızca libidinal ekonomideki zihinsel/bilişsel/duygulanımsal niteliklerine referans vermekle kalmayıp,

onun toplumsallaşma biçimlerini ve diğer tabakalarla karşılıklı konumlanışını kapsadığı ölçüde, potansiyel sistem-karşıtı güçleri tanımlamada daha verimli bir zemin sunabilir. Bununla birlikte, güvencesizliğin ne şekilde tanımlandığı da, onun olası etkilerine dair önemli çıkarsamalar barındırır. Güvencesizlik ve belirsizlik, bireyi yoksunluğa iten ve onu var oluşun kıyılarında yaşamaya hapseden mutlak kategoriler şeklinde ele alındıkları vakit, buna maruz kalan kitlelerin eyleme geçmesini imkânsız kılacak bir fasit daireye dönüşeceklerdir. Nitekim güvencesizliği, her türlü toplumsal ilişkinin dışına itilenlerin düştüğü bir çıkmaz sokak gibi tanımlayan ve prekaryayı bu tip bir dışlanmanın mağdurlarından müteşekkil katmanlarla özdeşleyen yaklaşımlar, siyasi eylem bazında tam bir tarihsel açmaz tablosu sunmaktadırlar.

Loïc Wacquant'ın, prekariteyi toplumsal ve mekânsal dışlanma ile özdeşleştirerek, "işsizler, evsizler ve kağıtsızlar (göçmenler)" gibi formel üretim ilişkilerinin dışına itilenler temelinde yaptığı prekarya ya da *kent paryaları* tanımı, karşımıza tam da bu şekilde, siyasi eyleme geçmenin her türlü aracından yoksun bir "imkânsız topluluk" ya da "ölü doğmuş topluluk" çıkarmaktadır (Wacquant, 2011, s. 271). Benzer şekilde, Wacquant'ın hocası olan Pierre Bourdieu de, istihdam piyasasının

güvencesizliğinin yarattığı durumu, tüm akılcı **tahminlerin** ve umudun önünü kesen mutlak bir **çıkma**z olarak görür ve "korkunun yapısal şiddeti" diye adlandırır (2006, s. 84). Bourdieu'ye göre, bireyi, kendi isteğiyle sömürüyü kabul eder hale getiren "esnek-sömürü" (*flexploitation*)¹¹, güvencesizliği kalıcı ve içinden çıkılmaz bir egemenlik biçimine dönüştürmüştür. Bu nedenle, [i]şsizler ve geçici çalışanlar, ekonomik hesaptan ya da tümüyle başka bir sıralamaya göre, politik örgütlenmeden başlamak üzere, tüm akılcı denen tutumların koşulu olan geleceği tasarlama güçleri incitildiğinden, harekete geçirilebilir değildirler" (Bourdieu, 2006, s. 71). Robert Castel'in, neoliberal zamanlarda kolektif güvenlik sistemlerinin parçalanmasıyla birlikte çeşitli risk alanlarından beslenen bir çağdaş "güvensizlik hüsrarı" diye tanımladığı durum da benzer bir açmaza işaret etmektedir (Castel, 2004, s. 11, 48-67). Güvensizliğin artması, topluma yönelik tehditlerin kaynağı gibi gösterilecek yeni bir günah keçisi arayışına ve yoksulların "yeni tehlikeli sınıflar" şeklinde damgalanarak dışlanmasına neden olmaktadır (Castel, 2004, s. 62). Castel'e göre, kriminalize edilerek dışlanan ve ekstrem bir yoksulluk sarmalı içerisinde kalan yığınlar, bir toplumsal aktörden ziyade, ancak "toplumun yok-güçleri" (*social non-forces*) diye tanımlanabilirler (Castel'den alıntılan Candeias, 2007).

11 Klaus Dorre de Bourdieu'nün esnek-sömürü kavramını kullanmaktadır (Dorre, 2006)

Noam Chomsky de, benzer bir şekilde, *prekarizasyonu*, üretim ilişkilerinin dışına itilmeyle ortaya çıkan mutlak bir belirsizlik ve dışlanma şeklinde ele alır ve *prekaryayı*, “toplumun periferisinde, belirsiz bir varoluş durumunda yaşayan insanlar” diye tanımlar (Chomsky, 2012, s. 32-33).

Bütün bu yaklaşımlarda, hâlen devam eden bir sınıfsal düşüş anlamında *prekarizasyondan* ziyade, içinden çıkılamaz bir sarmala dönüşmüş olan *prekariteye* vurgu yapıldığı ve *prekaryanın* da, bu sarmalın içerisinde parçalanmış, anomik ve kaderine razı gelmiş, amorf bir yığın şeklinde ele alındığı görülmektedir. Bu tarz bir “toplumun periferisinde kalma” hâlinin, yalnızca mekânsal değil, ilişkisel anlamda da kenarda kalmışlık içerdiği düşünülecek olursa; hele de Chomsky’nin yaptığı gibi, bu çaresiz yığının karşısına aşırı varlıklı yüzde birlik kesimi oluşturan *plutonomy* konulursa, elbette ki ortaya asla kazanılamayacak, hatta hiç girilemeyecek bir mücadele tablosu çıkar. Zira bu yaklaşımlarda sözü edilen mutlak güvencesizlik ve yoksunluk çemberindeki “imkânsız topluluk”, Marx ve Engels’in Manifesto’da bahsettiği, ancak kısmen bir toplumsal hareketin içine çekilebilecek olan, fakat kendi başına devrimci bir rol oynayabilecek durumda olmayan lümpen proletaryadan farklı görünmemektedir.

Gayemiz, mevcut durumdan çıkış imkânlarını değerlendirmekse, tamamlanmış bir durum olarak *prekariteden*

ziyade, hâlen süregitmekte olan *prekarizasyon süreçlerine* ve bunların içerisinde ortaya çıkabilecek/çıkmakta olan mücadele alanlarına bakmak gerekir. Zira sınıf analizinin toplumsal eylem açısından önemli olan kısmı, sabit sınıf konumlarının ya da mevzilerinin, sınıf faillğine dönüşebilme imkânları, yani yapısal olanla insani ve iradi olanın karşı karşıya gelme ve etkileşime geçme noktalarıdır (bkz. Wright, 2014, s. 36). Guy Standing’in *prekaryaya* üzerine kapsamlı çalışmaları, bu alanda ufuk açıcı olmuştur. Standing, *prekaryayı*, Marksist anlamda bir sınıf teşkil etmeyen, ancak üretim ilişkileri içerisinde güvencesizleşme deneyimini yaşayarak birleşen kitleleri tarif etmek için kullanır. Bu açıdan, Standing’in *prekaryası* henüz oluşum hâlindeki bir sınıftır. *Prekarizasyon* da Standing’in analizlerinde mutlak bir konumu değil, henüz devam eden ve sistem-karşıtı mücadeleyi tetikleyebilecek olan bir güvencesizleşme ve sınıfsal düşüş durumunu ifade eder (Standing, 2013; Standing, 2011a; Standing, 2011b; Standing, 2009).

Aynı şekilde, Isabell Lorey’nin, *prekarizasyon* tanımı da, bu açıdan verimli bir başlangıç noktası sunmaktadır (Lorey, 2015). Isabell Lorey, neoliberal dönemde hem örgütlenme araçları aşınmış, hem çalışma hayatı güvencesizleşmiş, hem de çalışmaya bağlı yeni bireyselleşme türleri oluşmuşken, bireyselleşmenin bu türlerini aşabilecek yeni örgütlenme türlerinin nasıl bulunabileceği sorusundan hareket

eder. Lorey'e göre, bugün güvencesizlik geçici veya marjinal bir durum olmadığı gibi, yalnızca ekstrem vakalarda karşımıza çıkan ve bertaraf edilecek bir anomali de değildir; güvencesizlik artık yaşamın tamamına nüfuz etmiş ve yöneten-yönetilen ilişkisinden başlayarak toplumsal yaşamın tüm parametrelerini değiştirmiş yeni bir varoluş biçimidir. Yönetenler, güvencesizliği norm olarak kabul etmiş ve artık Hobbesian anlamda güvenlik vaadiyle varlığını meşrulaştıran iktidar anlayışını terk ederek, güvencesizliği yeni bir tahakküm biçimi hâline getirmenin yolunu bulmuşlardır. Bu durumda, tahakküme karşı verilecek olan mücadele de güvencesizleşme deneyimlerinin ortaklıkları ve farklılıkları üzerinden yeni bir metot bulmalıdır (Lorey, 2015, s. 6). Güvencesizliğin bertaraf değil, idare edilerek süregelen hâle getirilmesi üzerine kurulu yeni bir siyasi yönetim ve tahakküm biçimi karşımıza çıkıyorsa, sistem-karşıtı mücadele de, elimizden kayıp gitmekte olan şeyleri görünür kılacak biçimde, güvencesizliğin deneyimlenme biçimleri üzerinden inşa edilmelidir (Lorey, 2015, s. 100).

Bu noktada Lorey, sosyo-ontolojik bir durum olarak belirsizlik (*precariousness*) ve kimliksel bir konumlandırma olarak güvencesizlik (*precarity*) ile bireyi, yöne-

tilebilir hâle getirmeye dayalı bir yönetim anlayışını ifade eden güvencesizleştirme (*precarization*) arasında kritik bir ayrım yapar. Lorey'e göre, belirsizlik ve güvencesizlik, edilgen bir şekilde maruz kalınan bir durumu ifade eder ve "kurbanlaştırma" iması içerirken, güvencesizleştirme, henüz kurulmakta olan, hareket hâlindeki ve dolayısıyla bireye de kendi kendini güvencesizlik üzerinden yönetilebilir hâle getirme eğiliminden kaçış (*exodus*) şansları tanıyan dinamik bir momenttir (Lorey, 2015, s. 106). Örneğin Lorey, 2000'lerin başında Batı Avrupa kentlerindeki EuroMayDay hareketlerindeki aktörlerin, bilinçli bir şekilde "güvencesizleştirilmiş" (*precarized*) gibi edilgen bir tanım yerine, "belirsiz, güvencesiz" (*precarious*) ve "güvencesizleşme" (*precarization*) gibi öz-belirlenim (*self-designation*) içeren tanımlar kullandığına dikkat çeker. Hareketin aktörleri tarafından kendilerine tayin edilen bu tanımlar, kurban ve mağdur olma yerine, özneleşme iması içermektedir. Güvencesiz koşullarda yaşayan ve çalışanlar, kendilerini eylem üzerinden prekarya olarak inşa etmektedirler.¹²

Türkiye'deki beyaz yakalı platformlarının "çalışan değil, işçiyiz" ya da "bizleri ayıran turnikelere inat bir araya geliyo-

12 Söz konusu hareketlerin aktörlerine dair ayrıca bkz. Tani ve Vanni (2005) Yazarlar'ın kaleme aldıkları "On the Life and deeds of San Precario. Patron saint of precarious workers and lives" adlı yazı II Manifesto Bio-Pop del Precariato Metroradicale adıyla kolektif olarak kaleme alınmış ve pek çok online tartışma platformuna gönderilmiştir

ruz” gibi sloganlarında da benzer bir öz-
neleşme tınısı ve sınıfsal inşa sürecinin
izleri hissedilmektedir. 2008’de IBM ça-
lışanlarının sendika mücadelesinin ar-
dından kurulan Plaza Eylem Platformu
(PEP) üyeleri, kendilerini “belli bir sek-
törle sınırlı olmayan, benzer hikâyelerini
ortaklaştırmaya uğraşan çalışanların ör-
gütlenmesi” şeklinde tanımlarken, tam da
Isabell Lorey’nin söylediği tarzda, ortaklık
ve farklılık çizgileri üzerinden kurulan bir
siyasi özneye işaret etmektedirler (Uzu-
noğlu-PEP söyleşi, 2014). Bu anlamda
beyaz yakalı ağları, örgütlü ve “olmuş” bir
kolektiften ziyade, ortak deneyimleri pay-
laşırken oluşan, yani henüz oluş halinde-
ki bir kolektiviteye işaret etmektedirler.

Ortak deneyimlerin paylaşımı, her şey-
den önce, sürekli performans baskısı altında
olan ve “sevdiğin işi yap” söyleminin tartış-
ılmaz otoritesi altında (Tokumitsu, 2014)¹³,
en ufak şikâyetlerinin başarısızlık ya da
tembellik belirtisi olarak görüleceğinden
korkarak, sürekli işlerini çok sevdiklerini
kanıtlama zorunluluğunu hissederek beyaz
yakalıların, son derece ihtiyaç duydukları
bir dertleşme imkanı sunmaktadır. Bunun
da dışında, paylaşmak ve tanık olunanları
cezalandırılmaktan korkmadan ifşa edebil-
mek, her türlü örgütlenmenin temelinde
bulunması gereken güven unsurunu inşa

etmenin de ilk adımıdır. Günümüzde ör-
gütlenmenin önündeki en önemli engelin,
yapısal belirsizlik nedeniyle her türlü güven
temelinin yok olması olduğu düşünülecek
olursa (bkz. Bauman, s. 40-41), bunun ne
kadar önemli bir başlangıç noktası teşkil
ettiği anlaşılabilir.

Örgütlenme bağlamında güven mese-
lesini üç düzlemde ele alabiliriz: Sınıfsal/
mesleki dayanışmanın oluşabilmesi için
birlikte örgütlenilecek insanlara duyulan
güven, kalıcı ilişkilerin kurulacağı bir
ortamın oluşabilmesi için çalışılan işlet-
menin veya sektörün sürekliliğine (yani
istihdamın ya da istihdam olanaklarının
sürekliliğine) duyulan güven ve bir gele-
cek tahayyülüne sahip olabilmek için bir
şeylerin gerçekten değişebileceğine dair
duyulan uzun vadeli güven (ki bunu ya-
şamın kendisine duyulan güven olarak da
okumak mümkündür). Ne var ki, prekari-
zasyon dediğimiz süreç, tam da bu sırala-
dığımız alanlardaki güvencenin ve sürekliliğin
ortadan kalkmasıdır. Süreğin tek
şeyin belirsizlik olması durumunun ya-
şandığı bir dünyada, geleceğe dair herhan-
gi bir plan yapmanın anlamı olmayacağı
gibi, hayal kurmak için gereken cesareti
ve iyimserliği muhafaza etmek de imkân-
sızdır, çünkü neticede “bugün tu-
tunacak yeri olmayan insanların geleceği

13 Miya Tokumitsu, Jacobin Magazin’de çıkan ve Plaza Eylem Platformu sayfasında da Türkçe’ye çevrilerek yayınlanan “In The Name of Love” makalesinde, “sevdiğin işi yap” söyleminin günümüzde “çalışmanın resmi mantrası” haline geldiğinden bahseder. Tokumitsu’ya göre bu söylem, ücretli emek olarak çalışmanın bayan bir zorunluluktan kaynaklandığı gerçeğini basırtılı etmek ve zevk alınacak işlerde çalışmayan emekçileri değersizleştirmek üzere elitler tarafından özellikle pompalanmaktadır (Tokumitsu, 2014).

düşünme ihtimalleri yoktur” (Bauman, 2005, s. 42). Burada söz konusu olan şey, “sıkıntısına katlanılamayan bir idealin değil, ideallerin yokluğunun bunalıcı baskısı”, “sorunsuz bir hayat için kesin reçetelerin, sağlam biçimde sabitlenmiş sürekli yönelim noktalarının ve hayat yolculuğunun kestirilebilir bir hedefinin yokluğu”dur (Bauman, 2005, s. 59). Beyaz yakalı örgütlenmeleri, istihdamın/istihdam olanaklarının sürekliliğine ve uzun vadeli hedeflerin tanımlanabilirliğine güven duymanın giderek imkânsızlaştığı bir dünyada, hiç değilse, sınıfsal/mesleki dayanışmanın oluşabilmesi için gereken güven zeminini yaratmaya çalışmaktadırlar. Bunu da, ilk etapta, bireysel gibi görünen ortak deneyimleri paylaşarak, yani görünürde bireysel olanı toplumsal olana tercüme ederek yapmaktadırlar.

Elbette bu noktada, vasıflı emeğin kendine özgü koşullarından ve nitelik-

lerinden kaynaklanan ve örgütlenmeyi zorlaştıran bazı faktörleri göz ardı etmek mümkün değildir. Vasıflı emek, makro düzlemde giderek genişleyen yapısal işsizliğin körüklediği “küresel çarkın dışında kalma” (Hartmann, 2014) korkusuyla sindirilmekte, ulusal istihdam piyasaları düzleminde deregülasyon adı altında örgütlenme imkânları elinden alınarak sermaye karşısında savunmasız bırakılmakta; mikro ölçekte de gerçekte karşılığı olmayan pozisyonlar arasında kaydırılarak oylanmakta, bölünmekte, görünmez hâle getirilmiş otorite karşısında özerklik sanrısı yaşamakta ve sürekli eğitimler ve sınamalara tabi tutularak daimi bir yetersizlik hissine sürüklenmektedir. Yani, vasıflı emek, yapısal olarak bölünmüş, siyasi anlamda iktidarsızlaştırılmış ve tüm siyasi ve kolektif anlamlarından soyutlanan bir bireysel tüketim özgürlüğü anlayışına sıkışıp kalmıştır.¹⁴

14 Bu noktada Karl Polanyi'nin, modern sanayi toplumunda özgürlük anlayışının çelişkilerine dair çıkarsamaları aklı gelir. Polanyi, liberalizmin, ifade özgürlüğü ve seçim özgürlüğü gibi kolektif yaşama dair özgürlükleri kapsayan Aydınlanmacı boyutuyla, emeği sömürmeye ve rekabete yönelik piyasa özgürlüğü, bilgiyi tekelleştirme özgürlüğü gibi edimleri içeren iktisadi/kapitalist boyutu arasındaki çelişkiye dikkat çeker. Polanyi'ye göre insan toplumlarının devamı için aslanan, kolektif yaşamı sürdürmeye ve farklılıkları gözetmeye yönelik özgürlüklerin korunmasıdır (Polanyi, 1957, s. 254-258). Ancak liberal ekonomi, özgürlüğü yalnızca sermayedanın kâr amacı gütmeye ve tüketicinin tüketim özgürlüğüne indirgeyerek, “ideallerimize yanlış bir yön vermiştir” (Polanyi, 1957, s. 257-258). David Harvey de, *A Brief History of Neoliberalism* kitabında, Polanyi'nin bu ayrımını “iyi özgürlükler” ve “kötü özgürlükler” (*good freedoms vs. bad freedoms*) diye özetlemiştir (Harvey, 2005). Harvey, neoliberalleşme sürecinde sermayenin, klasik liberalizmin özgürlük anlayışının yanında, 1960'lardaki özgürleşme taleplerini de yeni bir bireysel özgürlük nosyonunu piyasaya sürerek kendi lehine çevirdiğini anlatır. Buna göre, sermaye, 1960'larda müdahaleci devlet yapılarına ve onunla işbirliği içinde dünyayı yönettiğine inanılan şirketlere karşı dile getirilen özgürlük taleplerini bernaraf edebilmek üzere, bu dönemde ortaya çıkan özgürlük, özgürlük ve bireyselleşme vurgularını reklam dili aracılığıyla piyasaya tercüme etmiştir. Böylece hem sistem-karşıtı eğilimleri metalaştırarak sermaye birikimi açısından işlevsel hâle getirmiş, hem de piyasayı özgürlüğün ve özgürlüğün ifade edileceği bir alan kışmasına burundurarak, kendisini otoriteyle özdeşleştirilen devletten soyutlamıştır. Bunun sonucunda devlet müdahalesini tamamen diskredite ederek serbest piyasayı ve gımsız özgürlüğünü dokunulmaz hâle getirmenin de onu açılmıştır (42)

Toplumsal bağlamlarından soyutlanarak, tüketim özgürlüğüne indirgenmiş bir özgürlük anlayışı, günümüzde hâkim olan yeni bireycilik türleri ile desteklenmektedir. “Yeni bireycilik” kişinin, dünyayı değiştirmek yerine, ona uyum sağlayacak şekilde kendisini yeniden şekillendirmesi prensibine dayanır (Elliott ve Lemert, 2011, s. 99; Elliott, 2010, s. 34).¹⁵ Bir piyasa toplumunda kendini yeniden şekillendirmenin yolu, hiç kuşkusuz, piyasadaki seçenekler kullanılarak yeni bir “ben” inşa etmekten geçmektedir. Benliği yeniden ve yeniden inşa ederek dış dünyaya uyumlanma fikri, sermaye lehine ikili bir işlevi yerine getirmektedir. Bir yandan, yeni bireyci-

liğin arka planındaki düşünsel çerçeve, dış dünyayı değiştirmeye yönelik her türlü talebi, kendini yeniden şekillendirme konusunda bir başarısızlığın ifadesi görünümüne sokması bakımından, sistem-karşıtı eğilimleri törpüleyici bir işleve sahiptir. Diğer taraftan bu bireycilik anlayışı, tüketimi benlik ifadesi hâline getirerek, kişilik oluşumunu dahi sermaye birikiminin aracı yapmaktadır.

Böyle bir bireycilik anlayışının hâkim olduğu bir dünyada, o dünyayı temelden değiştirmeye yönelik tasarılar oluşamayacağı gibi, kısmi değişim talepleri dahi, uyum sağlayamamaktan kaynaklanan bireysel şikâyet ve yakınmalar gibi gö-

15 Anthony Elliott ve Charles Lemert, “yeni bireycilik” tanımlarını, günümüzde bireyciliği oluşturduklarını düşündükleri dört öge üzerinden yaparlar: Kendini sürekli yeniden keşfetme, sürekli değişim, hız ve dinamizme duyulan hayranlık ve kısa vadeye odaklanma (Elliott ve Lemert, 2011, Elliott, 2010, s. 32) Buna bağlı olarak bağımsız bağlılık, akışkanlık ve hız olmak üzere 3 yeni bireycilik akımı tespit ederler (Elliott ve Lemert, 2011, s. 20). Bütün bu akımlar, krizin norm hâline geldiği ve yönetim kademelerinde kriz hâlinin gerektirdiği hız ve akışkanlığın, başarının anahtarı sayıldığı (Elliott, 2010, s. 49) bir ortamda, sahip olunması gereken olmazsa olmaz özellikleri ortaya koymaktadır. Aslında bu yeni zihin yapısını anlamak için, onu kendinde cisimleştiren yeni makbul insan tipine bakmak belki de daha yerinde olacaktır. Nitekim, Jeffrey E. Garten’in, General Electric, AT&T, Toyota gibi dünyanın önde gelen şirketlerinin CEO’ları ile yaptığı söyleşilerden yola çıkarak yazdığı *The Mind of The C.E.O.* kitabında karşımıza çıkan yönetici profili, tam da bu özelliklere sahip bir insan grubudur (Garten, 2002). Kitapta başarılı yönetici profilinde öne çıkarılan özellikler, sınırları yıkma (Garten, 2002, s. 2-3), rekabetçilik (14), her an yenilenme (22), risk almaya karşı istek (28), kısa vadeye odaklanma (37), sürat (38), esneklik (47 vd.), sürekli savaş hâlinde olma hissi (48), süregelen bir kriz hâli ima etmek suretiyle çalışanlar üzerinde tedirginlik yaratarak dinamizm sağlamak (48), otonomi vurgulamak (111) ve ruhun işe koşulması (111) gibi, tam da neoliberal işletmeye yön veren öğelerdir. Bu arada, aynı özelliklerin, M. E. Thomas’ın *Confessions of A Sociopath* kitabında aktardığı tipik sosyopati belirtilerine uyuşmaları da ayrıca dikkat çekicidir (bkz. Thomas, 2013). Sözü edilen sosyopatik özelliklere sahip olmayan insanlar içinse, neoliberal ekonomi içerisinde var olmanın gerektirdiği esnekliği, umursamazlığı ve benmerkezciliği geliştirmeye çalışmak, bir ömür sürecek ve kişiliği muhtiş ölçüde tahrip edecek yorucu bir mücadeledir (bkz. Sennett, 2006, s. 3-5). Bu açıdan bakıldığında, sosyopatik özellikleri öne çıkaran ve ödüllendiren neoliberal ekonominin, gerçekten de Paul Verhaeghe’nin *Guardian*’da yayınlanan ve beyaz yakalı platformlarında da epeyce yayılan makalesinde öne sürdüğü gibi, “çimizdeki en kötüyü ortaya çıkarıyor” olduğu söylenebilir (Verhaeghe, 2014)

rülecektir.¹⁶ Bu durumda eleştiri, kişisel yakınma gibi görüldüğü için, gene ancak kişisel yakınlığın var olduğu durumda ve yakınlık derecesinin elverdiği ölçüde dile getirilebilecektir. Ancak kişisel dertleşme anlamında dile getirilebilen şikayetler de, kolektif bir talepler kümesine tercüme edilip, eyleme yönelik bir oluşumun önünü açamayacaktır; çünkü “[a]cı çeken ötekilerin yoldaşlığının sağlayabileceği yegâne avantaj, her bir kişiye dertlerle *tek başına* savaşmanın diğer herkesin de her gün yaptığı şey olduğunu bir kez daha göstermektir” (Bauman, 2005, s. 65). Bu nedenle, Zygmunt Bauman’a göre, “bireyselleşmenin bir seçenek değil, bir kader” (Bauman, 2005, s. 63) olduğu günümüz toplumunda meydana gelebilecek tek kolektivite, “pek çok yalnız bireyin kendi yalnız korkularını astıkları bir çivinin çevresinde anlık bir toplanmadan ibaret” olan “askı toplulukları” olabilir (Bauman, 2005, s. 67).

Bu noktada, ortaklıkları öne çıkarmanın ve deneyimleri paylaşmanın, “dertleşmeci dayanışma”dan, “mücadeleci dayanışma”ya dönüşmesi çok önemlidir. Ortak dertlerin paylaşılması, birbirine bireysel tavsiyeler vermekten öte bir sonuç veremediği durumlarda, sınıf dayanışması değil, yalnızca cemaat tipi bir

omuzdaşlık söz konusu demektir. Elbette ki, “her koyunun kendi bacağından asıldığı” fikrinin hakimiyeti altında yetişen ve çalışan insanların, bireysel düzlemde dahi olsa, birbirlerine yavaş yavaş güvenmeye başlamaları da, bir *esprit de corps* oluşturması bakımından önemli bir başlangıç noktasıdır. Ancak dertleşmek ve ortak dertler olduğunu görmek, “herkes aynı durumda” ve “her yer böyle” diyerek, “nasılsa bu durumdan çıkış yok” hissinin teyit edilmesine ve dayanışma platformlarının, yalnızca günü kurtaran ve hayatı çekilir kılan ufak kaçış alanları hâline gelmesine neden olmamalıdır. Çünkü buna yönelmek, tam da Isabell Lorey’nin bahsettiği tarzda, güvencesizlik eşliğini kontrol ederek bireyleri “yönetilebilir” (*governable*) hâle getiren iktidar modelinin yörüngesine girmek anlamına gelir. Nitekim bugün giderek popülerleşen yaşam koçlukları, yardımlaşma grupları, psikolojik danışmanlık hizmetleri ve neo-spiritüalist terapi programları, toplumsal kaynaklı sorunları küçük yardımlaşma grupları temelinde, bireysel ve palyatif çabalarla aşmaya çalışma eğiliminin ifadesidirler. Sistemden kaynaklanan ve özünde kolektif olan sorunların bireyselleştirilmesi ve tıbbileştirilmesi, aynı zamanda

16 Günümüzün pozitif düşünce fetişizmi de, her türlü eleştiriye, negatif enerjinin dışı vurumu olarak yaf-talamakta ve eleştirel düşünceyi popüler kültür düzleminde başlatarak öldürmektedir. Pozitif düşünce saplantısının negatif yanlarına dair bir değerlendirme için bkz. Ehrenreich, 2009. Ayrıca, pozitif düşünce vurgusunun ve depresyonu engelleme/tedavi etme ekonomisinin, gavrınaddı emeğe dayalı sanayi sonrası toplumdaki işlevine dair bkz. Davies, 2011.

semptomlara odaklanmaktan sorunun esas kaynağına inememe tehlikesini de doğurmaktadır. Frank Furedi'nin de söylediği gibi, “[b]ireyleşme süreci ve güven ilişkilerinin aşınması yoğun bir yalıtılmışlık hissi yaratır. Toplumun bu yalıtılmışlığı yapay bir biçimde telafi etmek için yardımlaşma grupları, yardım hatları ve profesyonel danışmanlık hizmetine başvurusu soruna çare olmaz. Bu tür girişimler insanların yabancılaşma deneyimiyle barışık hale gelmesini hedefler. Bu ise, güçsüzlüğü kabullenmek demektir” (Furedi, 2001, s. 221).

Beyaz yakalı kolektiflerinin yaptığı şey, sistemik olanı psikolojikleştirmek suretiyle buradan bir “mutsuzluk ekonomisi” (Davies, 2011) yaratmaya çalışan bu gibi eğilimlere karşı, çalışma hayatının kişisel ve gündelik gibi görünen sıkıntılarını toplumsallaştırmaktır. Bu anlamda, sistem-karşıtı bir mücadelenin oluşabileceği bir zemin yaratmanın yanında, günümüzün toplumsallaşmayı öldüren tüm partikülarist akımlarına karşı, güvencesizlik üzerinden yeni bir toplumsallaşma imkanı yarattıkları da söylenebilir. Bu açıdan bakıldığında, beyaz yakalı kolektifleri, bildiğimiz anlamda sınıf mücadelesinin de ötesinde, sistemin temelindeki toplumsallığı (ve tabii neticede kendi kendini) imha etme eğilimine karşı, bizatihi yaşanarak kurulan

(*prefigurative*) bir mücadelenin başlangıcı olarak görülebilirler.¹⁷

Beyaz yakalıların dayanışma ağlarının, bildiğimiz anlamda sınıf örgütlenmelerine benzemeyen akışkan yapıları, çoğu kez beyaz yakalıların örgütlenememelerine delalet sayılır. Ancak neticede aşırı bireyselleşmiş toplumda, örgütlenme biçiminin parçalı, yatay ve anlık paylaşıma dayalı ağlar şeklinde baş göstermesi anlaşılabilir bir şeydir. Bu durum, illa ki örgütlenme yönünde bir eksiklik ve başarısızlık olarak görülmek zorunda da değildir; hatta böyle bir yaklaşım, zaten sürekli ve her konuda performans baskısı altında olan beyaz yakalıları, bir de örgütlenme konusunda performans değerlendirmesine tâbi tutarak, oluşabilecek çabalar üzerinde de cesaret kırıcı bir etki yapacaktır (bkz. Işık ve Yıldız, 2015). Burada öne çıkarılması gereken şey, her şeye rağmen, prekarya kolektiflerinin, kişisel yakınmaları kolektif eleştiri diline tercüme etmeye yönelik bir çabayı ortaya koyduklarıdır. Üstelik de sözü edilen platformlar, düzenli toplantılar, söyleşiler düzenleyerek, bilgilendirme rehberleri hazırlayarak, SOMA faciası gibi iş cinayetlerine karşı protestolar düzenleyerek ve 1 Mayıs gibi özel günlerde eylemlere katılarak, dertleşmenin ötesinde bir mücadele zemini yaratmaya gayret etmektedirler. Bunları yaparken, katılımcı ya da takipçilerinden herhangi bir fıkri veya fi-

17 “Prefigurative action” arzu edilen toplumsal dönüşümü bizatihi eylem içerisinde yaşayarak kuran hareketlere atfedilen bir eylem biçimidir. Bkz. Kaldor ve Selchow, 2012.

ziki sadakat ya da taahhüt beklememeleri, onları, bireyselleşmiş toplumda artık var oluş koşullarını ve işlevlerini yitirmekte olan sorumluluk ve tâbiyet bazlı örgütlenme biçimlerinden daha verimli bir zemin hâline getirmektedir. Bunların başarsını, katılımcı sayısı ile de ölçmek mümkün değildir, çünkü verdikleri mücadele, sayısal üstünlükle değil, ancak gündelik hayatın dilini değiştirerek ve yaşama dair yeni bir tahayyülün oluşmasını sağlayarak kazanılabilecek bir mücadeledir. Plaza Eylem Platformu üyelerinden birinin, bir röportajında söylediği gibi, “Platformun doğrudan katılımcılarının sayısının artmasından daha önemlisi, tartışmalarımızın, deneyimlerimizi aktarmakta kullandığımız dilin, ürettiğimiz kavramların, beyaz yakalıların patronlar karşısındaki konumlarını avantajlı hâle getirmekte ve tek başınalık hissini yenmekte işe yarar olması ve işverene karşı elini güçlendirme potansiyelini arttırması”dır (Uzunoglu-PEP söyleşi, 2014).

Ayrıca, deneyimlerin paylaşılması ve arşivlenmesi¹⁸, anlık bir rahatlama veya dayanışmadan da öte, her şeyin uçucu ve

anlık olduğu sanayi sonrası toplumda, o uçuculuk içersinde kalıcı tahribat yaratan anları yakalamak ve tarihe not düşmek anlamını da taşımaktadır. Bu anlamda beyaz yakalı kolektifleri, zamanda ve uzamda yön kaybına, tekilliştirmeye ve geçiciliğe karşı, bireysel ve birbirinden kopuk gibi görünen yaşam hikâyelerini kendi içinde anlamlı bir bütünün içine yerleştirmeye ve bütün bu tekil noktaların aslında aynı koordinat sisteminin parçaları olduğunu göstermeye yönelik bir çabayı da ortaya koymaktadırlar. Paylaşma ve arşivleme, sanayi proletaryasından farklı olarak, ana odaklanma çağında ‘gelecek’ ve tarihsel tecrübe birikimi oluşturamayan beyaz yakalı emeğin, kendi çalışma gerçeğiyle ilgili bilgi biriktirmesini de sağlamaktadır. Nitekim PEP’in 8 Mart tarihinde düzenlediği “Ayrımcılıkta Birleşen Deneyimler” atölyesinin çağrı metninde yer alan “Biz hayatımızda sınırlı sayıda işyeri ve deneyim görürken kimi zaman hazırlıksız yakalanıyoruz. Şirketlerse insanın yönetilme bilgisini oradan geçen sayısız insanla biriktiriyor, yöntemlerini güncelliyor, diğer patron-

18 Örneğin BİÇDA’nın web sayfasında, isteyenlerin işle ilgili yaşadıkları güvencesizlik deneyimlerini paylaşabilecekleri bir link vardır (<http://bilisimcalisanlari.org/index.php/deneyimler>). PEP de 8 Mart 2014 tarihinde “Ayrımcılıkta Birleşen Deneyimler” başlığıyla bir atölye düzenlemiştir. PEP şu ana kadar “Endişe” “Gizlilik” “Performans Değerlendirme - Emeğin Ölçülmesi” “İş Görüşmeleri” ve “Banka ve Sigorta Çalışanları” başlıklı toplantılar da dahil olmak üzere, toplamda 6 paylaşım atölyesi düzenlemiş ve bunlardan çıkan sonuçları raporlaştırarak çeşitli alanlarda paylaşmıştır. KaçBizeGel Platformu da, “Hizmet Sektöründe Çalışan Büro İşçilerinin Örgütlenmesine Dair Kısa Bir Çalışma” başlığıyla, kapitalizm içersindeki sınıflara, karmaşık sınıf pozisyonlarına ve örgütlenmenin engel ve imkânlarına dair, hem teorik açıdan bilgilendirici, hem de konuya aşina olmayanlar için dahi son derece anlaşılabilir bir kılavuz yayınlamıştır (<http://kacbizegel.com/2013/01/arsiv/gene/vazilarimiz/teori/hizmet-sektorunde-calisan-buro-iscilerinin-orgutlenmesine-dair-kisa-bir-calisma/>)

larla paylaşıyor. [...] İşe alımdan, iş süreçlerine, işten ayrılmaya kadar kurumsal şiddete nasıl maruz kalıyoruz beraber konuşalım, emek cephesinde bilgimizi biriktirip, deneyimlerimizi paylaşalım” sözleri, tam da bu birikimi yaratmaya yönelik bir girişimi göstermektedir.

Bu açıdan düşünüldüğünde, ilk bakışta örgütlenmenin önünde bir engel gibi görülen bireycilik ve merkezsizliğin de, tıpkı belirsizlik gibi, bizi yönetilebilir hâle getirmenin aracı olmaktan çıkıp, mücadelenin aracı hâline getirilebileceği görülebilir. Ağlar üzerinden örgütlenme hâli, tam da beyaz yakalıların içinde yaşadıkları, çalıştıkları ve mücadele etmek istedikleri sistemin ruhuna uygun olarak “zayıf bağlar”la bağlanma durumudur (Mason, 2012, s. 81). Ancak burada önemli olan bağın zayıf olması değil, her şeye rağmen, o bağın, üstelik de sermaye birikimine katkısı olmayacak tarzda ve sistem-karşıtı bir motifle kuruluyor olmasıdır. Bu bağın yatay ilişkiler ve gevşek bağlılıklar temelinde kuruluyor olması, hem mevcut sistemin yapısal özelliklerine paraleldir, hem de esnek ve çok-merkezli sistem içersinde mücadele edebilmenin muhtemelen yegâne etkin yoludur. Neticede beyaz yakalılar sürekli bireysel metodlarla tahakküm altına alındıkları için “direnmeleri de onları ortaklaştıracak bir mekanizma olmadığı sürece bireyseldir ve örgütlenmesi daha zordur. [...] Birey birey yaşanan her sıkışmışlık aslında birçok insanın ortaklı-

ğıdır. Bunu görünür kılmak mücadelenin işlerinden biridir” (Işık ve Yıldız, 2015). Bugünkü beyaz yakalı platformları, kaulımcıların ya da takipçilerinin bireysel deneyimlerini bir üst ideoloji içerisinde **masnetmeye** yönelmeden ve müzmin bir sadakat beklemeden, yani bireysel iradeyi öldürmeden kolektivite kurmaya yönelik çabalar ve bireyselin içine saklanmış olan toplumsal sorunu görünür kıldıkları ölçüde başarılı sayılabilirler.

Sonuç

Bugün ideal-tipik olarak orta sınıf kategorisine girebilmenin minimum koşulları, giderek daha fazla sayıda insan için imkânsız hâle gelmektedir. Bunun tek anlamı, sosyo-ekonomik olarak ortalama derecede konforlu bir hayatın gerektirdiği ölçüde tüketim yapabilen ve yükselme imkânına sahip olduğu düşünülen tabakaların, aşağı doğru bir hareketlilik içine girmeleri değildir. Aynı zamanda, orta sınıf suretinde ölen şey, liberalizmin tarihsel ilerleme ve toplumsal refah vaadidir.

Zygmunt Bauman, ilerleme vaadini “yüzyılın yalanı” olarak tanımlar ve bu yalanın, “yoksulların gözleri önünde zenginlere yetişme serabını sallayarak, gaspa karşı itirazın ve direncin zayıflatılmasına hâla yardımcı olmakta” olduğunu söyler (Bauman, [1993]1998, s. 260). “Meşruluğu gelecekte arayan”

modern çağda, “gelecekteki mutluluk bugünün iğrençliğini gizleyen bir örtü görevi görmüştür” (Bauman, 1993/1998, s. 271). Oysa bugün artık “daha önce hiçbir insanın ikamet etmediği bir bölgeye, geçmişteki insan kültürünün yaşanamaz addettiği ıssız bir bölgeye varmış bulunuyoruz. [...] ilk kez, ölümlü insanlar ölümsüzlük olmadan eylemeyi başarıyorlar ve bunu önemsemedikleri görülüyor” (Bauman, 2005, s. 302-303). Bunun anlamı, her şeyin ana indirgendığı ve tüm söylemlerin “anı yaşamayı” vaaz ettiği sanayi sonrası toplumun kültür dünyasında, geleceğe referans vermenin bir yerinin ve imkânının olmadığıdır. Maddi koşullar itibarıyla içinde bulunduğumuz güvencesizlik ve belirsizlik de zaten artık hayatın tutarlılığına güvenerek uzun vadeli planlar yapmayı gerektiren bir gelecek tahayyülüne izin vermemektedir. Yani geleceğin hem sosyo-ekonomik/maddi koşullar dolayısıyla, hem de kültürel/ideolojik mekanizmalarla öldürüldüğü bir çağda yaşamaktayız.

Geleceksiz bir yaşam, çıplak bir hayatta kalma çabasına sıkışıp kalmak, yaşamayı yalnızca hayatta kalmaya indirgemek demektir. Geçmişle bağları sıfırlanmış, geleceğe uzanan bir köprüsü de olmayan bu araf, bu dönemi yaşayanlar için bir açmaz olarak görülebilir. Ama bu sıfır noktası, aynı zamanda, meşruiyetini gelecekte alan ve ilerleme vaadiyle devamını sağlayan sistemin de

topyekûn intiharıdır. Çünkü artık daha iyi bir gelecek ihtimalinin var olmaması, sistem-karşı talepleri, ileride geleceği vaat edilen güzel günleri beklemeden, hemen şimdi dile getirmenin önünde de bir engel olmadığı anlamına gelir. Böyle bir anda, sistemin pompaladığı ana odaklanma eğilimi, kendisini bugüne dek hep insanlık açısından “güzel günlerin ileride” olduğu yalanıyla meşrulaştırmış olan sistemin aleyhine dönebilir.

Bir illüzyonun yıkılması her zaman sarsıcıdır. Carl Sagan’ın bir vakitler dediği gibi “tarihin en acı derslerinden biri budur. Eğer yeterince uzun süre aldatılırsak, aldatıldığımıza dair her türlü kanıtı reddetme eğilimine gireriz. Artık gerçeği bulmakla ilgilenmeyiz. Dalavere bizi tutsak etmiştir. Kandırıldığımızı kendimize dahi itiraf etmek fazlasıyla acı vericidir” (Sagan, 1995). Fakat gerçeğin eninde sonunda yadsınamayacak biçimde ortaya çıkmak gibi kötü bir huyu vardır. Illüzyonların yıkılması yalnızca onlara inananları sarsmakla kalmaz, üzerlerine kurulmuş olan ve onlardan beslenen yapıları da çökertir. Çarpıtılmamış hâlinde gerçeklik nesnel ve nötrdür; yalnızca fiili bir durumu ifade eder. Oysa illüzyonlarla çarpıtıldığı vakit, gerçeklik, ortaya çıkması durumunda çok tehlikeli hâle gelebilecek olan bir silaha dönüşür. Bugün modern kapitalizmin aşağı yukarı 150 yıllık bilançosunun ortaya çıkardığı şey, ilerleme vaadinin gizlediği yapısal eşitsizlik ve tarihsel açmaz gerçeğidir. Gelecek artık gelmiştir ve hiç de

vaat edildiği gibi görünmemektedir. Hikayenin sonuna geldiğimiz halde, hiç kimse muradına ermemiş, hiç kimse de sonsuza dek mutlu yaşayacağına benzemiyorsa, istediğimiz dünyayı kurmak için bekleme-mize gerek yok demektir. Başka bir dünya kurmak içinse, mevcut sosyo-ekonomik paradigma tarafından şekillendirilen ve alternatif bir dünyaya dair sosyolojik tahayyülümüzü dahi ön-belirleyen verili kavram ve kategorilerin dışında mücadele olanakları bulmak gerekmektedir.

John Holloway, kapitalizm analizlerinde çok merkezi bir sorunsal ola-gelmiş fetişizm kavramını tartıştığı bir makalesinde, fetişizm ve fetişleştirme arasında, tıpkı daha önceki bölümde alıntıladığımız Isabell Lorey'nin güvencesizlik ve güvencesizleştirme arasında yaptığına benzer bir ayrım yapar. Holloway'a göre, kapitalizmde metaların, onları yaratan emek sürecinden bağımsız ve onların üzerinde bir değere sahip olduğu durumu ifade eden fetişizm, verili bir durum olarak algılandığı vakit, kendi kendini yeniden üreten mutlak ve içinden çıkılmaz bir gerçeklik mertebesine yükselir. Oysa bunun yerine, insanı piyasadaki bir meta olarak soyut emeğe, metaları da kendi içinde bir değere dönüştüren fetişleştirme sürecine bakıldığı vakit, bu mekanizmayı tersine çevirebilecek, onu yok edebilecek bir antitez de tarif edilebilir. Başka bir deyişle, "Eğer yabancılaşmanın karşıtı olan şeye dair bir ölçütümüz, yabancılaşmanın ona

karşı ölçülebileceği bir kendine gelme, kendiyile olma kriteri yoksa, yabancılaşmayı da insanların ellerinden özgürlüklerini almak, dünyayı ruhundan yoksun bırakmak olarak göremeyiz ve onu bu yüzden suçlayamayız. Yani yabancılaşma ya da fetişizm kavramı karşıtını gerektirir: ruhlarımızın derinliklerindeki yabancılaşmamış bir "ev" olarak değil; direniş, reddetme, gündelik pratiğimizde yabancılaşmaya karşı koyma olarak" (Holloway, 2005).

Aynı şekilde, sistem içersinde insanın metalaştırılmasının ve araçsallaştırılmasının ifadesi olan sınıf kategorisine de, o kategorinin dışında düşünerek karşı çıkabiliriz:

Sınıf mücadelesi, ayrılmaz bir biçimde hem sınıflaştırmaya yönelik hem de sınıflaştırılmaya karşı bir mücadeledir, kurulu sınıflar arası bir mücadeledir. [...]

Bizler, işçi sınıfı olarak mücadele etmeyiz, işçi sınıfı olmaya karşı mücadele ederiz, sınıflaştırılmaya karşı mücadele ederiz. Bizim mücadelemize birlik katan şey, ortak bir sınıfın üyeleri olarak sahip olduğumuz birlik değil, sınıflaştırma sürecinin (sermaye birikiminin) birliğidir. Örneğin Zapatista mücadelesini sınıf mücadelesi için önemli kılan şey Lacandon Ormanları yerlilerinin işçi sınıfının üyesi olmaları ya da olmamaları değil, bu mücadelenin kapitalist sınıflaştırmaya karşı olan direnişidir. İşçi sınıfı üyesi olmanın, emir almanın, komuta altında olmanın, ürettiklerimizden ve üretim sürecimizden koparılmanın kendisinde iyi bir şey yoktur. Mücadele, bizim işçi sınıfı olmamız-

dan değil, bizim işçi sınıfı olmamız ve de olmamamız gerçeğinden, işçi sınıfına karşı ve onun ötesinde var olmamız, onların bize emir vermeye, komuta altına sokmaya çalışmaları, bizim ise emir ve komuta altına girmek istemememizden, onların bizi ürettiklerimizden, üretimimizden ve insanlığımızdan ayırmaya çalışmaları, bizim ise bunlardan ayrılmak istemememizden doğar. [...]

Bizde karşısında-ve-ötesinde var olan şey işçi sınıfı olarak varlığımız değil, işçi sınıfı olmaya karşı verdiğimiz mücadeledir. Biz sınıf karşıtıyız, işçi sınıfının içinde-karşısında-ve ötesinde olanlarız. Keşfetmemiz ve dile getirmemiz gereken şey budur. (Holloway, 2005)

Kapitalizmin “şeyleştirme” eğiliminin algısal düzlemdeki yansıması, üretim ilişkileri içersindeki konumları, mutlak bir gerçekliğin ifadesi olarak görüp kabullenmemiz ve hayata dair tüm talep, arzu ve mücadelelerimizi de bunlar üzerinden kurmamız olmuştur. Bu anlamda, tüm sınıf kategorileri aslında insan muhayyilesini sınırlandıran ve kendi kendilerini yeniden üreten fasit daireler şeklinde görülebilir. Ancak bunlar içersinde, liberalizmin hayali öznesini teşkil eden orta sınıf kategorisinin¹⁹ ayrıca özel bir yeri vardır. Çünkü orta sınıf, üretim ilişkileri içinde verili bir konumdan da ziyade, çoğu kez müreffeh bir yaşama dair bir ütopyaı, ya da en iyi ihtimalle sınıf-

lar arası hareketlilik potansiyelini ifade eden siyasi bir kategoridir. Bu anlamda orta sınıf kavramı, belki de diğer tüm sınıf kategorilerinden daha fazla, Zizek’in “fetişist çarpıtma” (*fetishistic inversion*) dediği (Zizek, 1992, s. 33), bir şeyi sırf birileri ona inandığı için gerçek kılan mekanizmaya hizmet etmiştir. Üretim ilişkileri içersinde kayıtlı olan işçi sınıfı kavramı, emeği kullanım değerinden değişim değerine indirgeyen ve bu anlamda “şeyleştiren” bir işleve sahiptir. Buna ek olarak orta sınıfın, üretim ilişkilerindeki bu pozisyonu dahi gizlemesi bakımından, tam anlamıyla metafizik işlev gören bir mit olduğu söylenebilir.

Bugün orta sınıf miti yıkılırken, üretim ilişkileri içersinde tanımlı konumlarının işçi olmak olduğunu, çalışma hayatındaki ortak deneyimlerden yola çıkarak fark eden beyaz yakalıları, bu çifte fetişist çarpıtmayı tersine çevirme yönünde ilk adımı atmaktadırlar. Orta sınıf yaşama dair tüketim propagandalarının, kendilerini, iktisadi anlamda karşılayamayacakları bir burjuva yaşamı illüzyonuna sürükleyerek, yalnızca daha da fazla borçlandırıldığını ve proleterleşme sürecini hızlandırıldığını fark etmektedirler:

Beyaz yakalıları çok kötü koşullarda çalışıyor. Çalışma koşulları çok kötü-yken yaşam koşulları da kötü. Mese-

19 Burada toplumsal gerçekliğin kompleks yapısını bir nebze de olsun açıklayabilmek için, sosyolojik analizin hatırına, farklı mevziler arasında gidip gelen kitleleri içine tıkmak zorunda kaldığımız “orta sınıflar”dan ziyade, liberal iktisadın ideal-tıpkı orta sınıf kategorisinden bahsedilmektedir

la ben Maslak'ta çalışıyorum. Milyon dolarlık projelerin, 30 katlı plazaların helikopter pisti bile var. Ama helikopterin indiği Maslak'ta ben yürüyemiyorum. Zaten çalışma yaşamıma dair her hakkımdan vazgeçmişken, Maslak'ta bir metre kare bile yeşil kalmamış. Rant alanı hâline geldiği için Maslak'a yakın herhangi bir bölgede oturamıyorum. Uzun saatler çalışırken bir de uzun saatlerimi ulaşım için harcıyorum.

Otobüsle seyahat ederken pencereden dışarı bakmak bile reva görülmemiş, otobüs pencerem bile reklam ile kaplı. Plazaların içi AVM, her taraf reklam panosu, tuvaletlere kadar, yemek yiyebileceğim yer bir AVM, onu da bana verilen yemek parası ile Maslak'ta karşılayamıyorum. Çünkü ben çalışan değil tüketici olarak görüldüğüm. *Statümü ne kadar çok tükettiğim belirliyor ve borç içindeyim.* Maslak'ta NTV protestolarına katılan beyaz yakalılar sisteme 'köleyim, köle olduğumun farkındayım; ama bizi salak yerine koyarsan biz buna karşı çıkarız' demiş oldular. (Kamiloğlu-PEP söyleşisi, 2013; italikler eklenmiştir).

Orta sınıf sayılabılmenin maddi koşulları giderek daha fazla sayıda insan için imkânsız hedeflere dönüşürken, vasıflı emeğin güvencesizleştirilmesi ve değersizleştirilmesi anlamında prekarizasyon, işçi olma konumunun da içerisinde özel bir anı teşkil etmektedir. İdealize edilmiş orta sınıf konumunun ücretli emekte yarattığı statü-gelir dengesizliğinden kaynaklı gerilimlere ek olarak, güvencesizlik

ve belirsizlik, gelecekte ulaşılacağı ümit edilen her şeyin ellerinden kayıp gitmesi hissine de yol açmaktadır. Eskiden orta sınıf olmak, ileride ulaşılacağı düşünülen daha iyi bir hayatın bekleme odası iken, şimdi asla gelmeyeceği giderek daha fazla hissedilen ve miadını doldurmuş bir platonik saplantıyla bir türlü vedalaşamamanın getirdiği bir iç sıkıntısına dönüşmektedir. Çoktan kaybedilmiş bir maçta uzatmaları oynama hissi, orta sınıfların son derece iyi bildiği, bir türlü bitmeyen taşınmalar, halledilemeyen evrak işleri, bitirilemeyen yazılar, ödeye ödeye bitemeyen borçlar gibidir; sanki "şunu bir bitirirsek, ondan sonrası tamam" olacak, her şey düzene girecek, "ama gel gör ki, bir türlü hâllolmuyor" gibi bir hisle özetlenebilecek, sünmüş bir geçiş anına benzer. Beyaz yakalı kolektifleri, bir şeylerin bir türlü yoluna girmeme hâlinin, bir geçiş anından ibaret olmayıp, vasıflı emeğin süregelen varoluş biçimi hâline gelmekte olduğunu dile getirmektedirler. Kısacası vasıflı emek, gerçekten de "anı yaşamaktadır", ama bunu tüketim kültürünün inandırdığı gibi "içinden geldiği şekilde" ve "sınırsızca" değil, bir türlü içinden çıkılamayan bir öncesizlik ve sonrasızlık şeklinde yaşayabilmektedir

Prekarya kavramı, bu anı yakalamanın ve onun üzerinden sınıf-ötesi özneleşmenin ifadesi olabilir. Prekarya, sistem açısından işlevsel bir pozisyonu ifade eden kurulu sınıf kavramına karşı, özne tarafından kurulacak olan bir kate-

goridir. Sistem tarafından tayin edilen iktisadi bir işlevi değil, siyasi bir mücadeleyi gerçekleştirecek olan sınıfı ifade eder. Bu açıdan prekarya, tanımı gereği bir belirsizliği ifade ederken, bir yandan da sınıfsal tanımlara hapsedilmeyi reddetmenin aracı hâline gelir. Prekarya olma temelinde örgütlenmek, vasıfsızlaştırma ve değersizleştirme anlamında proleterleşmeyi reddederek ve kaybolmakta olan orta sınıf ütopyasının kaybolma anlarını yakalayıp “direnmek” anlamını taşır. Burada söz konusu olan şey, üretim iliş-

kileri tarafından dayatılmış ve hâlihazırda var olan bir sınıf pozisyonu üzerinden sınıf mücadelesi değil, vaat edilmiş bir geleceğin kaybolma anını yakalayıp ve sınıfı kendimiz kurarak mücadele etmektir. Kitlesele bıkkınlık ve hayal kırıklığı, mevcut beyaz yakalı kolektiflerinde giderek artan bir şekilde, yerine getirilmeyen vaatlerin hesabını sorma ve yaşanamayan hayatı geri alma tonuna bürünürken, prekaryayı tarihsel ve siyasi bir özne olarak inşa etmenin ve sahiplenmenin tam zamanıdır.

Kaynakça

- Baudrillard, J. (2002). Çaresiz stratejiler. (O. Adanır, Çev.). İstanbul: Boğaziçi Univ. Yay.
- Bauman, Z. (2005). *Bireyselleşmiş toplum*. (Y. Alagan, Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Bauman, Z. (1998). *Postmodern etik*. (A. Türker, Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Beck, U., Beck-Gernsheim, E. ([2002] 2008). *Individualization*. Los Angeles, Londra, New Delhi, Singapore: Sage.
- Bell, D. (1974). *The coming of post-industrial society: A venture in social forecasting*. New York: Harper Colophon Books.
- Benjamin, W. (2000). *Son bakışta aşk*. (N. Gürbilek, Çev.). İstanbul: Metis.
- Benlisoy, F. (2009). Bir ayaklanmanın anatomisi ve “yeni” gençlik muhalefeti. *Yeni Yol Dergisi*, 32.
- Berardi, F. (2009). *The soul at work. From alienation to autonomy* (F. Cadel ve G. Mucchia, Çev.). Londra: MIT Press.
- Block, F., Somers, M. (2014). The return of Karl Polanyi. *Dissent Magazine*, 61(2), 30-31.
- Bohle, P., Quinlan, M., Willaby, H. ve Pitts, C. (2009). Evaluating new measures of precarity. *8th Industrial and Organisational Psychology Conference*. Melbourne, Australia: Australian Psychological Society.
- Bora, A., Bora, T., Erdogan, N. ve Üstün, I. (2011). *Boşuna mı okuduk? Türkiye’de beyaz yakalı işsizliği*. İstanbul: İletişim.
- Bora, T. (2013). *Beyaz yakalıların isyanının ardında ne var?* İstanbul: Radikal Gazetesi. Erişim Adresi: http://www.radikal.com.tr/hayat/beyaz_yakalilarin_isyaninin_ardinda_ne_var-1140107 Erişim Tarihi: 01.07.2015.
- Boratav, K. (2015). *Diplomalı proleterler-öğretmen olmak*. Sendika.Org [Haber Portalı]. Erişim Adresi: <http://www.sendika1.org/2015/03/diplomalı-proleterler-ogretmen-olmak-korkut-boratav/> Erişim Tarihi: 01.07.2015.
- Bourdieu, P. (2006). *Karşı ateşler* (H. Yüksel, Çev.). İstanbul: YKY.

- Bowring, F. (1996). Misreading gorz. *New Left Review*, 1(217), 102-122.
- Bulut, E. ve Peters, M. A. (Eds.). (2011). *Cognitive capitalism, education and digital labor*. Peter Lang.
- Caflentzis, G. (2011). A critique of 'cognitive capitalism' In E. Bulut ve M. A. Peters (Eds.). (sf. 23-56). Peter Lang.
- Candeias, M. (2007). *Unmaking and remaking of class: The 'impossible' precariat between fragmentation and movement*. Rosa-Luxemburg-Stiftung Policy Paper, 3.
- Carroll, H. (2012). *We're middle class and successful-so why are we as poor as church mice?* Daily Mail. London. Erişim Adresi: www.dailymail.co.uk/femail/article-2229461/were-middle-class-successful-poor-church-mice.html. Erişim Tarihi: 01.07.2015.
- Castel, R. (2004). *Sosyal güvensizlik*. (I. Ergüden, Çev.). İstanbul: İletişim.
- Castells, M. (1998). *The information age III: Economy, society and culture*. Blackwell.
- Childe, V.G. (1951). *Man makes himself*. Londra: Watts.
- Chomsky, N. (2012). *Occupy*. London: Penguin.
- Collins, R. (2014). Orta sınıf işlerinin sonu: Artık kaçış yok. I. Wallerstein vd. (Eds.). *Kapitalizmin geleceği var mı?* (ss. 48-84). İstanbul: Metis.
- Çavdar, A. (2014). Loic Wacquant söyleşi: Bourdieu, Wacquant ve Gezi Parkı'nın 'küçük burjuva'ları. *Toplumsal Tarih*, 242, 18-24.
- Davies, W. (2011). The political economy of unhappiness. *New Left Review*, 71, 65-80.
- De Gaulejac, V. (2013). İşletme hastalığına tutulmuş toplum: İşletme ideolojisi, yönetsel iktidar ve toplumsal taciz. (Ö. Erbek, Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Dörre, K. (2011). *Germany after the crisis: Employment miracle or discriminating precarity?* https://www.tcd.ie/policy-institute/assets/pdf/Dorre_Speech_March11.pdf
- Dörre, K. (2006). *Precarity-The cause and effects of insecure employment*. Erişim Adresi: <http://www.goethe.de/ges/soz/dos/arb/pre/en1870532.htm>. Erişim Tarihi: 01.07.2015.
- Ehrenreich, B. (2009). *Smile or die: How positive thinking has fooled America and the world*. Londra: Granta.
- Elliott, A. (2010). The new individualist perspective: Identity transformations in the aftermath of the global financial crisis. *Forum: University of Edinburgh Postgraduate Journal of Culture and the Arts*, 11, 30-55.
- Elliott, A. ve Lemert, C. (2011). *Yeni bireycilik: Küreselleşmenin duygusal bedelleri*. (B. Kıcı, Çev.). İstanbul: Sel.
- Federici, S. (2014) *Proletaryadan kognitaryaya, işçi sınıfından çokluğa: Gayri maddi emek kuramının yanılgıları*. (E. Gen, Çev.). Skopbülten. Erişim Adresi: <http://www.e-skop.com/skopbulten/proletaryadan-kognitaryaya-isci-sinifindan-cokluga-gayri-maddi-emek-kuraminin-yanilgiları/1914> Erişim Tarihi: 01.07.2015.
- Fraser, N. (2013). A triple movement? Parsing the politics of crisis after Polanyi. *New Left Review*, 81, 119-132.
- Fraser, N. (2012). *Can society be commodities all the way down? Polanyian reflections on capitalist crisis (Foundation Maison des sciences de l'homme Working Papers Series)*. Erişim Adresi: http://hal.archives-ouvertes.fr/docs/00/72/50/60/PDF/FMSH-WP-2012-18_Fraser2.pdf. Erişim Tarihi: 01.06.2015.
- Fuchs, C. (2011). Cognitive capitalism or informational capitalism? The role of class in the informational economy. In E. Bulut ve M. A. Peters (Eds.). *Cognitive capitalism, education and digital labor* (ss. 75-119) New York, Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, Oxford, Wien: Peter Lang.
- Furedi, F. (2001) *Korku kültürü: Risk almamanın riskleri*. (B. Yıldırım, Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Garten, J. E. (2002) *The mind of the C.E.O* New York: Perseus.
- Graeber, D. (2011) *Debt: The first 5000 years*. NY: Melvillehouse.

- Gorz, A. (1997). *Farewell to the working class: An essay on post-industrial socialism*. (M. Sonenscher, Çev.). Londra: Pluto Press.
- Hardt, M. ve Negri, A. (2001). *İmparatorluk*. (A. Yılmaz, Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Hartmann, K. (2014). *Küresel çarkın dışında kalanlar: Tüketim toplumundaki yeni fakirlik*. (E. L. Bakaç, Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Harvey, D. (2006). *Spaces of global capitalism: Towards a theory of uneven geographical development*. Londra, NY: Verso.
- Harvey, D. (2005). *A brief history of neoliberalism*. New York: Oxford University Press.
- Haug, W. F. (2009). Gewerkschaften im hightech-kapitalismus vor der hegemoniefrage. *Das Argument*, 284(6), 879-893.
- Holloway, J. (2005). Sınıf ve sınıflaştırma: Emeye karşı, emeğin içinde ve ötesinde. (E. Canaslan, Çev.). *Comatus Çeviri Dergisi*, 4, 62.
- Işık, S. ve Yıldız, N. (2015). *Beyaz yakalının örgütlenme performans notu*. Evrensel Gazetesi. Erişim Adresi: <http://www.evrensel.net/haber/101926/beyaz-yakalının-örgütlenme-performans-notu>. Erişim Tarihi: 01.07.2015.
- Jameson, F. (2015). The aesthetics of singularity. *New Left Review*, 92, 101-132.
- Jessop, B. (2007). Knowledge as a fictitious commodity: Insights and limits of a Polanyian analysis. In A. Buğra ve K. Ağartan (Eds.). *Reading Karl Polanyi for the 21st century. Market Economy as a Political Project* (pp. 115-134). Basingstoke: Palgrave.
- Kaldor, M. ve Selchow, S. (2012). *The 'bubbling up' of subterranean politics in Europe*. Civil Society and Human Security Research Unit, London School of Economics and Political Science.
- Kamiloglu, R. (2013). *Gezi parkı protestoları ile cismini sokaga dökenler*. Bianet [Haber Portalı]. Erişim Adresi: <http://bianet.org/biamag/toplum/149537-gezi-parki-protestolari-ile-cismini-sokaga-dokenler>. Erişim Adresi: 01.07.2015.
- Keyder, Ç. (2013). *Yeni orta sınıf. bilim akademisi derneği*. Erişim Adresi: <http://bilimakademisi.org/wp-content/uploads/2013/09/Yeni-Orta-Sinif.pdf>. Erişim Adresi: 01.07.2015.
- Kotkin, J. (2014). *The US middle class is turning proletarian*. New Geography. Erişim Adresi: www.newgeography.com/content/004179-the-us-middle-class-is-turning-proletarian. Erişim Tarihi: 01.07.2015.
- Krapton, S. (2014). *Middle classes will disappear in next 30 years warns government adviser*. Telegraph. Erişim Adresi: www.telegraph.co.uk/culture/hay-festival/10860796/middle-classes-will-disappear-in-next-30-years-warns-government-adviser.html. Erişim Tarihi: 01.07.2015.
- Kurlantzick, J. (2014). *Behind a pattern of global unrest, a middle class in revolt*. Bloomberg Business. Erişim Adresi: <http://www.bloomberg.com/bw/articles/2014-02-20/behind-a-pattern-of-global-unrest-a-middle-class-in-revolt>. Erişim Tarihi: 31.03.2015.
- Lebowitz, M. ([1992] 2003). *Beyond capital: Marx's political economy of the working class*. New York: Palgrave MacMillan.
- Lichtenstein, N. (2010). In the age of Wal-Mart: Precarious work and authoritarian management in the global supply chain. In C. Thornley, S. Jefferys ve B. Appay (Ed.). *Globalization and precarious forms of production and employment: Challenges for workers and unions* (ss. 10-22). Glos/Massachusetts: Edward Elgar Publ.
- Lorey, I. (2015). *State of insecurity: Government of the precarious*. (A. Derieg, Çev.). Verso.
- Marx, K. (2007). *Das kapital. Kritik der politischen ökonomie, buch I: Der produktionsprozeß des kapitals*. MEW 23. Berlin: Dietz.
- Marx, K. ([1867-1883/1894] 1997) *Kapital*. Ankara: Sol Yay.

- Marx, K. ve Engels, F. Manifest der Kommunistischen Partei. <http://gutenberg.spiegel.de/buch/manifest-der-kommunistischen-partei-4975/1>
- McDonough, T., Reich, M. ve Kotz, D. M. (2010). *Contemporary capitalism and its crises. social structure of accumulation theory for the 21st century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Özveri, M. (2014). *Karışmasın lütfen! Biz beyaz yakalıyız*. Evrensel Gazetesi. Erişim Adresi: <http://www.evrensel.net/yazi/73047/karismasin-lutfen-biz-beyaz-yakaliyiz>. Erişim Tarihi: 15.03.2015.
- Pakulski, J. (2014). Bir sınıf sonrası analizin esasları. (B. Yıldırım, Çev.). In E. O. Wright (Ed.). *Sınıf analizine yaklaşımlar* (ss. 197-232). Ankara: Nota Bene.
- Polanyi, K. ([1944]1957). *The great transformation*. Boston: Beacon Press.
- Rawes, E. (2014). *7 things the middle class can't afford anymore*. Business Insider. Erişim Adresi: <http://www.businessinsider.com/7-things-middle-class-cant-afford-2014->. Erişim Tarihi: 15.03.2015.
- Rifkin, J. (2000). *The age of access: The new culture of hypercapitalism where all of life is a paid-for experience*. New York: Tarcher/Putnam.
- Sagan, C. (1995). *The demon-haunted world: Science as a candle in the dark*. New York: Random House/Ballantine Books.
- Searcey, D. ve Gebeloff, R. (2015). *Middle class shrinks further as more fall out instead of climbing up*. New York Times. Erişim Tarihi: 26.01.2015. Erişim Adresi: <http://www.nytimes.com/2015/01/26/business/economy/middle-class-shrinks-further-as-more-fall-out-instead-of-climbing-up>.
- Sennett, R. (2006). *The culture of the new capitalism*. New Haven, Londra: Yale University Press.
- Standing, G. (2011a). *The precariat the new dangerous class*. Londra, NY: Bloomsbury.
- Standing, G. (2009). *Work after globalization building occupational citizenship*. Edward Elgar Publ.
- Standing, G. (2011b). *Who will be a voice for the emerging precariat?* The Guardian. Erişim Adresi: <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2011/jun/01/voice-for-emerging-precariat> Erişim Tarihi: 31.03.2015.
- Standing, G. (2013). *Defining the precariat: A class in the making*. Eurozine [News Portal]. Erişim Adresi: <http://www.eurozine.com/articles/2013-04-19-standing-en.html>. Erişim Tarihi: 31.03.2015.
- Streeck, W. (2014). How will capitalism end? *New Left Review*, 87, 35-64.
- Streeck, W. (2012). Citizens as customers: Considerations on the new politics of consumption. *New Left Review*, 76, 27-47.
- Şimşek, A. (2014). *Yeni orta sınıf 'Sinik stratejiler'* İstanbul: Agora.
- Tari, M. ve Vanni, I. (2005). On the life and deeds of San Precario: Patron saint of precarious workers and lives. *The Fibreculture Journal*, 5. Erişim Adresi: <http://five.fibreculturejournal.org/fcj-023-on-the-life-and-deeds-of-sanprecario-patron-saint-of-precarious-workers-and-lives/> Erişim Tarihi: 31.03.2015.
- Therborn, G. (2012). Class in the 21st century. *New Left Review*, 78, 5-29.
- Therborn, G. ([1980]2008). İktidarın ideolojisi/ideolojinin iktidan. (İ. Cüre, Çev.) Ankara: Dipnot Yay.
- Thomas, M. E. (2013). *Confessions of a sociopath: A life spent hiding in plain sight*. Londra: Broadway Books.
- Thornley, C., Jefferys, S. ve B. Appay (eds.) (2010). *Globalization and precarious forms of production and employment: Challenges for workers and unions*. Glos/Massachusetts: Edward Elgar Publ.
- Tokumitsu, M. (2014). In the name of love. *Jacobin Magazine*, 13. Erişim Adresi: <https://www.jacobinmag.com/2014/01/in-the-name-of-love/> Erişim Tarihi: 31.03.2015.
- Tugal, C. (2013a). Resistance everywhere! The gezi revolt in global perspective *New Perspectives on Turkey*, 49, 147-162.
- Tugal, C. (2013b). Gezi hareketinin ortak paydaları ve yeni örgütlülük biçimleri. T24 [Haber Portalı]. Erişim Adresi <http://t24.com.tr/haber/gezi-hareketinin-ortak-paydaları-ve-yeni-orgutluluk-bicimleri/233416>. Erişim Tarihi: 31.03.2015.

- Uzunoglu, S. (2014). *Plaza Eylem Platformu'yla Söyleşi: Bir alan ve emek örgütüyüz*. Jiyan [Haber Portalı]. Erişim Adresi: <http://jiyan.org/2014/06/08/plaza-eylem-platformuyla-soylesi-bir-alan-ve-emek-orgutu-yuz/> Erişim Tarihi: 31.03.2015.
- Vardar, N. (2012). *Turnikeleri açın, plaza işçileri geçecek!* BiaNet [Haber Portalı]. Erişim Adresi: www.bianet.org/biamag/diger/135678-turnikeleri-acin-plaza-iscileri-gececek. Erişim Tarihi: 31.03.2015.
- Verhaeghe, P. (2014). *Neoliberalism has brought out the worst in us*. The Guardian. Erişim Adresi: <http://www.theguardian.com/commentisfree/2014/sep/29/neoliberalism-economic-system-ethics-personality-psy-chopathicsthic>. Erişim Tarihi: 01.03.2015.
- Wacquant, L. ve Ögünç, P. (2014). *Asıl soru: Neden bu kadar az direniş var?* Radikal Gazetesi. http://www.radikal.com.tr/yazarlar/pinar_ogunc/asil_soru_neden_bu_kadar_az_direnis_var-1171573. Erişim Tarihi: 31.03.2015.
- Wacquant, L. (2011). *Kent paryaları: İleri marjinalliğin karşılaştırmalı sosyolojisi*. (M. Doğan, Çev.). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yay.
- Wallerstein, I. (2014). Yapısal kriz, ya da kapitalistler niçin kapitalizmi artık kazançlı bulmayabilirler? In I. Wallerstein vd. *Kapitalizmin geleceği var mı?* (ss. 19-47). İstanbul: Metis.
- Wallerstein, I. (2011). Structural crisis in the world-system. Where do we go from here? *Monthly Review*, 62(10).
- Wallerstein, I. (2010). Structural crises. *New Left Review*, 62, 133-142.
- Wallerstein, I. (2001). *Unthinking social science: The limits of nineteenth century paradigms*. Philadelphia: Temple Univ. Press.
- Wallerstein, I. (1999). *The end of the world as we know it: Social science for the twenty-first century*. Minneapolis, Londra: University of Minnesota Press.
- Wallerstein, I. (1998). *Utopistics or, historical choices of the twenty-first century*. New York: The New Press.
- Wallerstein, I. (1995). *After liberalism*. New York: The New Press.
- Wallerstein, I., Collins, R., Mann M., Derluguian, G. ve Calhoun, C. (2014). *Kapitalizmin geleceği var mı?* İstanbul: Metis.
- Weininger, E. B. (2014). Bourdieu'nün sınıf analizinin esasları. In E. O. Wright (Ed.). *Sınıf analizine yaklaşımlar* (ss. 111-156). Ankara: Nota Bene.
- Wright, E. O. (2014). *Sınıf analizine yaklaşımlar*. Ankara: Nota Bene.
- Wright, E. O. (2014). Neo-Marxist sınıf analizinin esasları. In E. O. Wright (Ed.). *Neo-Weberci sınıf analizinin esasları* (ss. 15-48). Ankara: Nota Bene.
- Yılmaz, H. (2007). *Türkiye'de orta sınıfı tanımlamak: Ekonomik düzeyler, siyasal tutumlar, hayat tarzları, dinsel-ahlaki yönelimler (araştırma raporu)*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri ve Açık Toplum Enstitüsü. Retrieved from http://hakanyilmaz.info/yahoo_site_admin/assets/docs/Hakan-Yilmaz-2007-urkiyedeOrtaSınıf-Ozet.28470911.pdf.
- Yörük E. ve Yüksel, M. (2014) Class and politics in turkey's gezi protests. *New Left Review*, 89, 103-123
- Zizek, S. (1992) *Looking awry: An introduction to jacques lacan through popular culture*. Cambridge, MA. MIT Press.

Küresel Ekonomide Yöneticiler

Yunus Kaya ve Nathan D. Martin

Küresel ekonominin giderek derinleşen entegrasyonu ve artan uluslararası mal, hizmet, insan ve bilgi akışı, içinde bulunduğumuz çağı betimleyen özelliklerdir. Küreselleşme, ekonomik ilişkileri sil baştan tanımlamış ve üretim ağlarını yeniden düzenlemiştir (Gereffi, 2005; Dicken, 2011). Aynı zamanda sınıf temelli bağlantılar için yeni imkânlar sunmuş ve ulusal sınırları aşan kimlikler üretmiştir (Castells, 2004). Bazı bilim adamları bilhassa dünya ekonomisini kontrol etmek üzere ulus ötesi kapitalist bir sınıfın (UKS) doğduğunu öne sürmektedirler (Robinson ve Harris 2000; Carroll, 2010). Küresel kapitalizmin şu anki aşamasında çok uluslu şirketlerdeki yatırımcı, girişimci ve üst yönetimden oluşan seçkin bir sınıf, siyasi söylemi şekillendirmek ve küresel ekonominin hatlarını karşılıklı çıkarları için belirlemek üzere Uluslararası Para Fonu (IMF) gibi uluslararası kurumlardaki ve ulusal hükümetlerdeki müttefikleriyle daha fazla işbirliği yapmaktadırlar (Sklair, 2001, Robinson, 2004).

Elinizdeki çalışmada küreselleşmenin ulus ötesi yönetici sınıfın yükselişini destekleyip desteklemediğine bakacağız. Yönetici istihdamının artışı, son yıllarda hem sanayi sonrası hem de daha az gelişmiş ülkelerde sıkça gözlemlenmektedir. Değişen istihdam yapılarına dair öne çıkan açıklamalar, iç faktörlere ve bir ülkenin ekonomisinin doğal evrimine (örneğin, Alderson, 1999) yahut da siyasi kurumların etkisine (örneğin Evans, 1995; Fligstein, 2001) odaklanmaktadır. Sanayisizleşme ve hizmet sektörünün yayılmasıyla ilgili geniş kaynaklara nazaran (Alderson, 1999) ekonomik küreselleşmenin yönetici istihdamı üzerindeki önemli etkilerini inceleyen çok az çalışma bulun-

maktadır. UKS'nin büyük siyasi kararlar alma veya piyasaları ve kaynakları kontrol etme gücü olmasa da büyüyen yönetici sınıf, bilhassa da çokuluslu şirketlerdeki müdürler küresel kapitalist birikim sistemlerinin günlük işlemlerini destekleyebilmektedirler (Embong, 2000).

İlerleyen bölümlerde istihdam şekillerindeki değişimlerle ilgili belli başlı bakış açılarını ele alacağız. 59 ülkede yetişkinler üzerinde yapılmış anket verilerini ve ülke düzeyinde sanayileşme, iş döngüsü, siyasi kurumlar ve küresel insan ve sermaye hareketine dair verileri kullanarak çok düzeyli bir analizle mevcut literatüre katkıda bulunmayı amaçlamaktayız. Çalışmamızın tasarımı sayesinde toplumsal sınıfın mikro ve makro seviyede nasıl şekillendiğini ve tecrübe edildiğini göreceğiz ve birey ve ülke düzeyinde faktörlerin yönetici istihdamı ve dünya vatandaşları olma ihtimali üzerindeki görece etkisini karşılaştıracacağız. Ayrıca kurumsal ve genel müdürler arasındaki farkları irdeleyeceğiz. Bununla beraber bu süreçlerin, ileri kapitalist demokrasiler, daha az gelişmiş ülkeler ve komünist geçmişli olan ülkeler dâhil olmak üzere dünyanın farklı bölgelerinde nasıl çeşitlendiğini de göz önüne sereceğiz. UKS teziyle bağlantılı olarak, uluslararası göç ve doğrudan yabancı yatırımların (DYY) müdür olma olasılığıyla ve yüksek statülü müdürler ve profesyoneller arasındaki küresel kimliklerin yaygınlaşmasıyla bağlı olduğunu gözlemledik.

Küresel Kapitalizm ve Baskın Sınıf Oluşumu

Sınıf oluşumu, evrilen sosyal hiyerarşiler içinde konum ve kontrol için mücadele eden yeni sınıfların olduğu dinamik bir süreçtir. Marx, kapitalist toplumların işçi, işveren ve toprak sahipleri şeklinde ayrılabilirliğini savunsa da (Tucker, 1978, s. 441), 20. yüzyılda baskın sınıfların maddi ve sembolik kaynak biçimlerine bağlı olarak genişlediğine şahit olunmuştur (örneğin, Bourdieu, 1984). Hizmet sektörünün büyümesi ve yönetici istihdamının yaygınlaşması, sermaye ve emek arasındaki bağlantıları yeniden şekillendirmeye yaramış, böylelikle değişen mülkiyet yapılarına ve işyerinde farklı güç dinamiklerine yol açan yeni sınıf şemaları doğmuştur (örneğin, Erikson ve Goldthorpe, 1992). Mesela Wright (1997, s. 74-90), Marx'ın üretim kaynaklarının kontrolüyle ilgili vurgusunu sürdürmekle birlikte emek piyasasında artan karmaşıklığa da değinmekte ve müdürleri hem mülkiyet hem de otorite yönüyle diğer sınıflardan ayırmaktadır. Aynı ama 'çelişkili' bir sınıf konumuna sahip olan yöneticiler, sermaye sahiplerince sömürülebilmekte fakat aynı zamanda diğer çalışanlar üzerinde kontrol sağlamaktadırlar.

Daha önce görülmemiş küresel bir ölçekte yeniden organize olan üretim ve ticaret ağlarını ortaya çıkaran ekonomik

küreselleşme dalgası, istihdam imkânlarını ve bunun altındaki sınıf yapılarını değiştirmiştir. UKS tezine göre 1970'lerden bu yana önde gelen çok uluslu şirket ve özel finans kurumlarının sahipleri ve yöneticileri, strateji ve menfaat konusunda giderek daha fazla birlik olmuş ve ulusal sınırları aşacak şekilde bağlar ve bağlılıklar tesis etmişlerdir (Robinson ve Harris, 2000; Robinson, 2004; Carroll, 2010). Küresel üretim ağlarının yaygınlaşması ve gelişmesiyle birlikte bu 'şirket üst yönetimi, küreselleşen bürokratlar, politikacılar, profesyoneller ve tüketici seçkinler' sınıfı (2001, s.4) gittikçe ulus aşırı hâle gelmiş ve ortak özellikler kazanmışlardır. UKS tezi, küreselleşmenin ortak sınıf bilincinde birleşen yeni bir küresel elitin yükselişi için gerekli koşulları sağladığını öngörmektedir. Diğer bir ifadeyle UKS tezine göre, ekonomik yapıda benzer fırsatları paylaşan 'kendi içinde bir sınıf' olarak ortaya çıkmakta ve 'kendi içinde bir sınıf' olarak ortak amaç ve menfaatler için hareket etmek durumunda kalmaktadır (Robinson, 2004, s. 33–84).

UKS tezini eleştirenler dünya ekonomisinin entegrasyonunun abartıldığını düşünmekte (Arrighi, 2001; Mann, 2001), savunanlar ise küresel üretim ağlarının ulaştığı düzeye ve DYY ve sermaye akışlarındaki istikrarlı artışa işaret etmektedirler (Robinson, 2001). DYY, üretim varlıkları üzerindeki kontrolün küreselleşmesinde kilit bir rol oynamak-

ta ve yurtdışında genel müdürlükleri olan şirketlerin kalıcı yönetim çıkarları ve mülkiyet hisselerini sağlayan yatırım, birleşme ve alımları içermektedir. Önemli sınır ötesi birleşmeler ve stratejik iş ortaklıkları da küresel elitin üyeleri arasındaki yeni işbirliği şekillerini göstermektedir (Robinson, 2004). Dünyanın en büyük şirketleri arasında birbiriyle bağlantılı direktörlük sayılarında önemli bir artış görülmüştür (Carroll, ve Carson, 2003; Kentor ve Jang, 2004; Carroll, 2010), fakat şimdiye dek bu moda çoğunlukla Avrupa ve ABD'deki şirketlerle sınırlı kalmıştır (Carroll ve Fennema, 2002; Staples, 2008). Belirli endüstrilerle veya ülkelerle ilgili yapılan diğer vaka çalışmaları, üst yönetim, müdür ve profesyoneller arasında yurtdışına uzanan bağlar ve küresel dayanışma örneklerinin yaygınlaştığını tespit etmiştir (Kennedy, 2004; Sener, 2008).

UKS ile ilgili kaynaklarda görülen kanıtların çoğu UKS'nin nesnel bir sınıf mevkii olarak ortaya çıkışına odaklansa da sınıf oluşumu aynı zamanda küresel toplum içinde ortak bir öznel tecrübeyi ima etmektedir. Daha geniş kaynaklar, küreselleşmenin nasıl yeni sınıf hareketliliği formları için imkânlar yarattığını tasvir etmektedir. Küresel sermayenin yeniden yapılandırılması ulus aşırı işçi birliklerini ve yurtdışına açılan yeni örgütlenme biçimlerini doğurmuştur (örneğin, Silver, 2003; Bronfenbrenner, 2007; Anner, 2011). Öte yandan coğraf-

yaya bağlı ortaklıklar daha akışkan hâle gelerek ulusal sınırları aşan başka kimlik kaynaklarıyla ve 'bölgecilik' hissiyle karışmaya başlamıştır (Featherstone, 1995; Tomlinson, 2003; Castells, 2004). Bununla birlikte, küreselleşmenin kimlik üzerindeki genel etkileri değişkendir, çünkü küresel ekonomiye daha fazla entegre olmak, seçkinler arasında ulus aşırı kimlikleri ve dayanışmayı teşvik ederken, halk arasında tepkisel hareketleri ve bölünmeleri tetikleyebilir (Karim, 2012).

UKS neoliberal düzende giderek daha fazla hegemonik nüfuz kazansa da (Sklair, 2001; Robinson, 2004), UKS'yi doğuran küresel dönüşümler, daha geniş anlamda yönetici sınıfı, bilhassa da şirket müdürlerini ve üst yönetimi de etkileyecektir. Öte yandan şimdiye kadar küreselleşmenin yönetici olma fırsatlarını ya da diğer baskın sınıf fraksiyonları tarafından ulus aşırı kimliklerin benimsenmesini nasıl şekillendirdiğine çok fazla dikkat çekilmemiştir. Bir sonraki bölümde yönetici istihdamı içerisinde uluslararası çeşitlenmeye dair belli başlı açıklamaları gözden geçireceğiz.

Yönetici İstihdam Biçimlerinin Açıklanması

Toplumsal hareketlilik ve mesleki beceri üzerine yapılmış karşılaştırmalı çalışma-

lar iş durumu ve sınıf konumu ile bağlantılı kişisel özelliklere ışık tutmaktadır (Ganzeboom, Treiman, ve Ultee, 1991). Diğer faktörler aynı tutulduğunda daha fazla iş tecrübesi ve eğitimi olan yetişkinlerin yönetici ve üst yönetimde olma ihtimali daha fazladır (Barone ve van de Werfhorst, 2011). Dünyanın neresinde olursa olsun kadınlar terfi ve işyerindeki pozisyonlarda 'cam tavan'la ve engellerle karşı karşıya kalmaktadırlar (Meyer, 2003). Bu bireysel özelliklere ilaveten ülke düzeyinde faktörler kümesinin de yönetici istihdamındaki çeşitlenmeyi ne derece açıkladığını değerlendireceğiz.

İş Döngüleri ve Kalkınma

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemin büyük kısmı için, bir ülkenin mesleki yapısındaki değişimlerle ilgili yapılmış önde gelen bir açıklama, istihdam biçimlerini ekonomik kalkınmayla ilişkilendirmektedir. Clark ([1940] 1957), istihdam yaratmada zamanla 'ters U şekilli' eğilimi savunmuştur. Bir ekonomi geliştikçe tarımsal ürünlere talep azalırken endüstriyel talep artar. Gelişmenin ileriki aşamalarında ise üretimden hizmetlere geçiş yaşanır. Clark'ın teorisi yüksek gelirli birçok ülkedeki eğilimle uyusmaktadır (Bell, 1973; Braverman, 1975). Bu ülkelerde imalata dayalı işler tarımsal istihdamın yerini almış, endüstriyel olgunluk noktasına ulaşıldıktan sonra ise hizmet sektörünün büyü-

mesi endüstriyel sektörü geçmiş ve aynı miktarda mal üretimi için daha az işçiye ihtiyaç duyulmuştur (Bluestone ve Harrison, 2000).

Bu bakış açısı genel olarak yönetici sınıfın büyüklüğü ve bileşimi de dâhil olmak üzere bir ülkenin istihdam yapısındaki değişimlerin ülkenin küresel ekonomideki konumunun aksine iç faktörlerle belirlendiğini öne sürmektedir (krş. Lazear ve Spletzer, 2012). Bunun yanı sıra gelişmekte olan ülkelerdeki istihdam şekillerine daha az dikkat çekilmiştir (Dasgupta ve Singh, 2006). Kalkınma düzeylerinin ya da iş döngülerindeki değişimlerin tüm dünya işçileri için yakın tarihte yönetici pozisyonlarının belirleyici faktörleri olup olmadığı hala cevaplanmamıştır.

Kurumlar

Kurumlar, davranışları aktaran, sınırlayan ve düzenleyen yerleşik düzenlemeler olup meşru eylemleri tanımlayan resmi ya da gayri resmi kurallar ihtiva ederler (Evans, 1995; Fligstein, 2001). Bu konudaki kaynakları kapsamlı bir şekilde gözden geçirmek bu çalışmanın boyutunu aşmakla birlikte IMF ve Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) gibi uluslararası organizasyonların, istihdam biçimlerini ve de siyasi kuruluş ve mirasların nüfuzunu nasıl etkilediklerine bakacağız.

1970'lerin borç krizinin ardından IMF ve diğer çok uluslu kurumlar, ulu-

sal hükümetler üzerinde gözle görülür güç kazandılar (Vreeland, 2003). IMF, kamu programlarının kesilmesi ve devlet kurumlarının özelleştirilmesi ile sonuçlanan yapısal uyum politikalarını borç verme koşulu olarak sunmaktadır. Ücretlerde üst sınırların ve işçi korumalarının kaldırılması gibi diğer katı tedbirler, yabancı sermaye çekebilmek adına yerel öncelikleri geri plana atmaktadır. Bazı firma ve yatırımcılar küresel ekonomiye entegrasyonla daha da zenginleşse de Güney yarımkürenin çoğu giderek artan yoksulluk oranları ve büyüyen iş güvensizliğiyle yüzyüze gelmiştir (Stiglitz, 2006). Yapısal uyumların iş çıkarlarını toplumsal amaçlara öncelemesi oranında IMF anlaşmaları altındaki ülkelerin yöneticileri daha fazla istihdam imkânına kavuşabilmektedirler.

Başka organizasyonlar da işyeri koşullarını etkileyip diğer sınıf dinamiklerini değiştirebilen baskılar uygulamaktadır. Mesela BM içerisinde özelleşmiş bir kurum olan Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO), işçi sendikaları, işverenler ve hükümetler arasında diyalogu sağlayarak ve ülkeleri işçi haklarına sadık kalacak anlaşmalar imzalamaya teşvik ederek tüm dünyada işçiler için adaleti desteklemektedir. Chang (2004), ILO anlaşmalarının imzalanmasının cinsiyet ayrımı üzerinde önemli bir azaltıcı etkisini tespit etmiştir. Ancak diğer çalışmalar, işçi haklarına saygı (Buss 2002; Neumayer ve de Soysa, 2006) ya da sendika üyeliği seviyesinde

(Martin ve Brady, 2007) ölçülebilir bir etki tespit etmemiştir.

Siyasi sistemler ile ekonomik gelişme ve sınıf hareketliliği arasında karmaşık, tarihi bir ilişki vardır. Bir yandan dünya-daki en demokratik ülkeler aynı zamanda en zengin olanlardır ve en büyük ticari merkezler buralarda yer alır. Londra, New York ve Tokyo gibi global şehirler yönetici ve profesyonel seçkinlerin giderek daha fazla toplandığı bölgelerdir (Sassen, 1991). Diğer taraftan, son dönemdeki çalışmalar, işçi sendikalarının son yıllarda demokratikleşme dalgasına ve otokratik rejimlerle işletme çıkarları arasındaki işbirliğini hedefleyen hareketlere katkı sağladığını belgelemektedir (örneğin Webster, Lambert, ve Bezuidenhout, 2008; Chun, 2009). İşçilerin toplu anlaşmalarını destekleyen siyasi sistemlerde işverenler daha fazla direnişle ve daha yüksek işçi masraflarıyla karşılaşabilirler. Bu nedenle bir demokraside yaşamak, hem yönetici istihdamı hem de işçi sınıfının dernekleşme gücü açısından daha fazla imkân sunmaktadır. Bununla beraber, dağılan Sovyet ve Yugoslav cumhuriyetleri ve eski komünist ülkeler için serbest piyasa ekonomisine geçişten yıllar sonra bile devlet sosyalizminin meşruluğu iş imkânlarını etkilemeye devam etmektedir. Stark'ın belirttiği gibi (1996, s. 995) "post-sosyalizm komünizmin enkazı üzerine değil, komünizmin enkazı ile kurulmuştur." Demokratik ve piyasaya yönelik kurumların dönüşümü istih-

dam için açık anlamlar barındırmaktadır (Gerber ve Hout, 2004), ve komünist miras tecrübesiz kapitalist sınıfın eylemlerini etkilemeye devam etmektedir (Eyal, Szelenyi ve Townsley, 1998).

Küreselleşme

Bilim adamlarının dünya ekonomisinin artan entegrasyonuna dikkat çekmesiyle birlikte küreselleşme, 1990'ların başında popüler bir kavram olarak ortaya çıkmıştır. Üretime yönelik işlerin gelişmiş ülkelere kaymasıyla birlikte küreselleşme, üretim ağlarını, sınıf yapılarını ve istihdam imkânlarını dönüştürmüştür (Wood, 1995; Gereffi, 2005; Kaya 2010). Müreffeh ülkelerde artan küresel ticaret, üretime yönelik istihdamın düşmesine neden olmaktadır, zira yerel operasyonlar, en son teknolojik işlere odaklanmakta ve şirketler yurtdışındaki düşük işçi masraflarından faydalanmaktadır (Brady ve Denniston, 2006). Bunun yanı sıra DYY akışları, yönetici ve profesyonel istihdamı da dâhil hizmet sektörünün genişlemesiyle bağlantılıdır (Chen ve Ku, 2003; Zhang, 2005).

Bu değişimleri göz önünde bulunduran bazı bilim adamları, ulusal egemenlik kavramlarını yeniden değerlendirip ticari aktörlerin güçlerini ulusların şirketlerde toplamaktadırlar (Sassen, 2000). Yukarıda değinildiği üzere, UKS tezi yeni bir küresel elit sınıfın ortaya çıktığını savunurken, küreselleşmenin sınıf ve kimlik

oluşumunu nasıl etkilediği gibi önemli sorular sormaktadır. Ancak küreselleşmenin UKS'nin dışında baskın sınıfın diğer kesimlerine etkisi, kaynaklarda nispeten gözardı edilmiştir. Önceki çalışmalar dünyanın her yerinde daha yüksek eğitim düzeyine sahip yetişkinlerin küresel kimlikleri benimsemesinin daha muhtemel olduğunu tespit etmiştir (mesela Schueth ve O'Loughlin, 2008). Yöneticiler, benzeri profesyoneller ve diğer nitelikli çalışanlar, giderek uluslararası hâle gelen emek piyasasında işyerlerindeki değişen güç dinamikleri ve yeni rekabet biçimleriyle başa çıkmak zorundadırlar (Brown, Green, ve Lauder, 2001).

Veri ve Yöntemler

Bu çalışma sınıf oluşumunun bireysel, ulusal ve küresel temellerini ele alırken bilhassa baskın sınıfın bir kesimi olan yöneticilere odaklanmaktadır. Burada yönetici sınıf konumunun belirleyici faktörlerini çok düzeyli bir analize tabi tutacağız. Sınıf hareketliliği sürecinin bireylerin sosyo-ekonomik özelliklerinin ve yaşadıkları ülkelerin niteliklerinin bir fonksiyonu olarak modellenebileceğini varsaymaktayız. Diğer bir deyişle, dış görünüş ve fırsatlar, kişinin toplum hiyerarşisindeki konumuyla ve ülkesel ya da küresel düzeydeki güçlerle şekillenmekte ya da sınırlanmaktadır.

Örneklem

Bireysel düzeydeki veriler, Avrupa Değerler Çalışmasının üç dalgasından ve Dünya Değerler Araştırmasının (bundan sonra kısaca WVS olarak adlandırılacaktır) beş dalgasından alınmıştır. Bunlar, 1989 ile 2009 yılları arasında yetişkinler üzerinde yapılan ulusal düzeyde temsili olan kesitsel araştırmaların koordineli bir serisidir (Dünya Değerler Araştırması 2009; Avrupa Değerler Çalışması, 2011). Bireysel denekler 59 ülkede toplanmış olup, her bir ülke toplam 189 ülke-yılı için ikiden beşe kadar dalgalarda yer almaktadır. Toplam örneklem, 18 yaş ve üzeri, en azından yarı zamanlı işi olan ve 10.000 kişinin üzerinde nüfusa sahip şehirlerde yaşayan 89.336 yetişkini içermektedir.

Örneklemimiz veri ulaşılabilirliğiyle güdümlü olup yetişkin veya ülkelere ait rasgele bir örnek değilse de WVS ekonomik gelişme, kültürel miras ve siyasi yapılar açısından tatmin edici ulusal çeşitlilik sunmaktadır. WVS'deki örnekler, ileri kapitalist ve orta gelirli ülkeler arasında dengeli bir şekilde bölünmekle birlikte dünyanın en az gelişmiş bölgelerindeki birkaç ülke de araştırmada yer almaktadır. Toplamda örneklemimizdeki ülkeler dünya nüfusunun %70'inden ve dünyanın kentsel nüfusunun % 75'inden fazlasına denk gelmektedir.

Bağımlı Değişkenler

Aşağıdaki analizde elde edeceğimiz sonuçta göre yöneticiler Uluslararası Standart Meslek Sınıflandırmasının 1200 ya da 1300 ana gruplarında olan bireyleri içermektedir. ILO tarafından yapılan ISCO-88, yetenek ve iş sorumluluklarına göre meslekleri kategorize etmektedir (Ganzeboom ve Treiman, 1996). WVS'nin sınırlayıcı bir özelliği, işletme sahipliği ya da şirket büyüklüğü bilgilerini tam içermemesi ve 'müdürler' grubunun önemli bir çeşitlilik sergilemesidir. Ancak diğer mesleki sınıflandırmalarla karşılaştırıldığında ISCO-88 üst statü meslekler arasında daha fazla detay sağlamaktadır. Örneğin Erikson ve Goldthorpe (1992) şemasının en fazla bölümlere ayrılmış örneği idareciler, yöneticiler ve profesyonelleri tek bir kategoride birleştirmekte iken (1992) Wright'ın (1997) şeması uluslararası araştırmalarda nadiren yer alan bilgiler gerektirmektedir.

Avrupa Değerler Araştırması'nın 1999'dan 2001'e ve/veya 2008'den 2010'a kadarki anketlerinde yer alan 40 ülkeye (67 ülke yılına) ait eldeki daha detaylı mesleki bilgileri kullanmak suretiyle sonuçların şirket yöneticileri ve genel müdürler için nasıl değiştiğini dikkate alarak analizimizi genişlettik. Buna ilaveten bireysel ve ülke düzeyindeki faktörlerin küresel vatandaşlar olma ihtimalini nasıl etkilediğini göz önünde bulundurduk. Küresel vatandaş, mahalle, bölge veya

ülkenin aksine temelde dünya vatandaşları olarak tanımlanan deneklere karşılık gelmektedir. Daha da önemlisi, bizim küresel vatandaşlık ölçütümüz siyasi bir topluluk üyeliği yahut da bireysel hak iddialarının aksine ulusal sınırları aşan ortak dayanışma hislerine atıfta bulunmaktadır (krş. Tarrow, 2005).

Bağımsız Değişkenler

Tablo 1, tüm değişkenler için betimleyici istatistik ve kaynakları vermektedir. Bireysel düzeyde tecrübe ve bilgiyi, yaş (yıl olarak) ve eğitim (ilkokul, ortaokul ve sonrası) değişkenleriyle değiştirdik. Ayrıca şehir nüfusları için (100.000'den az, 100.000-499.999 arası ya da 500.000 ve daha fazla) ve cinsiyet için (1 5 erkek, 0 5 kadın) değişkenler ekledik. Ülke düzeyinde tüm modeller, komünist miras (1 5 evet, 0 5 hayır) ve kişi başı GSYİH için değişkenler içermektedir. Öncelikle GSYİH büyümesi (yıllık yüzde), iş gücü katılımı (ekonomik olarak aktif nüfus yüzdesi), enflasyon, hizmet sektörünün büyüklüğü (GSYİH yüzdesi olarak) ve şehirleşme (kentsel nüfustaki yıllık yüzde değişimi) ile iş döngüsü ve ekonomik kalkınmadaki değişimlerin etkilerini inceledik. Ardından siyasi kurumlarla ilgili ölçümleri dâhil ettik. Demokratikleşme, Politika IV'le bütünleşmiş puan olup 210'dan (tamamen otokratik) 110'a (tamamen demokratik) kadar değişmektedir (Marshall, Gurr,

Tablo 1. Tanımlayıcı İstatistikler ve Ölçüm Notları

	Mean	SD	Min.	Max.	Notlar	Kaynak
Bireysel seviye değişkenleri						
Erkek	.55	.50	0	1		WVS
Yaş	39.39	12.04	18	101		WVS
Eğitim						
İlk-Ortaokul	.23	.42	0	1	WVS standardized measure	WVS
Lise	.47	.50	0	1		WVS
Üniversite	.30	.46	0	1		WVS
Kent Büyüklüğü						
Küçük	.45	.50	0	1	10,000 ila 99,999 arası nüfus	WVS
Orta	.27	.44	0	1	100,000 ila 499,999 arası nüfus	WVS
Büyük	.28	.45	0	1	500,000 veya fazla nüfus	WVS
Toplumsal sınıf						
Yönetici	.10	.30	0	1	ISCO-88 ikinci seviye sınıflandırma	WVS
Profesyonel	.18	.38	0	1		WVS
Beyin işçisi	.33	.47	0	1		WVS
Kalifiye beden işçisi	.26	.44	0	1		WVS
Vasıfsız işçi	.13	.33	0	1		WVS
Dünya vatandaşı	.11	.31	0	1	1 = dünyaya ait, 0 = yerelliğe bölge veya ülkeye ait	WVS
Ülke seviyesi değişkenleri						
Komünist miras	.41	.49	0	1		
Kişi başına düşen millî gelir	11.02	11.18	.31	41.90	Sabit 2000 \$US (Bin)	WDI
Millî gelir büyüme oranı	3.26	5.49	-14.57	34.39	Yıllık değişim oranı	WDI
Hizmet Sektörü	58.78	11.96	21.00	78.82	Millî gelire yüzdelik oranı	WDI
Enflasyon	1.11	5.84	-.01	72.16	GSYİH deflatör (3 yılın ortalaması)	WDI
İş gücü katılımı	59.51	5.92	47.30	79.10	Aktif ekonomik nüfusa oranı	WDI
Şehirleşme	.85	1.26	-2.11	4.91	Toplam nüfus içinde yıllık değişim oranı	WDI
Demokratikleşme	6.93	5.01	-7	10	Birleştirilmiş skor	POLITY
Sendika üyeliği	22.92	18.54	.78	99.58	Çalışan yetişkinler arasında oranı	WVS
ILO Anlaşmaları	6.35	1.82	0	8	Onaylama sayısı	ILOEX
IMF Anlaşmaları	.41	.49	0	1	Güncel olarak alınan ve ödenen borç	IMF
Ticari açıklık	78.69	37.58	14.93	182.02	Imports plus exports as % of GDP	WDI
Gelen DYY	27.20	27.63	.00	158.70	GSYİH'e oranı	UNCTAD
Giden DYY	14.16	25.13	.00	150.66	GSYİH'e oranı	UNCTAD
Uluslararası göç	6.42	5.72	.03	22.32	Toplam nüfusa oranı	WDI
İnternet Kullanımı	17.63	24.75	.00	88.97	Her 100 kişide	WDI

WVS = World Values/European Values Survey; WDI = World Development Indicators (World Bank); POLITY = Polity IV Project; ILOEX = International Labor Standards Information System; UNCTAD = United Nations Conference on Trade and Development.

ve Jagers, 2012). ILO anlaşmalarının imzalanması, bir ülkenin imzaladığı temel anlaşma sayılarının toplamıdır. ILO anlaşmaları hükümetler tarafından imzalanmakta olup temel anlaşmalar zorla çalıştırma, çocuk işçiler, cinsiyet ayrımcılığı ve toplu pazarlık hakları ile ilişkili dört çift standardı içermektedir. Bunun yanı sıra sendikalaşmanın (sendika üyesi olduğunu belirten çalışan yetişkin yüzdesi) ve bir ülkenin halen IMF anlaşması altında olup olmadığının (1 5 evet, 0 5 hayır) etkilerini de inceledik. Yukarıda belirtildiği gibi IMF borç almayı şarta bağlayarak yerel siyasi kurumları gözardı ederken piyasaları küresel ticaret ve yatırıma açmaktadır.

Ülke düzeyinde değişkenlerin son bir kümesi olarak ekonomik küreselleşmeye ve uluslararası mal, hizmet, insan ve fikir akışlarına odaklandık. Ölçümler, ticaret serbestliği (GSYİH'nın yüzdesi olarak ithalat ve ihracat oranları) ve uluslararası göçü (o an yaşadıkları ülkeden farklı bir ülkede doğmuş olanların yüzdesi) de içermektedir.

Ayrıca iç ve dış DYY (GSYİH'nın yüzdesi olarak), sırasıyla başka ülkelerdeki girişimlerden gelen ya da bunlara harcanan yatırımlara işaret etmektedir. Ulusal sınırların ötesine doğru artan bilgi akışı, küreselleşmenin önemli bir yönü olarak aktarılmıştır (Harris, 2001, Castells, 2004). Buna bağlı olarak internet kullanıcılarını (nüfusun yüzdesi olarak) da

araştırmamıza dâhil ettik. Ülke düzeyinde değişkenler, beş yıllık WVS araştırma yıllarının içinde olmakla birlikte ulaşılabilen en yakın yıl için toplanmıştır.

Yöntem

Bireysel ve ülke düzeyinde değişkenlerin bir yetişkinin müdür ve küresel vatandaş olma ihtimali üzerindeki etkilerini incelemek üzere logit bağ fonksiyonu ile beraber hiyerarşik genel lineer modelleri (HGLM) hesap ettik. Genel lineer karma modeller olarak da bilinen GLKM'ler çok seviyeli verilerle ikili sonuçlar tahmin etmek ve lineer regresyonların temel varsayımlarını bozan hata yapılarını tespit etmek için çerçeve sunmaktadır (Luke, 2004). Bu modeller iki eşitlikle gösterilebilir (Raudenbush ve Bryk 2002). İlk olarak hedef grupta olan j . ülkedeki i . birey için log odds ($\log [p_{ij} / 1 - p_{ij}]$), α_j ile gösterilir ve bu, ülke kesitleri (α_j) ve bir grup sabit bireysel düzeydeki özelliğin (β_{Xij}) bir fonksiyonudur:

$$\log \hat{p}_{ij} = \alpha_j + \beta_{Xij}$$

İkinci olarak her bir ülke kesiti (α_j) genel bir kesit teriminin, ülke düzeyinde özellikler kümesinin (γ_j) ve hata teriminin (ϵ_j) bir fonksiyonu olarak hesap edilmiştir:

$$\alpha_j = \gamma_j + \epsilon_j$$

Tüm modeller HLM 7.01 kullanan sağlam standart hatalarla hesaplanmıştır.

Seviyeler arası doğrusallık ihtimaline işaret etmek için birey düzeyindeki değişkenler ülke ortalamalarından farklılaştırılmıştır (Kreft ve de Leeuw, 1998, s. 135–7). Talep doğrultusunda erişilen sonuçlarda ikili korelasyonların incelenmesi ile ve Stata 12.1'deki modellerimizin sabit pozisyonları için Varyans Enflasyon Faktörlerini (VEF) hesaplamak suretiyle doğrusallık potansiyelini gözlemledik. Bağımsız değişkenler arasında 190 ikili korelasyondan sadece 9'u 0.50'den güçlü (azami 5 0.63) ve VEF'ler 2.7'den az çıktı. Bu da doğrusallığın büyük bir sorun teşkil etmediğini gösterdi (Hair vd., 2009).

Sonuçlar

Yönetici Sınıf Konumu

Tablo 2 yönetici sınıf pozisyonunu tahmin ederek HGLM'lerden çıkarılan olasılık oranlarını göstermektedir. Olasılık oranları bir sonucun belli bir faktörün varlığında ortaya çıkma ihtimalinin, yokluğunda var olma ihtimaline oranını ifade etmektedir. Örneğin, Tablo 2'de 1.0'dan büyük bir odd oranı (OR) yönetici istihdamı ihtimalinin bağımsız bir değişkende bir birim artışla % $[(OR - 1) * 100]$ arttığını göstermektedir. 1.0'dan küçük bir odd oranı ise bağımsız bir değişkendeki bir birim artışın, aynı ihtimal üzerinde % $[(1/OR) * 100]$ azalmaya denk geldiği negatif bağı gösterir.

Sonuçları yorumlarken değişkenler arasındaki ilişkinin boyutu ve yönüne vurgu yapılmış olup p değerleri tahminlerin isabetliliğini değerlendirmede bir araç olarak kullanılmıştır. İstatistiksel olarak önem arz eden sonuçlar, ortak bir bağın güçlü kanıtı olarak değerlendirilmekle birlikte illa ki sebepsel bir ilişkiyi ima etmemektedir.

Esas alınan model, birey düzeyinde değişkenlere ilaveten ülke düzeyinde kişi başı GSYİH ve komünist mirası içermektedir (Model 1). Diğer değişkenler göz ardı edildiğinde, yaştaki her bir yıl, müdür olma ihtimalinde % 2 artışa denk gelmektedir. Müdür olma ihtimali erkekler için kadınlara oranla % 85 daha fazladır.

Eğitim, yönetici sınıfta yer alma ihtimaliyle olumlu ilişkiye sahiptir. Büyük şehirlerde ikamet eden yetişkinlerin yönetici olmaları küçük şehirlerdeki yetişkinlerden daha fazladır. Birey düzeyindeki tüm değişkenlerin etkisi, modellerin hepsinde geçerlidir. Sadece rasgele bir kesit terim içeren boş bir modelle karşılaştırıldığında Model 1, yönetici pozisyonlardaki çeşitliliğin kabaca % 9'unu açıklamaktadır.

Model 2'de iş döngüsünün ve ekonomik kalkınmanın ülke düzeyindeki ölçümlerini ele aldık. Kişi başı GSYİH, müdür olma ihtimalinde küçük bir olumlu etkiye sahip olmakla beraber bu etki tüm modellerde belirleyici değildir. Diğer faktörler eşit tutulduğunda ülkenin şe-

Tablo 2. Yönetici Olarak Çalışmanın Birey ve Ülke Seviyesindeki Değişkenleri İçeren Hiyerarşik Genel Lineer Modelleri (HGLM)

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5
<i>Bireysel seviye değişkenleri</i>					
Erkek	1.853 ***	1.853 ***	1.853 ***	1.853 ***	1.853 ***
Yaş	1.022 ***	1.022 ***	1.022 ***	1.022 ***	1.022 ***
Eğitim (referans: ilk-orta)					
Lise	1.315 ***	1.315 ***	1.316 ***	1.316 ***	1.316 ***
Üniversite	1.914 ***	1.914 ***	1.914 ***	1.914 ***	1.914 ***
Şehir nüfusu (referans: küçük şehir)					
Orta şehir	1.014	1.014	1.014	1.014	1.014
Büyük şehir	1.109 **	1.109 **	1.109 **	1.109 **	1.109 **
<i>Ülke seviyesi değişkenleri</i>					
Komünist miras	.699 **	.913	.702 ***	.690 **	.962
Kişi başına düşen millî gelir	1.005	1.012 *	1.005	1.006	1.019 *
GSYİH büyüme oranı		.996			.994
Hizmet sektörü		1.003			.996
Enflasyon		1.005			1.006
İş gücü katılımı		.988			.973 ***
Kentleşme		1.129 *			1.184 ***
Demokratikleşme			1.020 *		1.026 *
Sendika üyeliği			1.001		1.003
ILO anlaşmaları			.926 **		.934 *
IMF anlaşmaları			1.233 *		1.264 *
Ticari açıklık				.999	.998
Gelen DYY				.996 *	.997
Giden DYY				1.004 *	1.003
Uluslararası Göç				1.010	1.018 *
İnternet Kullanımı				.995	.996
Yıl	1.007	1.004	1.020 *	1.023 *	1.033 *
Sahte R ²	.088	.098	.154	.108	.212

Notlar: n = 89,336 59 ülkede (189 ülke-yıl) çalışan yetişkinler; *** $p < .001$, ** $p < .01$; * $p < .05$.

hırleşme oranındaki standart sapma artış, bir bireyin müdür olma ihtimalinde % 42'lik bir artışa tekabül etmekte ve iş gücü katılım oranındaki standart sapma artış bu ihtimalde % 6 düşüşe karşılık gelmektedir. Artan şehir nüfusları küresel ekonomi merkezleri olarak yönetici istihdamı için daha fazla fırsata kapı aralayabilir. İş gücü katılımıyla ilgili sonuç, işyerindeki pazarlık gücünde artışı gösteriyor olabilir, zira yüksek işsizlik oranları ve sendikalaşmanın önündeki diğer yapısal engeller işverenlere iş koşullarını iyileştirmede daha az güçle parçalı iş gücü sağlamaktadır (Ness, 1998).

Ardından, esas alınan modele siyasi ve finansal kurumlar için değişkenler ekledik (Model 3). Demokratikleşmenin yönetici istihdamıyla doğrudan önemli bağları bulunmaktadır. Politikada standart sapma artış, müdür olma ihtimalinde % 10 artışa karşılık gelmektedir. Yukarıda değinildiği üzere demokratik kurumlarla yönetici sınıf arasında gözlemlenen bağ, piyasa ile devlet arasındaki karmaşık, karşılıklı ilişkiyi gözönünde bulundurarak yorumlanmalıdır. Bunun yanısıra IMF anlaşması altında olmak, yönetici olma ihtimalinde % 23 artışa denk gelmekte ve imzalanan her bir ILO anlaşması % 8 düşüşe tekabül etmektedir. IMF anlaşmalarıyla olan bu pozitif bağ, küresel kapitalizm teorisiyle uyumlu olup yapısal uyum programlarının temel olarak sınıf yapılarını ve istihdam fırsatlarını dönüştürdüğü görüşünü des-

telemektedir. Gelişmekte olan ülkelerde deregülasyon ve daha fazla emek esnekliğini vurgulayan politikalar, yerel iş piyasalarını müdürler, profesyoneller ve bilgi işçilerini içeren gelişen bir 'merkez' ve tamamen sömürülebilir işçilerden müteşekkil 'çevresel' bir havuza ayırmaya yaramaktadır (Robinson, 2012, s. 358-60). ILO anlaşmalarıyla ilgili sonuçlar birden fazla şekilde yorumlanabilir. ILO imzalamanın belirgin olumsuz etkisi sonucu yüksek emek standardına bağlı ülkelerde bireylerin müdür olma ihtimali daha düşüktür, dolayısıyla işçiler işyeri sahipleri ve yönetime göre daha güçlü pozisyonadadır. Ancak ILO gibi kurumların gerçekten işçilerin tecrübe ve imkanlarında etkisi olduğu konusunda birçok kimsenin şüpheleri olduğunu belirtmek gerekir. ILO gönüllü kabule dayandığı için anlaşmaların imzalanması sadece sembolik bir hareket olarak kalabilir. Yine belirtmekte fayda var ki bazı ileri kapitalist demokrasiler (mesela ABD ve Japonya) sadece birkaç anlaşma imzalarken diğer ülkeler tüm ana anlaşmaları imzaladıkları hâlde aslında işçi hakları için çok az koruma sunmaktadırlar (mesela Endonezya ve Rusya).

Model 4'te bir ülkenin uluslararası piyasalara açık olmasının kişinin müdür olma ihtimalini etkilediğine dair kanıt elde ettik. İçeride doğru DYY'de bir standart sapma artış, müdür olma ihtimalinde % 11 düşüşe tekabül etmektedir. Dışarı doğru DYY'deki bir standart sapma artış ise

bu ihtimalde % 10 artış demektir. Tüm ülke değişkenlerini içeren nihai modelde uluslararası göç belirgin bir olumlu etkiye sahip olsa da DYY'nin etkileri burada önemli olmamaktadır (Model 5). Küreselleşme zengin ülkelerdeki şirketlerin iş gücüne dayalı üretim faaliyetlerini daha az gelişmiş ülkelere kaydırıp teknoloji ve marka geliştirme gibi daha yüksek katma değerli faaliyetlere odaklanmasına olanak vermiştir. Çok uluslu kurumlar temel koordinasyon ve kontrol faaliyetlerini yerel merkezlerde sürdürebildikleri ölçüde, dışa doğru DYY kurumların yönetici ve idari pozisyonlarını genişletmelerini teşvik ederken içe doğru DYY yerel çalışanların yönetici sınıfa girmesi için daha az imkânla sonuçlanmaktadır. Bunun yanı sıra firmalar dış operasyonlarını genişlettikçe bir yandan yurtdışındaki mevcut yöneticilerinin yerini değiştirip diğer yandan müdür ve üst yönetim eksikliğini diğer ülkelerdeki yetenekli kişilerden sağlama gibi ikili bir sürece girmektedir (Sklair, 2001, s. 160-7).

Kurumsal ve Genel Müdürler

Doğu Avrupa'da 21 eski komünist ülke ve Avrupa'da 19 ileri kapitalist demokrasi ülkesi ya da İktisadi Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD) üyeleri dâhil bir ülkeler alt kümesi için detaylı mesleki kategoriler düzenlenmiştir. Bu alt örneklemdeki müdürlerin yaklaşık yarısı

kurumsal müdürler (direktörler, üst yönetim ve büyük girişimlerin birim müdürleri dâhil) ve diğer yarısı da genel müdürlerdir (küçük girişimlerin müdürleri dâhil). Kurumsal müdürler, UKS tezinin önceki testlerindeki esas noktaya daha yakın olduğundan bu grubun küresel kapitalizmin güç ve dinamiklerinden daha hızlı etkilenmesi beklenecektir. Tablo 3, kurumsal müdür (Model 1) ve genel müdür istihdamı (Model 2) ihtimallerini tahmin eden modeller için sonuçlar sunmaktadır. Genel itibariyle sonuçlar, ekonomik küreselleşme ve siyasi kurumlara bağlı faktörlerin kurumsal yönetim istihdamı ihtimali üzerinde daha belirgin etkisi olduğunu gösterirken, diğer bireysel ve ülke düzeyinde değişkenlerin her iki sonuçla da benzer bir ilişkisi vardır. Tam örneklem sonuçlarıyla uyumlu olarak (Tablo 2), Politika ölçeğinde bir standart sapma artış kurumsal müdür olma ihtimalinde % 9 artışa karşılık gelirken genel müdür olma ihtimalinde % 11 artış demektir. Dışa doğru DYY'de bir standart sapma artış kurumsal ve genel müdür olma ihtimalinde sırasıyla % 6 ve % 9 artış demektir. Ancak bu etkiler istatistiksel olarak anlamlı değildir. Bireysel düzeydeki katsayılar, bir istisna hariç tüm modellerde aynı şekilde işaretlenmiş olup benzer boyut ve büyüklüğe sahiptir. Eğitimsel kazanım, kurumsal müdür olma ihtimaliyle sıkı sıkıya ilişkili iken genel müdür olma ihtimalinde belirleyici bir etkiye sahip değildir.

Alt örnekleme ticarete açıklık ve sendikalaşma sadece kurumsal müdür olma ihtimali üzerinde belirgin pozitif etkiye sahiptir. Artan uluslararası ticaret seviyeleri firmaların üretim ağlarını genişletme ve yurtdışı üretim faaliyetlerini başka yere taşıma süreciyle yakından ilişkilidir (Gereffi, 2005; Dicken, 2011). Sonuç olarak bu da küresel ekonomideki bağlantıları kolaylaştıracak şekilde üst düzey yönetici pozisyonlarının genişlemesine sebep olacaktır.

Ayrıca Avrupa ülkelerinde sendikalaşmaya dair önceki araştırmalar, sendika üyeliğinin firma büyüklüğüyle birlikte arttığını göstermektedir (örneğin Ebbinghaus, Goebel, ve Koos, 2011; Kirmanoglu ve Baslevent, 2012). Büyük firma ve kurumların yaygınlaşması iş gücü paylaşımı olarak hem üst düzey yönetici pozisyonlarında hem de sendika üyelerinde artışa yol açabilir.

Tablo 2'de görüleceği gibi, kurumsal ya da genel müdür olma ihtimali kadınlara göre erkekler için, gençlere oranla yaşlılar için ve küçük şehirlerde oturanlara oranla büyük şehirdekiler için daha fazladır.

Genel müdürlere oranla kurumsal müdürler, büyük firmalarda istihdam edilmeye ilaveten avantajlı bir sosyal konuma da sahiptirler. Ülke düzeyinde kurumsal müdür istihdamı olasılığı küresel ticaret ve siyasi kurumlarla bilhassa alakalıdır. Bu sonuçların alt örnekleme Avrupa ülkelerinin ötesine genelleştirilip

genelleştirilemeyeceği konusunda sadece tahmin yürütebilsek de bu analiz küresel ekonomideki değişimlerin baskın sınıf üyeliğinin değişen biçimleriyle çakıştığını tasdik etmektedir.

Karşılatırmalı Modeller

Sonuçlarda gösterilmeyen, komünist miras ve kalkınma düzeylerinden kaynaklı değişiklikleri daha fazla incelemek üzere tüm örnekleme yüksek gelirli, eski komünist ve orta gelirli ülkeler olmak üzere üç gruba ayırdıktan sonra Tablo 2'deki değişkenlerin etkilerini inceledik. Yönetici sınıf konumu ile cinsiyet, yaş, eğitim ve şehir nüfusu arasındaki ilişkiler üç ülke grubu arasında oldukça benzerdir. Ülke düzeyindeki değişkenler için katsayılar birkaç istisna dışında aynı şekilde işaretlenmiştir. Diğer faktörler eşit olduğunda yüksek gelirli ülkelerde erkeklerin % 13'ü, kadınların ise % 8'inin müdür olmaları beklenmektedir. Eski komünist ülkelerde bu oran erkekler için % 9 iken kadınlar için % 4, orta gelirli ülkelerde ise erkekler için % 11, kadınlar için ise % 7'dir.

Ancak üç ülke grubunda yönetici sınıfın büyüklüğündeki uluslararası çeşitliliği anlamak için farklı açıklama kümeleri faydalı olacaktır. Eski komünist ülkelerdeki yetişkinler için enflasyonun müdür olma ihtimalinde belirgin pozitif etkisi vardır. Bu sonuçla uyumlu olarak Tablo 2'de komünist miras katsayısı, mo-

Tablo 3. Şirket Yöneticisi ve Genel Müdür Olarak Çalışmanın Birey ve Ülke Seviyesindeki Değişkenleri İçeren Hiyerarşik Genel Lineer Modelleri (HGLM)

	Model 1 Şirket yöneticileri	Model 2 Genel müdürler
Bireysel seviye değişkenleri		
Erkek	2.411 ***	1.815 ***
Yaş	1.019 ***	1.016 ***
Eğitim (referans: ilk-orta)		
Lise	1.798 ***	1.126
Üniversite	4.834 ***	1.153
Şehir nüfusu (referans: küçük şehir)		
Orta şehir	1.075	.933
Büyük şehir	1.117	1.031
Ülke seviyesi değişkenleri		
Komünist miras	.511	.500
Kişi başına düşen milli gelir	.990	.981
GSYİH büyüme oranı	1.042	.996
Hizmet sektörü	1.004	1.006
Enflasyon	1.080 **	1.061 *
İş gücü katılımı	.970	.997
Kentleşme	.905	.902
Demokratikleşme	1.020	1.025
Sendika üyeliği	1.025 ***	.997
ILO anlaşmaları	.755	.899
IMF anlaşmaları	1.347	.996
Ticari açıklık	1.004 *	.999
Gelen DYY	1.001	1.002
Giden DYY	1.002	1.003
Uluslararası Göç	1.026	1.006
İnternet Kullanımı	1.000	.996
Yıl	1.127 *	1.049
Sahte R ²	.350	.065

Notlar: n = 89,336 59 ülkede (189 ülke-yıl) çalışan yetişkinler; *** $p < .001$; ** $p < .01$; * $p < .05$.

dele enflasyon dâhil edildiğinde anlamlı değildir.

Yüksek gelirli ve özellikle de orta gelirli ülkeler için küreselleşme değişkenleri yönetici pozisyonlar için daha güçlü belirleyici faktörlerdir. Şema 1 grafikleri, diğer bağımsız değişkenleri ortalama tutarak, üç ülke grubu için farklı DYY ve uluslararası göç seviyelerinde erkekler ve kadınlar için ayrı ayrı müdür olma ihtimallerini hesaplamaktadır. Orta gelirli ülkeler, yüksek gelirli veya eski komünist ülkelerle kıyaslandığında daha fazla DYY almakta ve DYY orta gelirli ülkelerde müdür olma ihtimalinde daha güçlü etki yaratmaktadır. Orta gelirli ülkelerdeki bireyler için içe doğru DYY'nin en alt onda birinden en üste çıkıldığında müdür olma ihtimalinde % 87 düşüş tahmin edilmektedir. Yüksek gelirli ülkelerde böyle bir değişim sadece % 8 düşüşe tekabül etmektedir. Ayrıca sadece orta gelirli ülkeler için IMF anlaşması altında olmak müdür olma ihtimalinde bir artışa denk gelmektedir (Erkekler için % 8'den % 12'ye, kadınlar için % 5'ten % 8'e).

Küresel Kimlikler

Küresel kapitalizm teorisi, ekonomik küreselleşmenin yeni sınıf hareketliliğine yol açacağını tahmin etmekle kalmayıp sınıf dayanışmalarının giderek ulusal sınırları aşacağını da öngörmüştür.

Tablo 2'deki özellikleri ve deneklerin sosyal sınıfını kullanmak suretiyle, isteğe

bağlı erişilebilen sonuçlarda küresel vatandaşlık hislerinin bireysel ve ülke düzeyinde temellerini inceledik.

Genel olarak küresel vatandaşlar daha gençtir, büyük şehirlerde oturmaktadır, daha fazla eğitim almışlardır ve eski komünist ülkelerde yaşama ihtimalleri diğer WVS deneklerinden daha azdır. Ayrıca profesyoneller ve müdürler, vasıflı ya da vasıfsız zanaatkarlara göre daha fazla küresel vatandaşlık hislerinin olduğunu belirtmişlerdir.

Ülke düzeyinde üç açıklama grubu içerisinde küreselleşme faktörleri, küresel vatandaş olma ihtimaliyle daha yakından irtibatlıdır. Sendikalaşmanın küresel kimlikleri benimsemeye daha belirgin pozitif ilişkisi vardır. Fakat ekonomik kalkınma ve siyasi kurumlarla alakalı diğer faktörler küresel bir vatandaş olarak tanımlanmayla çok fazla alakalı değildir. Pek çok işçi sendikası için neoliberal küreselleşme dönemi, yeni bir uluslararası dayanışma hissinin ve uluslararası ağlara vurgunun habercisidir (Bronfenbrenner 2007). Ayrıca bir ülkede daha geniş sendika varlığı, halk arasında daha yüksek küresel bilince ve daha fazla sınır ötesi bağlılığa yol açabilmektedir. Tablo 2'de görüldüğü gibi, içe doğru DYY küresel kimliklerle negatif olarak, dışa doğru DYY ise pozitif olarak ilişkili iken uluslararası göçün belirgin bir pozitif etkisi vardır. Ayrıca, DYY seviyeleri, eski komünist ülkelere oranla orta gelirli ülke-

lerde küresel kimliklerle daha yakından ilişkilidir. Özet olarak, küresel insan ve sermaye hareketliliği yönetici sınıfa katılma fırsatlarını etkilemektedir. Dışa doğru DYY ve uluslararası göç seviyeleriyle müdür olma ihtimali artarken, içe doğru DYY seviyeleriyle bu ihtimal azalmaktadır. Küresel insan ve sermaye hareketi aynı zamanda, özellikle müdürler ve profesyoneller arasında küresel kimliklerin benimsenmesiyle bağlantılıdır.

Tartışma

Bu çalışmada bireysel ve ülke düzeyinde değişkenlerin görece etkisini anlamak için HGML'leri kullanarak, çoklu analizle yönetici sınıf pozisyonunun belirleyici faktörlerini değerlendirdik. Klasik 'kendi içinde sınıf/kendi için sınıf' farkından yola çıkarak (krş. Thompson, 1964; Robinson, 2004) UKS tezinden ilham aldık ve sınıf yapıları ve istihdam modellerinde uluslar arasındaki çeşitlilik için, kalkınma, kurumlar ve küreselleşme olmak üzere üç grup açıklama tespit ettik. Sonuçlarımız küreselleşme için en güçlü desteği sağlarken uluslararası göç ve yabancı yatırımın kişinin müdür olma ya da küresel vatandaş kimliği kazanma ihtimaliyle yanılma payı olmaksızın bağlantılı olduğunu gösterdi. Analizimiz eldeki ikincil veri kaynaklarıyla sınırlı olup küresel kapitalizm teorisinin daha ince unsurlarını doğrudan test edemesek de daha geniş bir odaklanma ve özel bir metodolojik yaklaşım kul-

lanarak baskın sınıf oluşumuna dair kaynaklara katkıda bulunduk.

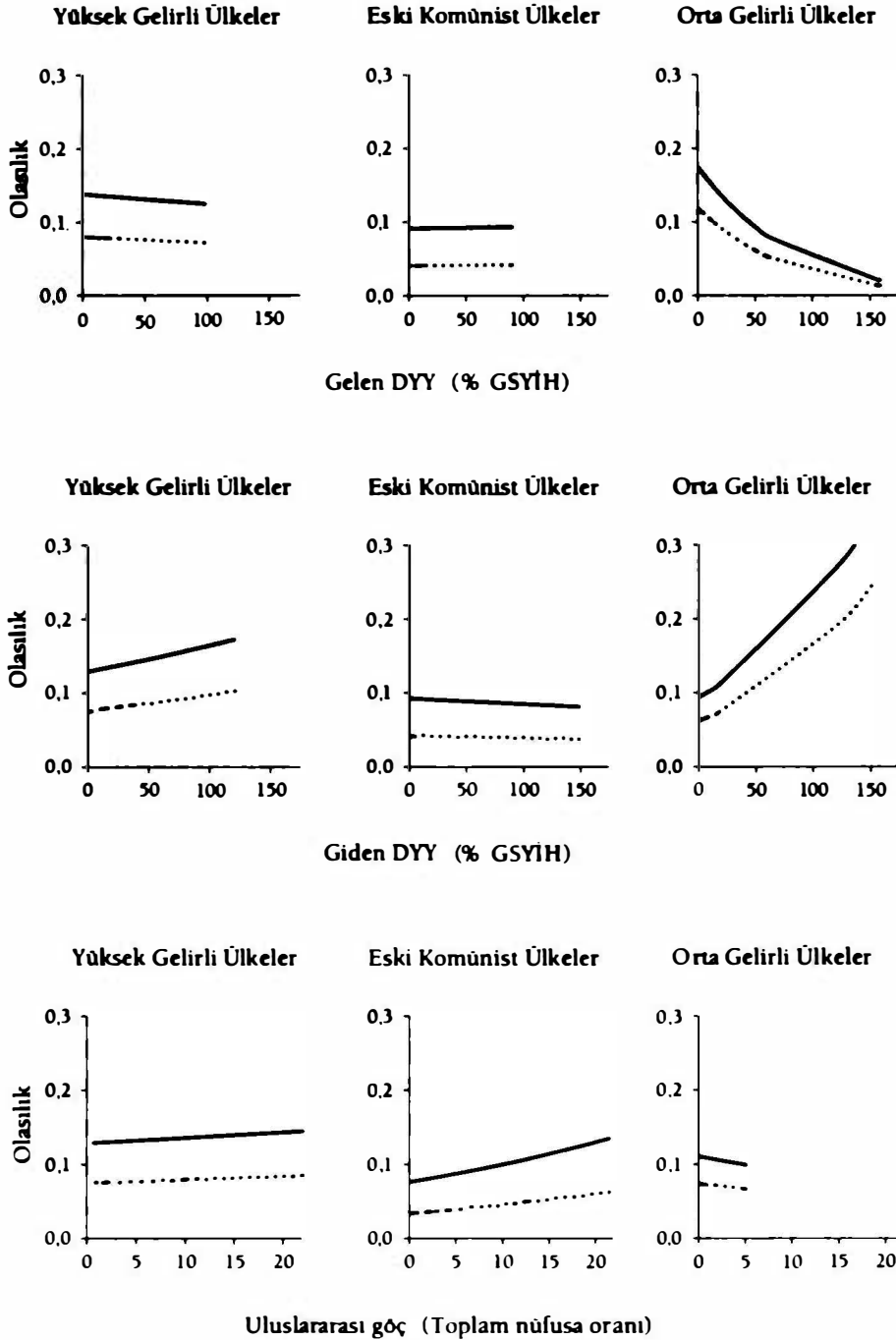
Daha önce birden fazla ulusla ilgili yapılmış araştırmalardan beklendiği üzere çalışan bir yetişkinin müdür olma ihtimali yaş ve eğitimle artmaktadır. Ayrıca yönetici istihdamında azımsanmayacak cinsiyet uçurumu dünyanın tüm bölgelerinde ve gelişmişlik seviyelerinde gözlemlenmiştir. Bu çalışmadaki ülkelerden hiçbirinde, mutlak anlamda ya da diğer bireysel özellikler düzenlendiğinde, kadınların müdür olma ihtimali erkeklerden yüksek değildir. Analizimiz yönetici istihdamında erkeklerin avantajlı olmasının ortaokul sonrası eğitime karşı ilköğretim sonrası eğitimi tamamlamanın etkisinin boyutuyla karşılaştırılabileceğini göstermektedir. Dünyanın her yerindeki kadınlar mevcut neoliberal küreselleşme çağında ortaya çıkan kırılganlıklar ve belirsizliklerden orantısız biçimde etkilenmektedirler (mesela Moghadam, Franzway, ve Fonow, 2011). Küresel ekonominin daha fazla entegrasyonu genel olarak kadınların işe erişimini artırmış olsa da iş fırsatları üretimdeki düşük ücretli pozisyonlar ve diğer düşük statülü mesleklerde yoğunlaşmıştır (Meyer, 2003). İşyerindeki kontrol ve otoriteye karşı kadınların önündeki engeller ve yönetici sınıf ve kurumsal elitin yükselişinde cinsiyetin oynadığı rol gelecekteki araştırmalar için önemli konulardır (örneğin Heemskerk ve Fennema, 2014).

Yönetici istihdamının artması ve modern kurumların yükselişi, müdürlerin sınıf yapısı içindeki pozisyonu hakkında tartışmalara yol açmıştır. Önemli bir örnek olarak Chandler'a göre (1977) modern dönem, maaşlı müdürlerin karar mekanizmasında çok fazla etki ve kontrole sahip olduğu yeni bir yönetsel kapitalizm şekli olarak tarif edilebilir. Ancak 'yönetsel bir devrim' anlatıları, kapitalist kalkınmada büyük yeri olan uluslararası çeşitliliği gözardı etmiştir. ABD'nin dışındaki pek çok bölgede yönetici ve kapitalist sınıflar, kurumsal mülkiyet ve üretim varlıkları üzerindeki kontrol açısından birbirinden ayırdılar (La Porta, Lopez-de-Silanes, ve Shleifer, 1999; Mizruchi, 2004). Ayrıca Avrupa alt kümesine dair yaptığımız tamamlayıcı analizimiz, daha geniş yönetici sınıf içerisinde dikkate şayan farklar olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bunun yanı sıra büyük firmalardaki kurumsal müdürlerin genel müdürlerle kıyaslandığında küresel ekonomiyle daha güçlü bağları olan daha avantajlı bir toplumsal konumda olduklarını gördük.

Çalışmamız aynı zamanda küresel ekonomide bölgeden kaynaklanan önemli farklılaşmaya da ışık tutmuştur. Eski komünist ülkelerde iş döngüsü, yönetici istihdamı için diğer ülkelerdekinden daha güçlü bir faktördür. Serbest piyasa ekonomisine geçiş, muazzam oranda endüstriyel yapılanma, özelleştirme ve dışarıya göçün yanı sıra işsizlik ve enflasyonda büyük artış

demektir (Centeno, 1994; Gerber ve Hout, 1998). Eski komünist ülkelerde 1990'lar ve 2000'lerde nispeten küçük olan yönetici sınıf, devlet sosyalizminin ayrıncı mirasının ve de çok tedavisinin sonuçlarını yansıtır olabilir. Eski komünist ülkeler, neoliberal reformları ilk kez benimserken yerleşik bir kapitalist sınıf eksikliği yaşamının yanı sıra yeni doğan siyasi ve ekonomik kurumlar piyasanın aşırılıklarına karşı daha az tampon görevi görüyordu (Martin ve Kaya, 2011). Bununla beraber, orta ve yüksek gelirli ülkelerin aksine eski komünist ülkelerde yabancı yatırım, yönetici istihdamı ya da küresel kimliklerle belirgin biçimde bağlantılı değildir. Bu da demektir ki eski Sovyetler Birliği ve diğer Doğu Avrupa ülkelerinde farklı açıklayıcı faktörler söz konusu olup bunların kendilerine özgü sınıf özellikleri ve piyasa ilişkileri vardır. (Burawoy ve Krotov, 1992; Spennner ve Jones, 1998).

Diğer anlamlı kanıtlar yüksek gelirli ülkeler arasındaki farkları açıklamaktadır. Örneğimizdeki en büyük OECD ülkelerini Hall ve Soskice (2001) tipolojisini kullanarak karşılaştırdığımızda yönetici istihdamı ve küresel kimliklerin liberal pazar ekonomilerinde (Avustralya, Kanada, İrlanda, Yeni Zelanda, Birleşik Krallık ve ABD dâhil) koordineli pazar ekonomilerinden (Avusturya, Belçika, Danimarka, Finlandiya, İzlanda, Almanya, Japonya, Hollanda, Norveç, İsveç ve İsviçre dâhil) daha fazla geçerli olduğunu görmekteyiz. Ekonomik ve

Şekil 1. Cinsiyete Göre Yönetici Olabilme Olasılığı

politik yönetim biçimlerinden kaynaklanan, yönetici istihdamındaki farklılıkların değerlendirilmesi ve de küresel odaklı elitin yükselişinin firmalar arası ilişkileri, pazar politikalarını ve yönetim yapılarını nasıl değiştirdiği ileride araştırmalar için fırsatlardır.

Önde gelen firmalar ve üst yönetim, kuzey yarımkürede yoğunlaşmış olsa bile küreselleşme orta gelirli ülkelerde istihdam üzerinde pek çok açıdan orantısız bir etkiye sahiptir. Orta gelirli ülkelerde, içe ve dışa doğru DYY'nin müdür olma ihtimaliyle, diğer bölgelerden daha fazla ilintili olduğunu tespit ettik (Şema 1). IMF anlaşmaları, orta gelirli ve daha az gelişmiş ülkeler üzerinde orantısız nüfuz ve kontrolü olan uluslararası siyasal bir kurumu temsil etmektedir. Bu çalışmadaki 16 orta gelirli ülkeden 13'ü ve 21 eski komünist ülkeden 19'u araştırma dönemi içerisinde belli bir noktada bir IMF anlaşması altındadır.

IMF anlaşmaları çok uluslu kurumların ve küresel sermayenin yerel piyasalara daha kolay nüfuz edebilmesini sağlayacak neoliberal reformları ülkelere şart koşmakta olup (Vreeland, 2003; Stiglitz, 2006) küresel ekonomide bağlantıları kolaylaştırmak için gerekli olan yönetici sınıfın yükselişini destekliyor olabilir.

Daha önceki araştırmalar DYY alan ülkelerin düşük vasıflı istihdam artışıyla karşılaştığını (Wood, 1995; Kaya, 2010), bununla birlikte DYY yapan ülkelerde

üretim istihdamının düştüğünü göstermektedir (Brady ve Denniston, 2006). Ayrıca uluslararası finans akışları, göç modellerini izlemeye eğilimlidir (Lewer ve Van den Berg, 2009). Aynı zamanda yabancı yatırım çeken ülkeler, dışa doğru DYY seviyeleri arttıkça DYY almaya devam etmektedir. Yüksek oranda küreselleşmiş pek çok firma uluslararası bir görüntü benimsemek yerine ulus odaklı kalmayı tercih ederken küresel elitin önemli bir kısmı da ekonomik küreselleşme ölçeğinde alt sıralarda olan ülkelerde ikamet etmektedir (Sklair, 2001; Robinson, 2004). Küresel insan ve sermaye hareketlerinin yönetici sınıfa katılma fırsatlarını nasıl etkilediğini değerlendirerek bu alandaki kaynaklara katkıda bulunduk. Bir bireyin yönetici konumu edinme ve kendini küresel vatandaş olarak görme ihtimali üzerinde, içe doğru DYY'nin negatif, dışa doğru DYY ve uluslararası göçün ise pozitif etkisi olduğuna dair tutarlı kanıtlar elde ettik. Bununla beraber göç alan ülkelerde ve küresel emtia zincirleri ve üretim ağlarının en yüksek katma değerli bileşenlerini yöneten yerlerde yaşayan bireylerin müdür olma ve küresel kimlikleri benimseme ihtimali daha yüksektir.

Niceliksel araştırmanın standart sorunlarına ilaveten ulus ötesi kimliklerle ilgili incelememiz tek bir araştırma sorusuna dayandığı için sınırlıdır. Genel olarak küresel vatandaşlıkla ilgili olumlu cevap verenlerin sayısı daha az olsa da

eski nesillere oranla kendini ifadeye ve tüm insanlıkla dayanışmaya daha fazla vurgu yapan genç topluluklar arasında bu durum zamanla artmaktadır (Inglehart ve Welzel, 2005). Dünya vatandaşı olarak hissetmeye yatkınlık, müdürlere ve profesyonellere özgü değildir. Daha eğitilmiş kimselerin diğer işçi ve çalışanlara göre küresel bir kimlik edinme ihtimalleri daha yüksektir. Baskın sınıfın farklı kesimlerini oluştursa da hem müdürler hem de profesyoneller, bol miktarda ekonomik ve sembolik kaynaktan ve de avantajlı bir sosyal konumdan faydalanmaktadır. Bu minvalde araştırma sonuçlarımız küreselleşmeden en fazla fayda sağlayanların kozmopolit kimlikleri en fazla benimseyenler olduğu bulgusuyla uyumludur (örneğin Sassen, 1991; Fligstein, 2008).

İstihdamda ülke seviyesindeki farklılıklarla ilgili yapılan önemli açıklamalar,

iktisadi büyüme ve emtia fiyatları gibi iç faktörleri vurgulasa da biz bu görüşü destekleyen çok sınırlı bulgularla karşılaştık. Aksine ekonomik küreselleşmeyle bağlantılı faktörlerin, yönetici istihdamı ve küresel kimliklerin benimsenmesindeki son trendler ve farklılıklara dair daha iyi açıklamalar sunduğunu gözlemledik. Küresel yönetici sınıfın faaliyetleri, amaçları ve taktikleriyle ilgili detaylı ve güvenilir bilgiye erişmek zorlu bir engel olarak kalsa da gelecekteki araştırmaların bir amacı da küresel kapitalizm teorisini daha kapsamlı test edecek belli verileri toplamak olmalıdır. Elinizdeki çalışma, çağdaş baskın sınıf oluşumu süreçlerini anlamaya katkıda bulunmakta ve küreselleşmenin özelliklerinin, UKS'nin çıkarlarını destekleyecek ve küresel ekonomi içerisindeki faaliyetleri koordine edecek şekilde konumlanmış bir yönetici sınıfa katılma fırsatlarıyla ilişkili olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- Alderson, A. S. (1999) Explaining deindustrialization: Globalization, failure, or success? *American Sociological Review* 64(5), 701-21
- Anner, M. S. (2011) *Solidarity transformed: Labor responses to globalization and crisis in Latin America*. Ithaca, NY: Cornell University Press
- Arrighi, G. (2001) global capitalism and the persistence of the north-south divide. *Science and Society* 65(4), 469-76
- Barone, C., Herman G. W. (2011) Education, cognitive skills and earnings in comparative perspective. *International Sociology* 26(4), 483-502
- Bell, D. (1973) *The coming of post-industrial society*. New York: Basic Books
- Bluestone, B., Harrison B. (2000) *Growing prosperity: The battle for growth with equity in the twenty-first century*. New York: Houghton Mifflin

- Bourdieu, P. (1984). *Distinction*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Brady, D., Denniston, R. (2006). Economic globalization, industrialization, and deindustrialization in affluent democracies, *Social Forces* 85(1), 297–329.
- Braverman, H. (1975). *Labor and monopoly capital*. New York: Monthly Review Press.
- Bronfenbrenner, K. (Ed.). (2007). *Global unions: Challenging Transnational capital through cross-border campaigns*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Brown, P., Andy, G., and Hugh, L. (2001). *High skills: Globalization, competitiveness, and skill formation*. New York: Oxford University Press.
- Burawoy, M., Pavel, K. (1992). The Soviet transition from socialism to capitalism: Worker control and economic bargaining in the wood industry. *American Sociological Review*, 57(1), 16–38.
- Busse, M. (2002). Do labor standards affect comparative advantage in developing countries?, *World Development*, 30(11), 1921–32.
- Carroll, W. K. (2010). *The making of a transnational capitalist class: Corporate power in the 21st century*. New York: Zed Books.
- Carroll, W. K., Colin, C. (2003). The network of global corporations and elite policy groups: A structure for transnational class formation?, *Global Networks*, 3(1), 29–57.
- Carroll, W. K., Meindert, F. (2002). Is there a transnational business community?, *International Sociology*, 17(3), 393–419.
- Castells, M. (Ed.). (2004). *The network society: A cross-cultural perspective*. Northampton, England: Edward Elgar.
- Centeno, M. A. (1994). Between rocky democracies and hard markets: Dilemmas of the double transition, *Annual Review of Sociology*, 20(1), 125–47.
- Chandler, A. D. (1977). *The visible hand: The managerial revolution in American business*. Cambridge, MA: Belknap.
- Chang, M. L. (2004). Growing pains: Cross-national variation in sex segregation in sixteen developing countries, *American Sociological Review*, 69(1), 114–37.
- Chen, T., Ying-Hua K. (2003). The effects of overseas investment on domestic employment, Working Paper No. 10156, *National Bureau of Economic Research*, Chicago, IL.
- Chun, J.J. (2009). *Organizing at the margins: The symbolic politics of labor in South Korea and the United States*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Clark, C. [1940] (1957). *The conditions of economic progress*. London, England: Macmillan.
- Dasgupta, S., Ajit S. (2006). Manufacturing, services and premature deindustrialization in developing countries. Working Paper No. 2006/49. *United Nations University and World Institute for Development Economics Research*, Helsinki, Finland.
- Dicken, P. (2011). *Global shift: Mapping the changing contours of the world economy*. (6th ed.). New York: Guilford Press.
- Ebbinghaus, B., Claudia G., Sebastian K. (2011). Social capital, 'ghent' and workplace contexts matter: Comparing union membership in Europe. *European Journal of Industrial Relations*, 17(2), 107–24.
- Embong, A. (2000). Globalization and transnational class relations: Some problems of conceptualization, *Third World Quarterly*, 21(6), 989–1000.
- Enkson, R., Goldthorpe, J. (1992). *The constant flux: A study of class mobility in industrial societies*. Oxford, England: Oxford University Press.
- European Values Study. (2011). *1981-2008 Longitudinal Data File v1.0.0 (2011-04-03)*. Cologne, Germany: GESIS Data Archive (doi:10.4232/1.4804)

- Evans, P. (1995). *Embedded autonomy: States and industrial transformation*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Eyal, G., Ivan, S., Townsley, E. (1998). *Making capitalism without capitalists: The new ruling elites in Eastern Europe*. New York: Verso.
- Featherstone, M. (1995). *Undoing culture: Globalization, postmodernism and identity*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Fligstein, N. (2001). *The architecture of markets*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Fligstein, N. (2008). *Euroclash: The EU, European identity, and the future of Europe*. Oxford, England: Oxford University Press.
- Ganzeboom, H., Treiman D.J. (1996). Internationally comparable measures of occupational status for the 1988 international standard classification of occupations, *Social Science Research*, 25(1), 201–39.
- Ganzeboom, H., Treiman D.J., Ultee, W.C. (1991). Intergenerational stratification research: Three generations and beyond, *Annual Review of Sociology*, 17, 277–302.
- Gerber, T. Hout, M. (2004). Social mobility in Russia, 1988–2000, *American Sociological Review*, 69, 677–703.
- Gerber, T., Hout, M. (1998). More shock than therapy: Market transition, employment, and income in Russia, 1991–1995, *American Journal of Sociology*, 104(1), 1–50.
- Gereffi, G. (2005). The global economy: Organization, governance, and development. In *Handbook of economic sociology*, N. Smelser, R. Swedberg (Ed.), pp. 160–82. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Hair, J.F., Black, W.C., Babin, B.J., Anderson, R.E. (2009). *Multivariate data analysis*. (7th ed.). Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.
- Hall, P.A., Soskice, D. (2001). *Varieties of capitalism*. New York: Oxford University Press.
- Harris, J. (2001). Information technology and the global ruling class. *Race & Class*, 42(4), 35–56.
- Heemskerk, E. M., Fennema, M. (2014). Women on board: Female board memberships as a form of elite democratization, *Enterprise and Society*, 15(2), 252–84.
- Inglehart, R., Welzel, C. (2005). *Modernization, cultural change, and democracy*. New York: Cambridge University Press.
- Karim, S. (2012). The co-existence of globalism and tribalism: A review of the literature, *Journal of Research in International Education*, 11(2), 137–51.
- Kaya, Y. (2010). Globalization and industrialization in 64 developing countries, 1980–2003. *Social Forces*, 88(3), 1153–82.
- Kennedy, P. (2004). Making global society: Friendship networks among transnational professionals in the building design industry, *Global Networks*, 4(2), 157–79.
- Kentor, J., Jang, Y.S. (2004). Yes, there is a (growing) transnational business community: A study of global interlocking directorates 1983–98, *International Sociology*, 19(3), 355–68.
- Kirmanoglu, H., Levent, C.B. (2012). Using basic personal values to test theories of union membership, *Socio Economic Review*, 10(4), 683–703.
- Kreft, I., Leeuw, J. (1998) *Introducing multilevel modeling*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- La Porta, R., Lopez-de-Silanes, F. Shleifer, A. (1999) Corporate ownership around the world, *Journal of Finance*, 54(2), 471–517.
- Lazear, E.P., Spletzer, J.R. (2012) Hiring, churn, and the business-cycle. *American Economic Review*, 102(3), 575–79.
- Lewer, J. J., Van den Berg, H. (2009) “Does immigration stimulate international trade? Measuring the channels of influence, *International Trade Journal*, 23(2), 187–230.

- Luke, D.A. (2004). *Multilevel modeling*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Mann, M. (2001). Globalization is (among other things) transnational, international and American, *Science and Society*, 65(4), 464–9.
- Marshall, M. G., Gurr, T.R., Jagers, K. (2012). *Polity IV dataset p4v2012*. Vienna, VA: Center for Systemic Peace. (<http://www.systemicpeace.org>).
- Martin, N. D., Brady, D. (2007). Workers of the less developed world unite? A multi-level analysis of unionization in less developed countries, *American Sociological Review*, 72(4), 562–84.
- Martin, N.D., Kaya, Y. (2011). From class to market: Unionization in East European ex-communist countries, 1990–2006. In *Comparing European workers: Policies and institutions*, D.Brady (Ed.), (pp. 121–52), Vol. 22B, *Research in the Sociology of Work*, London, England: Emerald.
- Meyer, L. B. (2003). Economic globalization and women's status in the labor market: A cross- national investigation of occupational sex segregation and inequality, *The Sociological Quarterly*, 44(3), 351–83.
- Mizruchi, M. S. (2004). Berle and means revisited: The governance and power of large U.S. corporations, *Theory and Society*, 33(5), 579–617
- Moghadam, V. M., Franzway, S., Fonow, M.M.(Eds.). (2011). *Making globalization work for women: The role of social rights and trade union leadership*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Ness, I. (1998). *Trade unions and the betrayal of the unemployed*. New York: Garland.
- Neumayer, E., Soysa, I. (2006). globalization and the right to free association and collective bargaining: An empirical analysis, *World Development*, 34(1), 31–49.
- Raudenbush, S.W., Bryk, A.S. (2002). *Hierarchical linear models: Applications and data analysis methods*. (2nd ed.). Newbury Park, CA: Sage
- Robinson, W. I. (2004) *A theory of global capitalism: Production, class, and state in a transnational world*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Robinson, W. I. (2012). Global capitalism theory and the emergence of transnational elites, *Critical Sociology*, 38(3), 349–63.
- Robinson, W. I., Harris, J. (2000). Towards a global ruling class? Globalization and the transnational capitalist class, *Science and Society*, 64(1), 11–54.
- Robinson,W.I. (2001). Global capitalism and nation-state-centric thinking-What we do not see when we do see nation states, *Science and Society*, 65(4), 500–8.
- Sassen, S. (1991). *The global city: New York, London, Tokyo*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Sassen, S. (2000). Territory and territoriality in the global economy, *International Sociology*, 15(2), 372–93.
- Schueth, S., O'Loughlin, J. (2008). Belonging in the world: Cosmopolitanism in geographic contexts, *Geoforum*, 39(2), 926–41.
- Silver, B. J. (2003). *Forces of labor*. New York: Cambridge University Press.
- Sklair, L. (2001). *The transnational capitalist class*. Oxford, UK: Blackwell.
- Spenner, K. I., Jones, D.C. (1998). Socioeconomic transformation in Bulgaria: An empirical assessment of the merchant capitalism thesis, *Social Forces*, 76(3), 937–65.
- Staples, C. L. (2008) Cross-border acquisitions and board globalization in the world's largest TNCs, 1995–2005. *The Sociological Quarterly*, 49(1), 31–51
- Stark, D (1996) Recombinant property in east European capitalism, *American Journal of Sociology*, 101(4), 993–1027
- Suglitz, J. E (2006) *Making globalization work*. New York: Norton.

- Tarrow, S. (2005). *The new transnational activism*. New York: Cambridge University Press.
- Thompson, E. P. (1964). *The making of the English working class*. New York: Random House.
- Tomlinson, J. (2003). Globalization and cultural identity. In *Global transformations reader*, D. Held, A. McGrew (Ed.), (pp. 269–77), MA: Blackwell.
- Tucker, R. C. (1978). *The Marx-Engels reader*. New York: WW Norton.
- Vreeland, J.R. (2003). *The IMF and economic development*. New York: Cambridge University Press.
- Webster, E., Lambert, R., Bezuidenhout, A. (2008). *Grounding globalization: Labour in the age of insecurity*. Richmond, Australia: Wiley-Blackwell.
- Wood, A. (1995). How trade hurt unskilled workers. *Journal of Economic Perspectives*, 9(3), 57–80.
- World Values Survey. (2009). *1981–2008 Official Aggregate v20090901*. World Values Survey Association. (<http://www.worldvaluessurvey.org>). Madrid, Spain: ASEP/JDS [Aggregate File Producer].
- Wright, E. (1997). *Class counts: Comparative studies in class analysis*. New York: Cambridge University Press.
- Yılmaz Sener, M. (2008). Turkish managers as a part of transnational capitalist class. *Journal of World-Systems Research*, 13(2), 119–41.
- Zhang, K.H. (2005). Why does so much FDI from Hong Kong and Taiwan go to mainland China?, *China Economic Review*, 16(3), 293–307.

“Kendinizin CEO’su Olun!”: Kendi Kendini Yöneten Bilgi İşçileri

Meltem Yılmaz Şener

Ekonomilerin gittikçe daha fazla bilgiye dayalı hâle geldiği, son elli yıldır sıklıkla duyduğumuz argümanlardan birisidir. “Bilgi endüstrisi”, “bilgi ekonomisi” “post-endüstriyel toplum” ve “post-kapitalist toplum” gibi farklı kavramların kullanıldığı birçok araştırma ve tartışmadaki temel argüman, 1950-1960’lar sonrasında ekonomide, bilginin temel üretim faktörü hâline geldiğidir (bk. Machlup, 1962; Toffler, 1970; Reich, 1991). *Post-endüstriyel toplum* kavramını kullanan ilk teorisyenlerden olan Daniel Bell, endüstriyel toplumun temel yapısal elemanları sermaye ve emek iken, post-endüstriyel toplumun temel faktörünün bilgi olduğunu iddia etmişti (Bell, 1973, s. xiii). İyi üniversitelerden mezun olmuş profesyonel uzmanlar ve yöneticiler, bu yeni ekonominin dayandığı bilgi işçilerini oluşturuyordu. 1960’larda büyük oranda gelişmiş Batı ülkeleri için geçerli olan bu argüman ilerleyen zaman içinde bu ülkelerin dışında kalan gelişmekte olan ülkeler için de kullanılmaya başlandı.

1950’lerin sonunda ünlü işletme gurusu Peter Drucker tarafından ilk kullanıldığından beri “bilgi işçisi” özellikle işletme alanında çalışmalar yapan akademisyenlerin sürekli kullandıkları bir kavram oldu. Drucker ve bu konuda yazan diğer araştırmacılar, geçmişteki organizasyonların toprak, emek ve sermayeye dayalı olmalarından farklı olarak, yeni organizasyonların temel üretim faktörü olan bilgiye dayandığını iddia ettiler. Onların iddialarına göre, bu yeni organizasyonun temel varlıkları, profesyonel nitelikleri ve bilgileri sayesinde karmaşık görevleri yerine getirebilen bilgi işçileriydi. Bu yüzden de bilgi işçilerini en iyi şekilde yönetebilmek ve üretkenliklerini artırabilmek yeni dönemin en önde gelen organizasyonel hedefleriydi. Tam da bu araçsal he-

deflerden dolayı bilgi işçisinin nasıl yönetilmesi gerektiği, üretkenliğinin nasıl artırılabilirliği ve organizasyona ne tür katkılarda bulunacağı işletme literatüründe sıklıkla tartışılan konular olurken sosyologların bu yeni çalışan tipine olan ilgileri ise sınırlı kalmıştır. İşletme alanındaki araştırmacılar ve ekonomistler tarafından bilgi işinin organizasyona ve ekonomiye olan etkileri ayrıntılı olarak araştırılırken bu tip işin insani ve toplumsal sonuçları üzerinde sosyologlar tarafından yeterince durulmamıştır. Bilgi ekonomisi ve post-endüstriyel toplumla ilgili argümanlar henüz sosyal bilim perspektifine yeterince nüfuz edememiştir (Brint, 2001, s. 102).

Bu yazının amacı sosyolojinin yeterince ilgi göstermediği bir çalışan türü olarak bilgi işçisine odaklanmaktır. Yazıda ilk olarak, özellikle bu konuda birçok çalışması olan Peter Drucker'ın ve Drucker'ın fikirlerini takip eden Hunter ve Scherer'in çalışmalarındaki bilgi işçisiyle ilgili argümanların eleştirel bir değerlendirmesi yapılacaktır. Ayrıca bilgi işçisi tartışmalarında "kendi kendini yönetme" (*self-management*) kavramının merkezi önemi tartışılacaktır. İkinci olarak bilgi işinin insani sonuçlarına odaklanılarak bilgi işiyle ilgili işletme perspektifi ve kendi kendini yönetme fikrinin bir eleştirisi yapılacaktır. Üçüncü bölümde, neoliberal yönetimlilikle (*neoliberal governmentality*) ilgili tartışmalar özetlenerek, işletme alanında yazılanların ak-

sine bilgi işçilerine atfedilen özerklik ve kendi kendini yönetme gibi özelliklerin bu çalışanlar açısından güçlendirici olmadığı, neoliberal yönetimlilik altında özerkliğin sosyal kontrolün temel mekanizmalarından biri haline geldiği iddia edilecektir. Dördüncü olarak İstanbul'da çalışan yirmi bilgi işçisiyle yapılmış olan derinlemesine görüşmelere dayanarak bu çalışanların iş yaşamında ne ölçüde kendi kendilerini yönettikleri, kendi kendini yönetme pratiğinin nasıl deneyimlere karşılık geldiği ve bunun ne tür sonuçları olduğu tartışılacaktır. Özellikle kariyeri ön plana koyan bilgi işçilerinin, neoliberal yönetimlilik kavramının işaret ettiği şekilde, şirketlerinin hedefleri doğrultusunda kendi hayatlarını ve benliklerini dönüştürmekten çekinmedikleri savunulacaktır. Ancak bu zihniyetin etkisinin bütün bilgi işçileri için geçerli olmadığı, çalışma yoluyla kendini gerçekleştirebileceğine inanmayan bilgi işçilerinin kendi kendilerini yönetmeyi ve kendilerini şirketin amaçlarına göre dönüştürmeyi reddettikleri örneklerle gösterilecektir. Burada ayrıca mavi-yakalı ve sıradan beyaz-yakalı çalışanlara göre kazanç ve çalışma koşulları anlamında çok daha avantajlı bir pozisyona sahip oldukları iddia edilen bilgi işçilerinin kendi kendini yönetme beklentisi nedeniyle diğer çalışanlardan farklı türde bir sömürme deneyimiyle karşı karşıya oldukları savunulacaktır.

Bilgi İşi ve Kendi Kendini Yönetmek

Bilgi işi terimi ilk kez Peter Drucker (1959) tarafından ilk çalışmalarından biri olan *Landmarks of Tomorrow'da* (Yarının Dönüm Noktaları) kullanılmıştır. Bu çalışmasında Drucker, geçmişteki organizasyonları kendi dönemindekilerle kıyaslayarak geçmişin büyük-ölçekli organizasyonlarında büyük oranda basit ve rutin işler yapılırken, yeni organizasyonlarda yüksek nitelikli ve bilgili çalışanların yaptığı işe ihtiyaç olduğunu söylemiştir. Geçmişin organizasyonel modeli rutine boyun eğmeyi gerektiren askeri modele göre yapılmışken, yeni organizasyonel modelde yüksek nitelikli ve bilgili bireylerin ortak bir amaca ulaşabilmek için ortak çaba göstermeleri, sorumlu bir şekilde kararlar alabilmeleri ve bireysel olarak akıl yürütebilmeleri söz konusudur. Drucker'a göre yeni organizasyonel modelde organizasyonel bilgi ve profesyonel bilgi temel üretim faktörleri haline gelmiştir. Bilgi, eski dönemde en önemli üretim faktörleri olarak kabul edilen toprak, emek ve sermayeden çok daha önemli bir üretim faktörüne dönüşmüştür. Burada Drucker aynı zamanda bilginin öneminin artmasıyla birlikte bir çalışan grubunun ortaya çıkması ve önem kazanmasından bahsetmektedir. Yeni organizasyonlar, uzman bilgisine sahip, profesyonel çalışanlara ihtiyaç duymaktadır. Bu artan ihtiyaç nedeniyle

profesyonel, organizasyonda otorite ve sorumluluğun, genel olarak toplumda da başarının sembolü haline gelmiştir.

Drucker iki tür profesyonel çalışandan bahseder: profesyonel uzman ve profesyonel yönetici. Bu iki grup birbirlerine bağımlıdır ve ancak birlikte çalıştıklarında etkin bir şekilde çalışabilirler. Profesyonel uzman denilen kişi belli bir bilgi alanında eksper olarak kabul edilir. Kendi uzmanlık alanında yetkin olmakla kalmaz, aynı zamanda sürekli olarak kendisini geliştirmeye çalışır. Kendi performansı ve organizasyona olan katkısıyla ilgili sorumluluk alır; zaten bu katkıyı doğru şekilde ölçebilecek olan bilgi, işçisinin kendisidir. İkinci grup profesyonel, yani profesyonel yönetici için en önemli uzmanlık alanı organize edebilme becerisidir. Bir başka deyişle profesyonel yönetici, bütün fonksiyonları ve bilgi alanlarını bir araya toplayabilen, onları etkin hale getiren ve hepsini tek bir operasyon içinde bir araya getiren kişidir. Profesyonel uzmanlar ve profesyonel yöneticiler birbirleriyle işbölümü içinde çalışmak zorundadırlar ve her iki grubun otoritesi de sahip oldukları bilgiye dayanır.

Drucker daha sonraki çalışmalarında da benzer temaları takip etmeye, günümüzün dünyasında bilgi işinin sahip olduğu anahtar role dikkat çekmeye devam eder. Drucker, ayrıca bilgi işçisinin üretkenliğini artırmanın 21. yüzyılın en önemli meselelerinden biri olduğunu id-

dia eder (Drucker, 1999a). 20. yüzyılın işletmesinin en önemli varlıkları üretimde kullanılan aletlerken 21. yüzyıl'da bir şirket için en önemli varlıklar bilgi işçileridir. Bütün gelişmiş ülkelerde ve çoğu gelişmekte olan ülkede bilgi işçileri artık en geniş gruba oluşturduğu için, bütün bu ülkelerde ekonominin durumu büyük ölçüde bilgi işçilerinin üretkenliklerine dayanmaktadır. Drucker'a göre bilgi işçisinin üretkenliği, öncelikle görevin ne olduğu sorusunun sorulmasına dayanır. Ayrıca kendi üretkenliklerinin sorumluluğu bilgi işçilerinin kendilerine bırakılır. Bilgi işçilerinin kendi kendilerini yönetebilmeleri gerekir. Çalışırken özerk olmalıdırlar. Sürekli devam eden inovasyon işin bir parçası olmalı ve bilgi işçisinin sorumluluğu hâline getirilmelidir. Bilgi işi, bilgi işçisinin sürekli yeni şeyler öğrenmesini ve diğerlerine de öğretmesini gerektirir. Bilgi işçisinin üretkenliği sadece çıktının miktarı ve niceliğiyle alakalı değildir. Çıktının kalitesi de en az miktarı kadar önemlidir. Son olarak, bilgi işçisinin üretken olabilmesi için onun maliyetten çok bir varlık (*asset*) olarak görülmesi, kendisine o şekilde davranılması gerekir. Bilgi işçisi, diğer bütün fırsatları değerlendirmek yerine o organizasyonda çalışmayı istemelidir (Drucker, 1999a, s. 83-84).

Rutin işlerden farklı olarak bilgi işi, çalışanı "programlamaz"; bilgi işçisinin kendisi görevinin ne olduğunu ya da olması gerektiğini belirler (Drucker,

1999a, s.85); çünkü bunu yapabilecek olan sadece kendisidir. Kalite ve miktar, zaman ve maliyet anlamında neden sorumlu olduğuna kendisi karar verebilir. Bütün bunların anlamı bilgi işçisinin özerk çalışmasının gerektiğidir; ancak daha fazla özerklik aynı zamanda daha fazla sorumluluk anlamına gelecektir. Drucker'a göre, şirketine ciddi katkılarda bulunabilecek özel bir tür çalışan olarak bilgi işçisinin, maliyet olarak görülen diğer işçilerden farklı düşünülmesi, bir sermaye varlığı (*capital asset*) olarak değerlendirilmesi gerekir. Şirketler maliyetleri azaltmaya çalışabilirler ama varlıkların büyütülmesi gerekir. Bilgi işçilerinin sahip oldukları bilgi ve yaptıkları iş bugününün organizasyonunun temel varlıkları olduğu için bilgi işçilerini çekmek, onları şirkette tutmak ve üretkenliklerini artıracak koşulları oluşturabilmek Drucker'a göre 21. yüzyıldaki en önemli işletme meseleleridir.

Bilgi işçilerinin üretkenliklerini artırmak hem şirketlerin hem de çalışanların tarafında bazı tutum değişikliklerini gerektirir. Bu doğrultuda Drucker, hem işverenlere üretkenliğin artırılması için uygun koşulların yaratılması konusunda önerilerde bulunurken hem de bilgi işçilerine kariyerlerini iyi yönetebilmeleri ve tepeye ulaşabilmeleri için tavsiyeler verir. Drucker'a (2005, s.19) göre bugün bilgi işçilerinin kendi kendilerinin yöneticisi (*chief executive officer- CEO*) olmaları, kendi kendilerini yönetme-

yi öğrenmeleri gerekir. Bilgi işçilerinin kendilerini geliştirmeyi en fazla katkı sağlayacakları yerde kendilerini konumlandırmayı ve elli yıllık bir çalışma hayatı boyunca kendilerini zihinsel olarak nasıl zinde tutabileceklerini bilmeleri gerekir.

Drucker, bilgi işinin önemine dikkat çeken işletme alanındaki ilk araştırmacıydı. Daha sonraki dönemlerde de bilgi işi ve bilgi işçisinin üretkenliğini artırmanın önemi üzerine yazan birçok başka araştırmacı oldu (Kidd, 1994; Amar, 2002; Davenport et al., 2002; O'Driscoll, 2003; Wright, 2005; Davenport, 2008). Daha sonraki bu çalışmaların büyük bir bölümünde Drucker'ın fikirlerinin etkilerini görmek mümkündür. Drucker'ın argümanlarını temel alan iki araştırmacı olan Hunter ve Scherer, bilgi ekonomisinin en önemli varlığının bilgi olduğunu, bu yüzden de üretkenliği artırmanın anahtarının bilgi işçilerinde olduğunu savunmuştur. Bundan dolayı üretkenlikle ilgili daha içe-dönük bir araştırma olmalı ve bu araştırma, bilgi işçilerinin içsel deneyimlerini nasıl yönettiklerine odaklanmalıdır çünkü bilgi işçilerinin üretkenliği çok büyük ölçüde içsel durumları tarafından belirlenmektedir. Daha önce Drucker'ın da vurguladığı gibi, bilgi işçilerinin sermaye varlıkları (*capital asset*) olarak kabul edilmeleri gerektiği için ve şirketler, varlıklarını büyütmeye çalış-

ukları için bilgi işçilerine optimal içsel durumlar geliştirmeleri konusunda yardım etmek yönetimin bir sorumluluğudur. Bu, aslında bir varlık yönetimi (*asset management*) uygulamasıdır (Hunter ve Scherer, 2010). Bir başka deyişle, şirketleri için daha fazla sermaye yaratabilmek ve üretkenliklerini artırabilmek için bilgi işçilerinin kendi kendilerini yönetmeyi öğrenmeleri gerekir. Hunter ve Scherer (2010), kendi kendini yönetmenin neye karşılık geldiğini şu şekilde açıklarlar:

Kendi kendini yönetmek insanın sinir sistemiyle, özellikle beyinle başlar. Beyin bilgi işinin merkezinde bulunur. Bilgi işçileri beyinlerini odaklanmak, karar vermek ve eyleme geçmek için kullanırlar. Ne yazık ki çok az beyin işçisi beyninin nasıl çalıştığını anlar. Kendi kendini yönetmek; beyin ve sinir sisteminin nasıl çalıştığını incelemek, bunların sınırlarını görmek ve bu sınırların nasıl etkili bir şekilde yönetilebileceğini ve dönüştürülebileceğini anlamaktır. Bilgi işçilerini daha üretken yapmak onlara beyinlerini daha iyi kullanmaları için yardım etmek demektir.¹

Özetlersek, Hunter ve Scherer'e göre bilgi işçilerinin, üretkenliklerini artırmak ve böylece şirketlerinin üretkenlik ve karlılığına katkıda bulunmak için sinir sistemlerinin ve beyinlerinin işleyişini öğrenmeleri gerekir. Bu perspektife

1 Yazarın çevirisi.

göre üretkenlik kayıpları, çoğu zaman zararlı dışsal bazı performanslarla bağlantılıdır. Bu performansların arkasındaki nedenler ise kişilerin içsel süreçleridir. Bu nedenle bilgi işçilerine içsel durumlarını nasıl etkili bir şekilde yöneteceklerini ve bu durumları nasıl iyileştirebileceklerini göstermek, onların üretkenliklerini artırmak için çok önemlidir. Bilgi işçilerinin performanslarını artırmayan kafa yapılarını dönüştürmeleri ve duygusal tepkilerini yönetmeleri gerekir. Bu iki faktör profesyonel performanslarını ciddi şekilde etkileyebilir. Hunter ve Scherer (2010), performansa (büyümeye ve üretkenliğe) yönelik bir kafa yapısının yaratılması için bilgi işçisinin *odaklanmış dikkat* geliştirmesinin çok önemli olduğunu söylerler. Bunu geliştirebilmek ve konsantrasyonlarını artırabilmek için bilgi işçilerine meditasyon yapmalarını tavsiye ederler. Nörobilim ve psikolojideki son gelişmelerden faydalananak bilgi işçilerine daha fazla üretkenlik için beyinlerini nasıl yeniden programlayabilecekleriyle ilgili tavsiyelerde bulunurlar. Duygusal reaksiyonlarını yönetme konusundan bahsederken de kızgınlık, korku, kaygı, tutku ve arzu gibi duyguları reaktif duygular olarak adlandırırlar. Bu güçlü reaktif duygular, beynin rasyonel, objektif ve uyarlanabilir olma kabiliyetlerini engelleyerek üretkenliği olumsuz yönde etkiler. Bu reaktif duyguları kontrol etmek bilgi işçisinin kendi kendisini yönetmesinin önemli bir parçasıdır.

Kendi Kendini Yönetmek ve Neoliberal Yönetimsellik

Drucker'ın bilgi işiyle ilgili argümanları ve Hunter ve Scherer'in yorumları, bilgi işiyle ilgili işletme perspektifini anlamak ve eleştirmek için bize çok önemli bir malzeme sunmaktadır. Bu malzeme bize işletme perspektifinde bilgi işçisinin nasıl tanımlandığını, bu işçiden neler beklendiğini, bu işçi için ne tür koşulların uygun çalışma koşulları olarak kabul edildiğini gösterir. Buna göre bilgi işçileri özerk çalışmaları, kendi üretkenlikleri ve katkılarıyla ilgili sorumluluk yüklenmeleri, işlerinin sürekli inovasyon, sürekli öğrenme ve öğretmeye dayalı olması, nicelik kadar niteliğe de odaklanmaları ve kendi kendilerini yönetebilmeleri gibi özelliklerle tanımlanırlar. Weber'in klasik formel ve tözsel rasyonalite ayrımına göre formel rasyonalite, belirli amaçlara ulaşmak için kullanılacak araçların belirlenmesiyle ilgilidir. Belli hedefler vardır ve bu hedeflere ulaşmak için teknik açıdan en uygun yöntemlerin seçilmesi gereklidir (Weber, 1921/1968, s. 85-86). İşletme alanının formel rasyonaliteye dayanan perspektifinden bakıldığında bilgi işçisinin üretkenliğini artırmak, organizasyonun uzun vadedeki başarısı ve büyümesi için göz önünde bulundurulması gereken temel operasyonel meselelerden biridir. Üretkenlik üzerinde etkisi olan faktörler değerlendirilir ve bu araçsal amaca ulaşmak için uygun çözümler önerilir. Bu çözümler, önceki bölümde

de açıklandığı gibi, beyni tekrar programlamaya ve üretkenliğini artırmak için bilgi işçisinin içsel durumlarını kontrol etmeye kadar varabilir. Weber'in işaret ettiği ikinci kategori olan tözsel rasyonalitenin temel odağı ise hedefe yönelik rasyonel hesaplamalar değildir. Tözsel rasyonaliteye göre davranış ya da uygulamalar, etik ve politik değerler açısından değerlendirilir (Weber, 1921/1968, s. 85-86). Bu durumda işletme alanında yazan bu araştırmacıların argüman ve önerileri tözsel rasyonalite perspektifinden nasıl değerlendirilebilir? Etik ve politik değerler açısından argümanlarının olası sonuçları nelerdir? Bilgi işi bu şekilde tanımlandığında bu tanım, bilgi işçileri açısından ne tür toplumsal deneyimlere karşılık gelmektedir?

Bilgi işçilerinin özerk olarak çalıştıkları, birçok çalışmada vurgulanmıştır (Drucker, 1999a; Davenport et al., 2002; Horwitz et al., 2003; Ramirez ve Rembrandt, 2004; Wright, 2005). Ayrıca özerkliği mümkün kılan bir organizasyon kültürünün yaratılmasının bilgi işçilerini motive etmek için önemli olduğu vurgulanmıştır (Horwitz vd., 2003, s. 28). Ancak Drucker'ın da belirttiği gibi daha fazla özerklik, daha fazla sorumluluk anlamına gelir. Eğer bilgi işçileri kendi üretkenlikleri ve katkılarından sorumlu kabul ediliyorlarsa, o zaman daha fazla özerkliğe sahip olmanın bilgi işçileri açısından sonuçları nelerdir? Bilgi işçilerinin kendi kendilerini yönetmelerinin olası sonuçları nelerdir?

Biyopolitikanın Doğuşu (The Birth of Biopolitics) adıyla yayınlanan ders notlarında Michel Foucault (2008), neoliberal düşüncede yönetsel aklın (*governmental reason*) oluşumundan bahseder. Bu çalışmada Foucault, neoliberal yönetsel kontrolün temel prensibinin tüm toplumsal ilişkilerin girişimcilik kavramı etrafında tekrardan organize edilmesi olduğunu iddia eder. Neoliberal rasyonalite, piyasayı merkezine koyarken sadece ekonomiye odaklanmaz, piyasa değerlerini tüm kurumlara ve tüm toplumsal eylemlere yayar (Brown, 2005, s. 40). Buna göre piyasa reformları, ekonomik olarak kabul edilmeyen alanları da etkiler. McNay'in de iddia ettiği gibi girişimciliğin tüm toplumsal ilişkilere yayılması, aynı zamanda öznelliklerin yeniden inşasını beraberinde getirir. Bireyler, yaşamlarını ve kimliklerini bir çeşit işletme gibi görmeye yönlendirilirler. Bunun anlamı, benlikle olan ilişkinin temelde ekonomik çıkar kavramı tarafından belirlenmesidir (McNay, 2009, s.56).

İşletme olarak benlik kavramı, aktif bir kendi kendini düzenleme prensibine dayanır. Neoliberal rejimlerde bireyler itaat yoluyla değil bireysel özerklik ve kendi kendini yönetme yoluyla kontrol edilirler. Birey kendi hayatının girişimcisi haline gelir ve kendi varlığını bir çeşit insani sermaye olarak algılar. Burada girişimci olmanın anlamı, kişinin kendi kabiliyetlerini ve duygusal kaynaklarını bireysel projelerinin hizmetine sokma-

sıdır (Hartmann ve Honneth, 2006, s. 45). Bu sebeple, neoliberalizmle birlikte bireysel özerklik, toplumsal kontrolün merkezi araçlarından biri hâline gelmiştir. Bireyler artık sorumlu olmadıkları meselelerle ilgili olarak bile sorumluluk almaya itilmektedirler (MacNay, 2009, s. 65). Bu “aktif olarak sorumlu benlik” döneminde bireyler birçok alanda kişisel seçimler yaparak kendilerini gerçekleştirmeye çalışırlar. Bireyler aslında düzenlenmiş ve mesul tutulabildikleri seçimleri aracılığıyla yönetilirler. Siyasi, toplumsal ve ekonomik otoritelerin amaçları, bireylerin seçimleri, sorumlulukları ve görevlerine dönüştürülür (Rose, 1996). Kişiler, maksimum sonuçlara ulaşmak için kendi insani sermayelerini en iyi şekilde yönetmekten sorumlu, kendi kendilerinin uzmanı olan bireylere dönüşürler. Neoliberalizm altındaki yeni yönetim şekli, kendilerini disipline etmek üzere yetkilendirilen bireylerin sorumlu hâle getirilmelerine onlara daha fazla sorumluluk yüklenmesiyle çalışır (Ferguson ve Gupta, 2002; Burchell, 1996; Rose ve Miller, 1992).

İşletme alanında yazan araştırmacıların, bilgi işçilerine tavsiyelerini bu ışıkta okuduğumuz zaman daha fazla özerklik, kendi kendini yönetme, sürekli öğrenme ve öğretme gibi önerilerin o çalışanların yararına işletme tekniklerinde gerçekleşen birtakım ilerlemelere karşılık gelmekten çok, bilgi işçilerinin daha yoğun bir şekilde kontrolüne neden olduğunu

söyleyebiliriz. Daha fazla özerklik bilgi işçilerini serbest bırakmaz, tam tersine bilgi işçilerinin omuzlarına daha ağır yükler bindirir. Kendilerini daha iyi disipline etmek ve yaptıkları işle ilgili daha fazla sorumluluk almak üzere yetkilendirilirler. Şirketlerinin hedefleri, onların kendi bireysel seçimlerine dönüştürülür. Bilgi işçileri, insani sermayelerini maksimize edecek şekilde davranmaya ve şirketlerinin hizmetine sunmaya yönlendirilirler. Burada tanımlandığı hâliyle bilgi işçileri, kendi kendileriyle olan ilişkilerinde kendilerini birer işletme olarak kabul ederler. Drucker’ın, bilgi işçilerinin kendi kendilerinin yöneticisi olması gerektiğine dair sözleri bunun en iyi örneklerinden biridir. Bilgi işçileri, benliklerine “yönetmeleri gereken işletmeler” olarak yaklaşmalıdırlar. Davranışlarını ve hatta zihinlerini üretkenliklerini artırmak üzere düzenlemeleri gerekmektedir; çünkü onların bireysel üretkenliği çalıştıkları kurumun üretkenliğini etkileyecektir. Beyinlerini ve kafa yapılarını, üretkenliğe zarar verecek duygulardan kurtulacak şekilde yeniden yapılandırmaları beklenir. Bahsedilen o duygulara sahip olmak aslında insan olmanın bir parçasıdır. Ancak daha iyi performans sergileyebilen çalışanlara dönüşebilmek için insana ait bu duygulardan kurtulmaları beklenmektedir.

Drucker’ın, Hunter ve Scherer’in ve işletme alanındaki diğer birçok araştırmacının çalışmaları, bilgi işçilerini yö-

netmeyi ve özerklik verme ve sorumluluklarını artırma yoluyla şirketlerine en fazla katkıyı yapmalarını amaçlayan işletme söylemine örnek teşkil etmektedir. Ancak burada cevaplanması gereken önemli bir soru işletme literatüründe vurgulanan bilgi işçilerinin sorumlu hâle getirilmesi ve bu yolla disipline edilmesi gibi önerilerin bilgi işçilerinin kendi hayatlarında ne ölçüde gerçekleştiğidir. Bilgi işçileri, burada tarif edildiği gibi kendi kendilerini yönetmelerini bekleyen yönetim yapılarıyla karşılaşılıyorlar mı? Şirketlerine en fazla katkıyı sağlayabilmeleri için özerk çalışmaları bekleniyor mu? Eğer böyle çalışmaları bekleniyorsa, bu çalışma şeklini nasıl deneyimliyorlar? Bir sonraki bölümde İstanbul'da yaşayan yirmi bilgi işçisiyle yapılan mülakatlara dayanarak bu sorularla ilgili bir tartışma yapılacaktır. Şubat-Aralık 2013 tarihlerinde gerçekleştirilen yarı-yapılandırılmış ve derinlemesine mülakatlar, İstanbul'daki bu bilgi işçilerinin çalışma yaşamlarını anlamaya odaklanmıştır. İstanbul ve Ankara'da bulunan, Türkiye'nin en prestijli üniversitelerinin (ODTÜ, Boğaziçi, Bilkent, İTÜ, İstanbul Üniversitesi) idari bilimler ve mühendislik bölümlerinden mezun olmuş, profesyonel mesleklerde sahip oldukları teknik ya da yönetim bilgilerini kullanmak üzere bilgi işçisi olarak yetiştirilmiş ve en az on senedir çalışma hayatında olan kişilerle görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşme yapılan kişilerin 12 tanesi erkek,

8 tanesi kadındır. İlk görüşülen kişilere araştırmacının kişisel bağlantıları üzerinden ulaşılmış, daha sonrakiler ise kartopu yöntemiyle belirlenmiştir.

Kendi Kendini Yöneten Türk Bilgi İşçileri

Daha önce açıklandığı gibi Drucker, bilgi işçisinin üretkenliğine katkıda bulunan faktörleri içeren bir liste sunar. Listesindeki faktörlerden biri olmasına rağmen aslında "kendi kendini yönetmek" Drucker'ın bilgi işçileriyle ilgili argümanının özünü bize sunmaktadır. Hem Drucker'ın hem de Hunter ve Scherer'in vurguladığı diğer faktörlerin (özerklik, çalışanın kendi üretkenliğinden sorumlu olması, sürekli inovasyon, sürekli öğrenme ve öğretme, kalite vurgusu, üretken olmak için beyni ve sinir sistemini yönetmek) hepsi, kendi kendini yönetme kavramıyla bağlantılıdır; hatta kendi kendini yönetmenin unsurları olarak düşünülebilir. Bu bölümde, Drucker'ın ve bilgi işçileriyle ilgili yazan işletme alanındaki diğer araştırmacıların kendi kendini yönetme kavramıyla ilgili argümanları gözönünde bulundurularak mülakatlar tartışılacaktır. Buradaki vurgu daha çok kendi kendini yönetme pratiklerinin bilgi işçileri için yarattığı insani sonuçlar üzerinde olacaktır.

Bu çalışma için mülakat yapılan kişilerin anlamları genel olarak değerlendirildiğinde kendilerini iş hayatında başarılı olarak değerlendiren kişilerle, kariyerlerinde beklemedikleri kadar ilerleyemediklerini ifade edenlerin bakış açıları arasında çok çarpıcı bir fark olduğu söylenebilir. İlk gruptaki kişilerin çalışma hayatına dair çok daha olumlu yargıları vardı. Tanımlanmış işgününün ötesinde uzun saatler çalışmayı işin bir gerekliliği olarak değerlendirdiler. Hayatta tatmini ve kendini gerçekleştirilmeyi daha çok çalışma üzerinden tanımladılar. İkinci grupta olanlar, yani kariyerinde yeterince ilerleyemediğini düşünenler ise çalışma arkadaşları, çalışma koşulları ve şirketleriyle ilgili olduğu kadar, daha genel olarak çalışma kavramı ve hatta bazı durumlarda kapitalist sistemle ilgili çok daha eleştireldi. Bu farkı yorumlarken başarının daha fazla motivasyon ve kendini şirketine ve işe adamayı beraberinde getirdiği düşünülebilir. Ancak tersten baktığımızda, kendini işe adanlara daha hazır olanların ve şirketlerinin amaçlarını kendi amaçları haline getirerek kendi kendilerini yönetenlerin daha başarılı oldukları da iddia edilebilir. Yapılan araştırmada, başarılı kariyerleri olduğunu düşünen bilgi işçilerinin, yukarıda tartışıldığı haliyle kendi kendilerini yönetme pratiklerini gözlemlemek için çok daha uygun örnekler olduğu görülmüştür.

Görüşme yapılan kişilerin tümü, yerli bir şirkettense yabancı ya da çok uluslu bir şirkette çalışmayı tercih et-

tiklerini belirttiler. Bir bilgi işçisinin çalışması için önemli olduğunu söyleyebileceğimiz profesyonellik, standardizasyon, genel kabul görmüş kurallara göre çalışmak ve liyakata dayalı işleyiş gibi özelliklerin yabancı menşeli şirketlerde daha yaygın olduğunu söylediler. Yerli şirketlerin büyük bir bölümünde kurumsallaşmayla ilgili ciddi sorunlar olduğunu, bazı durumlarda geçmişteki iş deneyimlerinden de örnekler vererek, aktardılar. Ayrıca yine bilgi işçileriyle ilgili literatürde sık vurgulanan inisiyatif alma ve özerklik, görüşülen kişilerin çalışma koşullarıyla ilgili çok önemsediklerini sıklıkla vurguladıkları özellikler oldu. İnisiyatif alabilmeyi, üniversite yıllarında kazandıkları çok önemli bir özellik olarak tarif ettiler. Ayrıca, bir işin onlar için ne kadar çekici olduğunu da inisiyatif alma imkânını ne ölçüde tanıdığına referansla açıkladılar. Çalışırken özerkliklerinin olmasını inisiyatif alabilmeye doğrudan bağlantılı bir koşul olarak vurguladılar. Mülakat yaptığımız kişilerin hepsi, katı hiyerarşileri ve özerkliğe imkân tanımayan şirket kültürlerini eleştirdiler. Burada şunu da belirtmek gerekir: Bourdieu ve Wacquant'ın (2001) George Orwell'in 1984 romanına referansla *Neoliberal Yeni Dil* (*Neoliberal Newspeak*) diye bahsettikleri şeyi bu çalışanların konuşmalarında da genel olarak gözlemlemek mümkündür. Esneklik, risk almak, sürdürülebilirlik bu dildeki olumlu kavramları oluşturur-

ken katılık, monotonluk, hareketsizlik, sabitlik bu dilin negatif kavramlarıydı. Yaptıkları işi ve görevlerini tanımlarken de bunun çok esnek, çok geniş ve zaman içinde değişebilecek şekilde tanımlandığını belirttiler:

Görev tanımı diye bir şey yok aslında. Görev tanımı çok değişken bir şey. Belli bir çizgi var, o çizginin içerisinde ilerliyorsunuz diye düşünüyorum. "Direktör" diye geçiyor benim işim. Üç ay önce başka... Hani, danışmanlık yapıyoruz, müşterilerimiz var, onlara hizmet ediyoruz. Onlarla ilişkiyi yönetmek kritik. Ama bir taraftan da üç ay önce bunlar var mıydı, vardı. Ama şimdi başka şeyler de olabiliyor içinde. ...görevim şudur dedğimiz ve onun içinde kalınmasının ille de zorunlu olduğu bir yapı da yok... Aslında değişkenlik keyifli bir şey. Bu değişkenliğin ne şekilde geldiğine göre keyif ya da keyifsizlik oluşuyor. Angarya işlerin geldiği durumda bir rol tanımına bağlı kalmak olumsuz bir şey olacak ama hoşuna gidebilecek, seninle ilgili olumlu şeyler gelirken de onlarla ilgili sorumluluk almak keyif verici olabiliyor. (Sr, 36, Uluslararası danışmanlık şirketinde direktör)

Görev tanımı sonuçta departmanın karlılığını sağlamak. Aslında işlevi o. Bunun için ne gerekiyorsa yapmak, bütün initiative'leri almak. İş getirebilmek. Artı gelen işin müşteriye tatmin edecek şekilde tamamlanmasını... O sürecin koordinasyonunu götürmek. Genel olarak böyle. (C, 33, Uluslararası danışmanlık şirketinde kıdemli müdür)

Yaptığı iş üzerinde daha fazla kontrolle sahip olabilmek, daha fazla inisiyatif

alabilmek, özerk çalışabilmek işle ilgili önemli koşullar olarak sıralanırken, bunların sınırlandığı durumların işin kalitesi üzerinde olumsuz etkisi olduğu vurgulandı:

İşimden memnunum. Bizim iş, ekip işi. Şirket sonuçta yüz kişi ama biz biraz kapalı bir grubuz. Yüz kişiyle enteraksiyonumuz yok. Daha çok üst yönetimle ve kendi içimizdeki o da on kişi falan. Bir nevi sana şey hissiyatı veriyor, kendi işini yapıyorsun, kendi zamanını programlıyorsun, deadline'larını oluşturabiliyorsun. Çok ağır böyle sürekli raporlamalar, bürokrasi olmadığı için de... Memnunum. Rekabet zor ama huzurlu bir çalışma ortamı var diyebilirim.

...Daha fazla karar alma serbestisi, biraz daha kontrolümün artmasını isterdim. Birtakım stratejik kararların, personel seçiminde vesairede... Kendi ekibimle çalışmak olarak söyleyebilirim. O özgürlüğe sahip olmak isterdim. Şu anda benim olayların gelişmesi açısından tam öyle olmadı. ...Daha böyle bir al, sen design et, özgür ol, takma kafana, bir şeyler sen kur, çalıştır şeklinde olmasını isterdim... (Ö, Uluslararası finansal danışmanlık şirketinde direktör)

Özerklik ve inisiyatif almanın, birçok örnekte, uzun çalışma saatlerini de beraberinde getirdiği görülüyordu. Çoğu durumda 9-6 arasıyla sınırlı kalmayan iş saatleri söz konusuydu. Özellikle işlerin yoğunlaştığı dönemlerde sabah 8-8.30'da başlayıp ortalama 12 saat süren, bazı durumlarda gece 12'ye kadar devam edebilen işgünlerinden bahsedildi. Üst

yönetimin ya da yöneticinin zorunlu tutmasından dolayı değil, işin bitmesi ya da belli bir kalitede olması öyle gerektirdiği için uzun saatler çalıştıklarını ifade ettiler. Birçok durumda şirketlerin çalışanlara sağladığı laptop, cep telefonu ve internet erişiminin, onların tüm zamanını iş zamanı haline getirmekte etkili olduğu ifade edildi:

Benim biten ilişkimdeki en büyük problemlerden biri işti. Ona zaman ayıramamaktı. Bizde dönemsel birtakım şeyler var, yoğunluklar var. Mesela yazın çok rahat olabiliyorsunuz ama kışın öyle olmuyor... Yoğun dönemde sabah 8.30'dan akşam ortalamada 9'a kadar, 12'ye kadar çıkabiliyor... Eve iş götürmemek için çok büyük çaba sarf ediyorum. Onun için ofiste bırakıp herşeyi ondan sonra çıkmayı tercih ediyorum. Şu son bir buçuk, iki senedir haftasonu hiç çalışmamaya çalışıyorum. Haftaiçi ne olursa yapıyorum, haftasonu şalteri kapatıyorum... Öncesinde haftasonu da çalışıyordum. Yedi güne yayıyordum, her gün biraz daha az çalışmaya çalışıyordum. Ama o bir süre sonra müthiş bir sıkışmışlık duygusu yaratıyor. Bu iki günlük break'i koymak psikolojik olarak bana daha fazla yardımcı oldu. Şu Blackberry'ye zaten "slavery" takma ismini takan bizimkiler... Gerçekten 24 saat danışmanlık yapmanızı ve müşteriyle iletişiminizi sürdürmenizi gerektiren şey. Bunu ben istemiyorum diyemiyorsunuz. Avrupa'da artık bunu diyebiliyorsunuz, "ben Blackberry istemiyorum," diyor-sunuz. (C, 33, Uluslararası danışmanlık şirketinde kıdemli müdür)

Ortalama yedi buçukta her gün işteyim. Masamın başındayım yani. Daha erken de oluyor, birazcık daha geç de oluyor. Ama yedi buçuk diyebiliriz buna. Akşam da ortalama yine yedi buçuktur. On iki saat. Yedi buçukta çıkıp ortalama sekiz buçuk, dokuzda evde oluyorum. Yemek yiyip oturmam dokuz buçuk, on. Yapacaksam bir şey bir saat yapabiliyorum. Genelde ben uykumu manage edemediğim için ertesi sabah kalkıyorum. Mesela bu sabah kalktım, dörtte beşte kalkıp çalışıyorum mesela... Genelde on iki saat iş, iki saat de şey desen, on dört saat çalışıyorum... Ortalama üçer, dörder saat haftasonu da çalışıyorum. (E, 36, Bankada grup müdürü)

Kaç saat çalışıyorum, yetmiş saat falan vardır herhâlde... Çoğu zaman yedide kalkıyorum, sekiz buçuk falan gibi işte olabiliyorsam, bazen daha erken bazen daha geç, altıya kadar aradan bir yarım saat yemek düşerse, sen kaydı çözerken hesabı yaparsın. Ama sonra şey oluyor, oradan da eve geliyorsun. Ona doğru tekrar başlayıp iki saat en azından oluyordur... Benim yaptığım iş itibarıyla laptopın olmaması gibi bir durum düşünülemez. Çok portable bir hayat. Müşteride de hemen açıp şey yapıyorsun. ...Blackberry de var. Yani her an erişilebilir, her an iletişimde olduğun bir dünya var. Haftasonu ve tatil de belli bir ölçüde buna dâhil diyebiliriz. Aslında haftasonu sürekli mesajlaşma, sürekli şey olmuyor. Müşteri tarafından en azından olmuyor. Kendi içimizde yazıştığımız oluyor ama ben onu iş olarak algılamıyorum aslında... Ge-

rektirdiği efor birkaç dakika. Mail'e bakıp cevap veriyorsun, onu yazman otuz saniye, okuman otuz saniye sürüyor. (Sr, 36, Uluslararası danışmanlık şirketinde direktör)

Görüşülen kişiler, kazandıkları paranın ihtiyaç olarak tanımladıkları şeyleri karşılamaya ve istedikleri yaşam tarzını sürdürmeye yettiğini, başka şirketlerde aynı seviyelerde çalışan kişilerle benzer ücretleri aldıklarını söylediler. Şirket arabası, arabanın masraflarının şirket tarafından karşılanması, bireysel emeklilik, kapsamlı özel sağlık sigortaları gibi yan haklardan da sıklıkla bahsedildi. Kısacası genel olarak yaptıkları işin maddi getirileriyle ilgili bir memnuniyet söz konusuydu. Ancak çoğu durumda çalıştıkları şirketlere maddi anlamda katkılarını net olarak görebilecek pozisyonda oldukları için bu katkıyla aldıkları ücretleri kıyasladıklarında arada ciddi bir fark gördüklerini ve bunun rahatsızlık yarattığını belirttiler. Ayrıca iş, hayatlarının çok geniş bir kısmına yayıldığı için bunun karşılığında aldıkları paranın verdiklerini karşılayamayacağıni söyleyenler de vardı:

Bizim şirkete ben ne kadar katkı yaptığımı görüyorum, biliyorum. Şirkete ne kadar para kazandırdığımı ben biliyorum. Onun için buna bakarak şu an kazandığımdan daha fazla kazanmalıyım dürtüsü yaratıyor. (C, 33, Uluslararası danışmanlık şirketinde kıdemli müdür)

İşimin çerçevesinde iyi bir para aldığımı düşünüyorum. İşim birçok kişinin ücret verisini de içerdği için bunun bench-

mark'larını da görebiliyorum. O anlamda kendimi karşılaştırma şansım da var. O taraftan da öyle çok olsaydı bir durum yok diye düşünüyorum. Ama üçüncü bir kriterle baktığım zaman da, hayatımı, hani zamanımızı satıyoruz dedim ya, çok geniş bir dedication'ı gerektiriyor. Öyle bakarsan, insanın hayatının değeri nedir, bunun ne kadarını veriyorsun dersin hani aslında hem kişisel olarak hem herkes için o değer çok yüksek bir değer olmalı. Öyle baktığımda hayır, hak ettiğim kadar kazanmıyorum, özellikle de bu işle ilgili devotion ve zaman şeyi düşünüldüğünde. (Sr, 36, Uluslararası danışmanlık şirketinde direktör)

Ayrıca her ne kadar istedikleri yaşam tarzını sürdürebilecekleri seviyede kazandıklarını düşünseler de kendilerini ekonomik anlamda güvencede hissettikleri söylenemez. Hepsinin belli ölçülerde birikimleri olsa da, ücretli çalışan insanlar olarak işsiz kalma durumunda bu birikimlerin kendilerini uzun süre idare edemeyeceğini belirttiler. Her ne kadar çoğu için bu sürekli üzerinde düşündükleri bir konu olmasa da belli bir süre işsiz kalmak, özellikle evli ve çocuklu olanlar açısından kaygı uyandırıcı bir ihtimal olarak ortaya çıktı. Özellikle yönetici seviyesine gelmiş olanlar, işsiz kaldıkları durumda tekrar aynı seviyede bir iş bulmanın kolay olmayacağından bahsettiler.

Bankacılık sektöründe on dört yıldır çalışan ve yakın zamanda bir terfi alarak direktörlüğe yükselen S, kendisinin ve kendisi gibi profesyonellerin

sürekli olarak kişisel marka yönetimi yaptığını, kendilerini diğerlerine marka olarak sunduklarını ve bir marka tanınırlığı kazanmaya çalıştıklarını söyledi. İyi tanınan birkaç bisküvi markasını örnek vererek amacının bir kişi olarak bu bisküvi markalarına benzer bir tanınırlık kazanmak olduğunu belirtti. Yaptığı işle ilgili olarak, bu bisküvi markaları gibi, adının bir anda insanların aklına gelmesini hedeflediğini vurguladı. Kendisini bir nesneyle kıyaslaması ya da o nesnenin ulaştığı tanınırlığı kendisine hedef olarak belirlemesi çarpıcıydı. Her üst düzey yöneticinin bir marka değeri olduğunu ve en tepedeki kişinin de bütün o yöneticileri marka değerleri üzerinden tanıdığını iddia etti. Ancak S'ye göre kişinin sadece kendi şirketi içinde tanınırlığa sahip olması, marka değerinin bilinmesi de yeterli değildi; diğer şirketlerdeki profesyonel yöneticiyi marka değeri üzerinden tanımalıydı. S, bu tür bir kişisel marka yönetiminin etkilerinin insanın hayatının her alanına etki ettiğinden ve hayatın iş dışında kalan alanlarının da işle ilgili motivasyonların ışığında şekillendiğinden bahsetti. Örneğin sosyal medya hesaplarını kullanırken buralardaki paylaşımlarının kendisiyle ilgili nasıl bir imaj yaratacağını önemsedığını dile getirdi. Bu marka yönetimi, S'ye göre aynı zamanda ciddi ölçüde yalnızlaştırıcı bir süreç:

Anık sadece işyerinde değil, hayatın her yerinde belli kaygılarla davranıyorsun,

aslında konu işin dışına taşıyor. Eskiden hep tartışılan konu şuydu: İşyerinde ayrı bir insan oluyorsun, dışarda ayrı bir insan oluyorsun. Şu an başka bir boyuta taşındı bu. İşyerinde oluşturmak istediğin bir profil var ve bu sebeple ordaki motivasyonunla bütün hayatına sirayet ettiriyorsun. Sosyal medyadaki paylaşımlarına, iş dışındaki davranışlarına. Yani çok daha geniş bir spektruma etki etmeye başlıyorsun. ve evet, bunlar o marka yönetiminin bir parçası. Veya içselleştirmeye başlıyorsun hatta onu. Ciddi anlamda kendin o insan olmaya başlıyorsun. ...O markayı sen kendin oluşturuyorsun. Çünkü yukarı doğru gittikçe güvenebileceğin insan sayısı çok azalıyor. İnsanlar birbirleriyle rekabet halinde... Çünkü hani dedik ya, maaşını bile çok daha rahat söylerken söylemez hale geliyorsun. Kurallara da gerek kalmıyor, sen zaten söylemiyorsun. Çünkü 20 kişi başlıyorsun, bir üst seviyeye 18 kişi taşılabiliyorsun. Bir üst seviyeye 10 kişi taşıyorsun. Sonra bir bakmışsın, 2 kişi kalmışsın. Yukarıda bir tane pozisyon var. Sen ister istemez yanındakiyle şey hâlinesin. Veya kendine biraz daha uzaktan peer'lar ediniyorsun. Hemen en yakınındakini değil de... Bu şekilde farklı stratejilerle hareket ediyorsun. Ona daha çok güveniyorsun. Onunla ikiniz yukarıya çıkıp üçüncü kişi farklı bir yerde kalabiliyor gibi. Farklı farklı stratejiler. Bunların hepsi tekil, bireysel işler. Arada bir hani ikili, üçlü şeyler de yapıyorsun ama. Bunların hepsi koalisyon, işbirliği, onu ciddi şekilde hissediyorsun. Ciddi anlamda yalnız ilerliyorsun bu marka yönetimi ve imaj yönetiminde. (S, 35, Bankada direktör)

Buna göre, başarılı olarak kabul edilmek ve kurumsal hiyerarşide sürekli

yükselebilmek için bir imaj oluşturmak ve hem profesyonel hem de kişisel hayatını o imaja göre yönetmek gerekiyor. Ancak maske yüzü şekillendiriyor; kurumsal hayatta başkalarına gösterdiğin kişiye dönüşüyorsun.] Çok-uluslu bir şirkette üst düzey yönetici olarak çalışan C de çok benzer bir şekilde, hem işte hem de kişisel hayatında duygularını saklamanın ve amaçlarına ulaşmak için pragmatik bir şekilde davranmanın artık onun için çok doğal hale geldiğinden bahsetti. Her ikisi de, hem işte hem de kişisel hayatlarında stratejik davranmayı doğal kabul ettikleri gibi, başarılı bir yöneticiden beklenen imajı yaratabilmek için kişisel hayatlarını onun gereklerine göre düzenlemekten de çekinmediklerinden bahsettiler. Kişisel hayatlarıyla ilgili birçok konuyu bu marka yönetimine katkıda bulunabilecek öğeler olarak görüyorlardı.

S, C, ve aslında genel olarak mülakat yaptığım grupta işinde başarılı olduğunu düşünenler, işten bir gereklilik ya da hayatlarını kazanmak için yapmak zorunda oldukları bir şey olarak bahsetmediler. Onlar için iş, eğer imkânları olsa yapmaktan kaçınacakları bir zorunluluk değildi. İş, onlar için hayatlarına bir anlam katan, kendilerini gerçekleştirmelerini ve toplumda saygınlık kazanmalarını sağlayan bir alandı:

Maddi anlamda ihtiyacım olmasaydı yine de çalışırdım. Çünkü bizler aldığımız eğitim ve yetiştiriliş tarzımızla bir şeylere kafa yormak üzerine yetişmiş insanlarız.

Benim çok sevdiğim bir söz var, boş zamanı değerlendirmek bir medeniyetin ölçüsüdür, diye. Belki bunu kendi özeleştirim olarak da yapacağım. Sürekli boş kalarak o zamanı çok şey olarak doldurabileceğimi düşünmüyorum, çok etkin, verimli olarak doldurabileceğimi düşünmüyorum. Özeleştirim olarak bunu yapabilirim belki. Bizler sürekli problem çözmek üzerine, sorunları ortadan kaldırmak üzerine, bir şeyleri başarmak üzerine yetiştirilmiş bir jenerasyonuz belki. O yüzden tek kaygı para değil. Para olmasa da yine de bir şeylere çözüm üreterek çalışırdım gibi geliyor. (S, 35, Bankada direktör)

Çalışmak hayatın bir parçası. Maddi anlamda getiri elde etmek için çalışıyorum. İlerleyen senelerde rahat bir yaşlılık geçirmek için çalışıyorum. Kendimi güvenceye almak için çalışıyorum uzun vadede. Ama maddi anlamda eğer fırsatlarım olsaydı kendi işimi yapabilirdim ya da farklı şekilde yapardım. Ama yine de çalışırdım. Mutlaka yoğun bir şekilde de hatta çalışırdım. Yoğun da çalışırdım çünkü insan aslında çalıştıkça dinç kalıyor. Eğer çalışmayı, o devinimi yavaşlatırsanız bütün hayat da sizin için yavaşlıyor. Düşünmek yavaşlıyor vesaire. O hızlı çalışma, o hızlı devinimin içinde aslında bir haz da var. (C, 33, Uluslararası danışmanlık şirketinde kıdemli müdür)

Günün sonunda tabii ki para kazanmak için çalışıyoruz da iş benim için hiçbir zaman x lira kazanmak için y saatimi sattığım bir faaliyet alanı olarak görünmüyor. Oyle görebilsem belki hayat benim için çok daha kolay olurdu. Çünkü beklentim az olurdu. İşte ben daha fazla kendimi gerçekleştirme alanı istiyorum, hayallerim, bilmem nelerim, işte inisiyatif ala-

yım, sorumluluklarım, bana çizeceğiniz oyun alanı, önümüzdeki yıllarda bana vereceğiniz kişisel gelişim olanakları falan dediğinde bunların karşılığını bulmak zor. Bunları bulmak da zor... Ben işin insanın kendini gerçekleştirebileceği bir alan olduğunu düşünüyorum. Olması gerektiğini düşünüyorum. Günde on saat, on iki saatimi ayırıyorsam ben bir şeye zaten başka bir şeyim kalmıyor ki. Başka nerede kendimi gerçekleştireceğim? (B, 36, Araştırma şirketinde grup lideri)

Neden çalışıyorum, tabii ki... Şöyle para araç tabii de. Neticede... İş bir gereklilik. Sonuçta hayattaki birçok şeyi yapman için sana ihtiyaç olan parayı sağlıyor. Ama onun dışında hani sosyalleşmenin de önemli bir aracı. Seni birtakım ortamlara sokmaya vesile oluyor. Bir de artı tabii kişisel tatmin. Çalışmazsam ne yaparım diyebileceğim bir şey yok. Böyle sanatta uğraşayım, spor yapayım diyecek şekilde beni böyle süper meşgul edecek hobilerim yok. Öyle bir şeye alışmamışım. Çalışmak genel anlamda beni çok sıkıyor. Meraklı bir insanım, merak şeyi devam ettiği sürece merakımı gidermeme de yardımcı oluyor diyebilirim. (Sy, 36, Uluslararası biyoteknoloji şirketinde direktör)

Yaptıkları işin büyük ölçüde bilgiye dayalı olduğundan, bilgiyi nasıl kullanacağını bilmenin kritik öneme sahip olduğundan bahsettiler:

Bilgi ediniliyor, bilgi her yerde ama ben bu yüzyılın en önemli yetkinliği bilgiyi kullanabilmek. Çünkü bilgi sürekli akıyor üzerine. Sen oradan bilgiyi eleyip, senin işine yarayan farklı parçaları alıp anlamlı bir bütün oluşturmak zorunda-

sın. Bu da zaten çok yönlü bir düşünce tarzı gerektiriyor. ...algıdaki o açıklığı sağlamak için çok yönlü beslenmek gerekiyor. Benim kişisel bakış açım olarak edebiyattan, sinemadan, sosyolojiden, farklı dallardan beslenmeye çalışıyorum. Çünkü hizmet sektöründeyiz ve işimiz insan. Sektör falan filan desek de en başta insan. O yüzden de insana dair her alanla ilgili bilgi sahibi olmak gerekiyor. (S, 35, Bankada direktör)

Bilgiye dayalı olarak çalışmaktan keyif aldıklarını söyleseler de aynı zamanda elle tutulur bir şey yapmadıkları düşüncesinin zaman zaman rahatsızlık yarattığını da ifade ettiler.

Somut bir şey üretiyor olmayı tercih edebilirdim, neden, çünkü şu motivasyonu sağlamak çok zor bir yetkinlik, self-motivasyon. Her gün, her Allah'ın günü işe gidip o rakamların gelişmesini, aşağı yukarı gidişini izliyorsun. Onu yukarı çekmek için bir şey yapıyorsun. Ama bunu, şöyle söyleyeyim, elinle hiçbir şeyi tutmadan yapıyorsun. Sürekli somut olduğunu iddia ettiğin gelişmeler görüyorsun ama somut hiçbir şeyi tutmuyorsun. Bir şeyin bir yerden bir yere hareket ettiğini görmüyorsun. Sadece rakamlar... Kredi kartıyla ilgili tartışıyoruz ya, para yok aslında. Biz hep rakamlarla oynuyoruz. ...Bunun sen kendin oturup düşündüğün zaman etkilerini söyleyebiliyorsun. Diyorsun ki, ben şu sektörün bu kadar büyümesini sağladım, bu kadar kredi kullandırımdı. O böyle büyüdü, şuraya ihracat yaptı falan filan. Ama sen o fiziksel döngünün içerisinde değilsin. Sen enformasyon ve dijital para akışı döngüsünün içindesin. Bu bazen realiteden kopmana yol açıyor. O belirsiz

şeylerle uğraşmak çok ciddi bir self-motivasyon gerektiriyor ve yıpratıcı bir şey. Sen somut hâle getirmeye çalışıyorsun. (S, 35, Bankada direktör)

Bizde partner'larla bir görüşme yapmışlar, bir anket gibi bir şey. Sonra onu açıkladılar. Sorulardan bir tanesi de şeydi, bir sanayi bölgesinde, bir fabrikada otomotivde kullanılan bilmem ne parçasını üretmek daha çekici olabilir miydi sizin için diye. Yüde 95'i evet demiş. Benzer bir duyguyu ben de hissediyorum. Böyle hissetmemin sebebi tangible bir şeyi görseydim, maliyetini bilseydim, sonra da satığım fiyatı bilseydim, aradakinin karım olduğunu bilseydim, masraflarımı düşseydim daha net, daha elle tutulur, daha basit bir şey ve hazzı olan bir şey. Ama benim yaptığım iş internetten aslında benim satığım işi bulabilirsin. Dolayısıyla aslında hiçbir şey yapıyorum. Sadece bir bilgiyi daha düzenli, daha rafine şekle getiriyorum... Bazen hani depresif anların olur, o depresif anlarında bunu sorguluyorsun tabii ki. Ama işte bu bir ihtiyaçtan doğmuş bir sektör sonuçta. (C, 33, Uluslararası danışmanlık şirketinde kıdemli müdür)

Bu makalede ayrıntılarıyla tartışılmayacak olsa da bilgi işçilerinin deneyimlerinin toplumsal cinsiyet ekseninde ciddi şekilde farklılaştığını belirtmek önemlidir. Mülakatlarda, özellikle evli ve çocuklu kadın çalışanların iş deneyimleriyle ilgili anlatıları, ev-içi sorumluluklarıyla iş hayatlarını nasıl dengelemeye çalıştıklarına ve özellikle çocuk sahibi olduktan sonra kariyerlerinin nasıl sınırlandırıldığına dair ayrıntılarla doluydu. Yukarıda tarif edildiği gibi, yapılan işin kalitesini

garantilemek için standart iş saatlerinin ötesinde uzun saatler çalışmayı, sürekli ulaşılabilir olmayı ve gerektiğinde seyahat etmeyi gerektiren işlerde çalışan bu kadınlar, çocukla ilgili bakım sorumlulukları büyük ölçüde kadınların görevi olarak kabul edildiği için, çocuk sahibi olduktan sonra kariyerlerinin büyük ölçüde sektöre uğradığını anlattılar. Her iki alandaki sorumlulukları idare edebilmek için çocuk sahibi olduktan sonra bir süre çalışmaya ara vermek ve sorumluluk gerektiren bilgi işlerinden ilerleme imkanı bulunmayan daha rutin, beyaz yakalı işlere geçmek bu kadınlardan bazılarının uyguladığı stratejilerdi. Ancak sorumluluk almaya, sürekli yeni şeyler geliştirmeye, inisiyatif almaya alışkın kadınlar için bu, mutlu eden bir seçim olmamıştı:

Ara vermemin nedenleri tekil değil. Birincisi, kariyerim ikili bir yol ayrımına gelmişti. Orda benim ya şirketteki bir üst aşamaya geçmek için bir yola girmem gerekiyordu, yani şirket ortaklığı yoluna doğru gidiyordum. Ama o yol bana hayatımın o dönemindeki, hayatımdaki iki çocuk ve onun beraberinde getirdiği sorumluluklarla beraber biraz ağır geldi...

bu sefer hiçbir kariyer şeyi olmayan, ilerleme hedefi olmayan daha idari bir iş, orta kademe yöneticilik gibi bir işte şey yaptım. Ki eskiden gittiğim rota o değildi... Tahmin ettiğim gibi işin niteliği entelektüel olarak beni doyurmadı. Daha önce yaptığım iş çok komplike bir işti. Benim gerçekten de çok ciddi bir katma değerim vardı o ekibe. O ekibi yönetiyordum vesaire. Şu an yaptığım işin öyle bir

niteliği yok. İş tatmini olarak, nitelik olarak beni tatmin etmiyor. (Sl, 38, Uluslararası danışmanlık şirketinde koordinatör)

Anne olduktan sonra kariyer hedeflerinden vazgeçmek istemeyenler ise bazı durumlarda büyük fedakarlıklar yapmak durumunda kaldıklarını anlattılar:

Sabah 6.45'te servise biniyorum, akşam 7- 7.30 arası iniyorum. Yani on iki saatten fazla orada kalmış oluyorum yol uzak olduğu için...Maalesef eve de iş getirmek zorunda kalıyorum. Bir sene önce doğum yaptım. Cuma günleri çalışmıyorum, süt iznim var aslında ama bilgisayarımınla birlikte geliyorum. Buradan bilfiil çalışıyorum. Aynı şekilde doğum iznindeyken, bu dört aylık sürede de çalıştım kendi yokluğumu hissettirmemek için. Yine orda da bir kariyer endişesi, beni unutmazınlar diye, ben burdayım demek için onlardan kopmadım. (Öy, 33, Uluslararası otomotiv şirketinde hazine şefi)

Neoliberal Yönetimselliğin

Sınırları:

"Ruhunu satmak diyorum ya, ruhun ne kadar eder? Herhâlde değerli bir şey olsa gerek yani..."

Daha önce belirtildiği gibi, iş hayatında başarılı olduğunu ifade edenler, aynı zamanda işten bir zorunluluk olmanın ötesinde kendilerini gerçekleştirebilecekleri bir alan olarak bahsettiler. Onlar

için çalışmak para kazanmalarını sağlayan bir araç olmanın ötesinde anlamlar taşıyordu. Ayrıca kariyer hedefleri için şirketin beklentileri doğrultusunda eylemlerini ve imajlarını şekillendirdiklerinden de bahsettiler. Başarılı olabilmek için iş hayatının iş dışındaki alanlara yayılmasına izin verenler bu gruptaydı. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, bu grup, neoliberal yönetimselliği gözlemlemek için iyi bir örnek oluşturunuyordu. Ancak eğitim anlamında benzer arkaplanlardan geldiği ve bilgi işçisi olmak üzere yetiştirildiği hâlde işi sadece hayatının geri kalanını finanse etmek için bir araç olarak gören ve benliklerini kariyer hedefleri için dönüştürmeyi reddeden örnekler de vardı. Bunlar, bir anlamda neoliberal yönetimselliğin sınırları olduğunu da bize gösteren örnekler. Bundan sonraki paragraflarda bu örneklerden ikisi üzerinde ayrıntılı olarak durulacaktır.

Er, Türkiye'nin en iyi üniversitelerinden birinde işletme okumuş ve çok büyük, prestijli şirketlerde çalışmış olmasına rağmen, kariyerinde ilerlemeyi hayatındaki önceliklerden biri olarak tanımlamayan bir insan. Geçmişte, üniversite öğrencisiyken yaratıcılığını kullanabileceği düşüncesiyle reklamcılık sektöründe çalışmayı hayal ettiğini söyledi. Hayalindeki işe sahip olamasa da bundan dolayı üzüntü duymuyordu, çünkü on seneden uzun süre kurumsal işlerde çalıştıktan sonra işle ilgili bakış açısı ciddi şekilde değişmişti. Artık reklamcılığın

insanlığa zararlı bir alan olduğunu düşünüyordu. Bunun dışında eskiden işinde yaratıcılığını kullanması gerektiğine inanırken, artık insanın yaratıcılığını ve ruhunu işine dâhil etmemesi gerektiğini, eğer dâhil ederse geride kendisine hiçbir şey kalmadığını düşünmeye başlamıştı. Bu yüzden artık işi, para kazanmak için yapılan bir şey olarak gördüğünü ve insanın potansiyelini ve yaratıcılığını geliştirmesi için bir yol olarak işin idealize edilmesine karşı olduğunu söyledi. Çalışma hayatında önem verdiği şeyin, vaktinin mümkün olduğu kadar az kısmını çalışarak geçirmek ve önem verdiği iş-dışı aktivitelerine daha fazla zaman yaratmak olduğunu anlattı. Her ne kadar şu anki işinde çok mutlu olduğunu söyleyemese de, yine de teknik bir iş yaptığı ve kendini tamamen işine vermek zorunda kalmadığı için memnundu. Bunu işinin olumlu bir özelliği olarak vurguladı çünkü o türden bir kendini verme, kendini adamanın onun niteliklerine sahip insanların çalıştığı birçok işte bir beklenti olduğunu belirtti. Her ne kadar hafta içi genelde 8-5 saatleri arasında çalışsa da aslında her zaman daha fazla çalışmasıyla ilgili bir beklenti ve baskı olduğunu söyledi. Standart iş saatlerinin çok ötesine geçen bir çalışma düzeninin sadece kendi şirketinde olmadığını, aynı seviyedeki tüm kurumsal işler için geçerli olduğunu düşünüyordu. Er'ye göre bu tür kurumsal işlerde tüm dünyada ciddi bir sömürü olmasına rağmen Türkiye'deki

durumun "ekstra kötü" olduğu rahatlıkla söylenebilir. Ona göre Türkiye'de, kendisi gibi işlerde çalışanlar sürekli olarak, herhangi bir fazla mesai ücreti almadan uzun saatler çalışma baskısıyla karşı karşıya kalıyorlar. Bu baskılara elinden geldiği kadar direndiği hâlde birçok kez saat 5'te işten ayrılabilmek için eve iş götürmek zorunda kaldığından bahsetti. Buna rağmen çalıştığı saat toplamının şirket ortalamasının altında kaldığını söyledi. Son altı aydır, çalışanları evlerinden işe götüren şirket servisleri cumartesi günleri de çalışmaya başlamıştı. Er'nin yorumuna göre şirket böylece onlara cumartesi günleri de çalışmalarının beklendiği mesajını veriyordu. Gerçekten de cumartesi günleri de servise binip işe giden insanlar vardı ama Er onlardan biri değildi:

Eve iş götürmek zorunda kalıyorum. İşte kalmamak için evden bağlanıyorum. Saçmasapan şeyler oluyor, mesela geçen sene yazın, bizim tabletler var ya, onlarla bağlanabiliyoruz Allah'tan, sonuçta iyi bir şey bu da... Millet isteyken ben evdeyim falan zannediyor, önemli değil sonuçta aynı internet. Haftasonları adalara madalara gidiyorum, orada mesela deniz kenarında iş yapıyor oluyorum. Ama yine de bile kötü, onun bile tadı olmuyor yani. En güzel görünen şey bile... Açıkçası her zaman yapabileceğin bir şeyler var da ben mümkün olduğu kadar yapmamaya çalışıyorum. Zaten baskı yaptıkça insanlar hiç yapasım gelmiyor. Artı zaten hayat yani bu, kendi hayatım, atarlarsa atsinlar diye düşündüğüm için. Sürekli çalışılabilir aslında. Ben sürekli çalışmıyorum ama. Şirket genelini

sorarsan çok daha fazla çalışıyor insanlar. Ben minimum çalışmayla hayatımı sürdürmeye çalışıyorum. (Er, 35, Finans şirketinde iş analisti)

Er, standart iş saatlerinin dışında şirkette kalıp çalışmadığı için bir gün işten çıkarılabileceğinden bahsetti. Ayrıca terfi alanlar genelde çok uzun saatlerini şirkette geçirenler, onun deyimiyle “çalışma manyakları” olduğu için ilerde terfi almasının da mümkün olmadığını düşünüyordu. Performans değerlendirmelerinde genelde yüksek skorlar almasına ve yöneticisi yaptığı işin kalitesinden memnun olmasına rağmen kendisini işe adanmadığı için tehdit altında hissediyordu.

Bilgi işçilerinden beklentilerin ne kadar yüksek olduğu, çok da fazla yönlendirme olmadan şirketleri için yüksek değerler yaratmalarının beklendiği Er'nin örneğinde de çok açıkça görülüyordu. Yöneticisinin, onun yaptığı teknik işle ilgili pek de fazla bilgisi olmadığı için, yaptığı işin kalitesiyle ilgili gerektiğinde kişisel sorumluluk yüklenerek kaliteyi garantileyen Er'nin kendisiydi. Ancak, Er'nin açıkladığı gibi, özellikle yerli şirketlerde bilgi işçilerinin üzerinde ekstra bir yük vardı: Türk şirketlerine özgü bazı geleneksel beklentileri de karşılamaları gerekiyordu (çok uzun saatler fiziksel olarak şirkette bulunmak gibi). Kaliteyle ilgili tüm sorumluluğu üzerlerine almaları ve ellerindeki işi en iyi şekilde tamamlamaları yeterli değildi. Aynı zamanda rutin beyaz yakalı işlerin gerekliliklerini

de yerine getirmeleri bekleniyordu. Bu anlamda yerli şirketlerde çalışan bilgi işçilerinin yabancı/uluslararası şirketlerde çalışanlara göre iki kat dezavantajlı oldukları iddia edilebilir.

Er, çok çalışmayı, çok hırslı ve agresif olmayı insanlık dışı özellikler olarak gördüğünü söyledi. Her ne kadar sürekli olarak kendisine başkalarına göre çok daha iyi bir gelirinin olduğunu ve birçok başka kişiye göre daha az çalıştığını hatırlatsa da böyle yaşamının onu öldürdüğünü düşünüyordu. Er'nin söylediklerini genel olarak değerlendirince aslında benliğini işin gereklerine göre şekillendirmeyi reddettiği söylenebilir. Bu anlamda, o bu şekilde ifade etmese de, Er'nin kendi kendini yönetmeyi reddettiği iddia edilebilir. Er, şirketinin amaç ve hedeflerini kendi bireysel eylem ve amaçlarına dönüştürmeyi kabul etmiyor. Kendisine kurumsal alanın ve mantığın dışında kalan başka bir alan yaratmak istiyor. Bu alanı yaratmanın aracı da Er için müzik. Kendisi gibi tam zamanlı çalışan bilgi işçilerinden oluşan bir müzik grubu var. Ayrıca şirketin başka departmanlarında çalışan bir grup insanla yaptıkları işi eleştirmek ve hangi koşullarda mutlu olabileceklerini tartışmak için düzenli olarak toplanıyorlar:

Bizim birkaç arkadaş var da görüştüğümüz, bu sistemi yıkıcaz (gülüyor). Onlarla konuştuklarımızdan yola çıkarak bir şeyler yazmıştım zaten şeyle ilgili, bu dünyada insanlar nasıl mutlu olacak fa-

lan... İşte onunla ilgili şey düşünüyoruz arkadaşlarla birlikte, bir kere çalışmanın senin istediğin saatlerde olması şart yani senin mutlu olabilmen için. Böyle hapis hayatı olmaması lazım. Şu saatte gir, bu saatte çık, şuraya otur, kalk falan olmaması lazım. İstediğin yerden çalışıyor olman lazım. İstediğin gün hesap vermeden işe gelmiyor olman lazım. Sonuçta yapacağım iş belli zaten. Şu tarihe kadar yapıyorsan paranı alırsın. (Er, 35, finans şirketinde iş analisti)

Üniversite yıllarında kampüsteki sosyalist öğrenci gruplarının fikir ve eylemlerinden hoşlanmasa da, on seneden uzun bir süre kurumsal işlerde çalıştıktan sonra onların kapitalist sistemle ilgili eleştirilerini anlamlı bulmaya başladığını söyledi. Çalışma hayatında yaşadığı bireysel sıkıntıların aslında çok daha genel, sistemle ilgili problemlerin bir sonucu, yansıması olduğunu düşünmeye başlamıştı. Her ne kadar teknik anlamda yaptığı işi iyi yaptığını düşünse de sistemin mantığını, kazandığı paranın kaynağını ve yaptığı işin toplumsal faydasını düşündüğünde kazandığı parayı hak edip etmediğini sorguluyordu. Ancak, diğer taraftan da o parayı kazanmak için ödediği bedelin çok yüksek olduğunu düşünüyordu:

İnsanların ödeyemediği kredi kartlarının faizlerinden maaş alıyorum. Kredilerinden falan filan. İnsanları zor duruma sokarak para kazanıyoruz aslında. Yaptığım şey bu, bütün bankaların yaptığı. Bir bankanın kazancı belki de haklı bir kazanç değil zaten. Ya da yüzde yetmiş değil bel-

ki de. Hak ettiğinden çok daha fazlasını kazanıyor. O yüzden de çalışanlar hak ettiğini değil de hakketmediğini kazanıyor başka bir taraftan bakarsak yani. Ben fena para kazanmıyorum açıkçası. Ama o parayı kazanıyorum muyum insani olarak, onu sorguluyorum açıkçası. Çalıştığım süre için kazandığım para belki fazla bile hak ettiğimden. Ama öbür taraftan belki hiç hak etmiyorum o parayı, kimse hak etmiyor yani. O beni rahatsız ediyor açıkçası. Ama bir yandan da bütün hayatımı vermişim, bu para az bile diye de düşünebilirsin. Çünkü karşılığında verdiğin şey çok fazla, herşeyini veriyorsun anladın mı. Çok feci, öyle düşününce 15 bin 50 bin verseler ayda belki anca o zaman... Ruhunu satmak diyorum ya, ruhun ne kadar eder? Herhalde değerli bir şey olsa gerek yani. Sen bütün vaktini, enerjini satıyorsun, bedenini satıyorsun ruhunu ne kadar karıştırmasan da. Kaybettiklerini de toplarsan... Çok aşırı yüksek. İnsanların düşünmediği bir konu bu. Öyle düşündüğün zaman tabii ki hak ettiğimi almıyorum yani. (Er, 35, Finans şirketinde iş analisti)

Kendi kendini yönetmeyi reddeden ve neoliberal yönetimselliğin sınırlarını gösteren bir başka örnek de O. Önceki iş deneyimlerinde yaşadığı, uzun dönemli bir mobbing deneyimi gibi, bazı "şanssızlıklardan" dolayı başarılı bir kariyeri olamadığını düşünüyordu. Çeşitli sebeplerden dolayı sık iş değiştirmek zorunda kalan O, artık bütün işyerleri birbirinin "türevi"ymiş gibi hissetmeye başladığını söyledi. Ona göre şirketler çok büyük oranda benzeşiyordu; sadece insanlardan

kaynaklanan ufak farklılıklar vardı. O ayrıca kendisi gibi insanların yaptığı işin faydasını da ciddi şekilde sorguluyordu. İnsanlara faydası olan bir iş yapmadığını düşündüğü için işi, sadece para kazanmak için yaptığı bir şey olarak değerlendiriyordu. O ayrıca kendisiyle "işkolik" diğerleri arasında bir ayrım yaptı ve kendisini işe adamayı reddettiğini söyledi. O'ya göre işin onun için bir kendini gerçekleştirme alanı olması mümkün değildi:

Bizim mesleklerimiz çok öyle fayda doğuran meslekler değil. Çok öyle insanlığa faydası olan meslekler değil aslında. Belki bir doktor olsaydım, çok param olsaydı yine çalışabilirdim. Veya belki bir şeyler geliştiren bir mühendis olsaydım.. Ama sonuç olarak biz işletme bilimi okuduk ve birtakım bir şeyler yapıyoruz. Bizim insanlığa, dünyaya çok büyük katkımız yok aslında. Param olsaydı ben bunu çalışmayarak kendim için daha iyi vakit geçirmek, kendimi geliştirmek için kullanırdım. (O, 36, Uluslararası enerji şirketinde hazine sorumlusu)

O, kendisi gibi çalışanların üzerinde niteliklerini sürekli geliştirmeleri konusunda bir baskı olduğunu söyledi. Bundan, dışardan gelen, ama aynı zamanda içselleştirdikleri bir baskı olarak bahsetti:

Zaman geçtikçe ve teknoloji arttıkça şirketler de bu teknolojiyi daha fazla kullanmaya başlıyorlar. ... Sistemleri kullanmak için tabii ki onları öğrenmek ve kullanabiliyor olmak gerekiyor. Dolayısıyla niteliklerini sürekli hep güncellemen ve yeni sistemlere adapte olabiliyor olman gerekiyor. Zaten sistem, global anlamda

sistem diyelim, o nitelikleri baskı yapıyor yani, sen bu sistemde kalmak istiyorsan, burada çalışmak istiyorsan, devam etmek istiyorsan zaten seni şey yapıyor, bunu öğrenmen lazım, bunu uygulaman lazım. Yani sistemde kalmak istiyorsan sen de içsel olarak kendine baskı uyguluyorsun... Sistem sürekli olarak senden daha iyisini, daha çok eforla daha iyi sonuçlar talep ediyor. Hep daha iyi nasıl yapabiliriz, kendini nasıl geliştirebilirsin, sürekli bir at yarışı gibi şey yapmak zorundasın yani. Koşturmak zorundasın. (O, 36, Uluslararası enerji şirketinde hazine sorumlusu)

O da Er gibi kendi iş hayatında yaşadığı sıkıntıların aslında sistemden kaynaklanan sıkıntılar olduğuna inanıyordu. Kapitalizmin kârlılığı sürekli olarak artırma manûğının insanları sürekli olarak daha fazla efor sarf etmek zorunda bıraktığını, bu yarışta geride kalıp işten atılma, yani sistemin dışında kalma korkusunun sürekli var olduğunu düşünüyordu:

Bunlar aslında sistem şeyi. Kapitalizmin dayattığı şeyleri sen direkt olarak hayatında yaşıyorsun. Daha fazla kârlılık daha az insanla daha çok iş çıkartma, daha genç elemanlar. Yaşlıları atalım, gençleri alalım... Sen de bu sırada yarış atı gibi koşturuyorsun. Sistemin arkasından koşturuyorsun ki ben ona yetişeyim ki işten atılmayayım, bana bir şey olmasın diye. Bence iş hayatı böyle, çok acımasız. Daha sistemsel bir sorun. Bu sistemde çok sistemin insanları olan insanlar var. Bunları uygulayanlar, yapanlar, işkolik olanlar, aidiyet hissedenler. Ben kendim çok böyle şey değilim, zaten konuşmalardan da anlaşılacağı gibi aidiyet hissetmiyorum. Bu tip

kurumlarda böyle... Ben çok ulvi, çok insanlığa faydalı bir şey yaptığımı düşünmüyorum. Sadece işte zamanımı satıyorum, enerjimi, emeğimi satıyorum. Karşılığında bir şey alıyorum. Ne kadar süreceğini de bilmiyorum. Çünkü sistem sürekli birilerini dışarı atıyor. (O, 36, Uluslararası enerji şirketinde hazine sorumlusu)

Bu iki örnekte, bilgi işinin gerektirdiği kendini işine adama, işteki hedefleri doğrultusunda kendi kendini yönetme ve sürekli yüksek performans gösterme gibi talepleri karşılamak istemeyen bilgi işçileri de olduğunu görüyoruz. Her ikisi de uzun iş deneyimleri sonucunda, yaptıkları işle ilgili rahatsızlıkların aslında sistemle bağlantılı sorunlardan kaynaklandığını düşünmeye başlamışlar. Yaptıkları işin neye faydası olduğuyla ilgili de ciddi sorgulamalara girmişler. Ancak aynı zamanda yaptıkları türde iş için kendini adamanın bir zorunluluk olduğunu ve bunu yerine getirmeyenlerin sistemin dışına atıldığını gördükleri için gelecekle ilgili ciddi kaygılarının olduğu söylenebilir.

Genel Değerlendirme ve Sonuç

Son elli-altmış yıldır profesyonel bilginin ekonomilerin dayandığı temel faktör olduğu iddia ediliyor. Bilgiye dayalı ekonomilerin ortaya çıkmasıyla birlikte, bilgi işçisi denilen yeni bir çalışan tipi de bu ekonominin temel aktörü olarak ortaya çıkmaya başladı. Özellikle işletme

alanında yazan araştırmacılar tarafından bilgi işçisi, kendi üretkenliğinin sorumluluğunu kendisi üstlenen, yaptığı işin kalitesini kendisi garantileyen, özerk çalışan, kendi kendisini yönetebilen, kendisini geliştirmeye çalışan, sürekli inovasyonu işinin bir parçası haline getiren, sürekli öğrenen ve diğerlerine öğreten bir çalışan tipi olarak tanımlanmıştır. Özerk çalışacak olan bilgi işçisi aynı zamanda daha fazla sorumluluk alacaktır. Ancak şirketine ciddi katkılarda bulunabilecek özel bir tür çalışan olarak bilgi işçisi, maliyet olarak görülen diğer işçilerden farklı düşünülecektir. Bilgi işçisi bir maliyet unsuru değil, şirketin varlıklarından (asset) biri olarak değerlendirilecektir; bilgi işçilerinin sahip oldukları bilgi ve yaptıkları iş bugününün organizasyonunun temel varlıklarıdır. Bu bağlamda Drucker ve Hunter ve Scherer gibi işletme alanında yazan araştırmacılar hem şirketlere hem de bilgi işçilerinin kendilerine üretkenliği artırabilmeleri için önerilerde bulundular. Drucker bilgi işçilerine kendi kendilerinin yöneticisi (*chief executive officer- CEO*) olmalarını, kendi kendilerini yönetmeyi öğrenmelerini önerirken Hunter ve Scherer de Drucker'ın argümanlarını takip ederek bilgi işçilerine içsel deneyimlerini yönetmeleri konusunda tavsiyelerde bulundular. Bilgi işçileri sinir sistemlerinin ve beyinlerinin işleyişini öğrenerek üretkenliğe katkıda bulunacak optimal içsel durumları yaratmalıydı Hunter ve Scherer'e göre.

Bu makalede, özerk çalışabilme, inisiyatif kullanma, sorumluluk alma ve kendi kendini yönetme gibi özellikler üzerinden tanımlanan bilgi işçileri için burada belirtilen özelliklerin ve özellikle kendi kendini yönetmenin insani sonuçları üzerinde durulmuştur. Kendi kendini yönetme fikri, neoliberal yönetimsellik kavramı kullanılarak analiz edilmiştir. Bu kavram üzerine yazan teorisyenlerin iddia ettiği gibi neoliberalizm altındaki yeni yönetim şekli, kendilerini disipline etmek üzere yetkilendirilen bireylerin sorumlu hâle getirilmesi, daha fazla sorumluluk yüklenmesiyle çalışır. Daha fazla özerklik ve kendi kendini yönetme gibi öneriler, o çalışanların yararına gerçekleşen birtakım ilerlemelere karşılık gelmekten çok bilgi işçilerinin daha yoğun bir şekilde kontrolüne neden olur. Daha fazla özerklik, bilgi işçilerinin omuzlarına ağır sorumluluklar yükler. Şirketlerinin hedefleri, onların kendi bireysel seçimlerine dönüştürülür. İstanbul'da çalışan bilgi işçileriyle yapılan mülakatlara dayanarak belirtilen özelliklerin bu çalışanlar için ne kadar geçerli olduğu ve kendi kendini yönetme pratiklerinin ne tür sonuçlar yarattığına bakılmıştır.

Bu mülakatlarda, görüşme yapılan kişiler, kurumsallaşma, profesyonellik, standardizasyon, genel kabul görmüş kurallara göre çalışmak ve liyakata dayalı işleyiş gibi özelliklerin daha çok yabancı/çok-uluslu şirketlerde bulunduğunu

düşündükleri için bu tür şirketlerde çalışmayı tercih ettiklerini belirttiler. Bu vurgulanan özellikler, bir anlamda bir bilgi işçisinin çalışması için gerekli olan özelliklere karşılık geliyor. Bilgi işçilerinin temel özellikleri olarak tarif edilen inisiyatif alma ve özerklik, görüşülen kişilerin de en çok vurguladıkları özellikler oldu. Ancak özerk olarak çalışmak ve yaptığı işin kalitesini garantileyen kişi olmak bu kişilere artan sorumluluklar ve günlerinin tamamına yayılan iş saatleri getiriyordu. Standart işgününün çok ötesine yayılan iş saatleri söz konusuydu; akşamları, haftasonları, yıllık izinlerde ve doğum izinlerinde çalıştıklarından bahsettiler. Hemen hemen hepsine şirketleri tarafından sağlanan laptop ve Blackberry'ler günün her saatinde ve her yerde çalışmalarının mümkün kılıyordu. Çalışmayı bir zorunluluktan çok kendini gerçekleştirmenin bir aracı olarak görenler, çok uzun saatler çalışmayı işin bir gerekliliği olarak görüyor ve kariyer hedefleri için hayatlarının iş dışında kalan alanlarını da işteki hedefleri doğrultusunda şekillendirmekten kaçınıyor-du. Ev-iş ya da çalışma zamanı-dinlenme zamanı ayrımları büyük oranda geçerli değildi ve iş, hayatlarının her alanına yayılmıştı. Bu ayrımları korumak ve standart iş saatlerine sadık kalmak isteyenler açısından da işinde yükselememek, terfi alamamak ve her an işini kaybedebileceği kaygısıyla yaşamak gibi sonuçlar söz konusuydu. Görüştüğüm kişilerin hepsi is-

tedikleri yaşam tarzını sürdürecektik kadar kazandıklarını söylese de şirketlerine ne kadar para kazandırdıklarını doğrudan görme imkânına sahip çalışanlar olarak birçoğu aldıkları paranın, yaptıkları ekonomik katkının çok altında kaldığını ifade etti. Ayrıca bu paranın karşılığında zaman ve enerjilerinin çok büyük bir bölümünü verdikleri için bazıları hiçbir miktarın bunun karşılığı olamayacağını da düşünüyordu. Bunun dışında, her ne kadar kazandıkları paranın ihtiyaçlarını karşılamaya yettiğini ifade etseler de çoğu maddi anlamda kendini güvencede hissetmiyordu. Belli miktarlarda birikimleri olmasına rağmen işsiz kalma durumunda bu birikimlerin çok kısa sürede eriyebileceğini düşünüyorlardı.

Görüştüğüm kişiler bilgiye dayalı olarak çalıştıklarını ve bu yüzden de sadece doğrudan çalıştıkları alanda değil, çok farklı alanlarda yeni bilgiler edinmek ve kendilerini sürekli olarak geliştirmek zorunda olduklarını sık sık tekrarladılar. Ancak bazıları açısından bunun birtakım dezavantajları vardı: Elle tutulur, somut bir şey yapmadıkları düşüncesi rahatsızlık yaratıyordu. Reel sektörde çalışmayı, somut bir şey üretmeyi tercih edeceğini vurgulayanlar oldu. Sürekli "rakamlarla oynamanın" rakamların gelişmesini takip etmenin rahatsızlık veren bir tarafı vardı; kendilerine o rakamların somut şeylere karşılık geldiğini sürekli hatırlatmaları gerekiyordu. Bu şekilde, kendilerini yaptıkları işle ilgili sürekli motive et-

mek zorundaydılar. Ancak tüm bu kendi kendini motive etme çabalarına rağmen yine de yaptığı işten "Aslında hiçbir şey yapıyorum. Sadece bir bilgiyi daha düzenli, daha rafine hâle getiriyorum." diye bahsedenler de vardı. Bunu söyleyen ses, depresif zamanlarda konuşan bir ses olarak düşünülüyor, diğer zamanlar çalışmaya devam edebilmek için zihinden uzaklaştırılıyordu. Yaptığı işin insanlığa hiçbir faydasının olmadığını, hatta zararlı olduğunu söyleyenler de vardı.

Önceki bölümlerde de vurgulandığı gibi, özellikle iş hayatında başarılı olduğunu söyleyenlerle kariyer anlamında çok fazla ilerleyemediklerini düşünenlerin iş hayatına bakışları birbirinden çok farklıydı. Başarılı olduğunu düşünen kişiler çalışma hayatıyla ilgili çok daha olumlu değerlendirmelerde bulundular. Standart iş saatlerinin dışında, akşamları, haftasonları ya da tatillerde çalışmayı, evde de çalışmaya devam etmeyi, işle ilgili iş dışındaki saatlerde de telefonla aranmayı işin bir gerekliliği olarak düşünüyorlardı. İş, onlara kendilerini geliştirmeleri ve gerçekleştirmeleri için bir alan yaratıyordu. Maddi olarak ihtiyaç duydukları için değil, çalışmayı (hatta yoğun çalışmayı) istedikleri için çalışıyorlardı. Bazıları çalışmasalar günlerini nasıl geçireceklerini bilmediklerini de belirttiler. Kariyerinde çok fazla ilerleyemediğini düşünenler ise çalışma hayatıyla ilgili çok daha eleştirildi. Bazı örneklerde bu eleştiriler, çalıştıkları şirket ya da işle ilgili olmanın ötesine

geçmiş, sistem eleştirisine dönüşmüştü. Bu iki grup arasındaki farkla ilgili, başa-rının daha fazla motivasyon ve kendini işe adamayı getirdiği düşünölebileceği gibi kendini işe adayanların ve kariyerinde ilerleme hedefi doğrultusunda kendi kendini yönetenlerin daha başarılı oldukları da iddia edilebilir. Bu gruptakiler, Drucker'ın bilgi işçileriyle ilgili bahsettiği gibi, kendi üretkenlikleri ve yapukları işin kalitesiyle ilgili sorumluluk alan ve kendi kendilerini yöneten çalışanlardır. Bu makalede işletme literatüründe bilgi işçilerine önerilen kendi kendini yönetme pratüklerini eleştirel bir analize tabi tutmak için neoliberal yönetimsellik kavramından faydalanılmıştır. Kendi kendini yönetme kavramı, neoliberal yönetimsellik ile ilgili literatürde vurgulanan "işletme olarak benlik" kavramıyla uyum içindedir; bilgi işçileri kendi kendilerini yönetmeye yani kendi hayatlarının girişimcisi olmaya çağırılırlar. Kendi varlıklarını insani sermaye olarak algılar ve kendi kabiliyetlerini bireysel kariyer projelerinin hizmetine sokarlar. Kişiler, maksimum sonuçlara ulaşmak için kendi insani sermayelerini en iyi şekilde yönetmekten sorumlu, kendi kendilerinin uzmanı olan bireylere dönüşürler. Görüşme alınularında da görölebileceği gibi, sürekli devam eden bir imaj yönetimi için iş dışındaki hayatlarını da bireysel kariyer hedefleri doğrultusunda şekillendirmekten kaçınmazlar. Araştırmada, kariyerinde başarılı olduğunu belirten

çalışanlar, kendi kendini yönetme ve işletme olarak benlik kavramlarının işaret ettiği örneklerdir.

İkinci grupta olan, yani kariyerinde çok fazla ilerleyemediğini düşönen bilgi işçileri ise bir anlamda kendi kendini yönetmeyi, kendisinin işletmecisi olmayı reddeden kişilerdir. Bu kişiler, işin hayatlarının her alanına yayılmasına itiraz etmekte, özel hayatlarını kariyer hedeflerine göre şekillendirmeye karşı çıkmakta ve işi kendilerini gerçekleştirebilecekleri bir alan olarak görmemektedir. Yaratıcılığını ve "ruhunu" işe katma fikrine karşı çıkmaktadırlar. İş, kişinin hayatını idame ettirmesi için yerine getirilen bir zorunluluktur onlara göre. Ancak bilgi işi, işle bundan başka türlü bir ilişki kurmalarını talep etmektedir; onlardan kendilerini işe adamaları beklenmektedir. Bunu yapmadıkları için de sistem dışına atılma, işsiz kalma korkusunu diğer bilgi işçilerinden daha yoğun olarak hissetmektedirler.

Çalıştıkları şirkete ve yaptıkları işe kendilerini adamaları beklenen, üzerinde çalıştıkları işin kalitesini garantileyebilmek için özerk çalışan ancak daha fazla sorumluluk alan, işle iş-dışı alan arasında ayırım yap(a)mayan bilgi işçileri her ne kadar mavi ya da beyaz yakalılarına göre çok daha yüksek ücretlere ve yan haklara sahip olsalar da karşılığında çok fazla şey vermektedirler. Kendi kendilerini, beyinlerini, duygularını kârlılık ve verimlilik hedefleri doğrultusunda

yönetmeleri beklenen bu çalışanlar, görüştüğüm kişilerden birinin ifadesiyle aldıkları ücret karşılığında "ruhlarını satmaktadır" Ayrıca her ne kadar kendilerini ve ailelerini rahat yaşatabilecek düzeyde kazançları olsa da şirketlerine yaptıkları maddi katkının yanında aldıkları miktarlar çok düşük kalmaktadır. Ücretli çalışanlar olarak on yılın üzerinde bir iş deneyiminden sonra bile kendilerini maddi anlamda güvencede hissetmemektedirler. Ayrıca buna, herkesin gerisinde kalma, bir süre sonra beklenen performansı gösterememe, işini kaybetme ve tekrar aynı düzeyde iş bulamama kaygılarının yarattığı güvensizlik de eş-

lik etmektedir. Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda, işletme yazarlarının şirketlerin temel varlığı olarak kabul ettikleri ve nispeten ayrıcalıklı bir çalışan tipi olarak düşünebileceğimiz bilgi işçilerinin, mavi ve beyaz yakalılarından farklı da olsa bir tür sömürülme durumuyla karşı karşıya olduklarını iddia edebiliriz. Bilgi işçilerinin çalışma hayatı ve iş-özel hayat dengesi üzerine yapılacak diğer niteliksel ve niceliksel çalışmalar, bu sömürünün boyutlarını daha iyi anlamamıza katkıda bulunacaktır.

Kaynakça

- Amar, A. D. (2002). *Managing knowledge workers: Unleashing innovation and productivity*. Westport: Quorum Books.
- Bell, D. (1973). *The coming of post-industrial society*. New York: Basic Books.
- Bourdieu, P. & Wacquant, L. J. D. (2001). Newliberalspeak: Notes on the new planetary vulgate. *Radical Philosophy*, 105, 2-5.
- Brint, S. (2001). Professionals and the knowledge economy: Rethinking the theory of postindustrial theory. *Current Sociology*, 49(4), 101-132.
- Brown, W. (2005). *Edgework: Critical essays on knowledge and politics*. Princeton: Princeton University Press.
- Burchell, G. (1996) Liberal government and techniques of the Self. In A. Berry, T. Osborne, N. Rose (Eds.), *Foucault and political reason: Liberalism, neoliberalism, and rationalities of government* (pp. 19-36) Chicago: University of Chicago Press.
- Davenport, T. H., Thomas, R. J. & Cantrell, S. (2002). The mysterious art and science of knowledge worker performance. *MIT Sloan Management Review*, 44(1) 23-30.
- Davenport, T. H. (2008) Improving knowledge worker performance. In D. Panteleo & N. Pal (Eds.) *From Strategy to execution*. Berlin: Springer
- Drucker, P. (1959) *Landmarks of tomorrow: A Report on the new post-modern world*. New York: Harper

- Drucker, P. (1999a). Knowledge-Worker productivity: The Biggest challenge. *California Management Review*, 41(2), 79-94.
- Drucker, P. (1999b). *Management challenges for the 21st century*. New York: Harper Collins.
- Drucker, P. (2005). Managing oneself. *Harvard Business Review*, January 2005, 19-28.
- Ferguson, J. & Gupta, A. (2002). Spatializing states: Toward an Ethnography of neoliberal governmentality. *American Ethnologist*, 29(4), 981-1002.
- Foucault, M. (2008) *The birth of biopolitics: Lectures at the Collège de France 1978-1979*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Fraser, N. (2003). From discipline to flexibilization? Reading Foucault in the shadow of globalization. *Constellations*, 10(2), 160-171.
- Hartmann, M. & Honneth, A. (2006). Paradoxes of capitalism. *Constellations*, 13(1), 41-58.
- Horwitz, F. M., Heng, C. T. & Quazi, H. A. (2003). Finders, keepers? Attracting, Motivating and retaining knowledge workers. *Human Resource Management Journal*, 13(4), 23-44.
- Hunter, J. & Scherer, J. S. (2010). Knowledge Worker Productivity and the Practice of Self-Management. In C. L. Pearce, J. A. Maciariello & H. Yamawaki (Eds.) *The drucker difference: What the world's greatest management thinker means to today's business leaders*. New York: McGraw- Hill.
- Kidd, A. (1994). The marks are on the knowledge worker. *CHI '94 Proceedings of the SIGCHI Conference on Human Factors in Computing Systems*, 186-191.
- Machlup, F. (1962). *The production and distribution of knowledge in the US*. New Jersey: Princeton University Press.
- McNay, L. (2009). Self as enterprise: Dilemmas of control and resistance in Foucault's the birth of politics. *Theory, Culture, Society*, 26(6), 55-77
- O'Driscoll, T. (2003). Improving knowledge worker performance. *Performance Improvement*, 42(4), 5-11.
- Ramirez, Y. W. & Nemhard, D. A. (2004). Measuring knowledge worker productivity. *Journal of Intellectual Capital*, 5(4), 602-628.
- Reich, R. B. (1991). *The work of nations: Preparing ourselves for 21st century capitalism*. New York: Knopf.
- Rose, N. (1996). Governing advanced liberal democracies. In A. Barry, T. Osborne, N. Rose (Eds.) *Foucault and political reason*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Rose, N. & Miller, P. (1992). Political power beyond the state: Problematics of government. *British Journal of Sociology*, 43(2), 172-205.
- Toffler, A. (1970). *Future shock*. New York: Random House.
- Weber, M. (1921/1968). *Economy and Society*. New York: Bedminster Press.
- Wright, K. (2005). Personal knowledge management: Supporting individual knowledge worker performance. *Knowledge Management Research and Practice*, 3, 156-165.

Ek. Mülakat Yapılan Kişilerin Özellikleri

İsim	Üniversite	Cinsiyet	Şirket-sektör	Ünvan	Yaş
S	Bilkent	E	Bankacılık	Direktör	35
C	Bilkent	E	Uluslararası danışmanlık	Kıdemli müdür	32
Sr	Bilkent	E	Uluslararası danışmanlık	Direktör	36
B	ODTÜ	E	Araştırma şirketi	Grup lideri	36
Ch	ODTÜ	E	Gıda şirketi	İhracat müdürü	37
Ö	Bogaziçi	E	Uluslararası finansal danışmanlık	Direktör	36
E	Bilkent	E	Bankacılık	Grup müdürü	36
M	ODTÜ	E	Uluslararası şirket	Muhasebe ve raporlama müdürü	37
Er	ODTÜ	E	Finans şirketi	İş analisti	35
O	ODTÜ	E	Enerji sektörü, uluslararası	Hazine sorumlusu	36
Z	ODTÜ	K	Kamu- Genel Sekreterlik	Koordinatör	36
Br	ODTÜ	K	Uluslararası yatırım danışmanlığı	Kıdemli pazar araştırması danışmanı	36
Al	ODTÜ	K	Büyükelçilik- Kültür işleri ofisi	Bölge değerlendirme müdürü	36
F	İTÜ	K	Bankacılık	Bölüm müdürü	35
Sl	ODTÜ	K	Uluslararası danışmanlık	Koordinatör	38
Öy	İstanbul Ü	K	Uluslararası otomotiv	Hazine şefi	33
Ar	Bogaziçi	K	Uluslararası ilaç	Koordinasyon sorumlusu	40
Sy	ODTÜ	E	Uluslararası biyoteknoloji	Direktör	36
Em	YTÜ	E	Uluslararası danışmanlık	Danışman	32
P	ODTÜ	K	Bankacılık	Bölüm müdürü	38

En Alttakiler, Ötekiler, Kenardakiler: Türkiye’de Sınıf-Altı

Alev Erkilet

Eşitsizlik ve yoksulluk, tabakalaşma analizlerinin tüm zamanlar boyunca temel başlıklarından olmuştur. Ancak sosyal bilimlerdeki diğer konular gibi bu konuda da herkesin üzerinde ittifak ettiği tanımlara ulaşmak mümkün olmamıştır. Türkiye’deki yoksulluk çalışmalarının kurucu isimlerinden biri olan Fikret Şenses de (2014, s. 62), tanımların “yoksullara bakış açısına göre değişik değer sistemlerine sahip bir toplumsal yapıdan diğerine ve zaman içinde” değişkenlik gösterdiğini belirterek alanın içerdiği göreliliğe işaret etmiştir. Nitekim yoksulluk mutlak ve görelî, nöbetleşe ve kalıcı, kırsal ve kentsel yoksulluk gibi başlıklar altında kategorize edilmiş ve incelenmiştir. Örneğin, Yolcuoğlu’na göre (2010) Dünya Bankası, günlük geliri asgari, 2400 kalori değerindeki besini almaya yetmeyen insanları mutlak yoksul olarak tanımlamaktadır. Bu yaklaşıma göre, günlük bir dolarlık harcama seviyesi mutlak yoksulluk sınırını oluşturmaktadır; Türkiye’nin de içinde yer aldığı ülkeler grubunda ise bu rakam dört dolardır. Dünyanın giderek kentlileşmesi ve kırsal ortadan kalkmaya yüz tutması nedeniyle kırsal yoksulluk, yoksulluk tartışmaları içindeki önemini görece kaybetmiştir. Kentsel yoksulluk da biçim değiştirmektedir. Türkiye’de büyük kentlerin sanayiden arındırılmaya ve hizmet kentine dönüşmeye başlaması, 1960-90 arasında çokça tartışılan işçi sınıfı ile bir anlamda onun mekânsal izdüşümünü oluşturan gecekondu sorununu ikinci plana itmiş, ilgi ‘yeni yoksulluk’, ‘kalıcı yoksulluk’, ‘sınıf-altı’ gibi olgulara yönelmiştir. Buğra ve Keyder (2013, s. 20), yeni kentsel yoksulluğun “salt aritmetik” bir mesele olmayıp toplumla ilgili boyutları bulunan “dışla[n]ma” (*exclusion*), “sınıf-altı olma” (*underclass*) ve “kenardalık” (*marginality*) gibi durumlarla birlikte ele alınması gerektiğini belirtmektedirler.

Buğra ve Keyder'e göre, sınıf-altı olma durumu, önceleri sistemin içinde işçi olarak var olan insanların sistemin dönüşmesinden ötürü artık aynı olanaklara sahip olamamaları, ırk gibi sosyal özellikleri dolayısıyla bir toplumsal sınıf olarak değil, sınıflar altı bir tabaka olarak gettolarında yaşamlarını sürdürmeleri anlamına gelmektedir. *Dışlanma* ise, çok boyutlu bir olgudur. Örneğin *ekonomik dışlanma* sürekli işsizlik anlamına gelir. Buna *kültürel dışlanma*; dışlananların göçmen yahut farklı etnik kökenden olmaları nedeniyle *siyasal dışlanma*; bu insanlar devletin kentlerin çevrelerinde yaptırdığı sosyal konutlarda ikamet ettiklerinde *mekânsal dışlanma* ilave olur. Bu dört boyutun bir araya gelmesinden oluşan bütünsel dışlanma durumuna ise *toplumsal dışlanma sendromu* adı verilir (Buğra ve Keyder, 2003, s. 20). *Marjinalite* (kenardalık) ise, Özden'in Buğra'ya atıfla belirttiği gibi, daha çok Latin Amerika'da kullanılan bir terim olup, pasif, örgütsüz, lidersiz, kararlara katılmak yerine boyun eğmeyi alışkanlık hâline getirmiş bir kitleyi işaret etmektedir. Bu anlamda kenardalık, "sisteme entegre olmamışlığı ifade eder" (akt. Özden, 2013, s. 280). Tanımlardan da anlaşılacağı üzere, bu kavramlar birbirleriyle ilintili hatta iç içe geçmiş olgu ve süreçlere karşılık gelmektedir. Biz aralarındaki ilişkileri göz ardı etmeksizin sınıf-altına odaklanmaya çalışacağız.

Sınıf-Altına İlişkin Kavramsal Çerçeve ve Kuramsal Tartışmalar

Öncelikle, sınıf-altı ile yoksulluğu eş anlamlı olarak kullanamayacağımızın altını çizmek gerekir. Zira yoksulluk daha çok gelir ve servete dayalı olarak tanımlanırken, sınıf-altı, modern refah toplumlarının temel kabullerini tehdit eden değersel ve davranışsal eğilimlere atıfta bulunur. Buğra'nın belirttiği gibi, kapitalizm, emeğini satmak zorunda olan mülksüz insanı sözleşme ilişkisi çerçevesinde çalıştırmaya dayanan bir sistemdir ve değer sisteminin merkezine "çalışma"yı koyar (2015, s. 10). Gerçekten de, 1980'lere kadar İngiltere ve ABD'de erkekler eve ekmek getirmekle, kadınlar ise ev sorumluluklarını üstlenmekle yükümlü kabul ediliyorlardı. Tam zamanlı ve ücretli istihdam esastı. 80'lere gelindiğinde ise, erkek işsizliğinde ve yalnız annelerin ev reisliği oranında ciddi bir artış olmuştu. Bu durum, temel değer olarak çalışmanın ve diğer ailesel ve toplumsal değerlerin uzağına düşme eğiliminin bir yansıması olarak okundu. Sosyal bilimciler tam da bu bağlamda, toplumun merkezi değer ve kurumlarının dışına düşmüş "artık" bir kategoriye işaret etmek için sınıf-altı terimini kullanmaya başladılar (Morris, 2002, s. 1-2). Sınıf-altı, alt sınıflardan farklı olarak Batının klasik sınıf düzeni içinde yeri olmayan bir kategoriye işaret ediyordu. Myers (2008, s. 485) gibi sınıf-altının tüm eşitsiz toplumlarda her zaman var olan yoksulları

“damgalamak” için kullanılan bir terim olduğunu iddia edenler bulunduğu gibi, terimi 18 ve 19. yüzyılda kullanılan hak etmeyen/layık olmayan yoksul (undeserving poor) teriminin ahlâken tarafsız dengi olarak niteleyenler (Wikipedia) de bulunmaktadır.

Batı'da 1965'ten itibaren gündeme gelen sınıf-altı tartışmaları 1980'lerde kamu politikası alanına çıkmış, son 10 yılda da ekonomiden, sosyolojiye (örneğin kent ve adalet/ıslah sosyolojisi), şehir-bölge planlamadan, kamu yönetimine, sosyal çalışmadan sosyal politikaya kadar pek çok disiplinin ilgi konusu hâline gelmiştir. Son dönemlerde Türkiye'de yapılan pek çok çalışmada da sınıf-altı kavramının kullanıldığı görüyoruz. Ancak sınıf-altı kavramının işaret ettiği olguya dair analizler Batı düşüncesi açısından yeni sayılmaz. Örneğin 19. yüzyılda Malthus, yoksulların yoksulluklarından dolayı başkalarını suçlamalarını eleştirmiş ve yoksulluğun kötülük ve ahlâki reddiye üzerine kurulu bir alt kültürden kaynaklandığını öne sürmüştü. Yoksul sınıfların mevcut iş imkânlarından fazla üremelerine engel olunması gerektiğini düşünen Malthus, yoksullara yapılacak devlet yardımına da karşı çıkıyordu (Morris, 2002, s. 11-12). Marx ise, yoksulların sayıca açık olan iş imkânlarından fazla olmasının kapitalizmin temel ihtiyaçlarından biri olduğunu belirterek Malthus'un tezini eleştirmişti. O, endüstriyel rezerv ordusunu (ihtiyat

ordusu) endüstriyel proletarya olarak tanımlamak suretiyle olumlama, bugünün sınıf-altına karşılık geldiği düşünülen lümpen proletaryayı ise olumsuz terimlerle niteleyerek aşağılamıştı (Morris, 2002, s. 14-15; Kelso, 1994, s. 255-256):

Tüm sınıfların baştan çıkarılmış elemanlarından oluşan bu cüruf, çürümüş zamparalar, serseriler, terhis edilmiş askerler, tahliye olmuş hapisane gediklileri, azatlı gemi/kadırga köleleri, dolandırıcılar, hilekârlar, haytalar, kapkaççılar, uçkağıtıcılar, kumarbazlar, kadın satıcıları, tamirciler, dilenciler... “Tehlikeli sınıf”, “sosyal cüruf”, “eski toplumun en alt katmanları tarafından kusulmuş... edilgen bir şekilde çürümüş kitle (Marx ve Engels'den akt. Haralambos ve Holborn, 2008, s. 64).

Marx'ın lümpen proletaryaya olumsuz yaklaşmasının nedeni, bu grubun kapitalizmin evriminde yer tutmaması, burjuvazinin üzerinden kar elde ettiği bir grup olmamasıdır. Üretim araçlarıyla bir ilgisi olmayan lümpen proletarya, sınıf olamadığı için sınıf çatışmasında ya da kapitalizmin ortadan kalkmasında herhangi bir rol oynayamazdı (Kelso, 1994, s. 255). Marx, lümpen proletaryanın endüstriyel düzenin kurulması için gerekli disiplinden uzak olduğunu ve burjuvazi tarafından karşı-devrimci amaçlar için kullanılabileceğini düşünüyordu. Kelso'ya göre, 1848'de Fransa'da yaşanan da bu olmuştu (1994, s. 256).

19. yüzyılda sınıf-altı yoksulluğunu ele alan bir diğer sosyal bilimci de Hen-

ry Mayhew'du. 1851-1861 arasında dört cilt olarak yayınlanan *London Labour* ve *London Poor* (1985) adlı çalışmasında, istatistikleri, polis kayıtlarını ve yaptığı mülakatları bir araya getirerek yoksulların yaşam tarzlarını betimlemeye çalışmıştı. Mayhew dolandırıcılar, hırsızlar, dilenciler, fahişeler, işportacılar gibi "toplum dışına itilmiş" sokak insanlarını dördüncü kitapta ele almıştı. Ona göre (Mayhew, 1985, s. 451) her toplulukta insanlar faal olanlar ve olmayanlar, çok çalışanlar ve çalışmayanlar, çalışkanlar ve tembeller şeklinde iki kategoriye ayrılır. İkincilerin özelliği tüm işlerin onlar için bıkmıncı olmasıdır. Her toplumda bazılarının diğerleri üzerinden geçinmek durumunda oluşlarının biyolojik (sakatlık ve yaşlılık), entelektüel (delilik ve aptallık) ve ahlaki (tembellik, serserilik, dilencilik, suçluluk) kusurlar olmak üzere üç temel nedeni vardır (Mayhew, 1985, s. 451). Mayhew'a göre bu grup hayvani bir doğaya sahiptir; argo konuşan, mülkiyete inancı zayıf, zalim, kadın onuruna kayıtsız, karşı cinse hayvani bir açlık besleyen "akidesiz", "şuursuz", "ilkesiz", "canavar", "barbarların en aşağısı" olan "içgüdü-süz hayvanlar"dan oluşur (akt. Morris, 2002, s. 17-18). Bu dönemde yoksulluğun ahlaki çöküntüden kaynaklandığı düşünüldüğünden, yoksullara yardımın sınırlanması önerilmekteydi (Morris, 2002, s. 19). Devlet yardımlarıyla yoksulların, hastaların ve benzeri kategorilerin hayatta kalmasına imkân sağlamanın

Darwinci manadaki doğal seçilimin gerçekleşmesini engelleyeceği bile ileri sürülmüştü (Morris, 2002, s. 27).

1906'ya gelindiğinde de durum fazla değişmemişti. Örneğin Beveridge, istihdam edilemez durumda olanların, devlet yardımına bağımlı kişiler olarak tanınması karşılığında sivil özgürlük, oy ve babalık hakkı da dâhil olmak üzere tüm vatandaşlık haklarından "tamamen ve kalıcı olarak" mahrum bırakılması gerektiğini savunuyordu. 1950'lerde T.H. Marshall bu yaklaşımı tersine çevirecek ve sosyal hakları vatandaşlık statüsüne dâhil ederek; "talep sahibinin pazar/piyasa değeri ile orantılı olmayan gerçek bir gelire erişme hakkını" evrensel bir hak olarak tanımlayacaktı (Morris, 2002, s. 45-46).

20. yüzyıl yoksulluk yazınında üzerinde durulması gereken kişilerden biri de Seeböhm Rawntree'dir. Onun işçi sınıfı aileleri ile gerçekleştirdiği ilk araştırmadan, üçüncüsüne kadar geçen sürede, yoksulluk nedenleri ciddi bir değişim geçirmiştir. İlk araştırmada eve ekmek getiren kişinin ücretinin düşüklüğü ya da ailenin çok çocuk sahibi olması temel yoksulluk nedenleri olarak karşımıza çıkarken, 1936'da aile reisinin düzensiz istihdamı, çok hasta olması ve babalar aileden ayrı olduğu için kadınların hane reisi olmasından kaynaklanan sıkıntılar yoksulluk nedenleri arasında yer tutmaya başlamıştı (Cheal, 1996, s. 19-22)

Bu değişim, işçi sınıfı yoksulluğunun sınıf-altı olmaya doğru evrildiğini gösteren deliller arasında sayılmaktadır.

1961'de Oscar Lewis sınıf-altına teka-bül eden kategoriye, "güçlü bir şimdiki zaman yönelimine sahip, hazzı erteleme yeteneği pek az olan, kaderci" bir kategori şeklinde betimlemiştir (Haralambos ve Holborn, 2008, s. 240). Lewis'e göre sınıf-altı olma durumu, yoksulluktan kaynaklanan ve hayatı çok sınırlı kaynaklarla sürdürmeyi temsil eden tutum ve davranışlara tekabül ediyordu. Yoksulluk kültürü bir kez oluştuğundan sonra bir alt-kültüre dönüşerek kuşaklar arasında aktarılma eğilimi gösteriyor, böylece de gelecek kuşaklar açısından bir yoksulluk sebebine dönüşüyordu (Morris, 2002, s. 82; Wilson, 1990, s. 13).

Myrdal 1963'te sınıf-altı göstergelerini kalıcı işsizlik, eksik istihdam ve istihdam edilemez olmak şeklinde tanımlarken; Auletta kavramı, "kentsel alanlarda yoğunlaşmış, toplumdan kopmuş, ekonomik ana akımın kenarında kalmış ve modern ekonomide iş bulmak için gerekli yetenek ve davranışlardan yoksun" bir insan grubunu adlandırmakta kullanmıştı (akt. Meyers, 2008, s. 485). Auletta'ya göre sınıf-altı dört grupta incelenebilirdi (akt. Ricketts ve Sawhill, 1988, s. 317; Morris, 2002, s. 81):

Edilgen yoksullar ya da yardım bağımlıları;

Düşmanca davranan sokak suçluları, alt sınıf fahişeler, uyuşturucu bağımlıları;

Yer altı ekonomisine eklemlenmiş ama nadiren şiddet suçlarına bulaşan üçkağıtçılar;

Alkolikler, evsiz kadınlar, hastaneden çıkarılmış akıl hastaları gibi hiçbir işe ve yere bağlı kalamayanlar.

1985'te W. Julius Wilson, sınıf-altını tanımlayan ölçütleri, eğitimsizlik, vasıfsızlık, emek gücünün dışında kalmış olmak, uzun vadeli işsizlik, sapkın davranışlara angaje olma, ailede istikrarsızlık ve yardım bağımlılığı olarak belirledi (akt. Meyers, 2008, s. 485). Wilson'un çalışmalarının önemi, sınıf-altını Amerikan ekonomisindeki yapısal dönüşümlere bağlı olarak açıklamasında yatıyordu. Ona göre, 1970'lerde sanayisizleştirme ve ekonominin hizmet sektörlerine dayanmaya başlaması kentlerin ekonomik canlılığını azaltmış; kent merkezleri terk edilmiş; endüstrinin ve işin banliyölere doğru yönelmesi de süreci etkileyen temel faktörler olmuştu. Wilson'a (1990, s. 29-62) göre, sınıf-altı olma durumu sadece ırksal ayrımcılıkların değil göçmen hareketleri, yaş yapısındaki değişiklikler, temel ekonomik değişimler, yoğunlaşma ve toplumsal yalıtım gibi bir dizi yapısal etmenin sonucu olarak pekişmişti. Bu nedenle de, yoksulluk ancak ekonomik gelişme, mesleki eğitim, iş yaratma gibi araçlarla çözülebilecek bir sorundu.

Wilson ve Wacquant muhafazakar ideolojinin, sınıf-altını bireysel ve ahlaki terimlerle ve yoksulluk kültürü söylemiyle ele almasını eleştirmekte ve sınıf-altını oluşturan olgular dizisinin “sosyo-yapısal olduğunu” ve “işsizlik ve ekonomik dışlamanın, dramatik oranlara erişmiş bir hiper-gettolaştırma sürecini tetiklediğini” (2007, s. 126) öne sürmektedirler. Siyah yoksulların durumunun geçmişteki benzerlerinden ve bugünün beyaz yoksullarından farklı olması, çöküntüleşmiş alanlarda yoğunlaşmalarından kaynaklanmaktadır. Metropoliten ekonomilerin genel desantralizasyonu, hizmet sektörüne geçiş, bankalar ile endüstrilerin ayrışması, post-Taylorist esnek örgütlenmeler, sendikalara yönelik saldırılarla ücretlerin düşüşü, rekabetin artması gibi yapısal nedenlerle, sınıf-altılaşma süreci siyahların aleyhine olacak şekilde gelişmiştir (Wacquant ve Wilson, 2007, s. 127-128).

1980’lerde Güney ve Batı yakalarında ortalama aile geliri kent ortalamasının üçte birine ya da yarısına kadar gerilemiş, illegal faaliyetler ve uyuşturucu akışı artmış, dayanışma ağları çözülmeye başlamış, bu alanlara yapılan soylulaştırıcı (*gentrification*) müdahaleler süreci daha da karmaşıklştırmıştır. Bu durum gettoyu hiper-gettolaştırmıştır. Hiper-gettolaşma, gettonun, ekonomik bakımdan kenarda kalmasıyla birlikte örgütsel gücünün önemli bir kısmını da yitirmesi, yani dinsel ve entelektüel kanaat önderlerinin

getto dışına çıkması anlamına gelmektedir. Eski getto sakinlerinin aileyi, cemaati ve topluluğu ayakta tutma kaygısı yitirilmiş ve radikal bir sınıfsal ve ırksal dışlama ortaya çıkmıştır. Bu çöküntü alanlarında bir işe sahip olunması, sahip olunan işin de bir orta sınıf ya da mavi yakalı işi olması, getto olmayan yoksul alanlara nazaran çok daha düşük bir olasılıktır. Aynı durum lise mezunu olma, kendine ait bir çek hesabına, arabaya, eve, işe, toprağa ya da sosyal sermayeye sahip olma bakımından da geçerlidir. Söz konusu etmenler yardım bağımlılığını pekiştirmekte ve uzun süreli hale getirmektedir. Wilson ve Wacquant’a göre, sınıf-altı terimi “toplumsal olarak en dışlanmış ve ekonomik olarak kenarda kalmış kesimlerin önceden eş benzeri görülmemiş bir biçimde yoğunlaşmasıyla teşhis edilebilecek şekilde sınıfsal ve ırksal egemenliğin sosyal-mekânsal biçimlenmesine/modellenmesine işaret eden yapısal bir kavram olarak kullanılmalıdır” (2007, s. 133).

Massey ve Denton’a göre ise, Wilson ve Wacquant’ın ya da benzerlerinin yapısal nedenlere işaret ederken salt ekonomik olanlar üzerinde durmaları, sınıf-altının temelinde yatan sistematik ırk ayrımcılığını örtme işlevi görmektedir: “Çoğu Amerikalı, siyahların maruz kaldığı tecridin boyutlarını ya da bunun süre giden kurumsal düzenlemeler ve güncel aktörlerce ayakta tutulma derecesini tahmin bile edemez” (2007, s. 136). Siyahlar sadece siyahların yaşadığı

mahallelerde yaşamaya zorlanmaktadır. Siyahların yaklaşık üçte birinin oturduğu metropoliten alanlarda “ırksal tecridin boyutu o denli yüksek, o denli farklı boyutlarda eş zamanlı olarak cereyan ediyor ki, biz bu örüntüye hiper-segregasyon (aşırı tecrit) diyoruz” (Massey ve Denton, 2007, s. 137). Bu görüşe göre, sınıf-altı topluluklar azınlık yoksulluğunun tecritle çakıştığı yerlerde ortaya çıkmaktadır. Bu durum kendileri dışındaki dünyadan farklılıklarını/ayrılıklarını vurgulamak isteyen gençlerin muhalif bir kültür geliştirmesine yol açmaktadır. Örneğin siyah İngilizcesi böyle bir kültürün parçasıdır ve gençlerin dış topluma adaptasyon imkânlarını daha da azaltan olumsuz bir etmen olarak iş görmektedir (Massey ve Denton, 2007, s. 138-139). Bu bakış açısına göre, sınıf-altının ortadan kaldırılabilmesi getto ve tecrit koşullarının ortadan kaldırılmasına ve konut alansal bir bütünleşmeye bağlıdır.

Özetle ifade edecek olursak, literatürde sınıf-altını ortaya çıkaran nedenlerin üç ana başlıkta tasnif edildiğini söyleyebiliriz: Davranışsal-tutumsal (bireysel) nedenler; kültürel nedenler (yoksulluk kültürü) ve yapısal nedenler (sınıfsal/ekonomik nedenler ile ırksal ve etnik gruplara uygulanan ayrımcılık) (Meyers, 2008, s. 48). Sınıf-altı meselesinin, 1980'ler ve 90'larda yoğun olarak tartışılmış olmasına karşın bugün Amerika'da etkisini yitirmiş olduğunu düşünen sosyal bilimciler de bulunmakla

birlikte (Jargowski ve Sawhill, 2006, s. 6) kavram, yeni yoksulluk ve kenardalık kavramlarıyla birlikte Türkiye'de sosyal politika ve sosyoloji literatürüne hızlı bir giriş yapmıştır.

Türkiye'de Sınıf-Altı

Bazı bilim adamları Türkiye'de sınıf-altı kesimin varlığını sorgulamaktadır. Örneğin Bıçkıcı'ya göre (2005, s. 106), “Türkiye'de sokak çocukları, baliciler vb. olarak nitelenenler dışında, sınıf-altı ile benzerlik kurulabilecek yaygın bir kitle gözlenmemektedir” Benzer şekilde Ahmet Zeki Ünal da *Toplumda Tabakalaşma ve Hareketlilik* başlıklı kitabında sosyolojik araştırmaların yoksulluk kültürü olarak adlandırılan bir kültürün varlığına ilişkin çok az kanıt bulduğunu belirterek tersi bulguların önemine işaret etmektedir. Örneğin yoksulların da yoksul olmayanlara benzer umut ve tutkulara sahip olduğunu, “ümitsiz ekonomik durumlarda bile bu en marjinal (kültürel sermayeleri çok az olan gençlerin) sınıf-altı tezlerinin ileri sürdüğünün aksine tümünden ekonomik hareketsizliğe, kronik işsizliğe düşmeye karşı direnebildiklerini” (Ünal, 2011, s. 118) öne sürmektedir. Ona göre, işsizlik, güvencesizlik ve düşük istihdam, bu kesimi sınıf-altı konumunu sürdürmeye itmez, tam tersine ortak işçi sınıfı deneyimleri olarak algılanır.

Şenses de, sınıf-altının, ciddi davranışsal sorunlarla karşı karşıya bulunan yoksul grup şeklinde, özellikle de ABD'ye özgü bir olgu olarak tanımladığını belirtmekte ve ağırlıklı olarak siyahlarla Hispaniklerden oluştuğunu vurgulamaktadır (2014, s. 211). Şenses'e göre, İtalya'nın güneyindeki bazı kentlerde de sınıf-altı olgusunu çağrıştıran bulgular elde eden sosyal bilimciler vardır. Tartışmalı bir kavram olan sınıf-altına ilişkin rakamsal tahminlerin yoksulluk verilerini ayrıntılı olarak yayınlayan ABD'de bile yarım milyonla iki milyon arasında değiştiğini vurgulayan Şenses (2014, s. 127), sınıf-altı konusunun sosyal politikalarla olan ilintisine hususiyetle değinmektedir. Ona göre "ABD'de sınıf-altının 1960'lardan sonra genişlemesi ve yoksulluk profilinin çalışan yoksullardan çalışmayan yoksullara doğru kayması, temel sosyal politika hedeflerinin sosyal yardımlara bağlı olan kesimin çalışma yaşamına çekilmesi amacına kaymasına neden olmuştur" (2014, s. 293).

Yolcuoğlu'nun TÜİK'in, 2007 'Yoksulluk Çalışması' sonuçlarına atıfla belirttiği üzere, Türkiye'de 13 milyon kişi yoksulluk sınırının altında yaşamaktadır. 17 milyon 690 bin ailenin, 2 milyon 473 bini yoksul durumdadır. Hanede yaşayan kişi sayısı arttıkça yoksulluk oranı da artmaktadır. Örneğin yoksulluk oranı 1-2 kişilik ailelerde % 11, 3-4 kişilik ailelerde % 8, 5-6 kişilik ailelerde % 18, yedi ve daha fazla kişinin bulunduğu ailelerde

ise % 42 civarında saptanmıştır. Yine Yolcuoğlu'nun belirttiği üzere, 2007 yılında işsizlik oranı % 14 olarak açıklanmıştır. Ancak resmi işsizlik rakamlarında iş bulma ümidi olmayanlar başlığı altındaki 722 bin kişinin ve sayıları 600 bini bulan mevsimlik işsizlerin işsizlik rakamına dahil edilmediği, bu rakamlara ücretsiz aile işçisi olarak çalışan, 2 milyon 619 bin kişinin sadece üçte biri eklendiği takdirde işsizlik oranının iki katına ulaşacağı öne sürülmektedir (Kızılot'dan akt. Yolcuoğlu, 2010). Bu ve benzeri değerlendirmeler, Türkiye için rakamlar üzerinden bir tabakalaşma analizine gitmenin ne kadar güç olduğunu göstermektedir. Kaldı ki sınıf-altı, birden fazla parametre içeren çok daha karmaşık bir olgudur. Kentseldir, ağırlıklı olarak anakent yoksulları ile ilgili gibi görünmektedir. Bu nedenle Türkiye'de İstanbul başta olmak üzere anakentler bağlamında tartışılması daha doğru olur. Örneğin "Türkiye'de gelirin en eşitsiz dağıldığı il İstanbul'dur. İstanbul, Türkiye'de hanelere giren gelirden %27,5 pay almaktadır. Oysa toplam hanelerin yaklaşık %15'i bu kenttedir. En üsteki %1'lik grup ile en alttaki %1'lik grup arasında aylık gelir açısından 322 kat fark mevcut olup, aynı fark Türkiye genelinde, 232 kattır" (Yolcuoğlu, 2010).

Bu yazıda sınıf-altı, anakentlere özgü bir olgu olarak ve dört ana başlıkta ele alınmaya çalışılacaktır. Bunlardan birincisi, 90'lardan itibaren daha ziyade zorunlu göçle büyük kentlere gelen kitlelerin sa-

nayisizleştirme süreçlerinin de etkisiyle karşı karşıya kaldığı yeni yoksulluk biçimleridir. Literatürde sınıf-altı ile ilişkilendirilmekte olan bu kesimin gerçekten sınıf-altı özellikler gösterip göstermediği tartışmalı bir konudur. İkinci başlık, toplumun en yoksulları olarak karşımıza çıkan çocukların yoksulluğudur ve sokakta çalışan çocuklar ve sokak çocukları bağlamında değerlendirilecektir. Üçüncü başlık evsizler, dördüncü başlık ise dilencilerdir. Çocuk yoksulluğu, dilencilik hatta evsizlik (meczuplar örneğinde olduğu gibi) geleneksel toplum tiplerinde de gözlenmektedir. Ancak kapitalizme eklenme sürecinde bu kesimler damgalama ve suçlu ilan etme (kriminalize etme) yoluyla geleneksel toplumsal desteklerden mahrum bırakılma riski ile karşı karşıyadırlar.

Sosyo-Ekonomik ve Etnik Ayrışmalar Temelinde Yoksulların Damgalanması ve Sınıf-Altı

Türkiye’de sınıf-altının mevcut olup olmadığı ile ilgili tartışmalar sürerken özellikle kent sosyolojisi, planlama, sosyal politika alanında çalışma yapan pek çok sosyal bilimci terimi kullanmaya başlamıştır. Örneğin konunun kent planlama ile ilişkisini analiz etmeye çalışan Özden, dışlanma, kenardalık ve sınıf-altı terimlerini daha ziyade kentlerdeki çöküntü alanları ya da sefalet mahalleleri ile birlikte ele almaktadır. Ona göre, çöküntü göstergelerinden bazıları şunlardır:

Eski konut dokusu, konfor koşullarının noksanlığı... genel görünümün sefilliği, çok kullanıcılık, kiracılık oranının yüksekliği... kirlilik, sanayi ve konut karşımı yerleşme dokusu... az işleyen okullar ve sosyal konutlar, göçmen gruplar, fiziksel bozukluklar, kültürel ve dilbilimsel eksiklikler, düşük zeka, düşük sosyal sınıf, hane bütçesini yönetmede yetersizlik, cehalet, parçalanmış aileler, sosyal keyifsizlik (toplum içinde bulunduğu konumdan ve çevresinden hoşnut olmama durumu), anti-sosyal davranışlar, vandalizm, çocuk suçluluğu, alkolizm, kriminal faaliyetler... sosyal ve diğer donatı ve hizmetlerin noksanlığı... sınırlı alışveriş olanakları... düşük standartlı sağlık hizmetleri vb. Çöküntü alanlarında yukarıda sayılan ölçütlerin birleşerek meydana getirdiği bir sosyal dışlanmışlık da söz konusudur (2008, s. 41-43).

Sınıf-altı konusuna kent sosyolojisi bağlamında değinen çalışmalardan biri de Yılmaz’ın Tarlabası çalışmasıdır. Yılmaz’a göre, Tarlabası örneğinde mekânsal ve etnik bir damgalama söz konusudur. “Mahallenin suç ve fuhuşla özdeşleştirilmesi” nedeniyle Tarlabası sakinleri “yalnızca burada yaşıyor olmaktan dolayı, ahlâksız ya da suça yatkın görülmekte” ve “Kürtleri terörizmle, Romanları ve Kürtleri suç ve pislikle ve Afrikalıları da uyuşturucu satıcılığıyla tanımlayan bir etnik damgalamaya mahkûm” edilmektedirler (2005, s. 53). Yılmaz’a göre, gecekondü alanlarına yerleşmenin imkânsızlaştığı günümüzde göç kent merkezlerine yönelmekte,

eskiden de yoksulluğun mevcut olduğu şehir merkezindeki bazı mahalleler, “sınıfsal ayrışma süreci doğrultusunda giderek sadece yoksulların yaşadığı çöküntü alanlarına dönüşmeye başlamaktadır (2003, s. 102-103).

Süleymaniye ve Küçükpazar’da yaptığımız mülakatlarda da yoksul mahallelerde yaşayan ve kendileri de yoksul olan kişilerin diğer bazı yoksulları, örneğin Kürt göçmenleri, aşırı bir yoksullukla başa çıkmaya çalışanları ve bekârları (bekâr odalarında kalanları) ötekileştirdikleri görülmüştür. Bu gruplar hakkında bir “tehlikeli sınıf” söylemi üretilmiştir. “Düzgün aile”, “kendini buralı hisseden aile” kategorisinin karşısına bu tehlikeli ötekiler yerleştirilmiştir. Kendisini İstanbullu olarak niteleyen iki kadın katılımcı Süleymaniye’deki “tehlikeli ötekiler” hakkında şu değerlendirmeleri yapmıştır:

[Süleymaniye’deki Demirtaş ve Hoca Gıyasettin mahalleleri ile ilgili olarak] Bağdat Caddesi ile Fikir tepe olayı. Aynı yerdeyiz ama bizimki tamamen denize nazır bir yer. Orası hiç bozulmayan sokak, terk edilmeyen sokak. Güzel ailelerin oturduğu bir sokak, bütün aileler güzel, ben kimsenin ailesine bir şey demiyorum da... Hayırlısı ile istiyoruz yine böyle temizlensin... Bu yardımların kesilmesi lazım... Buraya gelenlerin çoğunun çocuğu hırsızlık yapıyor Mesela bir turist geçemiyor Misafir gelenler araçlarını park ettiği zaman... anında camları kırılıyor, içinden teypler çalınıyor Özellikle akşam saat altıdan

sonra [kıyı bandına] gidemeyiz ki, korkarız yani... Anne doğuruyor, bırakıyor sokağa, ne yapıyor ne ediyor demiyor... Kaçak elektrik kullanıyorlar. Hepsinin üzerinde mülk var ama hepsinin yeşil kartı var. Yoksul değil onlar... Çalışmıyorlar, çalıp çırpıyorlar... Derli toplu aileye hasretiz... Bekâr odaları buraları mahvetti (Erkilet, 2013, s. 137-138).

Küçükpazar’ın karşısında yer alan İstanbul Ticaret Üniversitesi’nde okumakta olan bir öğrenci de, benzeri değerlendirmeler yaparak, Küçükpazar’daki istismak faaliyetinin Süleymaniye’nin içlerine kadar devam ettirilmesi gerektiğini savunmuş, bölgede bir asayiş sorunu olduğunu ve bunun da ancak tahliyelerle çözülebileceğini ileri sürmüştü (Erkilet, 2013, s. 138). Ancak Tarihi Yarımada gibi yoksulluğun geçmişte de mevcut olduğu alanlarda sınıf-altı ile özdeşleştirilen kriminallik ve umutsuzluktan ziyade dayanışmacı ağlarla varlığını sürdüren mahalle sakinleri ile karşılaşmaktadır. Komşu dayanışması, veresiye alışveriş gibi imkânlar, mahallenin, yoksulların hayatlarını suça bulaşmadan sürdürbilmelerinde hâla önemli bir tampon mekanizma olarak iş görmeye devam ettiğini göstermektedir. Örneğin bölgede yaşayan yoksul ve dul bir kadının “dışarı çıkıp çocuğumu aramaya kalktığım zaman bütün esnaf benimle birlikte olur” (İlyasoğlu ve Soytemel, 2006, s. 132) sözünün işaret ettiği dayanışma örüntüleri, ciddi orandaki yoksulluğa rağmen bu semtlerin Batılı anlamda bir çöküntü

alanı, yoksulların da sınıf-altı olarak tanımlanamayacağını göstergeleri olarak yorumlanabilir. Gedikpaşa gibi ticaret ve imalat ağırlıklı bölgelerde de benzeri bir durum söz konusudur. Bu alanlarda oldukça canlı sosyo-ekonomik ilişki ağları mevcuttur ve bunlar göçü emmekte zorlanan Türkiye gibi toplumlar açısından, kentin yeni sakinlerine iş ve umut sağlama özelliğine sahiptir. İmalathanelerin sağladığı enformel eğitim, yoksulluğun mevcut olduğu bir alanda çöküntüleşme-karşıtı işlevler görmektedir. Örneğin, Güler-Müftüoğlu’nun Gedikpaşa’daki ayakkabı imalathanelerinde çalışanlar üzerine yapmış olduğu araştırma (2005, s. 206-210), çıraklıktan yetişme yoluyla kazanılmış işin, yaşamın günü birlik sürdürülmesine katkıda bulunduğunu (%45,7) ve işçilerin kendilerine ait bir işyeri açma umudunu beslediğini (%11,4) göstermiştir. 459 işyeri arasından seçilen 70 işyerindeki katılımcıların %30,7’si, meslekte edinilen enformel eğitime dayalı olarak gelecek beklentisi geliştirmiştir.

Bu açıdan bakıldığında, tarihsel kent merkezlerindeki geleneksel ya da küçük üretim ile paylaşım biçimlerinin sanayisizleştirmenin etkilerini hafifletme imkânına sahip oldukları, bunların kentsel müdahalelere maruz bırakılmasının yoksulluğu kalıcı hâle getirerek sınıf-altının oluşumuna yol açabileceği düşünülmektedir. Yoksulların damgalanması, ötekileştirilmesi, suçlu ilan edilmesi, küçük üretim birimleri ve küçük esnalla birlikte

kent merkezinden dışarı itilmesi, aileleri mahallenin sağladığı sosyal dayanışma imkânlarından ve gelir elde edebilecekleri kapitalizme henüz eklemelenmemiş üretim ortamlarından uzaklaştırmaktadır. Bu yoksul hanelerde doğan yoksul çocuklar ebeveynlerine göre daha ciddi bir tehditle karşı karşıyadır. Zira sınıf-altının bu çocukların yetişkinliğe geçmesiyle birlikte daha net bir örüntü hâline gelebileceğini düşündüren veriler mevcuttur.

Çocuk Yoksulluğu, Sokakta Çalışan Çocuklar ve Sokak Çocukları

Türkiye’de çocuk yoksulluğunun nicel boyutu üzerine çok fazla akademik çalışma yapılmamıştır (Kurnaz, 2010, s. 47). Bu nedenle bu yazıda daha ziyade nitel çalışmalara atıfta bulunulmuştur. Bunlar rakamsal olarak bize net veriler sağlamasalar da olgunun doğasını, yapısını ve etki/sonuçlarını anlamamıza önemli katkı sağlamaktadırlar. Önce nicel verilerden başlayalım. Kurnaz (2010, s. 14), TÜİK verilerine atıfla Türkiye’deki çocuk yoksulluğu oranlarının yetişkin yoksulluğu oranlarından daha yüksek olduğunu belirtmekte ve aileden miras alınan dezavantajların toplumsal sermaye birikimini engellemek suretiyle çocukların çalıştırılmasına, sokakta yaşamasına ve suça itilmesine neden olduğunu belirtmektedir. Ona göre, Türkiye’de yoksulluk riskiyle en fazla karşı karşıya olan çocuklar,

Ailenin geçiminin sadece bir kişi tarafından sağlandığı geniş ailelerde yaşayan;

Tek-ebeveynli ailelerden gelen;

Aileleri yakın zamanda göç etmiş olan;

Kayıt dışı ve geçici işlerde çalışan ve bunun sonucunda da düzenli bir gelire sahip olamayan, örgün eğitim almamış ya da çok az eğitim almış, uzun süredir işsiz, engelli ya da engelli birine bakmak zorunda olan anne babaların çocuklarıdır.

Kurnaz (2010, s. 45) SHÇEK, DİE ve UNICEF tarafından yapılan bir araştırmaya atıfla çocukların sokakta çalışma nedenlerini %80 oranında "aile bütçesine katkıda bulunmak" olarak ifade etmektedir. İstanbul'da sokakta çalışan çocukların %77'sinin ailelerinin yoksulluğu nedeniyle çalıştığını düşünülmektedir. Kurnaz'ın da belirttiği gibi, çocukların sokakta çalışması uzun saatler sokakta olmalarına, beslenme ve sağlık sorunlarına ve eğitimlerinin aksamasına neden olmaktadır. Şimşek ve Erol'un 8-18 yaş arasındaki 3179 çalışan çocukla gerçekleştirdiği araştırmaya atıfta bulunan Kurnaz, bu çocukların yaklaşık %11'inin eğitimine devam edebildiğini, etkinlikler ve skorlar bakımından da çalışmayan çocuklara göre daha başarılı olduklarını belirtmektedir. Çalışan çocukların sokakta bulunması ile sokak çocukluğu arasında bir fark bulunmakla

birlikte bu ikisi zaman zaman iç içe de geçebilmektedir.

Yoksulluk meselesi sadece ekonomik ve maddi boyutları olan bir konu değildir. Semerci, Müderrisoğlu ve arkadaşlarının nicel ve nitel yöntemleri bir arada kullanarak gerçekleştirmiş oldukları bir çalışmanın verilerini paylaştıkları *Eşitsiz bir Toplumda Çocukluk* başlıklı çalışmada kullanılan *çocuğun iyi olma hali* kavramı, yoksunluğun çok boyutluluğu ve çok boyutlu etkileri hakkında önemli ipuçları vermektedir. Yazarlara göre öznel iyi olma hali, yaşam memnuniyeti, olumlu duygular/mutluluk ve olumlu gelişimle ilintilidir. "Çocuğun bugününe ve geleceğine ait inancının olması, olumlu ilişkiler içinde olması ve yaşamda var olan belirsizliklerle baş etme kapasitesiyle öznel iyi olma hali arasında çok yakın bir ilişki" vardır (Semerci, Müderrisoğlu vd, 2012, s. 161,162). Kavramı çocuğun kendisinin ve ailesinin geleceği için taşıdığı endişe ve ailenin yeterli gelire sahip olamamasından kaynaklanan endişeyle de ilişkilendiren çalışmada, iyi olma hali ile yoksunluk algısı arasında bağlantı kurulmakta ve bu bağlantı çocuklarla yapılan görüşmelere atıfla tartışılmaktadır. Konumuz açısından özellikle önem taşıyan kısım, çocukların kendilerini başkalarıyla karşılaştırdıklarında karşımıza çıkan endişe ifadeleridir. Akranlarının yapıp da kendilerinin yapmak istedikleri hâlde yapamadığı şeyler olup olmadığı sorusuna, okula giden ve çalışmayan

çocuklar diğerlerine nazaran çok daha olumlu cevaplar vermişlerdir. Anne babasının eğitim düzeyi düşük olan, babası işsiz ya da düzensiz işlerde çalışan çocuklarda ise istendiği hâlde yapılamayan şeyler daha fazla zikredilmiş, endişe düzeyi daha yüksek çıkmıştır. Çaresiz olduğuna inanan çocukların bu çaresizlikle baş etme stratejilerinin de durumlarını iyileştirmekten ziyade zorlaştırdığı saptanmıştır. Bu çocuklar, “okumaya çalışsalar da babaları gibi kötü koşullarda çalışılan bir meslek sahibi olabilecekleri”, “başarısız oldukları için okuyamayacakları”, “herhangi bir meslekleri olamayacağı” ve “serserilik yapan kişiler olarak kalacaklarını” yönünde düşünceler geliştirmişlerdir. Bu durumun tersine dönmesinin mümkün olup olmadığı sorusuna iki yönlü cevaplar verilmiştir:

Her şeyin tersine döneceği bir dünya hayali her şeye rağmen iyiliğini elden bırakmayan çocukların karşılarna çıkacak olan olanakları yapabilirlikleri ve kişisel kapasiteleri gelişmiş iyi kalpli bir akran ve/veya yetişkinle kurdukları ilişkiler üzerinden kurgulanmıştır. Bu hayal ve inançların zedelendiği hikâyelerde ise, kötülüğü kabul eden çocuğun. kötü ama güçlü ve ayakta kalabilmiş yetişkinlerle özdeşleşerek anti sosyal özelliklerle tanımlanan yeni bir hayat kurma eğilimi içine girdiği görülmektedir (Semerci, Müderrisoğlu vd., 2012, s. 168).

Semerci, Müderrisoğlu ve arkadaşlarının tespitlerinde karşımıza çıkan “ikinci yol” tercihi yani “anti-sosyal özelliklerle

tanımlanan yeni bir hayat kurma eğilimi” başka nitel araştırmalarda da irdelenmiştir. Örneğin Atılğan, nitel araştırma yöntemlerini kullanarak gerçekleştirdiği saha çalışmasının verilerini paylaştığı “Damgalı Mekanlar” başlıklı makalesinde, “mekânsal damgalanma ile kriminal özne hâline gelme” arasındaki ilişkiyi ele almaktadır. Atılğan’a göre, Ankara’daki Çiçin Mahallesi, Yenidoğan, Dikmen-Keklik, İstanbul’daki Hacıhüsrev, Gaziosmanpaşa, Elazığ’da Sanayi Mahallesi gibi “damgalanmış” mahallelerde doğup büyümek, çocukları hem dışarıdan hem de kendileri tarafından (içeriden) damgalanmaya mahkûm etmektedir ve bu “kriminal özne olmadan önceki son basamak”tır (2014, s. 62). Çiçin’de doğmak ve yaşamak başka mahallelerde doğanlara nazaran baştan şaibeli olmak anlamına gelir; emniyet güçleri bu çocuklara suçlu gibi davranır, her denetimde onları gözaltına alır ve bırakır, tekrar gözaltına alır ve bırakır ve bu böyle sürüp gider. Atılğan’a göre, tehlikeli damgası mekânsal damgalamanın bir sonucu olup bir taraftan da onun etkisini perçinler ve bir sonraki sapmayı tetikler (Atılğan, 2014, s. 71, 77): “Lemert’in sembolik etkileşim kavramından yola çıkarak geliştirdiği Damgalama Kuramı’nda ilk sapmayı izleyen yaptırıma çocuğun duyduğu tepki ikinci sapmayı hazırlayan bir aşama olarak değerlendirilmektedir” Atılğan’a göre, “orta sınıf değerleri ve dünyası dışında var olan sokakta yaşayan

evsiz barksızlar, göçmenler, tinerci-baliciler, dilenciler, çöp toplayanlar kentli orta sınıflar tarafından öteki ve tehlikeli olarak tanımlanmakta ve bu algı karşı taraf için dışlanma ve damgalanma anlamına gelmektedir. Zamanla içselleştirilen bu damgalamanın her aşamada daha fazla suç işlemeye başlayan çocuklar üzerindeki etkisini, Atılgan'ın kulak verdiği görüşmecilerden birinin anlatılarında açık bir biçimde görebiliyoruz:

Okuldan gelir, el arabasını alır kâğıda giderdik. İçimizde helalinden çalışmak vardı. Hiç zor gelmezdi: El arabası ağırmiş, hava soğukmuş... Ama bir kadın bize gözünü diker, yanındakine gösterir, bize çöpçü der; işte o zaman helal çalışmak istemezsin. Valla abla yanından geçmezler öteden yürürler, öyle bir bakarlar ki, sanki suçluyuz... [Necmi] Erdoğan, madun kesimler ile üst sınıflar arasındaki bu bakışma pratiklerini bakan özne, bakılan nesne ilişkisindeki toplumsal hiyerarşi ışığında yorumlamakta; bakılan nesnenin hissettiği eziklik ve aşağılanmanın nedenlerini Müslüm Gürses'in bir şarkısından alıntı yaptığı "fark yaraları" metaforuyla anlatmakta[dır] (2014, s. 83, 85).

Sokak çocuğu olmak ise, bunlardan hem farklı hem de bu eğilimlerin sonucu olarak ortaya çıkabilen temel sosyal problem alanlarından. Bu sorunun nedenleri arasında özellikle yoksulluk, göç ve sosyal değişimi sayan Kurnaz'a göre, çocukların sokakta yaşamasının temel nedeni ailede gördükleri fiziksel, duygusal ve cinsel şiddet veya ihmaldir; "çalış-

manın sokakta olması da sigara-uyuşturucuya alışma, suça yönelme, şiddet gibi tehlikelere maruz kalmayı beraberinde getirmekte ve çocuklar sokakta yaşayan çocuk konumuna gelebilmektedirler" (2010, s. 47). Aslına bakılırsa sokak çocukları/çocukluğu son dönemlerde ortaya çıkmış bir mesele değildir. Yaşar Kemal'in 1970'li yıllarda İstanbul'daki sokak çocuklarıyla yaptığı söyleşiler *Çocuklar İn-sandır* adıyla Yapı Kredi Yayınları tarafından kitaplaştırıldı. Bu kitap daha 70'lerde -sanayisizleştirmeden önce- İstanbul'un pek çok semtinde sokak çocuklarının bulunduğu göstermekte; bu çocukların ayakkabı boyacılığı, yankesicilik, hırsızlık, kaçakçılık gibi işlerde çalıştığını ve karşı karşıya bulundukları ağır koşulları betimlemektedir. Yaşar Kemal bir söyleşisinde, görüştüğü çocukların hepsinin evden kaçmış olduğunu, korkunç koşullar içinde yaşadıklarını, vagonlarda, surlarda, sabahçı kahvelerinde yatıp kalktıklarını anlatmıştır. Bu çocukların babaları ölmüş, anneleri kendilerini terk etmiştir. "Bir söyleşiye göre, 20 binin üstündedir bunlar İstanbul'da. Kimisi Türkiye'de 50 bin diyor, kimisi, 200 bin, kimisi de 300 bin" (Kemal, 2014, s. 19). Ancak küreselleşme, kapitalizme eklenme süreçleriyle beraber ailelerin yoksulluğunun kalıcılığı, çocukları daha baştan dezavantajlı hâle getirmekte ve kırılanaştırılmaktadır. Bu sadece ekonomik değil, aynı zamanda iyi olma hâlini de tehdit eden psikolojik bir kırılanaştırma.

Sokakta yaşayan ya da çalıştırılan çocuklar problemi dilencilik bağlamında da öne çıkan en önemli sorunlardan biridir (Erkilet ve Coşkun, 2010a, s. 38). GENAR'ın, 2008'de yayınlanan *İstanbul'da Şiddet ve Şiddetin Sosyolojik Arka Planı* araştırmasında da, sokak çocuğu olmakla dilencilik arasında ilişki saptanmıştır. 50 sokak çocuğu ile yüz yüze görüşmelere dayanan araştırmada, çocukların büyük bir çoğunluğu geçimlerini dilenerek sağladıklarını belirtmişlerdir. Katılımcıların %40'ı kapkaç, %16'sı hırsızlığa, %24'ü adam yaralamaya karıştığını belirtmiştir. Sokakta yaşayan çocukların %74'ü en az bir kere karakola düşmüş; bunun nedeni olarak da %43,5 ile kavga, %26,1 ile hırsızlık, %10,9 ile adam dövme zikredilmiştir. %4,2 ile tiner kullanmak, iftiraya uğramak, polis ekiplerinin toplamasi, %2,2 ile zabıta ekiplerinin toplamasi, %2,2 ile mendil satma gibi sebepler de sayılmıştır. 50 sokak çocuğundan 13'ü gününü dilenerek, 7'si selpak satarak, 4'ü sigara isteyerek, 2'si çiçek satarak, 1'i de su satarak geçirdiğini belirtmiştir. Rapora göre çocukların çoğu geçimlerini para isteyerek, dilenerek sağlamaktadır. Kâğıt toplayarak, boyacılık yaparak, yemek isteyerek, araba camı silerek geçinmeye çalışanlar olduğu da belirtilmiştir (GENAR, 2008, s. 150, 154- 155, 161, 171). Yukarıdaki verilerin de gösterdiği gibi, dilencilik sokakta olmanın kaçınılmaz sonuçlarından biridir. Bu çocukların durumu ile Atılgan'ın karakolda ya da mahkeme-

lerde izini sürmeye ve damgalama teorisi bağlamında anlamlandırmaya çalıştığı Çiçin Mahallesi çocuklarının durumu arasındaki paralellik, sınıf-altı olma durumunun sadece sokak çocuğu olmakla ilintili olmadığını göstermektedir.

İstanbul'da ve Anakentlerde Giderek Daha Görünür hâle Gelen Bir Sorun: Evsizlik

Türkiye'de evsizlik batıdaki özellikle de ABD'deki kadar ağır bir problem olmakla birlikte modernleşme ve kentleşmenin artışına paralel olarak daha fazla sayıda bireyin sokakta yaşamaya başladığı gözlenmektedir. ABD'de 350.000 ile 3 milyon arasında tahmin edilen evsizler daha çok "savaş gazileri, zihinsel rahatsızlıkları, fiziksel özürleri olanlar, kronik hastalar, sabit gelirli yaşlılar, iş kaybı nedeniyle aileleri yoksullaşmış kadınlar, erkekler ve bütün olarak aileler, tek başına kalmış ebeveynler, evden kaçan çocuklar, alkolikler, uyuşturucu bağımlıları, yasal ve yasa dışı göçmenler ile seraserilerden oluşmakta, tüm evsizlerin yaklaşık üçte birini aileler oluşturmaktadır" (Parillo, Stimson Stimson, 1989, s. 482-483; akt. Erkilet ve Coşkun, 2010a, s. 39).

Evsizlik konusu Türkiye'de sosyal bilimler özellikle de sosyoloji alanında fazlaca ele alınmış bir konu değildir. Evsizlik probleminin rakamsal boyutu tam olarak bilinmemektedir. Bu alanda son zamanlarda yapılan çalışmalar da daha

ziyade nitel yöntemlerle, derinlemesine bilgi edinmek ve sorunun doğasını, kaynaklarını ve deneyimlenme biçimlerini kavramak amacıyla küçük örneklerle gerçekleştirilmişlerdir. Kamu otoriteleri ise sorunu görmezden gelmekte ve buna bağlı olarak da yeterli müdahale imkânına sahip olamamaktadır. Örneğin İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin evsizlere dönük tek faaliyeti onları soğuk havalarda donarak ölmekten korumak amacıyla belediyenin tesislerine toplayarak barındırmaktan ibarettir. Havalarda donma sınırının üstüne çıktığında evsizler yeniden sokağa dönmektedir. 2014 yılının Şubat ayında İBB Darülaceze Müdürlüğü'nün "evsizlerin kış aylarında soğuk hava koşullarından korunması" amacıyla açtığı Zeytinburnu Spor Kompleksi Barınma Evinde gözlem ve mülakatlara dayalı bir saha çalışması gerçekleştirilmiştir (Küçük, 2014). 68'i erkek, 12'si kadın olmak üzere 80 evsizle yapılan görüşmelere dayanan bu yüksek lisans tez çalışmasında evsizlerin güvencesiz, sürekli olmayan, az ücretli ve insan sağlığına uygun olmayan iş alanlarında istihdam edilmiş kişiler olduğu görülmüştür. Katılımcıların yaklaşık onda biri çocukluğunda yetimhanede ya da yatılı okulda kalmış, küçük yaşta iş hayatına atılmıştır. Yarısından fazlası ancak ilkokul düzeyinde eğitim alabilmiştir.

Bu kişiler, daha çok Aksaray, Taksim, Zeytinburnu, İstiklal Caddesi, Tarlabası, Kadıköy, Eminönü, Beyoğlu,

Sultanahmet, Fatih gibi semtlerde kaldıklarını belirtmişlerdir. Küçük (2014), bu semtlerin İstanbul'da nüfusun en yoğun olduğu, enformel iş imkanlarının bulunduğu ve gayri resmi işlerin yürütülebildiği yerler olmaları hasebiyle tercih edildiğini vurgulamaktadır. Bu semtlerin "kalabalık olması, yemek ihtiyaçlarını daha kolay karşılamaları, esnafın tanınması ve yardımcı olması" gibi nedenlerle tercih edilmiş olduğu ortaya çıkmıştır. "Hayatınızı nasıl idame ettiriyorsunuz, temel ihtiyaçlarınızı nasıl karşılıyorsunuz?" sorusuna verilen "çoğunlukla esnaftan, dini kuruluşlardan, belediye, hastane vb. yerlerden yardım almak" şeklindeki cevaplarla önceki sorulara verilen cevaplar, anlamlı bir bütünlük oluşturmaktadır. Küreselleşme kentsel merkezlerdeki esnafın varlığını da tehdit etmektedir. Bu, esnafa bağlı olarak hayatını idame ettiren kesimleri de tehdit eden bir süreçtir.

Evsizlik konusunda yapılmış çok az sayıdaki çalışmadan bir diğeri de Işıker'in İstanbul'da gerçekleştirdiği saha çalışmasına dayanan yüksek lisans tezidir. Işıker, bu çalışmada bir kısmı uzun süredir sokakta yaşayan bazıları da Şefkat-der adlı sivil toplum kuruluşunun evsizler evinde kalan erkek sokak insanlarıyla yaptığı görüşmelere dayanarak evsizlik nedenlerini, evsiz olma koşullarını, evsizlerin yaşamlarını sürdürme stratejilerini saptamaya çalışmıştır. Işıker'in asıl ilgi odağını oluşturan

ran Şefkat-der, 2011 yılında İstanbul'da evsizler evi açmış, daha sonra da seks işçileri, göçmenler, şiddet mağduru kadınlara yardım faaliyetlerine girişmiş bir sivil toplum kuruluşudur. Şefkat-der'in evsizler evi, İstanbul anakentindeki tek evsizler evidir (Işiker, 2014, s. 2). Bu tespit bile kamunun konuya ne denli ilgisiz olduğunu göstermesi bakımından anlamlıdır. Ekonomik kaynaklı parçalanmış aileler sorunu evsizliğin önemli nedenleri arasında görülmekte, meselenin sadece yerel yönetimlere bırakılamayacak kadar önemli olduğu düşünülmektedir (Işiker, 2014, s. 57-58). İstanbul'da 7.000 ila 10.000 arasında Türkiye genelinde ise tahminen 70 bin civarında evsiz bulunduğu (İstanbul evsizler evi sitesi) hesaba katılacak olursa, alanda yapılacak nitel ve nicel çalışmalara ne kadar ihtiyaç olduğu net bir biçimde görülecektir. Geçmişte, geleneksel değer ve örüntülerin hayatiyetini muhafaza ettiği dönemlerde toplum kendi yoksullarına sahip çıkar ve onları sokağa düşmekten korumanın yollarını bulurken, kapitalist üretim ve bölüşüm mekanizmalarına eklemlenme oranında barınacak yere ve gelire sahip olamayan insanların sayısında artış olmakta ve bunlardan sokağa düşenler, özellikle büyük kentlerde giderek daha görünür hâle gelmektedir.

Geçmişten Bugüne Dilencilik Algısındaki Değişim ve Sınıf-Altı

Dilencilik, geçmişte de toplumları ve yöneticileri meşgul etmiş olgulardan biridir. Ancak geleneksel toplumlarda dilencilik toplumsal yaşamın doğal bir parçası sayılmaktaydı. Farklı dinlere bağlı toplumlarda, dilencilerin belirli bir yeri olmuş, dilenciye yardım etmek övülmüş ve desteklenmiştir. Örneğin "Budist toplumlarda manastura çekilmiş, dünyevi işlerle ilgilenmeyen din adamlarına yiyecek götürmek, din adamı olmayan kesimlerin sorumluluğundaydı. Hristiyan ve Müslüman toplumlarda da dilenci tarikatlarına rastlanmaktaydı" (Erkilet ve Coşkun, 2010a). Osmanlıların dilencilige yaklaşımları ise "fakir ve düşkünlere yardım etmeyi dini görev derecesinde yücelten ama yardım istemeyi de pek hoş karşılamayan İslami anlayışın çerçevesi içinde yer alıyordu" (Genç, 2008, s. 13). Bu dönemde dilencilik, kanun ve nizamnamelerle düzenlenmiştir. Osmanlı döneminde, dilenmesinde kanunen sakınca bulunmayanlara, dilenebileceklerini gösteren dilenci tezkereleri veriliyor ve dilenciler hakkında düzenli kayıtlar tutuluyordu.

Mehmet Genç'e göre, Osmanlı yöneticileri "fakirliği sınırlandırabilmek için zenginliğin de sınırlandırılması gerektiği" düşüncesinden hareket etmişlerdi. Devlet, işletmelerin birbirlerinden ekonomik anlamda farklılaşmalarını önlemeye özen gösteriyordu. Buna rağmen

var olmaya devam eden yoksulluğu önlemek için de “vakıfları, imaretleri ve doğrudan hazine yardımlarını devreye” sokuyordu (Erkilet ve Coşkun, 2010, s. 15). II. Abdülhamit döneminde Darülaceze’nin kurulması (1896), konuya o dönemde de ıslah ve gözetime dönük çözümler aranmış olduğunu göstermektedir. Nadir Özbek’e (2006, s. 37-39) göre;

Darülaceze zaman içinde görece küçük ama modern bir yoksullar evinin gerektirdiği bütün birimleri bünyesinde barındıran bütünlüklü bir sosyal tesis hâline dönüşmüştür... Osmanlı İmparatorluğu’nda kimsesiz sokak çocukları, terk edilmiş çocuklar ve dilenci çocuklar meseleleri Osmanlı seçkinlerinin gündemine büyük ölçüde girmişti... Genellikle söz konusu çocukların meslek edinmeleri ve bu yolla topluma faydalı bireyler hâline gelmeleri sağlanmaya çalışılıyordu.

II. Meşrutiyet döneminde Serseri Kanunu ile çalışabilecek iken dilencilik yapanlar “serseri” olarak tanımlanmış ve “işe alıştırılmaları ve meşgul edilmeleri” hükme bağlanmıştı. İstanbul’daki devlet işletmelerine yerleştirelemeyen dilenciler, taşrada çalıştırılmak üzere İstanbul dışına gönderilmişlerdi (akt. Erkilet ve Coşkun, 2010a, s. 16). II. Abdülhamit döneminin önemli kurumlarından olan *Fukaraperver Cemiyetleri* ise “İstanbul ve civar ahalisinden yardıma muhtaç ve çok fakir olanlara yardım etmek, yoksul çocukların eğitimine yardımcı olmak ve dilencilikle mücadele etmek” (Özbek,

2006, s. 65-66) hedefini benimsemişlerdi. Özbek’e göre, bu yaklaşımda yoksulların alt kategorilere ayrıştırılarak ele alınmış ve her biri için ayrı bir politika geliştirilmesi fikrinin ortaya atılmış olması önemlidir. Osmanlı elitine göre, “toplumsal düzen ve ahlak normları açısından en tehditkâr olan, gücü yettiği hâlde dilenenlerdi” (Özbek, 2008, s. 25). Bu dönemde, tohum, toprak ve tarım aletleri verilerek bu kesimin üretken hâle getirilmesi de düşünülmüştür.

Aslında yukarıda zikredilen veriler, çalışmayan yoksullar ya da sınıf-altı olarak adlandırılan kesimlere yönelik olarak Şenses’in vurguladığı içersemeci sosyal politika yaklaşımlarının Osmanlı döneminde uygulanmaya çalışıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Cumhuriyet döneminde hızlı kentleşme ve göçle gelen yoksul ve vasıfsız kitlelerin sayıca artışı, dilenciligi yeniden kamusal bir problem hâline getirmeye başlamıştır. Türkiye’de ceza yasası bakımından suç oluşturmeyen dilencilik, büyük kentlerde organize hâle gelmekte ve suçla iç içe geçebilmektedir. Türkiye’de dilencilerin Batıdaki gibi çoğunlukla evsizlerden oluşmadığı ve dilencilığın ciddi bir gelir kaynağı olduğu düşünülmektedir. Dilencilikten kazanılan paranın yatırıma yönlendirildiği örnekler arasında Adana ili Kozan ilçesi Turgutlu köyü sakinleri zikredilmektedir. Basına yansıyan haberlerden anlaşıldığı üzere, bu kişiler dilencilikten elde ettikleri geliri bankaya yatırmakta ya da benzin istas-

yonları açmaktadırlar. Türkiye'de dilencilikten kazanılan paranın yıllık ortalama 131.600.000 lira olduğu tahmin edilmektedir (Erkilet ve Coşkun, 2010a, s. 37). Bu açıdan bakıldığında, Türkiye'de dilencilik tümüyle umutsuz bir yoksulluk hâli ile eşleştirilemez; ancak dilencilerden bir kısmının evsiz ve bağımlı yetişkinler ile evsiz çocuklardan oluştuğu da bir gerçektir ve belki meselenin bu boyutu sınıf-altı bakımından analiz edilmeyi gerektirmektedir. Zira bu kesimler ciddi bir toplumsal desteğe muhtaçtırlar.

2009 yılında İstanbul halkının dilencilik olgusuna bakış açısını analiz etmek amacıyla gerçekleştirmiş olduğumuz saha çalışmasında, modernleşme ve kapitalizme eklemlenme ile dilencilere yönelik olumsuz tutum ve tavır geliştirme arasında bir bağlantı olduğu sonucuna varılmıştır. Toplumun geleneksel değerleri taşıyan kesimlerinden biri olan esnafın, "dilenciligi toplumsal bir sorun olarak algılamakla birlikte, verici olma özelliğini hala belirgin biçimde koruduğu" görülmüştür. "Kapiya geleni boş çevirmemek", "gelenin Hızır olabileceği" gibi geleneksel esnaf değerleri hâlen hayatîyetini sürdürmektedir. Çoğu esnaf, gerçek ihtiyaç sahiplerini es geçme riskini göze almamak adına dilenciye yardım ettiğini ifade etmiştir. Ancak, profesyonel meslek sahiplerinde bu eğilim azalmakta, dilenciligi meslek olarak görme ve insanları kandırdıklarını düşünme eğilimi artmaktadır. Genç kuşaklar üzerinde vermeyi teşvik eden yazılı

ve sözlü geleneklerin etkisinin azaldığını düşündüren örnekler de mevcuttur. Genç kuşaktan yazarların katkıda bulunduğu internet sitelerinde, dilenciye ve dilencilige ilişkin entrylerin çoğunlukla olumsuz oluşu bunun bir göstergesi olarak yorumlanmıştır (bkz. Erkilet ve Coşkun, 2010b, s. 21). Modernleşme yoksulları ya da sınıf-altı kesimleri korumaya ve sahiplenmeye dönük eğilimleri (tampon mekanizmaları) ortadan kaldırmak suretiyle yoksulluğu kalıcı bir kader hâline getirme riski taşımaktadır.

Genel Değerlendirme ve Sonuç

Marx'ın lümpen proletaryayla ilgili tespitlerinden de çıkarsanabileceği üzere, sınıf-altı, kapitalist toplumun önceki aşamalarında da mevcut olan hatta bazı türleri itibarıyla (dilenciler, fahişeler, serseriler gibi) geleneksel toplumlarda bile rastlanan kesimlere gönderme yapan bir kavramdır. Sınıf-altı meselesini bu kadar güncel hâle getiren husus, geleneksel toplumlarda çalışmayan, çalışamayan, çalışmaya yanaşmayan ya da toplumun meşruiyet çerçevesini zorlayan kesimleri içermeyi, sayıca artmasının önüne geçmeyi hedefleyen değer, yaklaşım ve uygulamaların mevcudiyetine karşın, kapitalist örüntülerin sistematik bir dışlama ile sorunları kangrenleştirmesidir. Bu nedenle Batı dışı toplumlar da moder-

neleştikçe ve kapitalizme eklemelendikçe sınıf-altı olgusu ile tanışmaktadırlar. Sistematik olarak bir sınıf-altı kesim yaratılmasına yol açan bu toplumsal koşulların incelenmesi önemli ve gereklidir. Geleneksel toplumlarda bu sorunu çözmeye yönelik tampon mekanizmalar mevcut olduğu halde, modernleşme bunların altını oymakta, paylaşımcı ve eşitleyici müdahaleleri devre dışı bırakarak sınıf-lı toplum yapılarını ikame etmektedir. Tam da bu nedenle, tarihsel yoksulluk ile yeni/kentsel/kalıcı yoksulluk ve sınıf-altı arasında önemli bir fark bulunmaktadır.

Bu bağlamda, örneğin kentsel müdahalelerle nüfus ve faaliyet bakımından çok canlı olan mahallelerin çok-etnikli, çok-sınıflı yapısının dönüştürülmesinin sonuçlarından bahsedebiliriz. Bu müdahaleler, toplumun zayıf ve tutanaksız kesimlerine iş ve destek sağlayan küçük üretimi ve esnafı hedef almaktadır. Mahalle, sosyolojik araştırmaların gösterdiği gibi, göçle gelen yoksullar açısından aileden de güçlü bir tutamak, gelir düzeyi yüksek insanlar için de yoksullara karşı toplumsal sorumluluklarını yerine getirebilecekleri imkanlar barındıran bir mekandır. Oysa küresel kentler, banka ve finans sektörlerine bağımlılığı dayatmakta, zincire dönüşmemiş iş ve üretim alanlarına yer bırakmamaktadır. Göçmenlere, dilencilere, evsizlere, sokak çocuklarına, yoksulluğu kalıcı hâle gelen eğitimsiz kitlelere hayat hakkı vermeyen, onları sarıp sarmalamayan, içine almayan sınıf-

laşmış toplum yapıları ortaya çıkmaktadır. Bu durum, kentsel yoksulluğu da bir kader hâline getirme tehdidi içermektedir. Nitekim Tuna ve Parin (2008, s. 157) de İstanbul’da yaptıkları alan araştırmasının sonuçlarını özetlerken, dilencililiğin özü itibarıyla bir kent sorunu olduğunu ve ortaya çıkışında ve sürmesinde “kente yaşayan insanların ortak yaşam alanı sorumluluğunun zayıflamasının etkili olduğunu” belirtmişlerdir.

Küresel kentler ortak yaşam alanı sorumluluklarının yerine koşulsuz ve bitimsiz bir tüketim alışkanlığını beslemektedirler. Bauman, *Azınlığın Zenginliği Hepimizin Çıkarına mıdır?* sorusuna cevap ararken, içinde yaşadığımız toplumda tüketime başatlığına gönderme yapar ve “alışveriş yapmamak, güncellenmiş versiyonlara sahip olmayan kusurlu tüketiciler için değersizliğin ve işe yaramazlığın bir işaretidir, yaşanmamış bir hayatı simgeleyen çirkin ve cerahatlı bir lekedir” (2014, s. 51) der. Ona göre, bu leke sadece zevkten yoksunluğun değil insan haysiyetinden, hayatın anlamından, kendisine ve başkalarına saygıdan yoksunluğun da lekesidir. Bu açıdan bakıldığında sınıf-altı sadece üretim süreçlerinden dışlanmanın değil tüketim olanaklarından da dışlanmış olmanın bir ifadesidir. Tüketemeyen herkesi ötekileştiren bir sistemin “atığı”dır.

Aslında sınıf-altı bağlamında tartışılabilir kesimler yukarıda ele aldıkla-

rımızdan ibaret değil kuşkusuz. Kadın, erkek, çocuk seks işçileri ve travestiler de bu bağlamda analiz edilebilecek bir diğer kategoriye oluşturuyor. Ancak bu konuda yapılmış nicel ve nitel çalışmalar yok denecek kadar az. Bunlar arasında özellikle iki tanesine atıfta bulunmakla yetinmek istiyorum. Elif Özer’in yüksek lisans tezine dayanan kitabı *Kimse Duymaz: Türkiye’de İnsan Ticareti Mağdurları* (2012) bu alana derinlemesine mülakatlarla katkı sağlayan önemli bir çalışma. Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra çoğu ekonomik nedenlerle Türkiye’ye göç eden ve Özer’in deyişiyle toplumda Nataşa’lar olarak “damgalanan” kadınların hikâyesine onların sesinden ışık tutmaya çalışan bu kitapta, 13 kadın ile yapılmış mülakatlara dayanılarak en altta yer alan bir diğer grubun yaşama koşulları betimlenmeye çalışılmış.

Aslı Zengin’in (2011) *İktidarın Mahremiyeti: İstanbul’da Hayat Kadınları, Seks İşçiliği ve Şiddet* adlı kitabı da bu bağlamda zikredilebilecek bir diğer önemli çalışma. Hayat kadınlarına ulaşmada ve onlarla konuşmada kamusal ve özel çeşitli zorluklar bulunduğunu belirten Zengin, nihai olarak mülakatları çok az sayıda kadınla yapabildiğini vurgulamıştır. Kendisiyle yapılan bir söyleşide İstanbul’un uluslararası kadın ticaretinde hem bir geçiş yeri hem de kadınların getirilip pazarlandığı bir yer olduğunu, “erkekler, hatta 18 yaş altı er-

kek çocuk seks işçileri açısından da uluslararası üne sahip olduğunu” belirtmiştir (Tatlıpınar Söyleşisi, 2011). Ona göre küreselleşen neoliberal ekonominin, gelişen teknolojinin, seyahat etmedeki kolaylıkların, artan yoksulluğun bu süreçte etkin bir rolü bulunmaktadır.

Bütün bu veriler, Türkiye’de sınıf-altının var olup olmadığı, oranı ve yaşama koşulları üzerine konuşabilmek için çok daha fazla araştırma yapılması gerektiğini gösteriyor. Zira sınıf-altı bağlamında ele alınan kesimler aynı zamanda toplumun en fazla dışladığı, görmezden geldiği kesimler. Toplumsal gerçekliğin karanlıkta kalan bu boyutlarını sadece göçmenler, ötekileştirilen etnik gruplar, sokak çocukları, evsizler, dilenciler açısından değil seks işçiliği ve çeşitli “suçluluk” halleri açısından ve hatta tüketimin dışına atılanlar açısından daha derinlemesine irdelemek, hem tabakalaşma ve eşitsizlikle ilgilenen sosyal bilimlerin bilgi birikimine katkıda bulunacak hem de daha insani ve hak temelli sosyal politika uygulamalarına yol gösterecektir. Ancak unutmayalım ki, bu analizlerde ve içersemece sosyal politikaların üretilmesinde yararlanabileceğimiz mekanizmalardan bir kısmı, can çekişmekte olsalar da hâlâ toplumda hayatîyetlerini devam ettiriyorlar. Fark ve istifade edebilmek içinse, topluma ve birikimlerine kulak vermek gerekiyor.

Kaynakça

- Andrews, M. (1999). *The political economy of hope and fear: Capitalism and the black condition in America*, New York: New York University Press.
- Atılgan, E. Ü. (2014). Çiçin'den subay, polis çıkmış mı ki ben olayım? Damgalı mekânlar. F.Şenol Cantek (Der.), *Kenarın kitabı: Arada kalmak, çeperde yaşamak* içinde, (s. 61-86), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bauman, Z. (2014). *Azınlığın Zenginliği hepimizin çıkarına mıdır?* (H.Keser, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bıçkı, D. (2005 Ocak). Kentsel yoksulluğun yapısal faktörlerle analizi: Ekonomik ve politik yapının yeniden örgütlenmesi, karşılaştırmalı bir analiz. *iş, güç: Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 7 (1), s. 104-138.
- Bugra, A. ve Keyder, Ç. (2003). *Yeni yoksulluk ve Türkiye'nin değişen refah rejimi*, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı için hazırlanan Proje Raporu, Ankara: BM Yayınları, [http://www.undp.org.tr/publicationsDocuments/new poverty.pdf](http://www.undp.org.tr/publicationsDocuments/new%20poverty.pdf) adresinden 1 Mayıs 2008 tarihinde edinilmiştir.
- Bugra, A. (2015). *Kapitalizm, yoksulluk ve Türkiye'de sosyal politika*, (7. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cheal, D. (1996). *New poverty: Families in postmodern society*, Westport: Greenwood Press.
- Emek ve Adalet Platformu (2011). *Türkiye'de evsizlere dair rapor: durum tespiti, Avrupa Birliği ülkelerinden uygulama örnekleri ve taleplerimiz*, <http://www.emekveadalet.org/wp-content/uploads/Evsizler-icin-Rapor.pdf> adresinden 01. 09. 2015 tarihinde edinilmiştir.
- Erkilet, A. ve Yıldız, R. (2010). a sociological view on the urban impacts of planning. F. Başar (Der.), *İstanbul: Capital of cultures* içinde (s. 618-625), İstanbul: Turkish Cultural Service Foundation.
- Erkilet, A. ve Coşkun, İ. (2010a). *İstanbul halkının dilencilik olgusuna bakış açısı*, İstanbul: İTO Yayınları.
- Erkilet, A. ve Coşkun, İ. (2010b). Kapiya geleni geri çevirmeme: istanbul esnafının dilencilik olgusuna bakış açısı. *Sosyoloji Dergisi*, 3 (20), 1-21.
- Erkilet, A. (2013). 'Düzgün aileler' yeni gelenler'e karşı: korku siyaseti, tahliyeler ve kentsel ayrışma. P. Tan ve A. Çavdar (Der.), *İstanbul: Müstesna şehrin istisna halleri* içinde, (s. 127-149), İstanbul: Sel Yayıncılık.
- GENAR (2008). *İstanbul'da şiddet ve şiddetin sosyolojik arka planı*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları No: 2008-11.
- Genç, M. (2008). Osmanlı dünyasında dilencilik. S. Parin (Yay. Haz.), *Bir kent sorunu dilencilik: Sorunlar ve çözüm yolları sempozyumu tebliğler kitabı* içinde, (s. 13-15), İstanbul: İBB Zabıta Daire Başkanlığı Yayınları.
- Haralambos, M. ve Holborn, M. (2008). *Sociology: Themes and perspectives*. London: HarperCollins.
- İşiker, F. (2014). *Forgotten people on the street: Homeless men in Istanbul*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Şehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İlyasoğlu, A. ve Soytemel, E. (2006). Balat semtinde yerel değişim ve yenileşme süreci içinde balatlılar: Bizim mahalleye yeni gelenler ve farklı stratejiler. D. Behar ve T. İslam (Der.). *İstanbul'da soylulaştırma: Eski kentin yeni sahipleri* içinde (s. 127-142), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Jargowski, P. A. ve Sawhill, I. (2006). *The decline of the underclass*. Brookings: http://www.brookings.edu/papers/2006/01/poverty_jargowsky.aspx adresinden 27 Nisan 2011 tarihinde edinilmiştir.
- Kemal, Y. (2014) *Çocuklar insandır*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Kelso, W. A. (1994). *Poverty and the Underclass: Changing perceptions of the poor in America*, New York: New York University Press.
- Kurnaz, Ş. A. (2010). *Türkiye'de çocuk yoksulluğu, sosyal yardım uzmanlık tezi*, Ankara: T. C. Başbakanlık Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü. <http://sosyalyardimlar.aile.gov.tr/data/54291802369dc32358ee29ad/T%C3%BCrkiye'de%20%C3%87ocuk%20Yoksullu%C4%9Fu.pdf>. adresinden edinilmiştir.
- Küçük, M. (2014). *Kent yoksulluğu ve evsizlik (İstanbul-Zeytinburnu spor kompleksi barınma evi örneği)*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, sakarya üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü, sakarya.
- Mayhew, H. (1985). *London labour and the London poor*. Wiltshire: Penguin Books.
- Massey, D.S. ve Denton N.A. (2007). Segregation ve the making of the underclass. J. Lin ve C. Mele (Der.). *Urban sociology reader* içinde. (s.125-134), New York: Routledge.
- Morris, L. (2002). *Dangerous class: The underclass and social citizenship*. taylor ve francis e-kütüphanesi www.civitas.org.uk/pdf/cw33.pdf. adresinden 10 mayıs 2011 tarihinde edinilmiştir.
- Müftüoğlu, B.G. (2005). *Fason ekonomisi: Gedikpaşa'da ayakkabı üretimi*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Myers Jr. S. L. (2008). Underclass. W.A. Darity Jr. (Der.). *International encyclopedia of the social sciences* içinde. Detroit: Macmillan Reference.
- Özbek, N. (2006). *Cumhuriyet Türkiye'sinde sosyal güvenlik ve sosyal politikalar*. İstanbul: Tarih Vakfı ve Emeklilik Gözetim Merkezi.
- Özbek, N. (2008). Osmanlı İmparatorluğu'nda dilencilere yönelik devlet politikaları ve kamusal söylemin değişimi. S. Parin (Hzl.), *Bir kent sorunu dilencilik: sorunlar ve çözüm yolları sempozyumu tebliğler kitabı* içinde (s. 17-45), İstanbul: İBB Zabıta Daire Başkanlığı Yayınları.
- Özden, P.P. (2008). *Kentsel yenileme: Yasal-yönetsel boyut, planlama ve uygulama*. Ankara: İmge Yayıncılık.
- Özden, P.P. (2010). Kentsel yenilemenin unutulmuş ögesi: toplumsal yenilenme. Ugurlu, Pınarcıoğlu, Kanbak ve Şiriner (Der.). *Türkiye perspektifinden kent sosyolojisi çalışmaları* içinde (s. 267-309), İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Özer, E. (2012). *Kimse duymaz: Türkiye'de insan ticareti mağdurları*. Ankara: Ayizi Yayınları.
- Parillo, V.N., Stimson, J. ve Stimson A. (1989). *Contemporary social problems*. (2. Baskı) New York: Macmillan Publishing Company.
- Ricketts, E. R. ve Sawhill L. V. (1988). Defining and measuring the underclass. *Journal of policy analysis and management*, 7(2), 316-325.
- Semerci, P.U. ve Müderrisoğlu, S. vd. (2012). *Eşitsiz bir toplumda çocukluk: Çocuğun iyi olma halini anlamak*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Şenses, F. (2014). *Küreselleşmenin öteki yüzü yoksulluk*. (7 Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tatlıpınar, E. (2011). İstanbul'da fuhşun röntgeni (Aslı Zengin söyleşisi). <http://arsiv.gercekgundem.com/?p=426086> adresinden 01 Eylül 2015 tarihinde edinilmiştir.
- Tuna, K. ve Parin S. (2008). Kent yaşamı ve dilencilik: İstanbul dilencileri üzerine sosyolojik bir araştırma. S. Parin (Hzl.), *Bir kent sorunu dilencilik: sorunlar ve çözüm yolları sempozyumu tebliğler kitabı* içinde (s. 147-159), İstanbul: İBB Zabıta Daire Başkanlığı Yayınları.
- Underclass (t.y.) Wikipedia: <https://en.wikipedia.org/wiki/underclass> adresinden 01 Eylül 2015 tarihinde edinilmiştir.

- Ünal, A.Z. (2011). *Toplumda tabakalaşma ve hareketlilik: olgular, kavramlar, kuramlar*. Ankara: Birleşik Yayınevi.
- Wilson, W. J. (1990). *The truly disadvantaged: The inner city, the underclass and public policy*, Chicago: University of Chicago Press.
- Wilson, W. J. (1992). Foreword. B.E. Lawson (Der.), *The underclass question* içinde (s. xi-xiii), Philadelphia: Temple University Press.
- Wilson, W. J. ve Wacquant L. J. D. (2007). The cost of racial and class exclusion in the inner city. J. Lin ve C. Mele (Der.), *Urban sociology reader* içinde (s. 125-133), New York: Routledge.
- Yılmaz, B. (2003). Göç ve kentsel yoksulluğun İstanbul Tarlabası mahallesi örneğinde incelenmesinde ilk adımlar, ilk sorular. *Toplumbilim*, (17), 95-105.
- Yılmaz, B. (2005). Yakındaki uzak: İstanbul'un bir kent içi mahallesinde sosyal dışlanma ve mekânsal sürgün. F. Adaman ve Ç. Keyder (Der.), *Türkiye'de büyük kentlerin gecekondu ve çöküntü mahallelerinde yaşanan yoksulluk ve sosyal dışlanma* içinde (s. 27-40), Avrupa Komisyonu'nun çalışma, sosyal işler ve fırsat eşitliği dairesi için, sosyal içermeye belgesi JIM sürecine katkı vermesi amacıyla hazırlanmış rapor (VC/2005/0155), http://www.hic-mena.org/documents/study_turkey_tr.pdf adresinden 1.Eylül 2015 tarihinde edinilmiştir.
- Yolcuoğlu, İ.G. (2010). *Sosyal hizmet perspektifinden kentsel yoksulluk sorunu*. <http://www.sosyalhizmetuzmani.org/kentselyoksulluk4.htm> adresinden 01 Eylül 2015 tarihinde edinilmiştir.
- Zengin, A. (2011). *İktidarın mahremiyeti: İstanbul'da hayat kadınları, seks işçiliği ve şiddet*. İstanbul: Metis Yayınları.

Türkiye’de Kırsal Tabakalaşma: Tarım Politikaları, Mülkiyet ve Kırsal Sosyal Yapı

Serdar Nerse

Giriş: Kırsalda Eşitsizliğin Oluşumu ve Tabakalaşmanın Temel Unsurları

Toplumsal tabakalaşma, Türkiye kırsalında meydana gelen eşitsizlikleri açıklamak için önemli bir değişken olarak ele alınabilir. Türkiye’de toplumsal yapıyla ilişkili bir şekilde kırsalda eşitsizlik konusundaki tartışmalar pek çok sosyal bilimci tarafından uzun yıllar dolaylı olarak sürdürülürken, doğrudan tabakalaşma sistemine yönelik derinlikli akademik tartışmalar mevcut değildir. Sosyoloji alanındaki tabakalaşma çalışmalarıyla ilgili değinilmesi gereken başka önemli bir vurgu da Türk kırsalındaki tabakalaşma probleminin Osmanlı Devleti’nden keskin bir kopuşla ele alınamayacağı, ancak Osmanlı mirasıyla ilişkili bir şekilde değerlendirilebileceğidir. “İmparatorluğun son yıllarındaki sınıf haritası köylüler, bürokratlar ve ticari kompradorlar (köylüler genellikle sessiz kaldığından, özellikle bürokratlar ve kompradorlar) arasındaki etkileşimlerle çizilerek” (Keyder, 1995, s. 37) yeni devletin sınıf haritasını şekillendirmiştir. Ayrıca Avrupa’da görülen tabakalaşma örneklerini de Türkiye’de göremeyiz, daha çok Osmanlı’dan veya İslam, Doğu toplumlarından hareketle, ilk dönem tabakalaşma örneği ancak köylüler, burjuvazi, memur tabakası, işçiler, münevverler şeklinde ayrılarak açıklanabilir (Fındıkoğlu, 1959, s. 103). Osmanlı’dan devralınan mirasın etkisindeki ilk dönemin üst tabakalaşma modelinde; nüfusun %81’lik kısmının *köylüler tabakası/zümresine* mensup olduğunu görürüz. Ancak sonraki dönemlerde uygulanan politik uygulamalar başta olmak üzere, göç ve diğer demografik hareketler, teknolojik ilerleme, mülkiyet ilişkileri zamanla köylüler tabakasına mensup nüfusun azalmasına

neden olmuş, farklılaşarak Avrupa modeline yakınlaşmaya başlamıştır.

Kırsal alana yönelik politikalar; tarımsal üretim problemleri, büyük toprak sahipliği, topraksız köylüler, kırsal alanın terk edilmesi, işçileşme meseleleri etrafında kırsal eşitsizlik derinleşmiş ve kırsal alanda sosyal tabakalar dönüşerek yeni sosyal sınıflar ortaya çıkmıştır. Kırsal eşitsizlikler daha çok mülkiyet ilişkileri bağlamında ele alınsa da Cumhuriyetin başlangıcından günümüze; kırsal ve kentsel dinamikler, kırsal politikalar, sanayileşme ve kalkınma süreçlerine bağlı olarak meydana gelen dönüşümler sınıfları şekillendirmiştir. Kırsal tabakalar uzun dönemler boyunca aynı kalmış, sonraki dönemlere doğru tabakalar arası eşitsizlik daha çok belirginleşmeye başlamıştır. Son dönemlerde artan neoliberalleşmenin etkisi, kırdan kentlere doğru meydana gelen geçici ve sürekli göçler, kır-kent etkileşimi, kırsal uluslararası pazarlara açılması kırsal alanda yeni sınıfsal özellikleri de ortaya çıkarmıştır.

İlk dönemlerden itibaren kırsal alandaki sınıflar çoğunlukla toprak mülkiyetine dayalı bir şekilde açıklanmıştır. Toprak mülkiyeti ve üretim durumları sürekli ve kolay ayrılabilir olduğundan tabakalaşma modellerinde ilk dönemlerden itibaren ölçüt olarak kullanılmışlardır. Üretime katılım ve mülkiyet açısından kırsal alanda küçük, orta, zengin ve büyük köylünün yanı sıra, işçi, ırgat,

yanıcı, ortakçı ve kiracı gibi geçiş sınıfları ve gruplar bulunmaktadır. Toprak mülkiyeti ve tarımsal üretim durumlarına göre köylüler, genel olarak üç ana başlıkla, eşitsiz bir modelde incelenebilir:

- *Küçük köylü*; çoğunlukla kırsal hane ihtiyaçlarını gidermek amacıyla aile emeğine dayanan üreticidir. Küçük köylü kırsal ve tarımsal üretim açısından kendi bulunduğu yerde çok etkili değildir.
- *Orta köylü*; üretimde aile emeğinin yanı sıra yabancı işçilerin de kullanılmaya başlandığı, orta ölçekli veya yoğun teknolojiye başvuran üreticidir.
- *Büyük köylü*; çoğunlukla üreticinin kendisinin veya aile bireylerinin üretime katılmadığı, yoğun bir şekilde işçilerin kullanıldığı sınıftır. Miktar bakımından en çok araziye sahip olan gruptur. Teknolojiyi de en yoğun şekilde kullanan gruptur.

Erken dönemde geleneksel üretim biçimi hâkim olduğundan bu şekilde bir ayrıma başvurulmuştur. Teknolojiyi kullanma biçimi, yeni tarımsal aktivitelerde bulunma, girdi kullanım durumu ve kolaylığı, arazi şekilleri ve iklim gibi doğal şartlara hâkimiyet durumu, bölgelerin kalkınma durumları kırsal üretim biçimlerinin ayrılmasında ve hatta tabakaların şekillenmesinde de etkilidir. Toprak mülkiyeti kırsal eşitsizliğin en önemli ölçütü olsa da ilerleyen dönemlerde tarımsal

üretimden elde edilen kâr, gelir durumu, tarımsal üretim metodu, kırsal alanın özellikleri (merkeze yakınlık, dağlık, düzlük, kurak, yağışlı vb) gibi faktörler de kırsal eşitsizliğin belirlenmesinde kullanılmıştır. Osmanlı'dan geçişte de etkisini devam ettiren ve yukarıda genel bir çerçeveye tanımlanan üçlü kırsal sınıfsal ayırımdan sonra, dönemler içerisinde tarım işçileri, yoksul köylü, küçük çiftçi, orta çiftçi, zengin köylü ve büyük çiftçi şeklinde temel kırsal tabakalar belirmiştir. İşçi, kiracı, yarıcı, ortakçı gibi üretime katılan ve tüccar, tefeci gibi dolaşımda bulunan sınıflarda da ayrımlar ortaya çıkmıştır. Sınıfsal eşitsizliğin sebepleri de sermaye biriktirme, kâr elde etme ve toprak mülkiyetidir.

Toprak büyüklüğü ve mülkiyet durumu uzun dönemler boyunca tabakalaşmada ölçüt olarak kullanılırken, değişken ölçütlerden hayvancılık ise çoğunlukla modellere dâhil edilmemiştir. "Kırsal hanelerin hayvancılıkla olan ilişkilerinden çok, işlenen arazi ve toprak sahipliği gibi bitkisel üretime dayalı ölçütler ele alınarak yapılmış, yani küçük ve büyükbaş hayvancılıkla ilgili ekonomik ölçütlerin eklenmesi tabakalaşma çalışmaları için zorluk" (Boratav, 2000, s. 31) olarak görülmüştür. Bölgeden bölgeye hayvancılıkta önemli farklılaşmalar meydana gelebildiğinden ve aynı köyde yaşayan hanelerin sahip olduğu hayvan sayısında da ani değişimler meydana gelebildiğinden kırsal sınıfların belirlen-

mesinde ölçüt olarak kullanılması zor olmuştur. Dolayısıyla uzun bir zaman boyunca da hayvan sahipliği ölçüt olarak kullanılmamıştır. Aynı şekilde toprak büyüklükleri de bölgeden bölgeye, köylerden köylere farklı olabilmektedir. Ancak hayvancılıkta yıl içerisinde hızlı değişimler meydana gelse de toprağın mülkiyet durumunda uzun yıllar önemli değişimler olmamaktadır. Bu yüzdendir ki tabakalaşma modellerinde çoğunlukla toprağın büyüklüğü ve mülkiyet durumu ölçüt olarak kullanılmıştır. Bölgeleri dahi birbirinden ayırabilen tabakalaşma sistemlerinde toprağın büyüklüğü esastır.

Toprağın büyüklüğü ve mülkiyeti, sınırları içindeki köyün veya coğrafi alanın yapısına göre değişebilmektedir. Köyün sahip olduğu arazi yapısı, köylülerin sahip olduğu arazi miktarını da etkilemektedir. Köylerin ovalar üzerine veya dağlık alanda kurulmasına, yeterli alana sahip olup olmadığına bağlı olarak, tolu-dağınık-seyrek olarak ayrımlanışı arazi büyüklüğünü ve mülkiyet durumunu belirlemektedir. Ağa köyü, ahali köyü gibi ikili veya halk köyü, ağa köyü, karma köy gibi üçlü bir ayrımın esas olduğu mülkiyet durumlarına göre de köyler ayrılabilir (Tanyol, 1958, s. 199-201). Köy tipleri de Osmanlı'nın son döneminden devamla toprak mülkiyet yapısında etkili olup, halk köyü veya ağa köyü, zengin köyü, büyük çiftlikler şeklinde tanımlanmışlardır. Halk köylerindeki mülkiyet durumu, sınıfların iktisadi açıdan yakın

olmasını sağlarken, ağa köylerinde ise eşitsizlik belirgindir. Ağa köylerindeki toprakların tamamı bir aile veya aşiretin elindedir. Tarım işçilerinin arazisi yoktur, toprak sahibi istediği takdirde ve ölçüde köylüler topraktan yararlanabilmektedir. Bunun karşılığında artığın bir kısmı ağaya teslim edildiğinden, köylü ağaya bağımlı bir şekilde geçimini sağlamaktadır. Bazı köylerde arazilerin büyük bölümü birkaç ailenin elinde toplandığından, diğer köylüler küçük toprakları işletmek zorunda kalmıştır. Bazı köylerde ağa mülkiyetindeki toprakları aşiretine pay ederek işletilmesini sağlamaktadır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde somutlaşan, ağalık/beylik ve ırgatlık ilişkisine dayanan bu yapı, Türk kırındaki eşitsizlikler açısından ve bölgesel sınıfsal ayrım açısından önemli bir örnektir. Sonuç olarak, kırsal eşitsizlik ölçütü olarak toprak büyüklüğü köyün coğrafi yapısına, arazi durumuna bağlıdır.

Politik dalgalanmalara bağlı bir biçimde Türkiye'nin değişen *sosyo-ekonomik yapısı* da kırsal sınıfların dönüşümünde önemli etkenlerdendir. Dalgalı süreç, kırsal yapıyı dönüştürürken köylü aileler arasında büyük eşitsizlikler ortaya çıkarmıştır. Sosyo-ekonomik yapının zamanla dönüşmesi "aile emeğine dayalı tarımsal bir işletme, ana geçim kaynağı olarak toprak tarımı, köy topluluğuna uygun kültür, siyasi ve ekonomik iktidara uzaklık, köylülük mağduriyeti" (Keyder ve Yenal, 2013, s. 18) gibi köylülüğü

tanımlayıcı özelliklerin ve kırsal sosyal tabakaların farklılaşmasına neden olmuştur. Türkiye köylülüğünün sosyal sınıfsal yapısı çoğunlukla hane halkı büyüklüğü ve ilişkileri çerçevesinde açıklanmıştır. Ancak hem hane yapısında ve hem de tanımlarda değişimler olmuştur. Türk kırnın sosyal yapısı tanımlanırken aile tipi (geniş aile mi, çekirdek aile mi olduğu), kırsalda yaşayan kadın-erkek nüfus ve genç-yaşlı nüfus oranları, tarımsal aktivitelere katılım durumu, köy içi evlilik ve yardımlaşma/imece gibi özelliklere dikkat edilmiş, kırsalın homojenliği ön plana çıkarılmıştır. Hane halkı büyüklüğünün ve ilişkilerinin değişmesiyle kırsal sınıflarda da hareketlenme olmuştur. Türkiye kırsal alanının temel belirleyicilerden biri olan hane halkı sayısında sürekli küçülme meydana gelmiş, geniş aile çevresinde yürütülen ekonomik sınıfsal ilişkiler giderek yok olmaya başlamıştır. En belirleyici unsur kırsal nüfusun azalmasıyla birlikte, kentsel etkileşim, iktisadi aktivite çeşitlenmesi de kırsal hanenin küçülmesine yol açmıştır.

Kırsal sınıflardaki uzmanlaşma meydana gelmekte diğer yandan da nüfusun kırsala göç etmesiyle yaş oranlarında da değişimler olmaktadır. Ayrıca uzmanlaşmayla birlikte tarıma doğrudan katılanların kırsaldaki nüfus olup olmadığı da tartışma konusu olmuştur. Kırsal hanenin küçülmesiyle birlikte yaş oranları da kırsal nüfus miktarındaki değişimin bir sonucudur. Yaş oranlarındaki de-

gişme sınıflar arasındaki dengelerin değişmesine yol açmaktadır. 1935 yılında %41 civarında olan 14 yaş altı nüfus oranı günümüze doğru azalarak %24'e kadar gerilemiştir. Diğer yandan yaşlı nüfus oranı giderek artmaktadır. 1935'te %4 civarı olan 65 yaş ve üstü nüfus 2014 yılında iki katın üstüne çıkmıştır. Değişen nüfus yapısının yanında, kırsal alanın tanımlanmasında kullanılan eğitim ve ulaşım rahatlığı gibi ölçütlerde de değişmeler olmuştur. Eğitim ve ulaşımın rahatlamasıyla nüfus kırsal alandan ve tarımdan çekilmeye, farklı alan ve sektörlerle kaymaya başlamıştır. Kırsaldaki eşitsizlik ve gelir farklılaşması kentsel alana göre az olsa da nüfus dinamikleri, pazara açılma, toprak mülkiyet durumundaki değişmeler, kır-kent etkileşimi hem kırsal gruplar arasında farklılaşmaya hem de kırsaldan kentsel alana göçlere neden olmuştur. Kırsal eşitsizliğin önemli bir sebebi olan göçler, ilk dönemlerden itibaren geçici veya sürekli şekilde gerçekleştirmiş ve kırsal toplumun nüfus yapısını değiştirmiştir. Nitekim, belirgin şekilde 1950 ile 1980 dönemlerinde kırsal alandan kente doğru göçler meydana gelmiş, 1927 yılında %76 olan kırsal nüfus oranı %15'e kadar inmiştir.

Sonuç olarak, ilk dönemlerden itibaren Türkiye kırsalındaki tabakaların dönüşümünde siyasal ve sosyo-ekonomik yapıda meydana gelen değişim ve bunun bir sonucu olarak da ölçütlerdeki değişimin etkili olduğunu görüyoruz.

Ölçütlerin değişmesiyle ilk dönemdeki genelleştirilmiş özelliklerle oluşturulmuş tabakalaşma modellerinden vazgeçilmiş ve daha uzmanlaşmış, belirginleşmiş tabakalaşma modellerine ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır. 1923'ten günümüze toprak sahipliği ve üretim ilişkilerinde, kırsal nüfus hareketliliği ve tarım politikalarındaki değişmeye bağlı olarak, Türkiye kırındaki sınıfsal yapı yanı sıra dönüşmüştür. İlk dönemlerinde Türkiye kırsal toplumu kapalı, homojen toplumlar şeklinde örgütlenmişken, dış etkilerle beraber kırsal alana farklı sınıflar dâhil olmuştur.

Değişen Türkiye'de Kırsal Eşitsizlik

1923'ten 1930'a kadar Cumhuriyetin ilk döneminde tarım politikaları Türkiye'nin neredeyse tüm sınıfsal yapısını şekillendiren temel faktördür. Köylülük geri kalmış ülkelerin bir özelliği olarak görüldüğünden, köylüler kalkındırılmaya çalışılmış ve Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren modernleşme çabaları kırsal alandan başlatılmak istenmiştir. Bu ilk dönemden itibaren zengin köylü ve büyük toprak sahipleri sürekli biçimde desteklenmiş, teşvik edilmiş ve iktisadi gelişimleri sağlanmıştır. Toprak sahiplerinin verimi artırmaları için makineli tarıma geçmelerinin de önü açılmıştır. İşçilerin, çalışanların itirazlarına rağmen

1925 yılında Aşar Vergisi de kaldırılmıştır. Aşar'ın kaldırılması çoğunlukla büyük çiftçi ve orta çiftçiye korumaya yönelik bir girişim olmuştur. Büyük toprak sahibi ve orta çiftçileri korumaya yönelik girişimler, toprak sahipleri ile çalışanlar arasındaki farkı iyice belirginleştirmiştir (Keyder, 1993). İlk dönem temel kırsal politikaları, devletçilikle kırsala dayanan millî bir sanayici oluşturma ideali çerçevesindedir. Tarıma dayalı sanayileşmenin büyük girişimci çiftçilerle sağlanacağı fikri ön planda olduğundan; büyük çiftçi ve orta çiftçi kırsalda giderek güçlenmiştir. Kırsal alanın hâkim sınıfı durumundaki büyük çiftçilerin payı sürekli artarken, bazen artığına el konulan orta köylü de kısmen artık ürün sahibi olmuştur. Arazinin büyüklük durumuna göre artık ürün elde edilse de birikimler henüz yeterli bir şekilde sermayeye dönüştürülememektedir. Toprak mülkiyetinin şekillendirildiği ilk dönemden itibaren küçük-orta-büyük köylü ayrımları ortaya çıkmış ve uzunca bir süre devam etmiştir. Diğer yandan kıra dayalı bir sanayileşme politikası kırdaki üretim miktarlarının genişlemesini, üretim ve mülkiyet ilişkilerinin dönüşmesini hızlandırırken sınıfsal yapının da dönüşmesinde etkili olmuştur. Küçük çiftçi ve diğer topraksız köylüler, çalışanlar ise kırsal alanda bu ilk dönemden itibaren zayıflamaya başlayan gruplar olmuştur.

1920'ler ve 1930'lar boyunca köylüler arasında farklılaşma çok az olduğundan

ve genellikle kapalı köy ekonomisi şeklinde yürütülen ilişkiler mevcut olduğundan, ne tarımda bir sermaye birikimi gerçekleşmiş ne de tarım dışına aktarım olmuştur. Toprak toplulaşması ve sermaye birikimine yönelik girişimler sonraki yıllarda yaygındır. "Toprak mülkiyetindeki yoğunlaşma eğilimi geleneksel tarımdan ticari tarıma geçişle" (Keyder, 1993, s. 26), traktör ve diğer tarım makinelerinin kullanılmasıyla işlenmeyen alanların tarıma açılmasıyla başlar ve büyük çiftçinin elinde yoğunlaşması şeklinde gerçekleşir. Kıra traktörün girmesi tarımsal ürünün bir ticaret ürünü olarak değerlendirilmesinin, satılmasının önünü de açmış (Keyder, 1993, s. 31), tarım işçileri için istihdama yönelik problemleri ortaya çıkarmıştır. Bu dönemde toprakların sadece %5-%10 arasında bir bölümüne sahip yaklaşık %70'e yakın bir nüfusu oluşturan ve kimi zaman da önemli bir istihdam problemi oluşturan tarım işçisi ve topraksız köylü (Rozaliyev, 1978) sınıfları, Türkiye kırsalındaki en geniş sınıf olarak ortaya çıkmaktadır. İlk dönemlerde dahi eşitsiz bir şekilde toprakların çoğu büyük çiftçilerin elindedir. Büyük toprak sahipliği Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde uzunca bir dönem devam ederken diğer bölgelerde kısmi çözümler başlamıştır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde var olan aşiret yapısı topraktan kopmanın önüne geçmiş, uzun yıllar boyunca tarımsal üretimin devamını sağlamıştır. Türkiye kır-

salının doğusu ve güneyindeki tarımsal tabakalardaki benzerlikler ilk dönemlerde daha belirgin olup, tarımsal üretimde rıza veya zorlama ilişkilerine dayanmaktadır. Tüm bölgelerde, yaygın bir biçimde fakir köylüler yıkıcı faiz etkisiyle borçlandırılmış, arazi, hayvan ve tarım araç gereçleri üzerinde ortaklık hakkını kabul etmeleri (Tezel, 1971) ya da borç karşılığı ağaya/beye tamamen terk etmeleri istenmiştir. Ağa ve ırgat ilişkisinde benzer bir durum görülse de ağa ailesine ve soyuna yakın kişilerle ilişkiler farklı olup, erken dönemde bir çözülme de söz konusu değildir. İlerleyen dönemlerde aidiyet duygusunun ortadan kalkmasıyla ağa benzer yollara başvurmuştur. Uzunca bir dönem Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde ilişkiler ve kırsal sınıfsal ayrımlar bu şekilde devam ederken farklılaşma oldukça yavaş gerçekleşmiştir. Bu önemli husus; Türk kırının bölgesel dönemsel farklılaşmasında eşitsiz toplumsal sınıfların oluşumuna örnektir.

1940'lardan sonra tarım işçilerine, yarıcı, kiracı ve topraksız köylülere dönüşen sınıflar üretim yaptıkları, sahibi oldukları toprakları terk etmek zorunda kalmışlardır. Dönem boyunca yine asıl kazançlı kesim ise *büyük çiftçiler*, tüccar sınıfı ve üreticiler arasında bulunarak tüccardan yana üreticiden ucuza mal kapatmaya çalışan *aracı sınıflar* olmuştur.

1925 yılında Aşar Vergisi'nin kaldırılmasıyla bütçede meydana gelen açığı

kapatmak ve savaşın etkisini gidermek amacıyla 1943 yılında Toprak Mahsulleri Vergisi çıkarılmıştır. Toprak Mahsulleri Vergisi küçük veya büyük tüm çiftçilerden alınmak istenmiştir. Ancak bu yeni vergi küçük çiftçiye zorlarken, büyük çiftçi sahip olduğu enformel ilişkilerle vergiden kaçmıştır. Sermayenin önemli bir bölümü bu şekilde sadece birkaç elde toplanmıştır. İki yıl sonra çıkarılan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu da topraksız çiftçi ve küçük çiftçiye korumaya yönelik bir girişim olarak etkili olamamıştır. Bu yıllarda hem kır hem de kent emekçileri, küçük üreticiler ve sonuçta tüm çalışanların büyük bölümü gereksinimlerini karşılayamayacak duruma gelmiş, tüccar ve tefeciler ise kırsal ilişkilerde önemli roller üstlenmiş (Oral, 2006, s. 33), karaborsa ve tefecilik yaygınlaşmıştır.

1950'li yıllar, Türkiye'de sulama şebekelerinin yapılması, yol ağının kurulması ve teknolojinin kıra toplu girişi, çoğunlukla sanayi lehine tarımda serbestleşmenin hızlandırıldığı yıllardır. Serbestleşmenin etkisiyle kırsal makineleşme yine çoğunlukla geniş topraklı çiftçinin işine yaramıştır. "1948 yılında ortalama büyüklüğü 847 dekar olan işletmeler, %31 oranında büyüyerek 1952 yılında 1.113 dekar çıkmıştır" (Oral, 2006, s. 41). Tarımsal üreticilerden kiracı, ortakçı ve işçiler ise tasfiye edilmeye başlanmıştır. Küçük çiftçi sahip olduğu toprakları büyük çiftçilere satmıştır. 1950'lerde ortakçı ailelerinin ve tarım işçilerinin büyük bir bölümünün

yerinden olmasının temel sebebi tarımda makineleşmenin önemli ölçüde artmış olmasıdır. Dönem boyunca tarımsal mekanizasyon ve serbest ekonomi sınıfsal yapının hızlı değişiminde etkili olmuştur. Yerinden olan işçi, yarıcı, kiracı ormanda yer açarak toprak sahibi olmuş veya iş bulmak üzere kente göç etmiştir. Teknolojik ilerlemenin sağlanması, girdi destekleri gibi devlet politikalarının önemli bir bölümü dönem boyunca büyük çiftçiden yanadır. Boratav (1988) büyük ile küçük çiftçi arasında çıkar söz konusu olduğunda iktidarın her zaman birinciden yana olduğunu belirtmektedir.

1950'lerde kıra teknolojinin hızlı girişinin sınıfsal değişimini incelemek üzere; Kıray ve Hinderink, 1964 ve 1965 yıllarında Çukurova köylerindeki sosyal değişmeyi inceleyerek, 1970 yılında da *Social Stratification as an Obstacle to Development* adıyla yayınlamışlardır. Araştırmada, traktörleşmeye bağlı olarak meta üretiminin değişim sürecindeki etkilerinden hareketle büyük üreticiliğin yaygınlaşması, ortakçıların bir kısmının kentlere göç etmesi, köyde kalanların ise işçileşmesi, yeni büyük üreticilerin ortaya çıkması, kahya yerine iş gücü örgütleyicisi olarak elçilerin ve ağadan ayrılan yeni bir muhtar tipinin ortaya çıkışı gözlemlenmiştir (Kıray ve Hinderink, 1970). Kıray, sınıfsal değişimleri tekrar gözlemlemek ve iddialarını güçlendirmek amacıyla başka köylerde ve bölgelerde de yine benzer sonuçlara ulaşmak üzere araştır-

malar yapmıştır. Aynı bölgede farklı bir köyde (1964-1965'teki ilk araştırmada Yunusoğlu ve Sakız köyleri için değişim süreci incelenirken, ikinci araştırmada Karacaören Köyü araştırılmış) devam ettirdiği çalışmada, benzer süreçlerin olacağını iddia etse de araştırmaların sonucu bölgesel ve dönemsel farklılıklardan dolayı aynı çıkmamıştır (1968, s. 89-96). Kıray'ın çalışmalarından da anlaşılacağı üzere, kırsal sınıfların dönüşümünde bölgesel ve zaman farklılıkları etkilidir. Bazı bölgeler aynı dönemde benzer hızlı sınıfsal karakteristikler sergilerken, bazılarında ise sınıfsal değişim süreci çok yavaştır. Kimi bölgelerde işçi, ortakçı ve kiracı gibi sınıflar erken dönemde tasfiye olurken, kimilerinde de çok geç dönemlerde tasfiye süreci başlamıştır.

1960'lar kalkınma sürecinde dahi tarım işçisi, ortakçı, kiracıların istihdam ve üretime katılma, topraksız köylülerin de toprak edinmesine dair problemler kırsal bölgelerin önemli bölümünde önemini sürdürmeye devam etmiştir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da hakim olan ağalık yapısına ise müdahaleye gerek duyulmadığından ağalık sisteminin gücünde önemli bir kayıp meydana gelmemiştir. Toprakların hâlen tek kişi, ağa ailesi veya ağaya yakın aileler üzerine kayıtlı olduğunu veya sadece ailenin bir bölümü arasında pay edildiğini belirtmek gerekir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin kendine has yapısı yaygın bir şekilde devam ederken, yine

de bu bölgelerde de topraksız köylülerin problemleri dönem öncesinde hissedilmeye başlanmıştır.

1960'lı yıllarda topraksız köylüler ve küçük çiftçi sayıları artmış, aynı zamanda 1000 dekar ve üzeri toprağa sahip olan büyük çiftçilerin de sayısında azalmalar meydana gelmiştir. 500-1000 dekar arası toprağa sahip olan çiftçilerin sayısında artış meydana gelmiştir. Politik uygulamalar bakımından küçük köylü problemlerine bakıldığında, tüm müdahalelere rağmen 1960'a kadar önemli bir konumda olan küçük köylü, 1960 sonrasında birçok bölgede mülksüzleştirilerek bağımlı emekçiye dönüştürülmüştür. Tarımsal alandaki müdahalelerle küçük köylü çekilmeye zorlanmıştır. Küçük köylülüğün tarımsal alandan tasfiyesinden sonra, benzer süreç yönünü hayvancılık ve orman köyleri alanlarına yöneltmiştir.

1970'lerde büyük ve küçük köylü arasındaki eşitsizlik kooperatif kredilerinin kullanılmama biçimiyle belirginleşmiştir. Planlamanın etkisinde kooperatifçiliğin hızla geliştiği ve yaygınlaştığı 1970'lerde tüccar, aracı ve büyük çiftçi gibi sınıflar kooperatif kredilerinden en çok yararlanan kesimler olmuştur. Küçük çiftçi ve topraksız köylüler kredi olanaklarından yoksun kalmıştır. 1975 yılı toplam tarım kredileri oranlarına bakıldığında çiftçiler arasındaki eşitsizliği görmek mümkündür. Kredi dağılımında; o yıl dağıtılan toplam tarım kredilerinin %3'ünün ban-

kadan kredi alanların %89'una verilmiş olması ve geriye kalan %11 (7725 çiftçi)'ine ise dağıtılan kredilerin %97'sinin verilmiş olması çiftçiler arasındaki büyük dengesizliği somutlaştırmaktadır (Börtüçene, 1977). Dönemler boyunca küçük ve büyük köylülük arasındaki sınıfsal gelgitler büyük köylü sınıfların daha da genişlemesi, orta köylünün bir bölümünün zenginleşmesi, orta köylünün diğer bir kısmı ve küçük köylünün de mutlak bir biçimde kaybederek işçileşmesi, kiracı veya yarıcıya dönüşmesi şeklinde gerçekleşmiştir.

Kırsal dönüşümlerde teknolojik, coğrafi, kültürel, siyasi ve en önemlisi de sosyal faktörlerden dolayı bölgesel ve dönemsel farklılıklar söz konusudur. Küçük çiftçinin bitirilmesi dönemler boyunca devam ederken, 1980'lerden itibaren diğer geleneksel üretici gruplarının da çekilme süreci hızlanmıştır. 1980'ler sonrasında üst tabakada yer alan büyük üreticiler ise bir süreliğine kırsal dönüşümleri avantaja çevirmiş, farklı iktisadi alanlara yönelmeye başlamışlardır. Ancak 1990'lardan itibaren geleneksel büyük çiftçi uluslararası uygulamalar, piyasalaşma sorunları ve anlaşmalardan dolayı tarımdan gelir elde edemez duruma gelmiştir. IMF ile DTÖ gibi uluslararası kurumların etkisiyle tarımın özelleştirilmesi süreci başlatılmış, ilerleyen yıllarda da hızlandırılarak büyük çiftlik birliklerinin eline verilmiştir.

Türkiye'nin ilk dönemlerinde korumacı/devletçilikten mekanizasyon ve serbestleşmeye geçişle tarımsal sorunlara bağlı tabakalaşma problemleri ön plandadır. Neoliberal dönemde ise uluslararası piyasaya açılma, yeni anlaşmalar, bölgesel kalkınma ve Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası (OTP) ile kırsal güçlükler aşılmaya çalışılmıştır. Kırsal alan sosyo-ekonomik yönden değişirken, toprak ile insan ilişkilerinin değişmesi de kaçınılmaz olmuştur. Tarımsal üretimde bulunan işletmeler farklı iktisadi alanlarda sermayedar yapısına dönüşmüş ve ülke üretim yapısında tarımsal üretim göreceli bir şekilde sürekli küçülmüştür. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinden günümüze gelene dek tarımsal üretimin küçülmesinin temel sebebi uygulanan politikalar, dış etkiler ve anlaşmalarla son süreçte somutlaşmıştır. Tarımsal üretime katılım, kırsal sınıf problemi ve "metalaşma" süreci eksenindeki tartışmalar, tarımın uluslararası piyasaya açılması tartışmalarıyla devam ederek, yeni sınıfsal problemleri ortaya çıkarmıştır. Tarımın uluslararasılaşması sürecinde bazı sınıflar geçiş özellikleri barındırdığından alt veya üst gruplara geçmiş, bazıları ortadan kalkmış, bazıları da genişlemiştir. Kırsal tabakalaşma 1980'lere kadar yavaş bir dönüşüm geçirmiş, 1980'lerden sonra sektörel ilginin yoğun bir şekilde değişerek tarımsal alandan finans ve teknoloji alanına kaymasıyla, kırsal eşitsizlikte yeni bir süreç başlamıştır. Göçler, tekno-

loji, neoliberal sürecin getirdiği pazar anlayışı, kırsal sınıf ve sınıfsal özellikler ile kategorilerden bazılarını ortadan kaldırmıştır. Sonuç olarak kırsal alanda meydana gelen dönüşüme bağlı olarak kırsal kategorilerdeki farklılıklar da iki belirgin dönemle somutlaşmıştır. Cumhuriyetin başlangıcından günümüze kırsala yönelik politik uygulamalar ve politika süreci de tabakaların belirginleşmesini sağlamıştır. Sosyal hareketlilik açısından bakıldığında da ortadan kalkan sınıfların yerini yeni kırsal sınıflar almıştır.

Sınıflar Arası Geçiş ve Yeni Kırsal Tabakalaşma Modeli

Kırsal tabakalaşmanın oluşumunda, tabakaların belirginleşmesinde ve sınıfların ortadan kalkması sürecinde tarım politikaları, işletme biçimi, insan-toprak ilişkisi, mülkiyet durumu, tarımsal metot ve aktiviteler, hizmetler, kırsal örgütlenme ve dayanışma, sermaye durumu, verimlilik gibi çeşitli sosyo-ekonomik ve kültürel unsurlardaki çeşitlenme etkili olmuştur. Kırsal alanın homojenliğini günden güne kaybetmesi, giderek daha karmaşık ilişkiler alanına dönüşmesiyle sınıflarda çözümler, geçişler ve değişimler meydana gelmiştir. Sınıflar arasındaki farklılıklar artmış, yeni sınıflar ortaya çıkmıştır. Üretimin büyüklük-küçüklük durumu, üreticilerin alt-orta-üst

Tablo 1. İşletmelerin Ekonomik Büyüklük ve Tipoloji Sınıflamasına Göre Dağılımı

Tipoloji sınıfı	Ekonomik Büyüklük										
	Toplam	0-1.999	2.000-3999	4.000-8.499	8.500-12.999	13.000-16.999	17.000-25.999	26.000-34.999	35.000-85.999	86.000-199.999	200.000 ve +
Toplam	100	34,5	24,7	23,9	8,5	3,3	2,9	1,2	0,9	0,2	0,0
Uzmanlaşmış tarla ürünleri yetiştiriciliği	100	47,5	18,4	18,0	6,8	2,9	2,6	1,7	1,6	0,5	0,0
Uzmanlaşmış bahçecilik (sebze ve çiçek)	100	48,1	19,8	11,1	2,3	4,9	3,6	7,3	2,8	0,1	0,1
Uzmanlaşmış uzun ömürlü bitki yetiştiriciliği	100	40,9	25,7	20,9	6,5	2,2	2,4	0,7	0,6	0,1	0,0
Uzmanlaşmış otlayan hayvan yetiştiriciliği (büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar)	100	21,8	26,8	29,4	12,1	4,0	3,9	1,5	0,5	0,1	0,0
Uzmanlaşmış tek mideli hayvan yetiştiriciliği (kanatlı hayvanlar ve tavşan)	100	65,0		17,7	2,5	1,1			4,1	0,5	9,0
Karışık bitkisel ürün yetiştiriciliği	100	30,0	29,3	25,9	8,0	3,1	2,1	0,7	0,7	0,1	0,0
Karışık hayvan yetiştiriciliği	100	21,0	30,4	27,6	10,5	4,8	4,2	0,8	0,7	0,0	0,0
Karışık bitkisel ürün ve hayvan yetiştiriciliği	100	27,8	26,3	28,2	9,5	3,7	3,0	0,9	0,7	0,1	0,0

Kaynak: TÜİK'in 2006'da yaptığı Tarımsal İşletme ve Yapı Araştırması'ndan yazar tarafından üretilmiştir.

gruba geçişi, topraksız köylülerin üretme katılımı ve kırsal alandaki gruplar ile kırsal-kentsel bazı dolaşım gruplarının etkileşimi tabakalaşma ölçütlerinin değişiminde ve yeni sınıfların ortaya çıkışında etkili olmuştur.

Yeni tabakalaşma modellerinde toprak büyüklüğü ve mülkiyeti ölçütünün yanı sıra farklı ölçütlerin de kullanılması gerektiği ortadadır. TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu)'in yaptığı tarım sayımları ve tarımsal alan araştırmalarında kullandığı ölçütlere göre kırsal tabakalaşma modellemesinin farklılaşabildiğini görmek mümkündür. TÜİK tarafından Türkiye kırsal yapısının ortaya konulması amacıyla; 1927, 1950, 1963, 1970, 1980, 1991 ve 2001 yıllarında toplam 7 genel tarım sayımı ve 2006'da da *Tarımsal İşletme Yapı Araştırması* olmak üzere toplamda 8 kapsamlı çalışma yapılmıştır. Özellikle son 3 araştırmada toprak büyüklüğü ve mülkiyet durumlarının yanı sıra işletme sayıları ve yapısal istatistikleri, bitkisel üretim, hayvancılık ve su ürünleri istatistikleri, tarımsal fiyat ve ücret, tarım-çevre hesapları, ekonomik ve ürün dengeleme istatistikleri gibi detaylı ölçütler kullanılarak, kapsamlı bir Türkiye kırsal alan haritası çıkarılmak istenmiştir. Ancak toprak mülkiyet durumu; işletme biçimleri ve üretim ilişkilerinde yine esas ölçüttür. Diğer ölçütler toprak büyüklüğü ve mülkiyetine göre araştırmalara dâhil edilmiştir. Tablo 1'de görüleceği üzere yeni uzmanlaşmış ürün

ve üretim tipolojilerine göre sınıflar ve işletmelerin ekonomik büyüklükleri de ölçüt olarak kullanılmaya başlanmıştır.

TÜİK'in araştırmalarında da görüleceği üzere işletme büyüklüğü açısından kullanılabilecek ölçek yıllar itibariyle sürekli değişmiştir. Toprağın mülkiyet durumu bölgelere ve yıllara göre değiştiğinden farklı büyüklüklerde araştırmalara dâhil edilmeye başlanmıştır. Ayrıca üretime katılan kişilerin istihdam, göç durumları da araştırmalara dâhil edilmektedir. Yıllar içinde değişen işletme büyüklükleri ve biçimleri, aynı zamanda üretim düzeylerinin de göstergesi durumdadır. İşletme biçimleri, işlenen arazi miktarına ve dilimlerine bağlı olarak değişebildiği gibi, üreticilik yapan kişilere göre de değişebilmektedir. İlk dönemlerden itibaren, köylüler sahibi oldukları arazilerde üretimde bulunurken, aynı zamanda başkalarına ait toprakları da ortaklaşa veya kiralayarak işletmiş, gerçek tarım üreticileri olarak; *kendine üreticilik, ortakçılık/yarıncılık, kiracılık* ve *tarım işçiliği* şeklinde ayrımlanmışlardır.

Yıllar boyunca dönüşen Türkiye kırsal tabakalaşma problemlerini, eşitliğin reel durumunu yansıtmak ve güncel değerlendirmede bulunmak açısından ortak verilerden hareketle bir tabakalaşma modeli oluşturulmuştur. Aşağıda Tablo 2'de verilen bilgilerden; toprak mülkiyet durumu (ölçeği) TÜİK'in 1980, 1991 ve 2001 yıllarındaki Genel Tarım Sayım-

Tablo 2. Köylü Tipi, İşletme Biçimi ve Üretim İlişkisi

Genel Tabakalar	Alt Gruplara Göre Üreticiler	Geçiş Sınıfları	Alt Gruplarda İşletme Boyutu	Üretim Karımları	Kırsal Gruplar	Ölçek (da)	Üretim Karım Durumu
Küçük Köylü	Topraksız Köylü	İşçi/Yar./Kir./Ort.	Küçük	Kendi	Alt	Yok	-Başkasının hesabına çalışan
	Yoksul Köylü	İşçi/Yar./Kir./Ort.	Küçük	Kendi	Alt	0-49	-Evsel üretim -Küçük parsel üretimi -Evsel hayvancılık üretimi
	Küçük Çiftçi	İşçi/Yar./Kir./Ort.	Küçük	Kendi	Alt	50-99	-Arazi kiralama -Yeter aile üretimi
		Küçük çiftçiden Orta çiftçiye	Büyük	Kendi/Kir./Ortakçı	Alt-orta		-Arazi kiraya verme -Küçük meta üretimi -Hayvancılıktan ek gelir
Orta Köylü	Orta Çiftçi	İşçi/Yar./Kir./Ort.	Küçük	Kendi	Alt-orta	100-499	-Küçük meta üretimi -Arazi satma
		Orta çiftçiden Zengin çiftçiye	Büyük	Kendi/Kir./Ortakçı/ Tarım işçisi	Orta		-Arazi satın alma -Ek iktisadi faaliyetlere yönelim -Küçük meta üretiminden piyasa üretimine geçiş
Büyük Köylü	Zengin Çiftçi	Ağa/Büyük çiftçiler/ Orta çiftçi	Küçük	Kendi/Kir./Ortakçı/ Tarım işçisi	Üst-orta ve Üst	500-999	-Makineleşme -Aruk ürün elde eder -Pazara yönelik üretim -Farklı iktisadi faaliyetlerde bulurama
	Büyük Çiftçi	Ağa	Büyük	-İşçi -Akraba	Üst	1000 ve üstü	-Üründen pay alır -Kısmi pazar üretimi -1980 sonrası iktisadi faaliyetlerin çeşitlendirilmesi -Yaygın hayvancılık
		Küçük	Küçük	Kendi/Kir./Yar./Ort./ Tarım işçisi	5000 ve üstü	5000 ve üstü	Pazarla ilişkili -Küçük meta üretimi/ Piyasa üretimine geçiş -Aruk ürüne el koyar -Arazi kiraya verme
				Kiracı/Yar./Ortakçı			
	Büyük		Büyük	Tarım işçisi	Üst		-Büyük ticari üretimde bulunan çiftçi -Aruk işçi kullanma -Pazara yönelik üretim -İktisadi faaliyetlerde canlanma -Yaygın hayvancılık

Kaynak: TÜİK, Boratav (2004, s. 88-95), Hamitoğulları (1966, s. 35), Oral (2006, s. 384-385)'in çalışmaları-
rından yararlanılarak yazar tarafından üretilmiştir.

larına dayandırılmıştır. Hamitoğulları (1958, s. 36), üreticilerin sahip olduğu toprak büyüklüklerini *işletme ölçekleri* şeklinde kavramsallaştırarak yaklaşmış ve küçük işletmelerin 1-20, orta işletmelerin 21-300 ve büyük işletmelerin 301 ve üstü toprağa sahip olduğunu belirtmiştir. Topraklar zamanla parçalanarak küçülse de son dönemlere doğru, özellikle büyük üreticilerin sahip olduğu arazi miktarında değişimler olduğundan ve önemli ölçüde genişlediğinden bu şekilde bir ölçekle oluşturulabilecek tabakalaşma modelinin sakıncaları bulunmaktadır. İlk dönemlerden günümüze reel durumu yansıtmaları için ortak ölçekler dikkate alınmıştır.

Tablo 2'de ilk dönem kırsal tabakalaşma modellerinin günümüze geçiş özellikleri, Türk kırındaki sınıf ve tabakaların farklılıkları, birbirleriyle olan ilişkileri verilmiştir. Toprak büyüklüğü ve tarımsal üretime katılım durumlarına göre kırsal sosyal kategorilerin temel özellikleri oluşturulmuş, sınıfsal nitelikler, değişme dinamikleri (Oral, 2006, s. 387) ve geçiş grupları ortaya konulmuştur. Genel olarak Türk kırsalında; *tarım işçisi, yoksul köylü, orta köylü, zengin köylü ve büyük toprak sahipleri* (toprak ağası ve büyük çiftçi) (Boratav, 2004, s. 88-95) şeklindeki genel bir ayırımdan ziyade, kategoriler birden fazla üretim ilişkisine ve geçişe sahiptir. Kırsal tabakalaşma modelinde Türkiye kırsalında ilk dönemlerden günümüze

dönüşen sınıfsal yapı da dikkate alınmış, tabakaları toprak büyüklüğü ve mülkiyet durumlarına göre genel olarak 3'e ayırdıktan sonra, sınıflar arası geçişler dikkate alınarak 6'lı bir tabakalaşma modeline dönüştürülmüştür. Nitekim, uygulamalar sonucu kırsal eşitsizliğin derinleşmesiyle küçüklük ve büyüklük durumlarına göre işletme boyutları ve kullanılan arazi ölçeği değiştiğinden, kırsal sınıfları *topraksız köylüler, yoksul köylü, küçük çiftçi, orta çiftçi, büyük topraklı çiftçi ve zengin üretici* (Hamitoğulları, 1958, s. 35) şeklinde bir ayrımla ele almak daha yararlı olacaktır.

Sonuçta genel kategoriler dışında büyük tarım işletmesinden ayrı/sonra ve daha çok alana sahip, daha fazla gelir elde eden zengin ya da *çok büyük tarımsal üreticiler* de bulunmaktadır. Buradaki kırsal sosyal sınıfların her biri sadece tek bir gelir türü elde etmemekte, birden fazla üretim ve bölüşüm ilişkisine de dâhil olmaktadır. Ayrıca bu model Orta Avrupa ülkelerinde kullanılan ölçülere göre oluşan tabakalaşma modellerine de daha yaklaşık bir yapıdadır.

Tabakalaşma modelinde ekonomik büyüklük ölçütü; sermaye birikim durumlarına göre alt gruplarda işletme boyutunun büyüklük ve küçüklük durumu şeklinde kullanılmıştır. Toprak ölçütü dışında TÜİK'in genel tarım sayımlarında ve tarımsal yapı araştırmalarında kullandığı farklı unsurlar kırsal tabakalaşma

şemasına dâhil edildiğinde; küçük parcellerle tarımsal üretimde bulunan fakir/yoksul köylüler, işçiler, zengin köylü ve büyük toprak sahipleri arasındaki geçişli kategoriler daha iyi fark edilecektir. Tablo 2'de üretime katılım durumuna göre; hayvancılık da evsel üretim, ek gelir, yaygın iktisadi faaliyet şeklinde ölçüt olarak ekonomik büyüklüğe dâhil edilmiştir.

1923'ten 1980'lerin sonuna kadar toprak büyüklüğü ve mülkiyeti ölçütünden vazgeçilmemiştir. 1990'lara doğru gelindiğinde sosyal, iktisadi ve politik dönüşümler sonucunda yeni ölçütlerin de dâhil edilmesi gerektiği ortaya çıkmıştır. Boratav (2004, s. 86) da "analitik bakımdan anlamlı toplumsal bir tabakalaşma şemasını şimdiye kadar kullanılan çerçevelerden türeterek, bir yandan üretim ilişkilerine dayanan, öte yandan bu ilişkilerle bağlantılı bölüşüm kategorilerini kullanan bir tabakalaşma şeması" oluşturulması gerekliliğini çeşitli çalışmalarda vurgulamıştır. Yıllarca toprak mülkiyetine dayandırılabilmek tabakalaşma modelleri oluşturulsa da günümüze doğru gelindiğinde, kırsal alanda tarımsal üretimden çekilme ve iktisadi aktivitelerin çeşitlenmesi farklı ölçütlerin gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Yalnızca işletme büyüklükleri üzerinden bir tabakalaşma şeması oluşturulduğunda diğer kategoriler kolaylıkla göz ardı edilebilmektedir. Dolayısıyla Tablo 2'de de görüleceği üzere kırsal kesimin sınıfsal yapısında mülkiyet ilişkileri, kullanılan arazi, üretim ilişkileri temelleri

üzerinden tüm anlamlı çeşitlilikler dikkate alınmıştır. Farklı iktisadi aktivitelerde bulunan, kırsal alan ve kırsal alandakilerle ilişkisi bulunduğu hâlde gelir grubu ve ait oldukları tabaka belli olmayan, doğrudan üretim ilişkisinde olmayan sınıflar da bulunmaktadır. Sürekli geçiş özelliğinde olan ve birbirinden kopuk ayrı iktisadi süreçlerden geçen bu sınıflar bir arada tek tabakalaşma örneğinde verilememektedir. Kırsal dönemler itibariyle değişim süreci ve geçiş durumları tabakalaşma modelleri açısından önemli olduğundan, kırsal alanda üretimle doğrudan ilişkili geçiş sınıfları ve ara sınıflar Tablo 2'ye dâhil edilmiştir. Dolaşım sınıfları ile dolaşımdaki geçiş sınıfları (traktör alarak üst gruba geçişi) şemaya dâhil edilememiştir. Tarım işçisi, kiracı ile ortakçı ve topraksız köylü, az topraklı köylü sınıflarının toprak mülkiyeti ve gelir eşitsizliği durumları kesin bir şekilde bilinmediğinden geçiş sınıflarına dâhil edilmişlerdir. Üretim sürecindeki kategoriler Tablo 2'ye dâhil edilirken, tüccarlar, aracılar, tefeciler gibi dolaşım sürecindeki sınıfları dâhil etmenin mümkün olmaması, modelin eksikliği olarak görülebilir. Ancak tüccar/pazarlamacı, kooperatif, birlik, tefeci/banka gibi dolaşım kategorisindeki sınıfların tarımsal yapıyı ciddi anlamda etkilediğini belirtmeliyiz.

Üst grupta yer alsın veya alt grupta bulunsun 1923'ten 2000'lere dek toprak büyüklüğü ve mülkiyeti, sermaye birikimi durumları bir üst gruba geçme açısından önemli ölçütler olmuştur. 1950'lere

gelinirken mekanizasyon ve serbestleşme sınıflar arasındaki geçişi hızlandırmıştır. Kendine üreticilik ve işçi kullanım durumlarında önemli değişimler meydana gelmiştir. Özellikle büyük köylü, zengin köylü ve orta köylülerin bir bölümü tarımsal üretimden elde edilen kârlara bağlı bir şekilde yatırımlarda bulunmuş ve işçi kullanmaya başlamışlardır. Üretime katılanlar açısından kırsal tabakalaşma şemasında görülebileceği üzere; alt, alt-orta, orta, üst-orta ve üst şeklinde geçiş grupları bulunmaktadır. Tarım işçileri, topraksız ve yoksul köylüler, küçük ve orta çiftçi ilk dönemlerden itibaren üretime en yoğun şekilde katılan ve hatta gerçek üretici konumunda olsalar da sermaye birikimi ve toprak mülkiyet durumları yetersiz olduğundan ya da hiç toprak sahibi olmadıklarından alt gruba dâhil edilmişlerdir. Bu durum büyük çiftçilerle aralarındaki eşitsizliğin de derinleşmesinin bir sonucudur. Hiç toprağı olmayan tarım işçileri, kiracı, ortakçı ve yarıncılar ise üretime katılanlar açısından geçiş sınıfı özelliklerine sahiptir. Yani bu sınıflar hem çalışan, hem üretici hem de toprak sahibi konumunda olduklarından, kesin bir alt veya üst gruba sokmak mümkün değildir. Ayrıca “bir çiftçi ailesi, aynı anda mülk sahibi, toprak kiralayan ve kiraya veren, ücretli işçi kullanan ve işçilik yapan; kısacası mümkün ekonomik işletmelerin tümünü bünyesinde barındıran bir yapı” (Boratav, 2004, s. 30) olarak da ortaya çıkmaktadır. Bu durumda kırsal tabakalaşma şemasın-

da küçük, orta ve büyük köylü şeklinde ayırdığımız tabakalar arasında ortakçı/yarıncı, kiracı ve tarım işçisi sınıfları da geçiş özelliğinde bulunmaktadır. Bu sınıflar toprak açarak veya satın alarak ya da marjinal iş piyasasına atılarak da belli bir sermaye biriktirmektedirler. Sermaye birikimi kırsal veya kentsel alanlarda yatırımlara dönüştürülmektedir. Kırsal alandaki yatırımların büyük bölümü toprak satın alınması şeklinde gerçekleşmektedir. Arazi sahipliği sonrasında kırsal üretime katılımı birlikte sınıf atlanmakta ya da arazi kaybı sonrasında da sınıf düşülmekte, alt veya üst gruba dâhil olunabilmektedir. “Zengin, orta ve küçük köylü gruplarını oluşturan hanelerden bazılarında ise ya emek ihraç edilmekte ya aile emeği kullanılmakta ya da ücretli iş gücü kullanma olgusu söz konusu olabiliyor” (Boratav, 2000, s. 31). Bu durum büyük, zengin veya orta köylüler arasındaki alt ya da üst sınıfa geçme, sınıf değişimine uğramayı göstermektedir. Üst gruptakilerin (büyük üretici, zengin çiftçi, vs.) marjinal iş piyasasına katılımı da kırsal alanda aynı şekilde sosyal hareketlenmeyi sağlamaktadır. 1980 sonrasında bu yönlü sınıflar arası geçişler daha da hızlanmıştır.

Kırsal alanda alt-üst hiyerarşisindeki üretici gruplarına bakıldığında; alt gruplarda kendi hesabına üretim daha yoğun bir biçimde gerçekleştiriliyorken, büyük köylü tabakasına doğru giderek daha çok işçi kullanılmakta ve metalaşma süreci başlamaktadır. Tarımsal işçi kullanımı ve

kendi hesabına üreticilik, hem tarım üretiminde bulunan sınıfların hem de elde edilen ürünün piyasaya sunulması, metalaşması sürecindeki sınıfların ikili karşıtlıklar üzerinden temellendirilmesine neden olmuştur.

1980'lerin sonlarına kadar tabakalaşma modellerinde alt ve üst karşıtlığı hakim görüş olmuştur. Alt ve üst gruplar arasındaki eşitsizliğe değinen Boratav (1991, s. 29), 1980'lerde geçiş sınıflarını

da karşıt sınıflara dâhil ederek tartışmış, üretim ilişkilerini ortakçı/kiracı köylü-toprak ağası, meta üretimini de köylü-tüccar arasındaki ilişkilere dayanarak genel, belirgin sınıfların ikili karşıtlıkları temelinde, marjinalleşen sınıfları da *ara tabakalara* dâhil ederek açıklamıştır. Tarımsal üretimde bulunan işçiler ve diğer tarımsal nüfusun durumu dikkate alınmadığında, yalnızca toprak açısından bakıldığında ortakçı veya kiracı konumundaki

Tablo 3. Arazi – Mülkiyet ilişkileri

		Türkiye, 1991		Türkiye, 2001	
		Sayısal	Oran (%)	Sayısal	Oran (%)
İşletme büyüklükleri (da)	İşletme Sayısı	3966822	100	3021190	100
	Arazi (da)	234510993	100	184329487	100
Yoksul köylü 50'den az	İşletme Sayısı	2659738	67	1958266	65
	Arazi (da)	51889612	22	39331133	21
Küçük köylüler 50-99	İşletme Sayısı	713149	18	559999	19
	Arazi (da)	46750693	20	38123216	21
Orta köylüler 100-499	İşletme Sayısı	557097	14	481018	16
	Arazi (da)	95704065	40	85957939	47
Zengin köylüler 500-999	İşletme Sayısı	24201	0,6	17431	0,6
	Arazi (da)	14982493	6	11218554	6
Büyük köylüler 1000 ve üstü	İşletme Sayısı	12637	0,32	4476	0,14
	Arazi (da)	25184130	10,73	9698645	5,26

Kaynak: TÜİK 1991 ve 2001 Genel Tarım Sayımları'ndan¹ yazar tarafından üretilmiştir.

1 İşletme sayıları, işletmelerin arazi kullanım miktarları ve oranları TÜİK'in 1991 ile 2001 yıllarında yaptığı Genel Tarım Sayımları'nda verilmiştir.

üreticilerin ne toprak ne de diğer tarımsal yatırım girişimlerinde bulunmadığı gibi çeşitli olumsuzluklar ortaya çıkabilir (Boratav, 2004). Oysa yaygın olmasa da kırsal yatırımlarda bulunma durumu bu sınıflarda da bulunmaktadır. Ayrıca Türkiye kırsal tabakalaşma modelinde bir diğer önemli husus; Türkiye kırsalının karşıt iki kutbunda bulunan sınıflar haricinde diğer sınıfların da dönüşümde etkili olduğudur. Dönüşen Türkiye kırsalının ve çözümlerinin iyi bilinmesi için yeni tabakalaşma modelinde toprak büyüklüğü ve mülkiyet durumunun yanı sıra diğer ölçütlerin de dâhil edilmesi gerekliliği iyice anlaşılmıştır. Nitekim, her iki kutupta da bulunan sınıflar kırsal alanı terk etmeye başlarken, sürekli dönüşen kırsalın yeni tabakalaşma modellerinde yeni ölçütlerin de gerekliliği ortadadır.

2000'lere gelene dek tarımdan elde edilen gelirden sürekli bir düşüş meydana gelmiştir. İktisadi açıdan zorlanan küçük köylü topraklarını büyük çiftçilere satmıştır. 1980'lerle başlayan ve kırsal alanın daralmasına, kâr elde edemez duruma gelmesine yol açan piyasalaşma sürecinin etkileri 1990'lı ve 2000'li yıllarda iyice hissedilmiştir. 1991-2001 (Tablo 3) döneminde tarımsal aktivitelerden çekilme belirginleşmiş, tüm kırsal sınıflarda sayısal ve oran olarak azalmalar olmuştur. Bu dönüşüm kırsalda uygulanan politikaların sonucudur. Nüfusun azalması, sınıflar arası geçişlerde, sınıfların birbiriyle olan ilişkilerinde uygulanan

politikalar etkili olmuştur. Bu açıdan kırsal tabakalaşma mevzusunun da iyi anlaşılması için Tablo 2'de yer alan tabakaların neler ifade ettiği, kırsal sınıfların ya da grupların dâhil oldukları tabakalarla ilişkisinin değişimi de önemlidir.

Kırsal tabakalaşma modellerinin sorunlarından biri de geçiş durumunda olan ve aynı tabakadaki sınıfların çoğunlukla bir sayılmasıdır. Bu durum çoğunlukla ağa toprakları, büyük üreticilik, ilk dönem kıyı bölgelerinde görülen büyük çiftlikler sorununun ortaya çıkmaktadır. Aynı yapılar olarak büyük çiftlikler ve bir kısım ağa/aşirete bağlı toprak sistemi de ayrıdır. Büyük çiftliklere ya da ağaya bağlı toprak sistemi *büyük üreticiliği* ortaya çıkarmıştır. Osmanlı'nın son dönemlerinde ortaya çıkan büyük zirai işletmelere bütün kıyı bölgelerinde ve çoğunlukla da Marmara Denizi'nin batı kıyısı ve Güney Ege Bölgesi'nin dışında, yoğunlaşma açısından Adana civarlarında rastlanmaktadır (Keyder, 1993, s. 17). Büyük çiftlikler olarak ortaya çıkan bu sınıflar ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da var olan ağalık sistemi birebir aynı yapı değildir. Bazı bölgelerde kısmi olarak örtüşmeler olsa da genel itibarıyla büyük çiftçi ve ağalık/aşiret içi üretim birbirinden farklıdır. Az da olsa bazı kırsal bölgelerde hâlen devam eden, özellikle 1950'lerin sonundan itibaren makineleşme, serbestleşmeyle çözülmeye başlayan ve Doğu Anadolu ile Güneydoğu Anadolu Bölgelerinin kırsal toplumsal yapısıyla öz-

deşleşen ağalık ve aşiret sisteminde büyük aileler (bavık/mal/sülale²), toprak sahipleri olarak farklı özelliklere sahiptirler:

- Aşiret, ağa ya da büyük aile üretim için fazla emek harcamadan ellerine geçen artık ürünle hem geçimlerini sağlamakta hem de sermaye biriktirmektedirler.
- Toprak ağaları; öncelikle aynı soya sahip akrabalarını, ilerleyen yıllarda sistemin çözülmesi sonucunda ise fakirleşen yakın aileleri (zamanla çoğalarak yabancılaşmış, aidiyet duygusu ortadan kalkmıştır), dışardan fakir aileleri kullanarak ya da topraklarını kiraya vererek artık ürün elde etmektedir.

Köy ağaları ya da aşiret tüm köyün veya büyük bir bölümünün sahibi, aynı zamanda tüm üretim ünite ve araçlarının da sahibidirler.

İşçi çalıştırmadıklarından yarıcılardan, kiracılardan yararlanırlar. Ağanın işçileri olarak köylüler ve ağa arasında kişisel, toplumsal, siyasal ve hukuki bağılılık söz konusu olup, eğer köyün tüm toprakları da ağanın elindeyse bu bağılılık daha da güçlüdür (Boratav, 2004).

Zamanla aidiyet duygusu ortadan kalan köylü aileler dahi toprak sahibi-

nin/ağanın olduklarından aşiretten ve ağanın hanesinin çevresinden zamanla uzaklaşmaya başlayan bu grup, köyde ağanın işlerine bakmak ve ona üründen belli bir pay vermek zorunda kalmaktadır (Oral, 2006, s. 396-397). Kimi bölgelerde de toprakların tamamı ağaya ait olup, köylüler işlettikten sonra üründen pay alabilmektedirler.

Diğer yandan büyük üreticiliğin kökenleri ise kıyı bölgelerinde 19. yüzyıl ile beraber ortaya çıkan çiftliklere dayanmaktadır. Kıyıda başlayarak iç bölgelere doğru makineleşmenin artışı, tarımın piyasalaşması bu yörelerde köylüyü işçileştirmiştir. Aşiret sisteminde ise büyük aileye yakın olanlar pay sahibidir. Tarımda hızlı makineleşme ve piyasalaşma olgusu büyük çiftçilerin oluşum sürecini hızlandırırken, aynı zamanda aşiret sisteminin çözülmesine yol açmıştır. Bir yandan da aile sayısının da artmasıyla toprak bölüşümü artmıştır. Ancak kimi zaman da aşiret içi aidiyet duygusunun ortadan kalkmasıyla, aynı soydan ailelerin topraklarına el konulmaya başlanmıştır. Türkiye'nin batısı ve güneyindeki bölgelerde de çiftliklerin büyük bölümü eskiden zaten büyük topraklara sahipken, etraflarındaki diğer mülkleri de satın aldıklarından toprak, zamanla belli ellerde yoğunlaşmaya başlamıştır. Küçük

2 Soy olarak aynı atadan gelen bavık ya da mal olarak tanımlanan birim; aynı kan bağına sahip ve hunun farkında olan fertlerden oluşmaktadır. Aşiret içinde aidiyet duygusu güçlüdür. İlk dönemlerde 6-7 aileden oluşurken, sonraki dönemlerde çoğalmışlardır.

çiftçiler ve orta köylülerin bir bölümü ise ellerindeki toprakları bu çiftçilere sattığından zamanla mülksüzleşmiş ve kiracılara, ortakçılara ya da tarım işçilerine dönüşmüşlerdir.

Orta köylülük ve büyük çiftlikler arasında yer alan zengin köylü, genellikle kırsal alanda modernleşmenin, makineleşmenin ilk başlatıcısı olarak görülebilir. Bu sınıfa mensup kişiler zamanla tarımdan artık elde ettiklerinden diğer sınıflardan ayrılmaktadır. Zengin çiftçinin orta çiftçi ile ayrılık bağı, pazara yönelik üretimde bu sınıfın daha profesyonel olmasıdır. Diğer yandan kendi toprağını sadece aile emeğiyle işleyen orta köylüler de yeter makineyle ve yeter üretim, küçük meta üretiminin başlangıcından sonra, yaygın piyasa üretimiyle zengin köylü aşamasına geçmektedirler. Orta köylüler bir yandan tarım işçisini sömürürken, diğer yandan kendileri de sömürülebilmektedir. Orta köylülerden bir kısmı ellerindeki mülkleri tutarak ve toprak yoğunlaşmasını sağlayarak zengin köylü aşamasına geçebilmişlerdir. Ancak orta köylülerin büyük bir kısmının mülklerini büyük toprak sahiplerine satarak, zamanla büyük çiftliklerde işçi olmaları genel eğilim olarak değerlendirilebilir.

Türk kırının yaygın üretim biçimi olan küçük üreticilikte evsel üretim yaygın olsa da pazara yönelik üretimin başlangıç aşamalarını görmek mümkündür. Ürünü ve koşulları geliştirmek için kira-

cılık veya ortakçılığa geçişler yapabilen diğer toprak sahipleri (Boratav, 2004, s. 33) gibi küçük köylü de çoğunlukla iktisadi açıdan zor durumda kaldığından diğer sınıflara geçiş yapmıştır. Kentsel ve kırsal etkileşimin yoğun hissedildiği tampon alanlarda kırsal sınıflar kentsel alanlardaki sınıflara veya özellikle tefeci, tüccar, bakkal, nakliyeciler gibi kentsel sınıflar kırsal alanlara geçmektedirler. Mübeccel Belik Kıray'ın 1962'de yazdığı *Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası* adlı çalışmasında kırsal geçiş bölgesi kasabadaki sınıfsal değişimlerine tüccar ve köyde çilek üretimi yapan küçük köylülerin ilişkisi üzerinden yaklaşır. Küçük köylünün de metalaşma ve alt-üst geçiş aşamalarına katıldığını gözlemler. Yine benzer şekilde 1940'lar ve 1950'lerdeki sınıfsal dönüşümü ele almak üzere; Bahattin Akşit'in 1967'de yaptığı *Az gelişmiş Kapitalizm ve Köylere Girişi* adlı çalışmasında da siyasal ve hukuki süreci kullanarak büyük topraklar ele geçiren güneydeki aşiret reislerinin büyük çiftçilere ve tüccarlara dönüşümü açıklanmaktadır. Kırsal sınıflardan alt grupta bulunanların diğer sınıflara geçişi zorunlu bir sonuç iken, üst grupta bulunanların geçişi ise daha çok iktisadi gelişim sonucu gerçekleşmiştir. Küçük köylüler, büyük toprak sahiplerinden ya arazi kiralamakta eğilimindedirler ya da büyük toprak sahipleriyle ilişki düzeyleri tefecilik üzerine kurulu olduğundan topraklarını satarak işçiye, kiracıya

dönüşmektedir. Küçük köylünün tefeci, tüccar ve aracılara olan ilişkilerinde; dolaşım grubunun genellikle büyük çiftçilerden yana olması, küçük köylünün zamanla kaybolmasına ve toprağın sadece belirli ellerde yoğunlaşmasına neden olmuştur.

Yoksul köylüler çok az toprağa sahip veya hiç toprağı olmayan tarımsal üretimde ya toprak kiralayan ya da başkaları adına çalışan tarımsal nüfustur. Elinde toprak bulunan küçük çiftçi ise çoğunlukla evsel üretim gerçekleştirse de kısmi olarak meta ilişkileri içine girebilir. Çoğu zaman da elinde yeterli üretim aracı bulunmadığından küçük çiftçi evsel üretimi de karşılayamamaktadır. Üretim ilişkisi bakımından; yoksul köylü kimi zaman ağanın toprağında yarıcı veya kiracı durumunda çalışırken, kimi zaman büyük çiftçinin işçisi, kimi zaman da kendi toprağını işleyen kişi olarak birden fazla üretim ilişkisine dâhil olabilmektedir. Çoğunlukla yoksul köylü ve diğer küçük üretici tabakasındaki sınıfların alt gruplara geçişiyle dâhil oldukları tarım işçisi, ortakçılık/yarıcılık ve kiracılık sınıflarında geleneksel yöntemler hakimdir. Örf-adetlere ve özellikle de geleneksel yöntemlere bağlı kalarak üretimde bulunan ortakçı (yarıcılık, maraba, vb.) ve toprak sahibi ilişkisinde ürün kaldırıldıktan sonra aralarında önceden belirlenmiş bir oranda ve aynı olarak paylaşım esas iken, toprak sahibi ve kiracı ilişkisinde ise ürün miktarına bağlı olmaksızın, üretim gider-

lerine katılmayan toprak sahibine götürü bir kira bedeli ödenmesi ilkesi esastır (Boratav, 2004, s. 31-33). Yoksul köylü ve küçük çiftçi evsel üretimlerini gerçekleştirebilmek için uygun koşullara sahip olmadıkları durumlarda, iş bulmak için farklı yerlere göç etmişler veya ormanda, büyük çiftçinin toprakları dışında bir alanda yer açmışlardır. Türk kırında ortakçı, kiracı ve tarım işçisi gibi sınıfların giderek yok olması bu nedenledir. Kırsal alanda nüfusun çoğunluğunu oluşturan küçük çiftçi ve yoksul köylüler sürekli göç yolunu tercih ettiklerinden üretim azalmıştır. Tarım işçisi ise belli bir ürün miktarı veya çoğunlukla belli bir ücret karşılığında toprak sahibi ile bir üretim ilişkisi içinde kısmi olarak devam etmiş, son yıllarda da mevsimlik işçiye dönüşmüştür. Tarımsal üretimden aldığı ücret yetmeyince de marjinal işlere yönelmiştir.

Kırsal alanda 1950'lerden sonra tarım işçileri, kiracı ve ortakçılar kısmen sınıf atlasalar da daha yoğun şekilde sınıf kaybını deneyimlemişlerdir. Tüm kırsal sınıflarda bu dönemden itibaren meydana gelen hızlı dönüşüm 1970'ler krizi sonrasında 1990'ların sonuna, yani yeniden yapılanma dönemine kadar çeşitli anlaşmaların etkisiyle devam etmiştir. Yeni dönemde çiftlik birlikleri, aracı sınıflar, kredi desteği sağlayan kurumlar asıl kazananlar olmuştur. 1980'lere doğru sübvansiyonlarda artış görece olarak küçük çiftçiyi rahatlatırsa da piyasaya eklenme süreci oldukça zorlu olmuş-

tur. Toprak mülkiyeti ve tarımsal üretime bağlı olarak kırsal sınıflar, 1980'lere kadar eşitsizlik esaslı üzerine temellendirilmişlerdir. 1980 sonrasında ise yabancı kurumlar, ülkeler, tüccarlar, sermayedarların etkisinde sürekli bir şekilde Türkiye tarımı geri bırakılmış ve kırsal sınıflar sömürüye maruz kalmışlardır. 1993-2001 döneminde GATT Uruguay Anlaşması, Gümrük Birliği Anlaşması ve IMF istikrar program ve anlaşmaları, DTÖ projeleriyle Türkiye kırsal alanı ve tarımsal üretimi kapsamlı bir sömürüye dayanan dönüşümden geçmiştir. 1990'larda yapılan anlaşmalar, köylerden kentlere doğru gerçekleşen hızlı göçler tarımdan kopuşu da hızlandırmış, tarımsal üretimdeki sınıflar yok olmaya başlamışlardır. 2000'lere girilirken kırsal alan kentsel alana daha da yaklaşırken iktisadi faaliyetlerdeki canlanma, Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası (OTP)'nın etkisi ve hızlı tarımsal makineleşme diğer yandan yeni istihdam alanları yaratırken, diğer yandan bazı alanlarda da tarımsal sınıfların kaybolmasına neden olmuştur.

Kırsal alandaki eşitsizlikler uluslararası gıda rejimi ve tarım sistemlerinin Türk kırsalına girişi ile iyice somutlaşmıştır. Kırsal kategoriler arasındaki gelir ve mülkiyet uçurumundan sonra, yeni dönemde üretim ilişkilerinde harcanan emek formunun öncesi, güncel durumu ve sonrası doğrudan veya dolaylı katılımla sertifika ve kayıt sistemleriyle kontrol altına alınmaya başlanmıştır.

Tarımsal üretim ve gıda rejimi sertifikasyona tabi olduğundan tarımsal ve diğer kırsal üretim biçimlerinde yeni kategorileşme de bu yönde farklılaşmıştır. Uluslararası sertifika sistemi, gıda rejimleri ve gümrük tarifleri yerli üretici ve yabancı üretici arasındaki eşitsizliğin belirginleşmesine neden olmaya başlamıştır. Kırsal sübvansiyonların düşüklüğü ve girdilerin pahalı oluşu da eşitsizliği derinleştirmektedir. Uluslararası marketler, çiftlik birlikleri üst grup olarak Türkiye kırsalında önemli bir tabaka oluşturmuşlardır. Tarımsal girdi piyasası, kredi mekanizmaları, ürünlerin işlenme, dağıtım, pazarlama ve tüketim süreçleri uluslararası piyasa ilişkileri içerisinde oluşmaya başlamıştır. Üreticinin emeğinden bağımsızlaşan ve üretime katılan sınıflar süreç içerisinde yalnızca ücretli işçiler olmaya başlamışlardır. İnsan emeği ve toprak bölüşüm ilişkileri düşünüldüğünde insan-toprak ilişkileri önemli ölçüde dengesizleşmiştir. Neoliberalleşmeyle gelen uluslararası fiyat politikası yine çoğunlukla büyük topraklı çiftçilerin/işletmelerin, birliklerin işine yaramıştır. Günümüze doğru gelindiğinde sübvansiyonların düşmesi ve IMF ve DTÖ ile anlaşma gereği verilen sübvansiyonların zamanla bitirilmek istenmesi, gümrük tariflerinin yanlı olması, yabancı üreticiler karşısında büyük çiftçiyi dahi bitirme noktasına getirmektedir. Tarımsal üretimin ve hayvancılığın giderek gerilemesi

sonucu 2010'lu yıllara girilirken ulusal bir kalkınma stratejisi çerçevesinde toparlanmak istenmektedir. Türkiye kırsal alanında yeni politik dönüşümler uluslararası piyasa koşulları dikkate alınarak yapılmaktadır. Tarım ve hayvancılık destekleri verilirken, üreticiliğin belli bir seviyede olması istenmektedir. Nitekim ve alternatif ürünlere dayanan üreticilik desteklenmektedir. Ayrıca işletme ölçeklerine bağlı olarak büyük köylü ve küçük köylü tanımlamalarında da değişimler olmuştur. Türkiye kırsalının iki kutbundan biri piyasadan çekilmiş, yeni piyasa rekabeti büyük köylü ve uluslararası üretici arasında, yerli üretici aleyhinde devam etmektedir.

Sonuç

İlk dönemlerden günümüze Türkiye kırsalına yönelik eşitsiz devlet politikalarıyla dönüşen ve sürekli üst gruptan yana ikili karşıtıklara dayanan bir tabakalaşma sorunsalının var olduğunu görmekteyiz. Türkiye kırsalının en üst tabakasında büyük köylü bulunurken, en alt tabakada sürekli ve hızlı geçişler meydana geldiğinden kesin olmasa da topraksız/yoksul köylü ve küçük köylü bu tabakaya dâhil edilmiştir. Dikkat çeken bir diğer nokta bu tabakaya dâhil edilebilecek ve kırsal sınıflar içinde çoğunluğu oluşturan tarım işçilerinin evrilme süreci olmuştur. İlk

dönemlerden itibaren, farklı bölgelerde farklı zamanlarda gerçekleşen tarım işçilerinin evrilmesi çoğunlukla kentsel bölgelere göç ya da farklı iktisadi faaliyetlere yönelme şeklinde gerçekleşmiştir. Küçük köylünün üretim alanından çekilme, işçileşme ve farklı iktisadi alanlara yönelme sürecini, sırasıyla orta köylü, ağa/aşiret sistemi ve en sonunda da önemli miktarlarda toprakları ellerinde tutan büyük köylülerin de deneyimlemiş olması, ölçüt değişimi ve geçiş sınıfları iddiası açısından kırsal tabakalaşma modeline dayanak oluşturmaktadır. Türkiye kırsal eşitsizliğine dair bilgilendirme yapılırken, kırsal sınıfların geçmişten günümüze evrilmesine etki eden nedenlere ve sınıfların kırsaldan kopuşuna ve sınıflar arası geçişine mutlaka değinilmesi gerektiği ortaya çıkmıştır. Kırsal sınıfların bazı dönemlerde daha hızlı dönüştüğünü ve buna bağlı olarak tabakalaşmada kullanılan ölçütlerin de farklılaştığını görüyoruz. Sonuç olarak; Türkiye kırsalındaki eşitsiz durum, dönemler itibarıyla uygulanan politikaların sınıflarda ortaya çıkardığı değişme ve değişimin nasıl ölçüleceği sorusunun cevaplanmasıyla mümkün olmuştur. Burada iki temel soruna açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Birincisi, özellikle bazı dönemlerde sınıfsal geçişler ve kırsal kopuşun hızlanması, ikincisi ise tabakalaşmada kullanılan ölçütler meselesi olmuştur. 1950 ve 1980 dönemlerinde sınıfsal farklılaşmanın oldukça belirginleştiğini gördük. Türkiye kırsalındaki sınıfların üre-

timden çekilme süreci kısmi olarak 1950 öncesinde başlamış olsa da asıl kopuş 1950 sonrasında gerçekleşmiştir. 1950'lerle başlayan serbestleşme çalışmaları, politik uygulama ve dış müdahaleler sınıfların farklılaşmasına yol açarken, özellikle son 30-35 yıllık dönemdeki gelişmelerle köylerin kırsal alana doğru evrilme süreci ve kent-kır ilişkisiyle kırsal sınıflar yeni bir boyut kazanmıştır. 1950'den 1980'e kadar Türk kırnının dönüşümüyle ortaya çıkan yeni sınıflar dahi eski sınıflarla devamlılık ve bütünlük ilişkisi içindeyken, 1980 sonrasında başlayan yeni süreçte ise sınıflar Türkiye kırsalının dışından ama Türkiye kırsalını önemli ölçüde etkileyen aktörler olmaya başlamıştır. Türkiye kırsalındaki yerli sınıflar zayıflarken, dış aktörlerin Türkiye kırnında güçlendiği bir dönem başlamıştır. Bunun neticesinde de ortaya konulan sorunlar bakımından ilk dönem genel tabakalaşma modelleri günümüz kırsal sınıflarını açıklamada yetersiz kalmış ve sınıfsal özelliklerin tanımlanmasında yeni ölçütlere ihtiyaç duyulmuştur.

Kırsal tabakalaşma ve eşitsizlik probleminde yeni sınıfların sınırlarının tanımlanması da oldukça zor olmuştur. Köylerin kentlerle bütünleşmesi ve Türkiye'de Batıdaki örneğe benzer biçimde kırn ve kırsala ait özelliklerin ön plana çıkarılmaya başlanması yeni ölçütleri belirlemede etkili olmuştur. Türkiye kırsal tabakalaşma sorunsalında modellerin eksikliği ve yanlış tanımlamalar diğer bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Bunun da

temel sebebi; reelde ölçütlerin değişmiş ve toprak büyüklüğünün yanında farklı ölçütler kullanılıyor olmasına rağmen, hâlen toprak büyüklüğünün kırsal eşitsizlik tanımlamalarında tek ölçüt olarak esas alınmış olmasıdır. Oysa toprak büyüklüğüyle birlikte, Türk kırnındaki gelişim ve dönüşüm sürecine bağlı olarak ürün tipleri, üretimin finansmanı ve kredi desteği, girdilerin kullanım durumları gibi, dolaşım grubunun üretim grubuna etkisinin de dikkate alınması gerekliliği de ortadadır. Özellikle 1980 neoliberal politikasıyla Türkiye kırsalında meydana gelen dengesiz ve eşitsiz durumdaki bölüşüm bozukluğu, gelir dağılımı ilişkisi dikkate alınmayıp, tabakalaşma modellerinde farklı ölçütler kullanılmadığı gibi çoğu zaman toprak büyüklüklerinin dahi neredeyse aynı tutulduğunu görüyoruz. Kırsal alanla ilişkili ve kırsal alanı dolaylı ya da doğrudan etkileyecek şekilde yürütülen iktisadi faaliyetlere dair kapsamlı ölçüm ve araştırmalar yapılmadığından kırsal eşitsizlik ve tabakalaşma problemleri tam olarak ortaya konulamamıştır. Uzun dönemler boyunca hâkim üretim tipi tarımsal üretim olduğundan haklı olarak tabakalaşma modelleri de bu çerçevede oluşturulmuştur. Yeni kırsal üretim dengeleri de değişmiş olmasına rağmen, 2000'li yıllarda dahi kırsal sınıfların geçiş özellikleri ve yeni kırsal sınıflar hâlen büyük toprak sahipliği ekseninde tartışılmaya devam edilmiştir.

Toplumun sürekli bir değişim içinde olduğu ve Osmanlı'dan yeni devlete geçişten günümüze toplumsal yapının unsurlarından olan köylülüğün, köylü nüfusun ve kırsal sınıfların sürekli dönüştüğünü vurguladık. İlk dönemden günümüze dek süren değişme etkileri tabakalaşma modelinin çerçevesini oluşturmuştur. Kırsal tabakalaşma modelimizde de sınıfların geçiş özelliklerini, üretim ölçeklerini, ekonomik büyüklüklerini ve üretim tipolojilerini (Tablo 3'te yer alan verilerden yararlanılarak) iktisadi faaliyet olarak giderek daralan tarımsal üretim, pazar ilişkileri, kâr, gelir, toprak sahipliği esaslarına dayandırmaya çalıştık. Tablo 2'de yer alan modellemenin temel iddiası da sosyo-ekonomik faktörlerin sınıfsal ayrıma etki edebildiği ve bu yüzden farklı ölçütlerin kullanıldığıdır. Hayvancılık gibi zorluğu bulunan iktisadi faaliyetleri ölçüt olarak kullanırken de geçmişten günümüze evsel üretim, ek maddi gelir, yaygın iktisadi faaliyet olarak kullanılıp kullanılmadığına dikkat edilmeye çalışılmıştır.

İlk dönemlerden 1980'lere kadar yerli sınıflar arasındaki mücadelenin yavaş bir şekilde büyük üretici lehine gerçekleştiğini ve 1980'lerden sonra ise tüm yerli sınıfların kırsal alanı terk etmeye başladığını görüyoruz. Üst tabakadakiler sürekli olarak alt tabakalara doğru gerilediklerinden uluslararası aktörler tabakalaşmanın üst sınıfına dâhil olmuşlardır. Ancak yerli

sınıflar tüm bölgelerde eşit şekilde kırsal alandan kopmamıştır. Hâlen Şanlıurfa, Kızıltepe (Mardin) ve dağlık Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun sınırlı bazı kırsal yerleşimlerinde kiracılığın devam ettiğini biliyoruz. 1990'lardan itibaren yeni dengeler kiracı, yarıcı gibi geleneksel geçiş sınıflarını ortadan kaldırmıştır. Tarımsal üretimin kırsal alanda dahi çoğu zaman ikincil üretim aktivitesine dönüşmüş olması bunun temel sebebidir.

Sonuç olarak, ilk dönemlerden günümüze modern, uzmanlaşmış kırsal sınıflarına Türkiye kırsal alanındaki tefeci, nakliyeciler, tüccar gibi çoğunlukla doğrudan bir etkiye sahip kırsal aktörler ile hibe desteği ve kırsal kalkınma projelerine destek veren kurumlar, çiftçi kredisini sağlayan aracı ve diğer kurumların da hangi tabakalara sokulacağı, hangi ölçütlerin dikkate alınacağı kırsal tabakalaşmanın bir diğer önemli problemi olmuştur. Uluslararası anlaşmalar, OTP etkisi, sulama yöntemleri, kontrol sistemi, toplulaştırma faaliyetleri, kamuya ait çiftlik ve birliklerin özelleştirilmesi, yeni özel çiftlikler, marketler, sübvansiyon eksikliği, kırsal sınıfların ilişki ağlarını iyice bozmuş ve nüfus yapısının değişmesine neden olmuştur. Son olarak da Türkiye kırsalının günümüzdeki eşitsiz durumunun modelin üst tabakasını oluşturan küresel aktörlerin yönlendirmelerinden kaynaklandığını belirtmeliyiz.

Kaynakça

- Akşit, B. (1967). *Az gelişmiş kapitalizm ve köylere irişi*. Ankara: ODTÜ Öğrenci Birliği Yayınları.
- Boratav, K. (1988). *Türkiye iktisat tarihi (1908–1985)*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Boratav, K. (2000). *İstanbul ve Anadolu'dan sınıf profilleri*. İstanbul: İmge Yayınları.
- Boratav, K. (2004). *Tarımsal yapılar ve kapitalizm*. İstanbul: İmge Yayınları.
- Boratav, K. (2005). *1980'li yıllarda Türkiye'de sosyal sınıflar ve bölüşüm*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Börtüçene, İ. (1977). Köylülüğün farklılaşması üzerine. *Yeni Ülke*, 4, 169–220. Ankara.
- Fındıkoğlu, Z. F. (1959). İçtimai değişimlerimiz ve sosyal tabakalaşma. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 20(1-4), 100-112. İstanbul.
- Hamitoğulları, B. (1966). Türkiye'de toprak, toprak reformu ve iktisadi kalkınma. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 21(1), 21-46. Ankara.
- Keyder, Ç. (1993). *Dünya ekonomisi içinde Türkiye (1923–1929)*. Ankara: Yurt Yayınları.
- Keyder, Ç. (1995). *Türkiye'de devlet ve sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Keyder, Ç. ve Yenil, Z. (2013). *Bildiğimiz tarımın sonu küresel iktidar ve köylülük*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kıray, M. (1964). *Ereğli: Ağır sanayiden önce bir sahil kasabası*. Ankara: Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı.
- Kıray, M. (1968). Values, Social stratification and development. *Journal of Social Issues*, 24(2), 87-100. USA.
- Kıray, M. ve Hinderink, J. (1970). *Social stratification as an obstacle to development*. New York: Praeger Publishers.
- Oral, N. (2006). *Türkiye tarımında kapitalizm ve sınıflar*. Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Tarım Politikaları Yayın Dizisi, No: 6.
- Rozaliyev, Y. N. (1978). *Türkiye'de kapitalizmin gelişme özellikleri (1923–1960)*. Ankara: Onur Yayınları.
- Tanyol, C. (1958). Traktör giren 50 köyde nüfus hareketlerinin ve içtimai değişmelerin kontrolü. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 2(13-14), 198-218. İstanbul.
- Tezel, Y. S. (1971). Cumhuriyetin devraldığı tarım yapısının tarihi oluşumu hakkında bazı düşünceler. *AÜSBF Dergisi*, 26(4), 233–292. Ankara.
- TÜİK. (t.y.). *Genel nüfus sayımları, yıllara ve cinsiyete göre kırsal nüfus: 1927 – 2014*. <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist> adresinden 28 Mart 2015 tarihinde edinilmiştir.
- TÜİK. (t.y.). *2001 Genel tarım sayımı*. www.tuik.gov.tr/IcerikGetir.do%3Fistab_id%3D55 adresinden 28 Mart 2015 tarihinde edinilmiştir.
- TÜİK. (t.y.). *2006 Tarımsal işletme ve yapı araştırması*. http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?alt_id=1003 adresinden 28 Mart 2015 tarihinde edinilmiştir.

Muhafazakâr Burjuvazinin Oluşumu ve Genel Sınırları: MÜSİAD Örneği Üzerinden Bir Değerlendirme

Cihad Özsöz

Giriş

Bu çalışma özellikle 1980 darbesiyle beraber dönüşen genel siyasi yapılanmaya paralel olarak gelişen ekonomik yapının bir yönü olan muhafazakâr sermayeye odaklanmaktadır. Çalışmada yapılan değerlendirmeler, Müstakil Sanayici ve İş Adamları Derneği (MÜSİAD) Kayseri Şubesi üyelerinden bir kısmının ve bu üyelerin iş çevrelerinde yer alan bazı iş adamlarının katılımıyla yürütülmüş bir saha çalışmasından elde edilen verilerle, alanla ilgili yapılan okumalara ve gözlemlere dayanmaktadır.

Türk Sanayicileri ve İş Adamları Derneği (TÜSİAD) ve Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) gibi organizasyonlarda yeteri kadar temsil edilemediklerini düşünen bir grup küçük ve orta ölçekli sanayicinin kurduğu MÜSİAD, zaman içerisinde Anadolu kentlerinde ve büyükşehirlerde çok sayıda muhafazakâr sanayiciyi bünyesinde toplayarak, elinde büyük bir ekonomik sermaye bulunduran muhafazakâr kesimin önemli temsilcilerinden birisi haline geldi.

MÜSİAD'ın muhafazakâr kesimin tamamını temsil ettiğini düşünmek elbette yanıltıcıdır ancak üye yapısı bilinen ve kimi zaman "Müslüman İş Adamları Derneği" adıyla da anılan bu kuruluşun bu konuda önemli bir örnek olduğu düşünülmektedir. Çalışma MÜSİAD üyeleri ve onların iş çevresi özelinde inanılan değerlerin ve neoliberal piyasa şartlarının muhafazakâr orta/orta üst sınıfın gündelik hayatını ve ticari ilişkilerini nasıl yönlendirdiği ve siyasi yapıdaki değişikliğin bu alanlara nasıl yansıdığı (ya da tam tersi) sorularına odaklanmıştır. Bu çerçevede MÜSİAD'ın ekonomi alanında oluş-

turduğu veya maruz kaldığı dönüşümler Bourdieu'nün alan teorisi yaklaşımıyla okunmaya çalışılmıştır.

MÜSİAD'ın Doğuşu, Gelişimi ve Dönüşümü: Muhafazakâr Burjuvazinin Ortaya Çıkışı¹

Bu çalışmada yeni muhafazakâr orta sınıf olarak kavramsallaştırdığımız kesim, incelediğimiz çeşitli kaynaklarda “İslami burjuvazi”, “yeni İslami elitler”, “Anadolu Kaplanları” ve olumsuz bir anlam yüklenen “yeşil sermaye” gibi farklı ifadelerle de kavramsallaştırılmıştır. Öz olarak sözü edilen kesim aslında bugün Adalet ve Kalkınma Partisi'yle birlikte belirleyici bir aktör olan ve 1980 sonrası Özal'ın iktidara gelmesiyle ekonomi alanında kendisine yer bulan Anadolu sermayesidir.

Bu kesimin ortaya çıkış sürecini Demokrat Parti'nin iktidara gelişiyle birlikte köylerden kentlere başlayan göçle ilişkilendiren kaynaklar mevcuttur. Bu tarihsel olarak da doğru bir yol haritasıdır. Çok partili hayata geçiş kültürel olarak da çeşitliliğin artmasının yolunu açmakta ve göçler yoluyla -içeriği ve niteliği tartışılabilir olsa da- İslam ya da daha doğru bir

deyişle taşrada yaşayan Müslümanlık yeniden şehirlere taşınmaya başlamaktaydı (Ocak 1999'dan akt. Mumyalmaz, 2014, s. 378). Ancak 12 Eylül 1980'de darbeye başa gelen askeri yönetimin imza attığı -ve Anadolu sermayesinin daha görünür hâle gelmesi sürecinin önünü açan- 24 Ocak kararlarıyla başlayan ekonomik dönüşümlere daha fazla referans verilmektedir.² Anavatan Partisi ve Turgut Özal'ın izlediği ekonomik politikalar bu kararların devamı niteliğinde olup Özal'ın girişimleriyle Anadolu'da atıl vaziyette bekleyen sermayeyi de ekonomik hareketliliğe dâhil etmeyi amaçlamaktaydı. Günümüzde Adalet ve Kalkınma Partisi'yle devam eden bu dönüşüm süreci geçmişte çok sayıda siyasi ve ekonomik krize neden olmuştur. Geline nokta daha önce birçok siyasi partiyi siyaset sahnesinden silinme noktasına getiren bu krizlere karşı değişken söylemleriyle direnen Adalet ve Kalkınma Partisi küresel ekonomik ve siyasi yapıya eklemlenmeyi ilke edinmiştir. Yakın ilişki içerisinde olduğu dindar sermaye grubu da bu eklemlenme sürecinde Adalet ve Kalkınma Partisi'ne eşlik etmektedir.

24 Ocak'la başlayan küresel ekonomiye entegrasyon sürecinde uygulanan neoliberal politikaların etkisiyle dev-

1 Bu başlığın bazı bölümleri Sosyolojik Düşün Dergisi'nin Haziran 2017 tarihli 2. cilt 1. sayısında yayımlanan “İslami Ekonomisi ve Yeni Muhafazakâr Orta Sınıfın Temsilcisi Olarak MÜSİAD” başlıklı makalede de yer almıştır.

Bu kaynaklardan biri için bkz. Yankaya, 2014, s. 78

let müdahalesinden bağımsızlaşmış bir burjuvazinin ortaya çıktığı ve günümüz Anadolu sermayesinin de bu bağımsız sermaye tipini temsil ettiği söylene de aksini söylemek de mümkün görünür.³ Çünkü -bu başka tarihsel süreçler için mümkünse de- çalışmamız kapsamında yapılan görüşmeler ve okumalar günümüzde bu kesimi kurumsal olarak temsil eden MÜSİAD çevresinin Adalet ve Kalkınma Partisi'yle ve dolayısıyla siyasi iktidarla ne kadar yakından dirsek teması içinde olduğunu göstermektedir. Bu kimi zaman sermayenin isteklerinin devlet yoluyla gerçekleştirilmesi olarak karşımıza çıkabilmekte kimi zaman da doğrudan siyasilerin kişisel müdahalelerle sermaye hareketlerini belirleyebildiğini ortaya koymaktadır.

MÜSİAD'ın öyküsü de 1980'lerde temeli aulan ekonomik ve siyasi dönüşümlerle başlamaktadır. Bahsi geçen dönüşümlerle MÜSİAD'ın kuruluşunun eş zamanlı yürümesi, MÜSİAD'ı farklı bir başlık altında ele almayı imkânsız hâle getirmektedir. Dönemin en önemli siyasi figürü Turgut Özal'ın 1990 yılında kurulan MÜSİAD'a özel bir önem verdiği hatta "MÜSİAD'ı Özal'ın kurdurduğu" farklı çalışmalarda saha araştırmalarında dile getirilen iddialardandır (Yankaya, 2012, s.

30). Bu durum TÜSİAD ve TOBB gibi kuruluşlarda temsil sorunu yaşayan Anadolu sermayesinin kendini gösterme fırsatı bulması anlamına gelmektedir. Derneğin kurucu başkanı Erol Yazar da MÜSİAD'ın misyonunu bu şekilde tanımlamaktaydı: "Biz ne SİYAD'lar gibi mahalli, ne de TÜSİAD ve TUGİAD gibi İstanbul ağırlıklıyız. MÜSİAD'ın farkı büyük işletmeler ve holdinglerden ziyade orta ve küçük ölçekli işletmeleri hedef almasıdır..." (Bölükbaşı, 2012, s. 173). Geline nokta da ise çalışmamız kapsamında görüştüğümüz iş adamlarından bazılarının MÜSİAD'ın İstanbul merkezli hareket etmesinden şikayet ediyor olması, MÜSİAD'ın piyasa şartları gereği merkeze kaymak zorunda kaldığını göstermektedir.

Bu noktada ekonomi temelli örgütlerin siyasetle yakın ilişki içerisinde olmasının ve bu ilişkiler sebebiyle yaşadıkları dönüşümlerin üzerinde durmakta fayda var. Bu örgütlerin temsil ettikleri kültürel yapı özelinde ayrıştıklarını bilmek önemlidir. TÜSİAD özelinde düşünecek olursak derneğin kuruluş amacının iş adamlarının siyasetle olan ilişkilerini yeniden tanımlamak ve sosyal ve ekonomik politikaların şekillendirilmesinde temsil ettiği sınıfın etkinliği artırmak yani devlet eliyle oluşturulmuş burjuvanın sosyal statüsünü geliştirmek

3 Hem 24 Ocak kararları süreci hem de burada iddia edilen temsiliyet için bkz. Bertş, 2008, ss. 33-45. İlgili çalışmanın 1980 sonrası devlet-sermaye ilişkileri ve devletçi politikalardan vazgeçilmesi sürecini ele alırken güncel duruma dair yaptığı tespitler tartışmalıdır. Geline nokta da yeni bir çeşit devlet-sermaye ilişkisi oluştuğu ve MÜSİAD-Adalet ve Kalkınma Partisi birlikteliğinin buradaki baskın rolü çalışmamız için yapılan görüşmelerde ortaya çıkmaktadır.

(Buğra, 1998, s. 526) olduğu bilinen bir durumdur (Buğra ve Savaşkan, 2015, s. 213-214). Bu anlamda da TÛSIAD'la ilişkileri olan bir isim olan Özal'ın 12 Eylül sonrası ilk sivil hükûmette Başbakan olması, TÛSIAD'ın istediği konuma erişmesi yolunda önemli bir gelişmedir (Gülfidan, 1993, s. 71). Gülfidan'ın çalışmasında görüldüğü üzere Başbakan'a erişim imkanlarının kolaylaşmasının TÛSIAD üyeleri için TÛSIAD yönetiminde yer almak isteme sebeplerinden ilki olması da yine aynı çerçevede anlamlıdır (Gülfidan, 1993, s. 69).

MÛSIAD da TÛSIAD'a benzer şekilde belli bir kültürel yapıyı siyasi ve ekonomik kararlarda etkin konuma getirme amacı taşıyarak ortaya çıkar ve TÛSIAD'la olan söylem farkını burada ortaya koyar. TÛSIAD laiklik, mevcut devlet yapısının korunması, insan hakları konularında çıkışlar yaparken MÛSIAD mevcut laik yapıyı otoriterliği sebebiyle eleştirir ve inanç özgürlüğü söylemiyle hareket eder

(Öniş ve Türem, 2001, s. 101).⁴ Söylemler demokrasi, ekonomik beklentiler ve devletin sürekliliği anlamında farklılık arz etmez ama MÛSIAD bu alanlarda takip edilmesi gereken yolun aile bağları ve manevi değerlerden geçtiğini savunur ve bu noktada Doğu Asya ekonomi modelini tavsiye eder (Koyuncu Lorasdağı, 2010, s. 109-110). Ayrıca TÛSIAD'ın işaret ettiği Batı odaklı gelişmenin karşısına Doğu Asya modelini koyar ve gelişmenin kaynağını, sosyal ilişkileri düzenleyen geleneksel kurumlarla küresel pazarın beklentilerinin “stratejik uyumu” olarak belirler (Keyman ve Koyuncu, 2005, s. 120).⁵

TÛSIAD ve MÛSIAD arasındaki bu farklılıklara rağmen küreselleşme ve küreselleşmenin zorunlu kıldığı rasyonel düşünce (Keyman ve Koyuncu, 2005, s. 117-118), neoliberalizm ve yeni sağ retorikini kullanma (Öniş ve Türem, 2001, s. 102) noktalarında söylemlerin birbirine paralellliği dikkat çekicidir.

4 İkili dernek arasındaki söylem farklarını görebilmek için incelenebilecek bir çalışma Zeybek tarafından yapılmıştır. Söylem farklılıklarının kullanılan dil üzerinden çözümlendiği “Metin Çözümleme Kitabı: Topluluğa Seslenme” isimli çalışma MÛSIAD'dan Ali Bayramoğlu'nun TÛSIAD'dan ise Bülent Eczacıbaşı ve Erkut Yücaoglu'nun konuşmalarını karşılaştırmaktadır. Çalışmada MÛSIAD'ın İslam ülkeleri, ticari gelişme, dayanışma ve Osmanlı İmparatorluğu gibi konularda kurgusal ve manevi odaklı, TÛSIAD'ın ise güncel ekonomi, çözüm reçeteleri, vergiler ve siyaset gibi konularda somut durumlara odaklı bir dil kullandığı üzerinde durulmuştur (Zeybek, 2004, s. 148-151).

5 TÛSIAD Eski Başkanı Umit Boyner, derginin yayını olan *Görüş Dergisi*'nin “Türkiye’de Burjuva Olmak” başlıklı 76. Sayısı’nda kaleme aldığı metinde kültürel kodların karşısına rasyonelleşmeyi koyarak TÛSIAD'ın bu konudaki tavrının sınırlarını net olarak çizmektedir (Boyner, 2012, ss. 11-12). Aynı sayıda İnsel MÛSIAD'ın da bir burjuva hareketi olduğuna (İnsel, 2012, ss. 16-17), Keyman ise MÛSIAD ve benzeri hassasiyetlerle hareket eden kuruluşların Anadolu sermayesinin merkeze taşınmasına yardımcı olarak yeni orta sınıfın oluşumunda aktif rol oynadıklarına değinmektedir (Keyman, 2012, s. 22-23).

1990'lı yıllarda siyaset sahnesinde dindar/muhafazakâr partilerin ağırlığının artması ve bu partilerin dinî hassasiyetleri de söylemlerinde kullanması, TÜSİAD'la arasındaki farkı, din ve yerel değerler vurgusuyla dile getiren MÜSİAD'ın ve temsil ettiği sermaye grubunun her zaman bu partilerin yanında yer almasına da olanak tanıdı. 1990'ların ortasına gelindiğinde, genel seçimlerde birinci parti konumuna gelen ve diğer partilere nazaran daha radikal ekonomik ve dinî söylemlere sahip olan Refah Partisi'nin yanında yer alan MÜSİAD'ın çok daha ciddi ekonomik faaliyetlere öncülük etmeye başladığını söylemek mümkündür. Bu süreçte üyelerinin ekonomik güçlerini birleştirerek büyük çaplı bir elektrik dağıtım işine talip olmaları ve sigorta şirketi kurma girişiminde bulunmaları çalışmamız kapsamında yaptığımız görüşmelerde katılımcıların da dikkat çektiği faaliyetlerdendir.⁶

28 Şubat 1997 tarihindeki Olağanüstü Millî Güvenlik Kurulu toplantısıyla hafızalara kazınan, laiklik karşıtı olarak tanımlanan Refah Partisi'nin büyük ortak olduğu koalisyonun asker tarafından istifaya zorlanması ve irtica karşıtı önlemler alma bahanesiyle Refah Partisi'ne destek sağlayan tüm aktörlerin rejim karşıtı ola-

rak fişlenmesi sonucu zor günler geçiren MÜSİAD kimlik yenileme sürecine girmek zorunda kalmıştır (Yankaya, 2012, s. 29-30 ve 33). Özellikle bu sürecin iyi okunması MÜSİAD'ın bugün bulunduğu konuma nasıl geldiğini ve yeni muhafazakâr orta sınıf kavramsallaştırmasının içeriğini nasıl doldurduğunu anlamamız açısından çok önemlidir. Bu okuma MÜSİAD özelinde dindar iş adamlarının ekonomik pratikleri ve konjonktüre göre yaşadıkları dönüşümlere dair önemli veriler sağlayacaktır.

Refah Partisi'nin ve sonrasında kurulan Fazilet Partisi'nin de yine irticai faaliyetler gerekçe gösterilerek kapatılması, Refah Partisi'nin ve Fazilet Partisi'nin temsil ettiği Millî Görüş hareketi içerisinde yaşanan fikir ayrılıkları ve mevcut siyasi geleneklerin Türkiye'yi sarsan ekonomik ve siyasi krizlere bir türlü çözüm üretememesi Millî Görüş hareketinden ayrılan yenilikçi kanat için bir fırsata dönüşmüştür. Sonuç olarak 2001 yılında hem dinî hassasiyetlere hitap eden hem de küresel ekonomik ve siyasi şartlara adaptasyon vaat eden Adalet ve Kalkınma Partisi kitlelere hitap eden söylemleriyle siyaset sahnesine çıkmıştır. Kurulduktan bir buçuk yıl sonra katıldığı seçimlerde yaklaşık %35 oyla birinci parti olan Ada-

6 Bahsi geçen sigorta şirketi, mevcut sigorta sistemine bir alternatif üretme çabasıyla kurulan ve ortaklarının büyük kısmı Anadolu'daki yatırımcılar olan "Dost Sigorta"dır. Bu girişim, 28 Şubat döneminde irticai faaliyet olarak tanımlanarak o dönem Cumhuriyet Başsavcısı olan Nuh Mete Yüksel'in talimatıyla tüm ortakların gece saatlerinde evlerinden gözetilme alınmaları ve Ankara'da bir süre soruşturulmaya tabi tutulmaları sonrası son bulmuştur.

let ve Kalkınma Partisi (Bölükbaşı, 2012, s. 178) hem Millî Görüş geleneğinden miras kalan sosyal ağlar hem de Özal'ın kine benzer yaklaşımlarıyla Anadolu sermayesinin temsilcisi olan MÜSİAD'ın doğal müttefiki gibiydi.⁷ Kimlik yenileme çalışmaları nedeniyle bir süre aktif siyasetle ilişkisini sınırlandırmış olan MÜSİAD zaman içerisinde Adalet ve Kalkınma Partisi'yle yakınlaşarak Özal döneminde başlayan, Refah Partisi'yle devam eden siyasetle eklemlenme adımlarını devam ettirmiştir (Mumyalmaz, 2014, s. 379).

MÜSİAD'ın burada izlediği pragmatist strateji (her ne kadar çalışmamız kapsamında görüştüğümüz katılımcılar özel olarak Recep Tayyip Erdoğan'a yönelik kişisel hayranlıklarını ifade ediyor olsalar da) hem saha çalışmamız esnasında katıldığımız bir toplantıda bir yöneticinin hem de görüşme yaptığımız bazı katılımcıların bir başka siyasi partinin programlarına uygun politikalar gerçekleştirdiğini gördüklerinde onları desteklemekten çekinmeyeceklerini belirtmelerinden de anlaşılabilmektedir. Bu pragmatizmi derneğin daha önceden Refah Partisi'ni destekleme süreci de göstermektedir. Özal'ın ölümü, Anavatan Partisi'nin yaşadığı düşüş ve Refah Partisi'nin yaşadığı yükselişe rağmen "siyasi arenanın marjinal bir aktörü olan ve daha önce defalarca yasaklanmış ve varlığı laik rejimin insafına kalmış bir

gelenğin temsilcisi olarak Refah Partisi'ni gelecek vaat eden bir ortak olarak görmeyen dernek, siyasi dengelerin değişmesi, Refah Partisi'nin Ankara ve İstanbul gibi büyükşehirlerde belediye yönetimini devralması ve Doğru Yol Partisi'yle kurulan koalisyon hükûmetinde büyük ortak olması sonrası hükûmetin destekçisi olmuştur (Yankaya, 2012, s. 30-31).

MÜSİAD'ın temsil ettiği ve bizim burada yeni muhafazakâr orta sınıf olarak adlandırdığımız kesim için temsiliyetin ne kadar önemli olduğu derneğin yarattığı imaj sayesinde görülebilmektedir. Özellikle 28 Şubat gibi sıkıntılı süreçler yaşamış kesimin kendilerini nasıl tanımladıkları ve MÜSİAD dendiğinde uyanmasını istedikleri imajın inşa edilmesi uzun zaman ve enerji harcanmasına neden olmuştur. Geline nokta MÜSİAD kendisini hak, hukuk, adalet, eşitlik, barış gibi olguları önceleyen, değer odaklı, Türkiye'nin saygınlık kazanmasına kendini adayan, kalkınmacı ve toplumun tüm kesimleri için her alanda örneklik teşkil edebilecek profesyonellikte, misyonuna bağlı ve sorumluluk sahibi bir sivil toplumu örgütü olarak tanımlamaktadır (Yankaya, 2012, s. 34-35). Aynı zamanda radikal bir söylem dönüşümü de yaşamış, paranın dini, ırkı, ideolojisi olmadığı şeklindeki söylemler de derneğin ileri gelenleri tarafından dile getirilmeye

7 Akşit vd. göre "AKP liberalizmle İslâm'i sentezleyerek, Kemalizm'in 'mahrum bıraktığı' kesimler tarafından destek görmüştür" (Akşit vd., 2012, s. 55)

başlanmışır (Buğra, 1998, s. 535; Buğra ve Savaşkan, 2015, s. 199). MÜSİAD'ın kurucusu ve ilk başkanı Erol Yazar'ın TÜSİAD gibi devlet desteği almaksızın gelişmiş oldukları iddiasına dayanarak "Gerçek burjuvazi biziz" demesi bu söylem dönüşümüne örnek olarak gösterilmektedir (Buğra ve Savaşkan, 2015, s. 205).

Bu dönüşümlere rağmen MÜSİAD üyesi olmak her zaman belirli İslami hassasiyetlere sahip olunduğu algısını da beraberinde getirmektedir (Beriş, 2008, s. 40). Dinin kimlik oluşturma işlevi ve bu yolla toplumun şekillendirilmesi çabası MÜSİAD örneğinde bu şekilde cisimleşmektedir (Koyuncu Lorasdağı, 2010, s. 120). Daha da somutlaştırmak gerekirse din üzerinden oluşturulan ekonomik aktör imajı dernek tarafından *homo Islamicus* kavramıyla bir ideal tip olarak sunulmaktadır. Dernek Aralık 1994'te İş Hayatında İslam İnsanı: *Homo Islamicus* isimli ve Mustafa Özel, Seyyid Hüseyin Nasr ve Sabahattin Zaim gibi MÜSİAD çevresi ve İslam ekonomisi literatürü için önemli isimlerin de çalışmalarının yer aldığı derleme bir kitap yayımlayarak bu imajın sınırlarını dini referanslarla net olarak çizmiştir. İlgili çalışma "İş Hayatında İslam İnsanı Psikolojisi" ve "İş Hayatında İslam İnsanı Yönelimli Firma Davranışı" başlıklarıyla bu sınırların kapsamını belirlemekte ve özellikle Zaim'in "Ekonomik Hayatta Müslüman İnsanın Tutum ve Davranışları" başlıklı makalesi hem çalışan hem de işveren özelinde

Müslüman insanın nelere dikkat etmesi gerektiğine dair kurallar belirlemektedir. Zaim, Marksist iktisat teorisinin öznesi olan ve davranışlarını maddi güdülerle düzenleyen *homo economicus*un (iktisadi insanın) karşısına Müslüman insanı yani *homo Islamicus*u koyar.

"Allah'ın emir ve yasaklarına, kitabı olan Kur'an'ı Kerim'e, Peygamberimizin sünnetine, âlimlerin ortak kanaatleri olan İcma-ı Ümmet'e ve büyük âlimlerin içtihatları sonucunda tavsiye ettiklerine ve İslam devletinin İslam'a uygun emirlerine göre yaşayışını düzenleyen bir insandır; bu insan *homo-economicus* değildir. Kur'an'ın emrine göre 'Allah'ın ipine sımsıkı sarılıp, ayrılmayan Müslüman-insandır (Zaim, 1994, s. 101-102).

Metnin devamında Kur'an'dan ayetlerle insanın menfaatine düşkün bir varlık olarak yaratıldığı dolayısıyla *homo Islamicus* olabilmenin yolunun ahlaki bir eğitim sürecinden geçmek olduğu vurgulanmaktadır. Bu imajın kutsal metinlere dayanan bir imaj olması, derneğin ve üyelerinin kendilerini tanımlarken dikkate değer özcü bir tavır sergilemelerine de neden olmaktadır. Nihayetinde MÜSİAD'a göre MÜSİAD üyesi iş adamları iş hayatına atılmadan önce ve hatta tüm hayatları boyunca ahlaki bir eğitim süreci yaşamakta ve bu anlamda örnek bir ahlaki duruş sergilemelidirler. Çalışmamız kapsamında görüştüğümüz iş adamları da derneği çeşitli siyasi ve ekonomik

krizler sonucu derneğin temel aldığı dini hassasiyetlere ve aynı zamanda ekonomik vizyona sahip ol(a)mayanların zaman içinde elendiği ve nihayetinde hem dini hem de ekonomik açıdan seçkin kişilerin yer aldığı bir iş adamları örgütü olarak tanımlamaktadırlar.⁸

Yukarıda sözünü ettiğimiz tüm ekonomik ve siyasi süreçler, iş adamları özelinde bazı gerilimlere işaret etmektedir. MÜSİAD'ın *homo Islamicus* tanımlamasıyla çözüm bulmaya çalıştığı bu gerilim yaşanmakta olan gerçeklikle dini inanç arasındaki gerilimdir. Bu gerilim aslında insanlık tarihi boyunca da yorum farklılıklarının ana kaynağı olmuştur. Özellikle dini kabullerin etkin olması istendiğinde karşılıklı bir dönüşüm gerçekleşmektedir.

“Gündelik olan ile uhrevi olan arasındaki gerilimde bir yandan dinin gündelik hayatta daha etkin olmasını arzu eden kesimler, kendi yorumlarına göre hem dinsel alan ve dinsel pratikleri dönüştürürler hem de gündelik olanı ritüelleştirerek yeniden tanımlarlar.” (Akşit vd., 2012, s. 168-169).

Demir, Acar ve Toprak bu noktaya kadar ele aldığımız iş adamı figürünün temsil ettiği “muhafazakâr burjuva”yı; dindar

ama yeniliğe açık, ekonomik rasyonelliği yüksek, kârlı alanları yalnızca getiri-götürü bağlamında tercih edip maddi kazancı sanatsal ve kültürel ürünlere tercih eden, kendi kaynaklarını aile şirketi ya da ortaklı şirketler için yatırım aracı olarak kullanan, devlet gücünü kendi kârlılıklarını artırma yönünde etkileme güçleri düşük,⁹ ekonomide devlet müdahalesinden rahatsız, ağırlıklı olarak küçük ve orta ölçekli şirketlerden müteşekkil, dış dünyada baş edebilecekleri küçük ölçekli üretim alanlarına odaklı, çoğunlukla sağ partilere destek olan ama tamamen o partinin bir parçası olmayan ve çocuklarının iyi eğitim almasına önem veren kişiler olarak tanımlamaktadır (Demir, Acar ve Toprak, 2004, s. 173-174).¹⁰

Oyunu Kuralına Göre Oynamak: Ekonomi Alanı ve Muhafazakâr Burjuvazinin Dönüşümü

Soysal hayatı bir mücadeleler bütünü olarak tanımlayan Bourdieu bu mücadelelerin sürdürüldüğü yeri alan olarak kavramsallaştırır.

8 Benzer tanımlamalar Yankaya'nın yaptığı saha çalışmasındaki katılımcıların ifadelerinde de mevcuttur (Yankaya, 2014 ss. 56-57).

9 Bu gücün son yıllarda arttığı hem çalışmamız kapsamında yaptığımız görüşmelerde hem de burada alıntılandığımız değerlendirmelerde görülmektedir.

10 Adalet ve Kalkınma Partisi-MÜSİAD ilişkisinde bu durumun da değiştiği gözlemlenebilmektedir. Saha çalışması esnasında görüştüğümüz iş adamları MÜSİAD'ın çıkarlarını önceliklediklerini belirtirler de Adalet ve Kalkınma Partisi'ne verdikleri destek ve partide aldıkları aktif görevler aksını göstermektedir.

Her alan, örneğin bilimsel alan, bir güç alanıdır; alandaki güç dengesini dönüştürmek veya muhafaza etmek için girilen mücadelelerin alanıdır. İlk aşamada, bilimsel veya dinsel alanı, güç ilişkileri, tahakküm ilişkileri içeren bir fiziki alan olarak tasvir edebiliriz. (Bourdieu, 2013, s. 69).

Alan sosyal yaşantının/ilişkilerin yürütüldüğü ve içinde bulunanların birbirlerine karşı üstünlük mücadelesi verdikleri yerdir. Bu üstünlük sermayeyi artırma ve/veya hâkim sermayeye sahip olma şeklinde açıklanabilir. Alan aynı zamanda bir alanlar bütünüdür. Yani iç içe geçmiş birbiriyle kesişen sayısız alandan söz etmek mümkündür. Örneğin; hukuk üzerinde mücadelelerin sürdüğü bir alandır ve başta siyaset olmak üzere birçok alanla ilişki hâlinindedir. Aynı şekilde siyaset eğitimi, eğitim ekonomisiyle kesişir ve bu alanların oluşturduğu kapsayıcı bir alandan daha söz etmek mümkündür. Bourdieu metodolojisiyle yapılacak bir çalışmada incelenecek olan alan ve o alanın diğer alanlarla ilişkileri, bu ilişkilerin yoğunluğu ve etki dönemleri iyi kavranmalıdır.

Bu bağlamda Türkiye ekonomisi içerisinde belirli bir yeri olan dindar/muhafazakâr Anadolu sermayesini temsil ettiğini ifade eden MÜSİAD üyesi iş adamlarının MÜSİAD aracılığıyla kendi aralarında oluşturdukları alan bir alt alana tekabül eder. Öncelikle Bourdieu'nün ekonomi alanına dair şu belirlemelerine kulak verelim:

Ekonomik alanın ortaya çıkışı, sosyal eyleycilerin kendilerinin çıkar güttüğünü itiraf edebildikleri ve bunu kamu önünde yapabildikleri ve kolektif olarak beslenen bilmezlikten gelme eğiliminin elinden kurtulabildikleri bir evrenin ortaya çıkışını belirler; eyleyciler bu evren içinde yalnızca iş yapabilmekle kalmayıp aynı zamanda iş yapmak için yani çıkar güden biçimde davranmak, hesaplamak, kâr etmek, biriktirmek, işletmek için bulunduklarını kendi kendilerine itiraf edebilirler. (Bourdieu, 2006a, s. 179).

MÜSİAD çevresiyle ilgili söz söylemek her şeyden önce bu alana katılımın ekonomik kâr beklentisiyle güdülendiği gerçeğini kabul etmeyi gerektirir. Bu anlamda MÜSİAD üyesi iş adamlarının neden kâr beklentisi içinde oldukları değil bunu hangi yollardan yapmaya çalıştıkları üzerinde durulması gerekmektedir. Bu yol takip edildiğinde ekonomi alanında önemli bir aktör hâline gelen MÜSİAD'ın gelişim sürecini alanın oluşum evreleri üzerinden anlamaya çalışmak daha makul bir yaklaşım olacaktır.

Alanın oluşum evreleri Bourdieu'nün *Sanatın Kuralları* eserinde sanat alanı örneğinde özerkliğin kazanılması, ikici yapının ortaya çıkması ve simgesel sermayenin oluşması olarak üç aşamada ele alınır (Bourdieu, 2006b, s. 92-278). Bu süreçleri MÜSİAD özelinde ve ekonomi alanı örneğinde ele aldığımızda Anadolu Kaplanları hareketiyle birlikte özerkliğin kazanılması sürecinin yaşandığını söyleyebiliriz. Yukarıda ayrıntılı olarak ele aldığımız 1980 sonrası gerçekleşen

ekonomik ve siyasi dönüşümler sonucu Anadolu sermayesinin İstanbul'daki sermaye gruplarından bağımsız bir grup olarak ortaya çıktığını hatırlayalım.

İkinci yapının ortaya çıkma süreci ise MÜSİAD çevresinin, Refah Partisi'nin büyük ortak olduğu Refahyol hükûmetiyle birlikte kamu ihalelerinde ve çok ortaklı büyük yatırımlarda İstanbul sermayesinin karşısına dikildiği süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu aşamada iş dünyasından siyasi alana, siyasi alandan da iş dünyasına sıçrayan gerilimler alanda hâkimiyet mücadelesinin iki uçlu bir gerilime dönüştüğünü gösterir niteliktedir.

Alan oluşumunun son evresi olan simgesel sermayenin oluşumu süreci ise 28 Şubat sürecini geride bırakmış ve yaşadığı iniş çıkışlardan ders çıkarıp yeni bir yol haritası çizmiş olan MÜSİAD'ın oluşturduğu MÜSİAD üyesi iş adamı kimliği üzerinden okunabilir. Yine yukarıda ayrıntılı olarak ele aldığımız bu kimlik kültürel olarak İslami referanslara dayanan, iş hayatıyla ilgili olarak ise küresel ekonomik şartlarla uyumlu, Batı'yla daha barışık ve konjonktüre göre hareket etmeyi tercih eden bir kimlik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kimlik hem hak, hukuk, adalet ve barış gibi evrensel kavramlara hem de yerel/dini kültüre vurgu yapan bir yapıya sahiptir.

MÜSİAD'ın ortaya çıkışı alan kavramı ışığında ele alındığında dikkat edilecek bir diğer husus da MÜSİAD'ı ortaya çı-

karan şartların iyi anlaşılması gerektiğidir. Tarihsellik vurgusuyla bir arada ele alabileceğimiz bu durum, bir alanda dönüşüm ihtiyacı doğduğunda ya da dönüşüm gerçekleşmesi istendiğinde yaşananların doğru anlaşılmasıyla ilgilidir. Burada iki boyuttan söz edilebilir. İlk olarak; var olan ekonomik ortamda MÜSİAD "alanın özgül mantığı içinde nesnel potansiyellik, hatta gereklilik durumuna geldiklerinde, alanın başka bir durumu içinde veya başka bir alanda usdışı ya da akla bile gelmeyecek özgürlük ve gözükpeklikler sıradanlaşır, hatta bayağılaşır" (Bourdieu, 2006b, s. 341) belirlemesi ışığında nasıl bir farklılık ortaya koyarak kendini kabul ettirmiştir? Bunun cevabı net olarak 28 Şubat sonrası süreçte krizlerden yakasını kurtarmaya çalışan Türkiye'nin yeni arayışlara girmiş olmasıdır. Hem yerel hem kültürel bazda söylemler geliştirerek 90'larda krize neden olan dini söylemlerle güncel siyasi ve ekonomik durumu bir araya getiren Adalet ve Kalkınma Partisi ve geline nokta onun ekonomi alanındaki en önemli destekçilerinden olan MÜSİAD yaşanan dönüşümün baş aktörleri olmuşlardır.

İkinci boyut ise MÜSİAD'ın kurulduktan sonra bünyesine kattığı firma/firma temsilcileri aracılığıyla kendi içinde bugüne kadar nasıl bir dönüşüm geçirdiğiyle ilgilidir. Özellikle bu ikinci dönüşümün iyi okunması, son yıllarda ciddi anlamda zenginleştiği yönünde belirlemeler yapılan dindar iş adamlarının bugününe dair

tespitler yapılmasını sağlayacaktır. Çalışmamız özelinde bu durum merkez-taşra ya da İstanbul-Anadolu gerilimi bağlamında karşımıza çıkmıştır. Anadolu'daki iş adamları İstanbul merkezli MÜSİAD'ın TÜSİAD'laşarak Anadolu'dan uzaklaşmaya başladığını düşünmektedir. Yankaya'nın yaptığı saha çalışmasında ise şöyle bir cevap ortaya çıkmıştır.

İslami kimliğe gönderme yapanlar derneğe 1993-1997 yılları arasında katılmış, mesleki dürtülerle hareket eden grup ise 1999 sonrasında, özellikle de 2000'li yıllarda derneğe üye olmuştur. Ayrıca ikinci grup içinde sayabileceğimiz kişilerin sayısı daha hızlı bir biçimde artmaktadır. Bu dönüşüm, İslamcı karşı-seçkinlerin kolektif mobilizasyonuna dayalı örgütlenmeden yeni İslami burjuvazinin çıkarlarını temsil eden bir iş adamı örgütüne doğru geçiş yaşandığını gösterir. (Yankaya, 2014, s. 116).

WAlan ve habitus kavramları bir arada düşünüldüğünde MÜSİAD ve alandaki etkilerinin/dönüşümlerinin incelenmesinde dikkat edilecek hususlar tekrar haurlanmalıdır. Bourdieu'nün belirlemeleri ışığında üç aşama halinde ele alınabilecek olan bu hususların ilki alanın konumunun iktidarın alanına göre çözümlenmesi gerekliliğidir. Yakınlaştığı siyasi iktidarlarla birlikte ekonomi alanındaki etkinliği arttığı belirtilen MÜSİAD'ın bu birliktelikteki konumu ve hâkim yapıyla ilişkileri ilk önemli aşamadır. Bununla bağlantılı olan ikinci aşama bu bağıntıların ve MÜSİAD'ın kendi iç yapısındaki bağıntıların/konum almaların nesnel

yapısının iyi anlaşılmasıdır. Üçüncü ve son aşama ise eyleycilerin (çalışmamız özelinde katılımcı iş adamlarının) habituslarının çözümlenmesidir (Bourdieu ve Wacquant, 2003, s. 90).

Habitusun özellikle gündelik yaşama yansıyan dinsel pratikler üzerinden ekonomik ilişkilerde doğurduğu faydaların tespiti de yine önemli bir noktadır. Bourdieu'de habitus "bedenlerde cisimleşmiş tarih", alan ise "şeyler içinde nesnelleşmiş tarih" şeklinde tanımlanır ve bu ikisi arasındaki ilişkinin anlaşılabilmesi için aktörün sosyal inşası ve içinde eylediği sosyal uzamın oluşumu kadar bu ikisi arasındaki özgül etkileşimin de açıklanmaya çalışılması gerekir (Wacquant, 2007, s. 64). Türkiye örneğinde önemli bir birleştirici unsur olan din olgusu MÜSİAD özelinde de iş hayatı ve sosyal faaliyetler üzerinden gündelik hayata ve aile yaşantısına uzanan bir habitusun şekillenmesini sağlamaktadır.

Genel Değerlendirme ve Sonuç

Bu aşamada yapacağımız değerlendirmeler, giriş kısmında da sözünü ettiğimiz gibi hem şu ana kadar çizmeye çalıştığımız tarihsel/kuramsal çerçeveye hem de çalışma kapsamında yaptığımız görüşmelerde iş adamlarının dile getirdiği görüşlere dayanmaktadır. Üzerinde durduğumuz alan birbirine geçmiş hâliyle gündelik ha-

yat, ekonomi ve siyaset alanlarıdır. 1980 sonrasında oluşan siyasi ve ekonomik yapıyı düşündüğümüzde Türkiye'de gündemi belirleyen temel iki alanın ekonomi ve siyaset olduğu söylenebilir. Bu anlamda, bu alanlarda özellikle 2002'den bu yana hakim olan sosyal kesimin dönüşümleri, üzerinde durulması gereken dönüşümlerdir. Çünkü alan ve habitusun ilişkiselliği bağlamında karşılıklı etkileşime yön veren aktör bu kesim olmuştur.

Kendisini Menderes ve Özal çizgisine oturtan bir siyasi oluşum olarak Adalet ve Kalkınma Partisi'nin ekonomi politikaları Özal'ın çizdiği neoliberal hattı takip etmektedir. Ekonomi alanının 1980 sonrasında yaşadığı dönüşümleri değerlendiren çalışmalarda da Özal'ın MÜSİAD üzerindeki izlerinin belirginleştirildiğinden söz etmiştik. Aynı çalışmalarda 28 Şubat sonrasında içinden çıkılamayan ekonomik ve siyasi krizler sebebiyle Adalet ve Kalkınma Partisi'ni ortaya çıkaran sürecin yaşandığı dile getirilmektedir. Bunun siyasal ve sosyal bir sonuç olduğu düşünülse de işin ekonomi alanıyla ilgili kısmının hesaba katılması zorunludur.¹¹

İhtiyaç duyulan sosyal dönüşümde özgürleşme talebi kadar gelirden daha fazla pay alma arzusu da söz konusudur.

Bununla paralel şekilde dindar iş adamlarının MÜSİAD'a katılma nedeni ortak dinî ve kültürel değerlere sahip iş adamlarıyla bir arada olma niyeti kadar ekonomik beklentiyi de kapsamaktadır. Güncel durum düşünüldüğünde ekonomi alanında istenen aktif rolün -yani gelirden daha fazla pay alma talebinin- küresel ekonomik şartlara entegrasyonla karşılanabildiği görülebilmektedir. Bir başka deyişle dindar iş adamları, ekonomi ve siyaset alanlarına girişin ilk şartının mevcut kuralların ve yapının kabulü olduğu gerçeğini kabul etmektedirler. Bu durum Adalet ve Kalkınma Partisi'nin yalnızca sosyal talepleri dikkate almadığını aynı zamanda ekonomik aktörlerin küresel ekonomiye entegrasyonunu kolaylaştıracak bir yol izlemiş olduğunu da gösterir. Bu durum partinin kültürel anlamda dindar, ekonomik anlamda modern olarak tanımlanan çizgisini de doğrulamaktadır.

Diğer yandan MÜSİAD üyesi iş adamlarının 2002'den bu yana Adalet ve Kalkınma Partisi'yle olan yakınlığı da siyasi ve ekonomik mücadelenin bir savaş olduğu ve bu savaşta herkesin kendi ekonomik gücünü inşa etmesi gerektiği kabulü üzerinden meşrulaştırılarak kabul edilmekte ve gerekli bulunmaktadır. Bu yolla ekonomi ve siyaset alanlarında sağlanan

11 Çalışmamız kapsamında yaptığımız görüşmelerde 28 Şubat sürecinden söz edilirken katılımcıların Erbakan ve onun ekonomik stratejilerinden neredeyse hiç söz etmeyip ekonomi konusunda Özal ve Erdoğan'a sık sık atıfta bulunmaları MÜSİAD'ın ekonomi politikalarıyla ilgili duruşunu da gösterir niteliktedir. Yaşanan mağduriyetler bir yana 28 Şubat öncesinde yaşanan Refah Partisi'yle yakınlaşma tecrübesi MÜSİAD üyesi iş adamları için unutulmak istenen kötü bir tercih gibi görünmektedir.

hâkimiyetin meşrulaştırılması ve korunması Bourdieu'nün dile getirdiği anlamda "dışarlama ve ayrımcılık önlemleriyle (alanı) koruma altına alma" süreci olarak okunabilir. Bu bir alanın en belirgin özelliklerinden biridir (Bourdieu, 2006b, s. 348). Bourdieu'ye göre bir güç ilişkisi durumunda alanda hâkim konumda olanlar koruma stratejilerine yönelirken, daha az sermayeye sahip olanlar alt-üst etme -ya da başka bir deyişle sapkınlık- stratejilerine eğilim gösterirler (Bourdieu, 1997, s. 104-105). MÜSİAD özelinde dindar sermaye sahipleri alt-üst etme sürecini geride bırakmış, kazandıkları bu savaş sonucunda elde ettikleri konumlarını koruma stratejileri izleyen hâkim konumdaki aktörler hâline gelmişlerdir.

Bu durum içeriden bazı eleştirileri de beraberinde getirmektedir. Bu eleştiriler, MÜSİAD'ın TÜSİAD'laştığı ve Anadolu'daki köklerinden kopup tamamen kentli bir yapıya bürünmeye başladığı yönündedir. MÜSİAD'ın ya da daha genel ifadeyle muhafazakâr burjuvazinin kendi içinde yaşadığı bu kırılma, merkezde yaşayan etkin aktörlerin dönüştürme amacıyla mücadeleye giriştikleri alanda eleştirdikleri/mücadele ettikleri aktörlerin bir benzerine dönüşmeleri olarak yorumlanabilir. Ekonomi alanını kendi değerleriyle dönüştürmesi beklenen -ya da en azından en başta yola çıkarken bu amacı güden- muhafazakâr burjuvazinin, alanın değerleriyle kuşanarak köklerinden ayrışması söz ko-

nusudur. Bu anlamda dini yatkınlık ve kabullerin yalnızca gündelik bazı düzenlemelerde ve yerel düzeyde etkin olduğu, genel ekonomik tutumların neoliberal ekonomik ilkeler üzerinden yürüdüğü görülmektedir.

Özetle diyebiliriz ki "homo İslamici" ülküsüyle yola çıkan ve dindar Anadolu sermayesini örgütleyerek işe koyulan MÜSİAD çevresi, alandaki önemli konumuna alanda hakim olan -ve öncesinde eleştirdiği- ekonomik habitusu benimseyerek ulaşmıştır. Gelineen noktada eleştirdiği habitusu, İslami söylemlerle yalnızca dil açısından dönüştürmüş -örneğin sosyal sorumluluk, sponsorluk gibi kavramların hayırseverlik, zekât veya aşevleri üzerinden tanımlanması vb.- simgesel sermayenin ekonomik ilişkiler boyutunun ve hâkim grubu koruyan alan içi ilişkilerin öz yapısını devam ettirmiştir. Dolayısıyla ekonomik alandaki aktörlerin habitusu tüketim biçimi anlamında farklılaşsa da alanı var eden piyasa odaklı ekonomik eylemler varlığını sürdürmektedir.

Söylemde farklı ifade edilse de başlangıçta MÜSİAD'ı harekete geçiren saiklerin -bu çalışma özelinde bunlara *illusio* diyebiliriz- ağırlıklı olarak ekonomik olduğu bellidir. Tüm bu belirlemelerin gösterdiği sayısız sonuçtan bizim çalışmamızla ilgili olanı -Bourdieu'nün belirttiği anlamda- alanın özünü oluşturan şeyin alanın tanımlanması değil alanı ta-

nımlama yetkisini veren güce sahip olma mücadelesi olduğu belirlemesidir ve bu mücadele sayesinde neoliberal ekonomik alan yeniden üretilmektedir (Kaya, 2007, s. 401 ve 409).

Burada dikkat edilmesi gereken nokta biri dindar diğeri seküler iki grubun ekonomik ve siyasal çatışmasından ziyade sınıfsal ayrışmadır. Merkezde özellikle de İstanbul'da yaşayan dindar iş adamları, siyaset alanı üzerinden sosyal sermayenin genişletilmesi yoluyla ekonomik beklentilerini karşılamayı, başka bir deyişle sınıf atlamayı denemiş ve bunu belli ölçüde başarmıştır. Sınıf atlayan için sınıf atlayamayan -mesela bir dar gelirli- belli bir zenginliğe erişmek için gereken çabayı göstermediği için bunu başaramamıştır ve bu yüzden de yaşamını mevcut (kısıtlı) imkânlarına göre organize etme-

lidir. Yukarıda sözünü ettiğimiz teorik ve tarihsel dayanaklar düşünüldüğünde tüm bu ayrışmalar dindar meşrulaştırmalarla beslenmekte ve böylelikle alan hem ekonomik (ya da sınıfsal) hem de dindar anlamda sınırlandırılmaktadır.

Bu iki kriter muhafazakâr burjuvaziye zorlamakta olan durumun da ifadesi gibidir. Bir yandan kutsalı üzerinden gündelik yaşantısını organize eden dindar iş adamları diğer yandan seküler ekonomik kuralları içselleştirmeye çalışmaktadır. Bu çaba da faizle benzerliği muhafazakâr iş adamları arasında da tartışma konusu olan kâr payı uygulaması gibi her iki alandan beslenen melez pratiklerin ve yorumların ortaya çıkmasına neden olmakta ve bu durum da mevcut ekonomik yapının/yarılmanın sürekli yeniden üretilmesiyle sonuçlanmaktadır.

Kaynakça

- Akşit, B., Şentürk, R., Küçükural, Ö. ve Cengiz, K. (2012). *Türkiye'de dindarlık: Sosyal gerilimler ekseninde inanç ve yaşam biçimleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Beriş, H. E. (2008). Türkiye'de 1980 sonrası devlet sermaye ilişkileri ve "parçalı burjuvazi"nin oluşumu. *Ekonomik Yaklaşım*, 19(69), 33-45.
- Bourdieu, P. (1997). *Toplumbilim sorunları* (I. Ergüden, Çev.). İstanbul: Kesit Yayıncılık.
- Bourdieu, P. (2006a). *Pratik nedenler* (H. U. Tannöver, Çev.). İstanbul: Hil Yayın.
- Bourdieu, P. (2006b). *Sanatın kuralları: Yazınsal alanın oluşumu ve yapısı* (N. K. Sevil, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bourdieu, P. (2013). *Bilimin toplumsal kullanımları: Bilimsel alanın kinik bir sosyolojisi için* (L. Ünsaldı, Çev.). Ankara: Heretik Yayıncılık.
- Bourdieu, P. ve Wacquant, L. J. D. (2003). *Düşünsel bir antropoloji için cevaplar* (N. Okten, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Boyner, Ü. (2012). Kültürel değil rasyonel kodlarla hareket etmek. *Görüş*, 76, 11-12.

- Bolukbaşı, M. (2012). Millî Görüş'ten muhafazakâr demokrasiye: Türkiye'de 28 Şubat süreci sonrası İslami elitlerin dönüşümü. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 166-187.
- Buğra, A. (1998). Class, culture, and state: An analysis of interest representation by two Turkish business associations. *International Journal of Middle East Studies*, 30(4), 521-539.
- Buğra, A. ve Savaşkan, O. (2015). *Türkiye'de yeni kapitalizm: Siyaset, din ve iş dünyası* (B. Doğan, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Demir, Ö., Acar, M. ve Toprak, M. (2004). Anatolian tigers or Islamic capital: Prospects and challenges. *Middle Eastern Studies*, 40(6), 166-188.
- Gülfidan Ş. (1993). *Big business and the state in Turkey: The case of TUSİAD*. İstanbul: Boğaziçi University Press.
- İnsel, A. (2012). Türkiye'de burjuvazinin serüveni. *Görüş*, 76, 14-17.
- Kaya, A. (2007). Pierre Bourdieu'nün pratik kuramının dili: Alan kavramı. G. Çeğin, E. Göker, A. Arlı ve Ü. Tatlıcan (Eds.). *Ocak ve zanaat: Pierre Bourdieu derlemesi içinde* (ss. 397-420). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Keyman, E. F. (2012). Türkiye'nin geleceğini yeni orta sınıf belirleyecek. *Görüş*, 76, 23-27.
- Keyman, E. F. ve Koyuncu, B. (2005). Globalization, alternative modernities and the political economy of Turkey. *Review of International Political Economy*, 12(1), 105-128.
- Koyuncu-Lorasdağı, B. (2010). 1990 sonrası Türkiye'de İslam ve küreselleşme ilişkisi: MÜSİAD örneği. *Bilig*, 52, 105-128.
- Mumyakmaz, A. (2014). Elitlerin yeni yüzü, İslami burjuvazi. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(27), 367-382.
- Öniş, T. ve Türem, U. (2001). Business, globalization and democracy: A comparative analysis of Turkish business associations. *Turkish Studies*, 2(2), 94-120.
- Wacquant, L. J. D. (2007). Pierre Bourdieu: Hayatı, eserleri ve entelektüel gelişimi. *Ocak ve zanaat: Pierre Bourdieu derlemesi içinde* (ss. 53-76). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yankaya, D. (2012). 28 Şubat, İslami burjuvazinin iktidarı yolunda bir milat. *Birikim Dergisi*, 278-279, 29-37.
- Yankaya, D. (2014). *Yeni İslami burjuvazi: Türk modeli* (M. I. Durmaz, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Zaim, S. (1994). Ekonomik hayatta Müslüman insanın tutum ve davranışları. H. Şencan (Ed.). *İş hayatında İslam insanı: Homo Islamicus içinde* (ss. 101-112). MÜSİAD Araştırma Raporları: 9.
- Zeybek, I. (2004). *Topluluğa seslenme (metin çözümleme kitabı): Bir TUSİAD-MÜSİAD örneği*. İstanbul: ID Kitap.

Dizin

A

ABD 76, 106, 107, 134, 136, 137, 223, 278, 284, 291
açlık sınırı 142, 143
Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) 131, 175, 328, 329, 331, 332, 334, 336, 338
Ahmad, Feroz 65, 67, 74
aile firması 169
aile işçisi 14, 91, 120, 139, 169, 284
aile şirketi 334
alt kültür 279, 44
alt tabaka 27, 81, 160, 325, 323
alt sınıf 24, 27, 125, 127, 199, 278
Amerikan Sosyolojisi 3
Anadolu Kaplanları 328, 335
Anadolu sermayesi 328, 329, 330, 332, 335, 336, 339
aristokrasi 6, 58, 60, 89, 158
Atkinson, Anthony B. 49, 51
Avrupa Birliği 131, 298, 310, 322
Ayata, Sencer 48

B

banker 15, 54, 62, 64, 65, 93, 97
Bauman, Zygmunt 39, 40, 47, 187, 204, 205, 207, 210, 211, 296
Beck, Ulrich 37, 40, 44, 183
beğeni kamuları 28
beğeniler 27
Behar, Cem 66, 298
beslenme 288
beşeri ekoloji 10
beşeri sermaye 67, 126, 132
bilgi ekonomisi 20, 22, 247, 248, 251
bilgi işçisi 17, 19, 20, 233, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 263, 266, 269, 270, 272, 273
biyoselleşme 39, 41, 46, 202, 205, 207, 208, 209, 215
Boran, Behice 6, 10, 11, 30
Boratav, Korkut 6, 11, 12, 13, 18, 21, 47, 68, 73, 76, 79, 88, 89, 123, 165, 175, 193, 215, 303, 308, 313-321
Bourdieu, Pierre 27, 28, 186, 201, 219, 222, 256, 328, 334, 335, 337, 339, 341
Buğra, Ayşe 15, 133, 135, 138, 151, 277, 278, 330, 333
burjuva 60, 66, 67, 69, 70, 72, 77, 87, 95, 97, 98, 118, 125, 126, 158, 183, 213, 329, 330, 334
burjuvallaşma 21, 37, 157, 158, 160, 162, 163, 167, 168, 179

burjuvazi 2, 7, 8, 9, 11, 12, 15, 17, 29, 54, 58, 64, 66, 67, 68, 69, 72, 73, 74, 76, 77, 85, 87, 88, 93, 94, 98, 158, 193, 195, 196, 279, 301, 327, 328, 329, 333, 334, 339, 340, 341

C

CAMSIS 22
Castel, Robert 159, 161, 201
Castells, Manuel 160, 161, 174, 187, 201, 221, 224, 230
Collins, Randall 196
Cumhuriyet Dönemi 53, 54, 66, 71, 72, 73, 77, 79, 87, 91, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 294
Cumhuriyet Türkiye'si 8, 71, 72, 80, 96, 299

Ç

çiftlik 15, 62, 63, 74, 93, 118, 119, 120, 121, 309, 321, 322, 325
çocuk yoksulluğu 285, 287

D

daralma 76, 113, 189
darbe 85, 86, 87, 88, 95, 176
Demirel, Süleyman 86, 97, 110
demografi 71, 78, 136, 168, 184, 197, 301
Demokrat Parti (DP) 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 94, 98, 328
devlet ana 61
devlet baba 85, 87, 107
devletçi ekonomi 79, 129
devletçilik 72, 75-77, 79, 80, 82, 87, 94, 96, 98, 108, 111, 306, 310
Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DISK) 90
dış ticaret 54, 64, 65, 66, 68, 81, 85, 103, 104, 110, 116, 129
dikey eşitsizlik 25
dikey hareketlilik 4, 25, 27
dilencilik 280, 285, 291, 293, 294, 295, 299
doğrudan yabancı sermaye 108, 113, 115, 222
Doğu Despotizmi 7
Drucker, Peter 19, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 269, 272
Durakbaşı, Ayşe 26
Durkheim, Emile 2, 3, 4, 191
Dünya Bankası 108, 112, 116, 142, 277
dünya ekonomisi 61, 64, 68, 93, 97, 112, 221, 226, 326
düşük dereceli profesyoneller 118-120, 121, 126, 127

E

Ecevit, Bülent 111
 egemen güç 76
 egemen sınıflar 89, 189
 EGP 14, 22
 eğitim sistemi 46
 Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) 47
 eksik tabakalaşma 7
 emekli 135-137, 139-141, 145-147, 151, 197
 endüstrileşme 11, 22
 endüstrileşmiş ülkeler 19, 27
 enflasyon 107, 108, 110-114, 117, 228, 229, 231, 232, 236, 237
 enformel ekonomi 134, 161, 162, 174, 178
 enformel örgütlenme 138
 enformel sektör 89, 90, 134, 169, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178
 Engels, Frederick 2, 3, 158, 196, 202, 218, 279
 entegrasyon 16, 17, 112, 221, 223, 225, 226, 328, 338
 Erkiyet, Alev 20, 24, 277, 286, 291, 293-295
 eşitlik 1, 67, 134, 332
 eşitsizlik 1, 2, 4, 6, 10, 14, 16, 17, 18, 20, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 35, 36, 37, 40, 41, 42, 43, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 95, 107, 132, 136, 137, 138, 141, 142, 144, 151, 152, 175, 191, 211, 277, 297, 301, 302, 303, 304, 305, 309, 310, 314, 315, 316, 317, 322, 323, 324
 eşraf 8, 9, 26, 59
 etnisite 5, 39, 50
 evsizlik 285, 291, 292, 293, 299

F

Fordizm 22, 29
 Foucault, Michel 253

G

Ganzeboom, Hans 14, 120, 129, 224, 228
 gayrimüslim 5, 15, 54, 55, 64, 65, 66, 68, 69, 74, 78, 164
 gecekondu 89, 166, 171, 277, 285, 300
 gelir dağılımı 16, 17, 47, 79, 98, 103, 104, 105, 106, 121, 122, 123, 127, 128, 129, 130, 132, 136, 137, 141, 142, 143, 144, 151, 152, 154, 324
 gelir eşitsizliği 25, 47, 136, 137, 138, 141, 144, 151, 315
 gelişmişlik 117, 128, 238
 gettolaşma 176, 178, 180
 girşimcilik 16, 28, 89, 105, 130, 253
 GSYİH 114, 228, 231
 Goldthorpe, John 4, 22, 42, 43, 48, 49, 50, 103, 118, 119, 120, 121, 124, 126, 128, 159, 222, 228

göç 10, 11, 13, 81, 82, 89, 90, 126, 166, 168, 169, 170, 171, 174, 181, 222, 229, 232, 234, 236-238, 241, 285, 288, 290, 297, 300, 301, 304, 308, 312, 321, 323
 görelî yoksulluk 141, 142-144, 147, 150, 152, 153
 grev 70, 71, 83, 84, 88, 89, 90, 92, 98, 99, 165, 166, 167
 güç 3, 4, 9, 21, 41, 58-61, 63-67, 70, 75, 76, 82, 85, 86, 89, 90, 92-94, 195, 196, 199, 222, 225, 227, 234, 284, 298, 335, 339
 Güçlü Ekonomiye Geçiş Programını 112
 güvencesizleşme 19, 157, 160, 185, 190, 202, 203
 güvencesizlik 20, 173, 184, 185, 186, 189, 195, 198, 200, 201, 202, 203, 207-209, 211, 212, 214, 283

H

habitus 28, 187, 193, 337, 338, 339
 Hak İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Hak-İş) 90
 hareketlilik 4, 13, 18, 27, 28, 31, 39, 42, 48, 49, 138, 194, 210, 213, 224, 283, 300, 310
 Harvey, David 106, 188, 205
 hayat tarzı 125, 126, 130, 220
 hegemonya 77
 hizmet sektörü 16, 23, 39, 50, 118, 160, 209, 221, 222, 224, 226, 228, 229, 232, 236, 262, 281, 282
 Homo Islamicus 333, 334, 341
 homo-economicus 333

İ

iç göç 82, 89, 168, 170, 171, 174, 181
 ihracat 77, 85, 94, 107, 108, 109, 113, 115, 116, 126, 129, 169-171, 173, 230, 262, 275
 İkinci Dünya Savaşı 224, 167, 164, 158, 157, 133, 96, 77
 iktisadi gelişme 54, 64, 76, 86, 88, 94, 95, 113
 iktisadi gelişmişlik 128
 iktisadi güç 93
 iktisadi kriz 88, 110, 111
 iktisadi milliyetçilik 66, 67, 68
 iltizam 59, 60, 61
 imtiyazlı şirketler 74, 97
 İnalçık, Halil 55, 7
 İslami burjuvazi 337, 328
 İslami elit 328
 istihdam piyasaları 133, 149, 153, 201, 205
 istihdam politikaları 159, 162
 iş döngüleri 239, 231, 228, 225, 224, 222
 işçi hareketleri 70, 71, 78, 79, 99, 158, 181
 işçi sendikaları 70, 82, 83, 84, 90, 91, 96, 98, 225, 226, 237

işçi sınıfı 9, 11, 12, 15, 17, 18, 19, 20, 28, 29, 37, 41, 44, 45, 50, 62, 64, 66, 70, 71, 72, 76, 77, 79, 82, 84, 88, 90, 91, 92, 94, 96, 97, 126, 157, 158, 159, 162, 163, 164, 167, 168, 174, 175, 178, 179, 181, 184, 185, 197, 198, 212, 213, 216, 226, 277, 280, 283

işçi sınıfının burjuvallaşması 157, 158, 159, 160, 168, 179

işçi sınıfının oluşumu 64

işçi sınıfının parçalanması 157, 159, 160, 162, 163, 168, 175, 179

işçi sınıfının tarihi 70

işçileşme 18, 82, 83, 89, 96, 165, 166, 167, 168, 169, 172, 174, 175, 178, 179, 302, 308, 309, 323

işlevselcilik 4, 10

işveren 12, 14, 77, 83, 84, 88, 91, 119, 121, 125, 126, 127, 139, 165, 166, 173, 177, 209, 222, 225, 226, 233, 250, 333

ithal ikameci 85, 94, 103, 105, 126, 165, 170, 179

ithalat 75, 76, 77, 81, 86, 87, 108, 109, 230

İttihat Terakki 95, 94, 93, 87, 73, 72, 68, 67, 66, 54

İzmir İktisat Kongresi 75, 73

J

Jön Türkler 7

K

kafa işçileri 118, 119, 120, 121, 125, 126, 127

kalkınma politikaları 21

kapitalist 4, 12, 35, 38, 57, 60, 63, 71, 81, 93, 95, 133, 151, 157, 159, 161, 175, 188, 189, 191, 195, 197-200, 205, 212, 221, 222, 226, 227, 233, 234, 239, 256, 267, 293, 295

kapitalistleşme 21, 59, 157, 163

kapitalizm 21, 40, 45, 49, 64, 81, 161, 174, 175, 178, 179, 183, 185, 187, 188, 189, 190, 196, 197, 198, 199, 209, 211, 212, 219, 221, 222, 233, 234, 237-239, 242, 268, 278, 279, 285, 287, 290, 295, 296, 320, 341

Karpat, Kemal 6, 8, 9, 31, 75, 97

Katip Çelebi 55

katma değer 116, 117, 241, 263

katmanlaşma 5, 17, 18, 23

Katolik 43, 74

kayıt dışı ekonomi 138

kayıt dışı istihdam 146

Kemalizm 130, 332

kent burjuvazisi 12

kent parçaları 183, 201, 219

kent proletaryası 175

kent sosyolojisi 285, 299

kent yaşamı 30, 51, 299

kent yoksulluğu 299

kentleşme 8, 9, 10, 11, 20, 26, 82, 83, 87, 89, 94, 232, 236, 291, 294

kenisel ayrışma 23, 30, 298

Keyder, Çağlar 15, 21, 58, 60, 63, 64, 69, 72, 76, 77, 81, 86, 89, 135, 192, 277, 278, 301, 304, 306, 318

Keynesçi 104, 105, 157, 158, 162, 163, 179

Kırmı, Mübaccel 6, 10, 11, 161, 308, 320

kırsal eşitsizlik 302, 303, 304, 305, 310, 314, 323, 324

kırsal örgütlenme 310

kırsal sınıflar 12, 303, 304, 308, 310, 314, 318, 320, 321, 322, 323, 324, 325

kırsal tabakalaşma 21, 301-303, 312, 310, 314, 316, 318, 323, 324, 325

kırsal yoksulluk 277

kişi başına gelir 103, 107, 108, 112, 113, 115, 116, 117, 122, 123, 128, 150, 151

kitile iletişim 26

kitile kültürü 159

kitile üretimi 22

kitlesel proleterleşme 165, 168

Koçi Bey 7, 55

korporatist refah rejimi 134

köylü 12, 55, 59, 62, 64, 302-306, 309, 313-321, 323, 325

küçük burjuva 2, 11, 12, 118, 125, 183, 193, 196, 216

küçük çiftçi 21, 76, 303, 306, 307, 308, 309, 313, 314, 320, 321

küçük esnaf 81, 287

küçük girişimci 89, 125

küçük işletme 62, 169, 170, 178, 180, 314

küçük işveren 119, 121, 125, 127

küçük köylü 12, 57, 63, 302, 309, 313, 316, 317, 318, 320, 321, 323

kültürel sermaye 26, 28, 46, 283

küresel ekonomi 17, 131, 221, 224, 225, 233, 235, 239, 241, 242, 328, 338

küresel elit 223, 226, 241

küresel entegrasyon 16, 29

küresel kapitalizm 187, 221, 222, 233, 237, 238, 242

küresel vatandaş 228, 230, 237, 238, 241

küresel yönetici elit 18

küresel yönetici sınıf 242

küreselleşme 2, 20, 28, 104, 130, 154, 158, 161, 163, 178, 179, 216, 221, 223, 224, 226, 227, 230, 234, 237, 238, 241, 242, 290, 292, 299, 330, 341

L

Latin Amerika 63, 106, 107, 175
 liberalleşme 16, 29, 82
 lonca 55, 56, 57, 60, 96
 Lozan Antlaşması 73
 lümpen proletarya 2, 199, 202, 279, 295

M

Marcuse, Herbert 45
 Mardin, Şerif 6, 7, 8, 26, 55, 61, 69, 73, 76, 80, 325
 Marksist 10, 11, 12, 21, 30, 43, 49, 95, 107, 124, 183, 190, 191, 198, 202, 333
 Marksizm 2, 3, 4, 189
 Marshall Planı 81
 Marx, Karl 2, 3, 4, 5, 10, 107, 158, 195, 196, 199, 202, 222, 279, 295
 mekânsal ayrışma 23
 mekânsal kümelenme 24
 merkantilist 57, 92
 Merkez Bankası 109, 113
 merkez-çevre 7, 26, 31
 meslek 3, 4, 7, 10, 12, 14, 19, 21, 22, 23, 25, 32, 48, 71, 104, 119, 121, 124, 125, 127, 128, 135, 162, 164, 166, 167, 176, 228, 268, 289, 294, 295
 mesleki itibar 4, 22
 mesleki mevki 12
 mesleki örgütlenme 3
 mesleki sınıflandırma 14, 228
 mesleki yapı 7
 millî burjuvazi 54, 66, 68, 72, 73, 77, 95
 millî gelir 79, 86, 86, 90, 92, 103, 123, 124, 137, 140, 141, 146, 152, 229, 232, 236
 Millî Görüş 331, 332, 341
 millî sermaye 68
 Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu (MISK) 90
 modernleşme 5, 7, 8, 9, 11, 15, 31, 79, 96, 97, 98, 99, 180, 291, 295, 296, 305, 320
 muhafazakâr burjuvazi 327, 328, 334, 339, 340
 muhafazakâr orta sınıf 328, 331, 332
 muhafazakârlık 104, 153
 mutlak yoksulluk 17, 128, 132, 141, 142, 143, 146, 147, 149, 150, 152, 277
 mülkiyet ilişkileri 2, 301, 302, 306, 315, 317
 mülksüz proletarya 2
 mülksüzleşme 82, 83, 87, 167, 196
 multezimler 15, 54, 60, 64, 93
 muzikal cemaatler 28

N

National Opinion Research Center (NORC) 3
 neo-Durkheimci 3
 neo-Marksist 3
 neo-Muhafazakarlık 153
 neo-Popülizm 153
 neo-Weberien 3
 neoliberal dönem ,123 ,122 ,116 ,115 ,107 ,104 ,103 ,310 ,202 ,163 ,162 ,130
 neoliberal dönüşüm 169 ,166 ,160 ,158 ,154 ,130
 neoliberal düşünce 253
 neoliberal düzen 224
 neoliberal ekonomi 206
 neoliberal politikalar 103, 104, 105, 107, 111, 115, 146, 189, 324, 328
 neoliberal rasyonalite 253
 neoliberal yönetimsellik 20, 248, 264, 267, 252, 270, 272
 neoliberal yönetim 180
 neoliberalleşme 15, 18, 157, 183, 205, 302, 322

O

okullaşma oranı 107, 115, 116, 117
 okuryazarlık 117
 orta gelir 114, 136, 142, 152, 227, 235, 237, 241
 orta ölçekli işletmeler 146, 69
 orta ölçekli sanayici 327
 orta ölçekli şirket 334
 orta sınıf 7, 8, 9, 15, 16, 17, 18, 19, 24, 28-30, 32, 37, 44, 47, 51, 52, 68, 72, 73, 79, 81, 103, 104, 119-121, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 152, 153, 159, 168, 179, 183, 184, 185, 186, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 210, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 220, 282, 289, 290, 328, 330, 331, 332, 341
 orta sınıflaşma 157, 158, 159, 162, 168, 179
 ortadirek 124
 Osmanlı 6, 7, 8, 9, 15, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 61, 64, 65, 67, 68, 72, 73, 78, 86, 87, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 108, 182, 303, 318, 325
 Osmanlı İmparatorluğu 7, 53, 54, 61, 72, 96, 97, 98, 294, 299, 330
 Osmanlı işçi sınıfı 70
 Osmanlı modernleşmesi 31
 Osmanlı sanayi işçisi 97
 Osmanlı sanayileşmesi 64
 Osmanlı seçkinleri 294
 Osmanlı toplum düzeni 6, 7, 8
 Osmanlı toplumsal yapısı 5, 9

O

- Özal, Turgut 107, 108, 109, 110, 124, 125, 328, 329, 330, 332, 338
 özel mülkiyet 63, 92, 105
 özel sektör 10, 16, 18, 60, 64, 73, 74, 75, 76, 80, 81, 83, 85, 86, 87, 94, 104, 105, 126, 139, 146, 165, 166, 167
 özel teşebbüs 80
 özelleştirme 15, 16, 38, 104, 105, 108, 109, 111, 114, 130, 152, 166, 176, 188, 239

P

- piyasa ekonomisi 7, 109, 226
 piyasa toplumu 4, 128, 179, 206
 Polanyi, Karl 188, 205
 popülist politikalar 92, 110, 111
 post-endüstriyel 22, 30, 37, 40, 247, 248
 post-Fordist 9, 28
 post-Fordizm 22, 29
 post-modern 37, 273
 post-sosyalizm 226
 post-Taylorist 282
 prekarizasyon 19, 186, 190, 202, 204, 214
 prekarya 17, 19, 161, 183, 184, 185, 186, 187, 195, 200, 201, 202, 203, 208, 214, 215
 proletarya 158, 175, 184, 192, 198, 279, 295
 proleter 166, 174, 180, 190, 215
 proleterleşme 14, 18, 164, 165, 167, 168, 169, 179, 184, 196, 213, 215
 proleterlik 159, 160, 163, 164, 166, 174

R

- reaya 7, 8, 55, 57, 63, 92
 refah devleti 16, 17, 28, 29, 105, 131, 132, 133, 134, 135, 149, 153, 188, 189
 refah rejimi 131, 132, 133, 134, 135, 153, 298

S

- Sağlıkta Dönüşüm Programı (SDP) 25, 140, 152
 Sanayi Devrimi 54, 56, 65, 89, 93, 103, 115, 125, 163, 164, 190
 sanayi işçisi 97, 164
 sanayi proletaryası 184, 192, 199, 209
 sanayi sektörü 39, 63, 74, 79, 81, 89, 91, 160, 165, 168
 sanayi sonrası toplum 37, 184, 200, 207, 209, 211
 sanayisizleşme 221
 sanayisizleştirme 281, 287, 290

sembolik etkileşim 289

- sendika 71, 79, 83, 84, 90, 163, 176, 204, 215, 225, 229, 230, 232, 235-237
 sendikalaşma 15, 89, 90, 91, 165, 230, 233, 235, 237
 Sennett, Richard 206
 serbest piyasa 103, 104, 105, 106, 107, 109, 115, 126, 128, 188, 205, 226, 239
 serbest ticaret 104
 sermayedar 78, 196, 205, 310, 322
 sınıf 1-4, 6-14, 16-21, 24, 28-33, 35-52, 55, 57-66, 68, 69, 71-74, 76-79, 81-83, 86, 90, 93, 95, 96, 98, 103, 104, 106, 107, 117-121, 124-129, 132-134, 175, 181, 183-186, 189-198, 200, 202, 207-210, 212-227, 229, 231, 233, 235, 237-239, 242, 278, 279, 281, 282, 285, 286, 289, 301, 306, 310, 314, 316, 321, 326, 328, 331, 332, 340, 341
 sınıf-olu 18, 20, 22, 32, 277, 278, 279, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 291, 293-297
 sınıf-ötesi 214
 sınıflaşma 15, 70, 157, 159, 162, 168, 179, 185, 195, 296
 sınıflaşırma 212, 217
 sınıfsal ayrım 191, 200, 303, 304, 307, 325
 sınıfsal ayrışma 286, 340
 sınıfsal benlik 193, 194
 sınıfsal çıkar 95, 180
 sınıfsal değişim 308, 320
 sınıfsal dönüşüm 320
 sınıfsal düşüş 184, 185, 192, 195, 197, 202
 sınıfsal eşitsizlik 45, 303
 sınıfsal eylem 195
 sınıfsal fark 323
 sınıfsal farklılaşma 10, 57
 sınıfsal geçişkenlik 192
 sınıfsal hareketlilik 194
 sınıfsal ilişkiler 304
 sınıfsal inşa 204
 sınıfsal mücadele 190
 sınıfsal yapı 12, 50, 74, 103, 106, 107, 128, 304, 305, 306, 308, 314, 315
 sınıfsal yükseliş 197
 sınıfsız toplum 72, 80
 siyasi güç 3, 54, 60, 66, 67, 188, 198
 siyasi kriz 331, 338
 siyasi parti 15, 42, 71, 84, 112, 131, 135, 328, 332
 sosyal adalet 56
 sosyal dayanışma 1, 76, 287
 sosyal değişim 26, 40, 46, 308
 Sosyal demokrat refah rejimi 134, 135
 sosyal devlet 85, 114, 132, 133, 135, 138, 153, 179

sosyal eşitlik 4
 sosyal eşitsizlik 25, 35, 42, 46, 49
 sosyal hareketler 19, 71
 sosyal hareketlilik 1, 13, 27, 32, 37, 39, 49, 117, 128, 310
 sosyal içerme 300
 sosyal kapitalizm 188
 sosyal katmanlaşma 5
 sosyal politikalar 141, 143, 153, 158, 297, 299
 sosyal sınıf 4, 11, 15, 29, 30, 35, 36, 42, 43, 45, 46, 51, 53, 55, 61, 72, 85, 95, 103, 104, 115, 117, 119, 123, 129, 237, 285, 302, 314, 326
 sosyal siyaset 96
 sosyal tabakalaşma 3, 4, 10, 23, 24, 27, 55, 136, 147, 326
 sosyal yapı 8, 15, 16, 17, 16, 18, 24, 28, 29, 71, 301, 304
 sosyal yardımlaşma 180, 299
 sosyalizm 1, 2, 4, 96, 226, 239
 sosyo-ekonomik statü 3, 13, 22, 31, 32
 Standing, Guy 19, 161, 188, 202
 statü 3, 13, 14, 31, 32, 41, 44, 45, 46, 59, 93, 184, 191, 193, 228

T

tabakalaşma 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 35, 36, 37, 38, 40, 43, 45, 46, 50, 51, 55, 74, 98, 129, 132, 136, 147, 152, 160, 162, 164, 179, 183, 190, 191, 192, 277, 283, 284, 297, 300, 301, 302, 303, 305, 310, 312, 314, 315, 316, 317, 318, 323, 324, 325, 326
 tarım politikaları 301, 305, 310, 326
 tarım sektörü 54, 61, 90, 91, 106, 107, 117, 139
 tarım toplumu 103, 107, 117, 120, 121, 126, 128
 Therborn, Göran 193, 194
 tımar sistemi 7, 57, 58, 92
 toplu pazarlık 83, 89, 230
 toplu sözleşme 83
 toplumsal bütünleşme 134
 toplumsal cinsiyet 23, 24, 39, 40, 43, 50, 175, 263
 toplumsal değerler 278

toplumsal değişim 10, 31, 99, 115, 130, 191
 toplumsal eşitsizlik 10, 35, 36, 37
 toplumsal hareketlilik 4, 42, 48, 224
 toplumsal iş bölümü 3
 toplumsal kutuplaşma 14
 toplumsal refah 210
 toplumsal sermaye 178, 287
 toplumsal sınıf 8, 15, 42, 47, 51, 55, 58, 98, 122, 222, 229, 278, 307
 toplumsal sözleşme 177
 toplumsal tabaka 12, 13, 21, 26, 27, 31, 37, 137
 toplumsal tabakalaşma 3, 4, 7, 8, 10, 13, 14, 21, 27, 28, 31, 51, 190, 192, 301
 toprak mülkiyeti 21, 302, 315, 322
 toprak sistemi 57, 58, 318
 Türkiye İktisat Tarihi 92, 326

U

Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) 132, 137, 225, 228-230, 232, 233, 236
 uluslararası göç 222, 229, 230, 232, 234, 236, 237, 238, 241

W

Weber, Max 2, 3, 4, 5, 12, 43, 50, 107, 124, 177, 191, 199, 252, 253
 Wright, Eric Olin 43, 50, 107, 124, 191, 192, 202, 222, 228, 251, 253

Y

yabancılaşma 208, 212
 yaşam olanakları 36, 41, 46, 48, 49
 yeniden bölüşüm 169
 yeniden üretim 57, 198
 yeşil sermaye 328
 yönetici elit 18
 yönetici sınıf 26, 55, 61, 69, 221, 222, 224, 225, 227, 231, 233, 234, 235, 238, 239, 241, 242

TÜRKİYE'DE TOPLUMSAL TABAKALAŞMA VE EŞİTSİZLİK | 1. CİLT

-Genişletilmiş 2. Basım-

Editör: Lütfi Sunar

Tabakalaşma ve eşitsizlik çalışmalarının seyri nasıldır?

Son 40 yılda Türkiye'nin toplumsal yapısı ne şekilde değişmiştir?

Türkiye'de tabakalaşmanın aldığı yeni biçimleri nelerdir?

Türkiye'de eşitsizliklerin yansımaları nelerdir?

Türkiye'de 1980'de başlayan küresel entegrasyon ve liberalizasyon 1990'larda yavaşladıktan sonra 2000'lerde hız kazandı. Bu dönemde ekonomi büyüdü, toplam zenginlik arttı ancak bu refahın paylaşımında önemli sorunlar ortaya çıkmaya başladı. Bu paylaşım sorunu ve eşitsizlik, toplumda farklı tabakaların konumlarında değişimlere yol açtı. Özellikle kentleşmede yaşanan dönüşümler, hizmet sektörünün yükselişi, bilgi ekonomisinin gelişimi ve ekonominin finansallaşması gibi etkenlerden ötürü toplumsal yapı baştan başa değişti. Yaşanan bu değişimlere bağlı olarak yeni katmanlar ortaya çıktı.

Bugün sosyal tabakalaşma ve eşitsizliği kapsamlı bir biçimde tartışmaya ihtiyaç vardır. Elinizdeki kitap bu bakımdan bir giriş oluşturmak maksadıyla hazırlanmıştır. Bu ikinci basımda kitaba yeni bölümler eklenerek kitabın kapsamı genişletilmiştir. Kitapta temel konuları güncel verilere dayalı olarak ele alan yazılara yer verilmiştir. Konuya ilgi duyan araştırmacıların başlangıç çerçevesi olarak kullanabilecekleri eserin aynı zamanda meselenin temel bileşenlerini göstermesi bakımından yeni çalışmalara zemin hazırlaması da amaçlanmıştır. Böylece tabakalaşma ve eşitsizlik konusunda mevcut durumun gerçekçi bir resminin çekilmesine katkı sağlanarak sonraki çalışmalara zemin oluşturulmaya çalışılmıştır.

Katkıda Bulunanlar

Alev Erkilet, Aslı Vatansever, Cengiz Yanıklar, Cengizhan Yıldırım, Cihad Özsoz, Erhan Akarçay, Gül Özsan, Hasan Tekgüç, K. Cem Özatalay, Kadir Yıldırım, Lütfi Sunar, Meltem Yılmaz Şener, Merve Betül Üçer, Murat Yüksel, Nathan D. Martin, Özgür Arun, Seran Demiral, Serdar Nerse, Taner Atmaca, Uğur Zeynep Güven, Yunus Kaya, Z. Nurdan Atalay Güneş

Okuyucu öneri ve eleştirileri için
okuyucu@nobel Yayın.com

facebook.com/nobel Yayın

twitter.com/nobel Yayın

twitter.com/nobel kitap

NOBEL AKADEMİK YAYINCILIK EĞİTİM VE İRATİTİM TİC. LTD ŞTİ.
Ankara Büro: Mithatpaşa Cad. No: 74/4 Kızılay ANKARA
Tel: +90312 418 20 10 Faks: +90312 418 30 20
Rasimpaşa Mah. Rıhtım Cad. Nemlizade Sok. Güleriyüz Apt.
No:9 Daire:3 Kadıköy / İSTANBUL Tel-Faks: +90216 418 20 10
nobel@nobel Yayın.com - www.nobel Yayın.com

TAKİM ISBN: 978-605-7928-13-9

9 786057 928139

1. CİLT ISBN: 978-605-320-985-0

9 786053 209850

www.nobel kitap.com